

INSTITUT
ZA
ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XVIII
BROJ 19

SARAJEVO 1982

YU ISSN 0350-1159

ISPRAVKA

Obavještavamo čitaoce da su se prilikom slaganja »Priloga« br. 19 potkrale slijedeće štamparske greške:

na str. 102. i 103 (u tekstu dr Đure Tošića) pogrešno su složeni predposljednji i posljednji pasus;

na str. 195 (u tekstu dr Nusreta Šehića) sadržaj napomene ispod teksta pogrešno je složen u tekst;

na str. 262 (u tekstu Šefika Bešlagića) greškom je složen podnaslov **Hrišćanski nišani**, a ispravno je **Hrišćanski nišan**;

na str. 269 (u tekstu Šefika Bešlagića) pogrešno je složen podnaslov **Priča u prošlosti** a ispravno je **Prača u prošlosti**;

na str. 334 (u tekstu mr Tihomira Klarića) greškom je ispušten tekst između redova 31 i 32 i

na str. 360—363 (u tekstu mr Tihomira Klarića) pogrešno su štampani neki interpunkcijski znaci — tačka ispred drugih interpunkcijskih oznaka.

Redakcija

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XVIII
Nummer 19

SARAJEVO
1982.

INSTITUT ZA ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XVIII

Broj 19

SARAJEVO

1982.

Redakcioni odbor

Dr DRAGO BOROVIČANIN
Mr RAFAEL BRČIĆ
Dr AHMED HADŽIROVIĆ
Dr IBRAHIM KARABEGOVIĆ
Dr DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ
Dr NUSRET ŠEHIĆ
Dr MILAN VASIĆ

Glavni i odgovorni urednik
Dr NUSRET ŠEHIĆ

Sekretar redakcije
Mr TIHOMIR KLARIĆ

Tehnički urednik
IBRAHIM KEMURA

S A D R Ź A J

Str.

CLANCI I RASPRAVE

Dr Milorad Ekmečić, <i>Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke</i>	9
Dr Đuro Tošić, <i>Stanovništvo srednjovjekovnog trga Drijeva</i>	75
Dr Milan Krajčović, <i>Slovaci i srpsko-hrvatski odnosi za vrijeme velike istočne krize 1875—1878.</i>	105
Dr Dževad Juzbašić, <i>O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje</i>	125
Dr Nusret Šehić, <i>Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar — decembar 1918)</i>	163
Dr Rade Petrović, <i>Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine (Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941)</i>	203

PRILOZI

Др Е. П. Наумов, <i>Боснийское средневековье в советской исторической литературе</i>	237
Mladen Ančić, <i>Jedan fragment iz života Sandalja Hranića</i>	253
Šefik Bešliagić, <i>Hrišćanski nišan u Stranama kod Prače</i>	261
Dr Ivan Pederin, <i>Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878—1918, u svjetlu austrijske putopisne literature</i>	271
Dr Vjekoslava Hunski, <i>Naučno-izdavačka djelatnost u Bosni i Hercegovini u okviru Statističkog departmana Zemaljske vlade, Meteorološke stanice i Geološkog zavoda (1878—1918)</i>	291
Ibrahim Kemura, <i>Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva »Narodna uzdanica«</i>	305
Moni Finci, <i>Hapšenje komunista i otkrivanje tehnike Pokrajinskog komiteta u Sarajevu krajem juna 1941. godine</i>	315

<i>Šarl Irijart, Bosna i Hercegovina — putopis iz vremena ustanka 1875—1876, IRO »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1981. (mr Ibrahim Tepić)</i>	325
<i>Dr Zoran Lakić, Narodna vlast u Crnoj Gori 1941—1945, Cetinje, »Obod«, »Narodna knjiga« Beograd, 1981. (dr Drago Borovčanin)</i>	329
<i>Sarajevo u revoluciji I—IV, Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1976—1981, str. 3326 (mr Tihomir Klarić)</i>	332
<i>Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima (juni — juli 1941), Zbornik radova, Banjaluka, Institut za istoriju u Banjaluci, 1981, str. 278 +/2/ (mr Tihomir Klarić)</i>	341
<i>Vojnici revolucije, Narodna armija, Beograd, 1980. (Slobodan Nagradić)</i>	345
<i>Tito — vrhovni komandant, NIU »Narodna armija«, Beograd, 1980</i>	348
<i>Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe, Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, Mostar, 1981, I, 1, 344 (Senija Penava)</i>	350
<i>Istorijski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 1981, 1982, I, II, 1, 2, str. 197, 370 (Seka Brkljača)</i>	352
<i>Naučni skup Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21—23. 02. 1942. u Skender-Vakufu, Skender-Vakuf, 21—23. 02. 1982. (mr Tihomir Klarić)</i>	358

IZ INSTITUTA

<i>Dr Ibrahim Karabegović Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1981. godini</i>	365
---	-----

INHALT

ABHANDLUNGEN UND AUFSÄTZE

	Seite
Dr Milorad Ekmečić, <i>The 1882 Insurrection in Herzegovina and Its Historical Consequences</i>	9
Dr Đuro Tošić, <i>Die Einwohner der mittelalterlichen Handelsstadt Drijeva</i>	75
Dr Milan Krajčović, <i>Die Slowaken und die serbisch-kroatischen Beziehungen zur Zeit der grossen Ostkrise 1875—78</i>	105
Dr Dževad Juzbašić, <i>Über die Einbeziehung Bosniens und die Herzegovina in das gemeinsame österreich.-ungarische Zollgebiet</i>	125
Dr Nusret Šehić, <i>Der Volksrat der Serben, Kroaten und Slowenen für Bosnien und die Herzegovina und sein Wirken nach dem Zusammenbruch Osterreich-Ungarns (Nov.-Dez. 1918)</i>	163
Dr Rade Petrović, <i>Die Anfänge der Zusammenarbeit zwischen Jevđević, Birčanin und dem italienischen Okkupanten i J. 1941.</i>	203

BETRÄGE

Др Е. П. Наумов, <i>Боснийское средневековье в советской исторической литературе</i>	237
Mladen Ančić, <i>Ein Fragment aus dem Leben des Sandalj Hranić</i>	253
Šefik Bešliagić, <i>Christlicher Grabstein in Strane bei Prača</i>	261
Dr Ivan Pederin, <i>Ökonomische Gründe für die österreich.-ung. Okkupation Bosniens und der Herzegovina und die Entwicklung ihrer Wirtschaft i. d. J. 1878—1919, n. österreich. Reiseberichten</i>	271
Dr Vjekoslava Hunski, <i>Das wissenschaftliche Verlagswesen in Bosnien und der Herzegovina im Rahmen des Statistischen Departements der Landesregierung, der Weterwarte und des Geologischen Instituts (1878—1918)</i>	291
Ibrahim Kemura, <i>Die politischen Motive bei der Gründung der Gesellschaft für Bildung u. Kultur »Narodna uzdanica«</i>	305

Moni Finci, <i>Verhaftung von Kommunisten und Aufdeckung der technischen Einrichtungen des Gebiets-Komitees Ende Juni 1941 in Sarajevo</i>	315
--	-----

BESPRECHUNGEN

Šarl Irijiart, <i>Bosna i Hercegovina — putopis iz vremena ustanka 1875—1876 — Bosnien und die Herzegowina — Reisebeschreibung aus der Zeit der Erhebung von 1875—1876</i> , IRO »Veselin Masleša«, Sarajevo 1981 (mr Ibrahim Tepić)	325
Dr Zoran Lakić, <i>Narodna vlast u Crnoj Gori 1941—1945 — Volksherrschaft in Montenegro 1941—1945</i> , Cetinje, »Obod«, »Narodna knjiga« Beograd, 1981 (dr Drago Borovčanin)	329
<i>Sarajevo u revoluciji I—IV — Sarajevo in der Revolution — I—IV</i> , Istorijiski arhiv Sarajevo, 1976—1981, S. 3326 (mr Tihomir Klarić)	332
<i>Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima (juni — juli 1941) — Gebiets — Parteikonferenzen in Šehitluci (Juni — Juli 1941)</i> , Zbornik radova, Banjaluka, Institut za istoriju u Banjaluci, 1981, S. 278+ (2) (mr Tihomir Klarić)	341
<i>Vojnici revolucije — Soldaten der Revolution</i> , »Narodna armija«, Beograd, 1980, (Slobodan Nagradić)	345
<i>Tito — vrhovni komandant — Tito — Oberster Kommandant</i> , NIU »Narodna armija«, Beograd, 1980, (Slobodan Nagradić)	348
<i>Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe — Herzegowina, Zeitschrift für das kulturelle und historische Erbe</i> , Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar, regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, Mostar, 1981, I, 1, 344 (Senija Penava)	350
<i>Istorijiski zbornik Instituta za istoriju u Banjaluci — Historischer Sammelband des Instituts für Geschichte in Banjaluka</i> , Banjaluka, 1981, 1982, I, II, 1, 2, str. 197, 370 (Seka Brkljača)	352
<i>Naučni skup Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21—23. 02. 1942. u Skender-Vakufu — Wissenschaftliche Tagung Gebietskonferenz der KPJ für die Bosnische Krajina 21—23. 2. 1942. in Skender-Vakuf</i> , Skender-Vakuf, 21—23. 02. 1982 (mr Tihomir Klarić)	358

AUS DEM INSTITUT

Dr Ibrahim Karabegović, <i>Kurze Übersicht über die Arbeit des Instituts f. Geschichte in Sarajevo i. J. 1981</i>	365
---	-----

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Milorad Ekmečić

USTANAK U HERCEGOVINI 1882. I ISTORIJSKE POUKE*)

Svaki pokušaj da se ustanak u Hercegovini 1882. smjesti u okvire potonje istorije morao bi početi od vezanja tog događaja za osnovni napor političkih pokreta koji se javljaju do 1914. da u slučaju organizovanja novog kongresa velikih sila osiguraju plebiscitarno jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine. Traženje formule takvog jedinstva prisutno je, u pozitivnom ili negativnom pogledu, u svim poduhvatima i događajima od 1878. do 1914. Ono je suštinski uticalo na formiranje svih ideologija i političkih programa nacionalnih organizacija i društava. Istorijski značaj ustanka u Hercegovini 1882. je u tome što je on bio prva praktična manifestacija takvog napora. Vjerovalo se da će se pitanje Bosne i Hercegovine nakon 1878. riješiti onim metodom kojim je tada i postavljeno na scenu

*) Ovim radom prof. Ekmečića, koji je, ujedno i šira verzija njegovog referata pripremljenog za Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici ustanka u Hercegovini 1882., koji organizuje Akademija nauka i umjetnosti SR BiH, obilježavamo godišnjicu tog značajnog događaja u našoj istoriji. Redakcija »Priloga«.

istorije: novim sazivanjem međunarodnog kongresa velikih sila na kome bi se mandat za upravu u ovim pokrajinama oduzeo od Austro-Ugarske i postavio na nove osnove.

Ako se gleda iz te perspektive, ustanak 1882. istorijski se doima kao pokušaj da se raniji neuspjelo seljački ustanak iz 1875—1878. ponovi u boljoj političkoj verziji. Raniji ustanak od 1875. bio je seljački klasni rat u kome pokušaji intelektualaca i trgovaca da mu vještački uliju program međuvjerske tolerancije nije uspio. Odmah nakon završetka okupacije 1878. radi se na tome da se počne sa novih osnova u kojima agrarno pitanje ne bi bilo prisutno kao prvi i osnovni motiv. Pokušaji srpskog nacionalnog pokreta da konstituišu politiku saradnje sa muslimanskim dijelom stanovništva na bazi priznanja autonomije Bosne i Hercegovine i odustajanja od rješenja agrarnog pitanja traju sve do 1914, ali nikada nisu uspjeli sem privremeno i gotovo slučajno u Hercegovini 1882.

Pokušaji da se krene ovim novim putem postoje sve od kada je nakon političke krize 1877. bilo jasno da se austrougarska okupacija ne može izbjeći. Već 15. marta 1878. jedna ustanička »narodna skupština« u Tiškovcu šalje »velikomoćnom caru« ruskom poruku da ne dozvoli okupaciju pokrajina. Vele da je »vječita želja svega našega naroda da postanemo dijo Srpskih kneževina, ali ako nam se to iz kakvih uzroka smetalu bude, onda smo po nuždi priklonjeni pristati da bar postanemo zasebno samostalno-vazalna država, kao što i braća Bugari postaju.«¹⁾ Na toj peticiji su se potpisali svi ustanički vođi u Bosni. Ta mudrost nije bila daleko od nastojanja ruskih slavjanofila da se nekako izigraju ruske međunarodne obaveze da sa Austro-Ugarskom dijeli balkanske Slovene u posebne interesne sfere. Na tome se u više navrata pokušavalo u toku 1878, a nakon okupacije ti su se naponi počeli provoditi tajno, istom upornošću kojom su ranije provodeni javno. Težnja je bila da se stvori narodna osnova za jednu privremenu vladu Bosne i Hercegovine koja bi izdala proklamaciju i obratila se velikim silama.²⁾

Nije uvijek izričito rečeno o kakvoj se autonomnoj državi radilo i kakva bi bila njena geografska i politička forma. Većinom se radilo o Bosni i Hercegovini, ali u jednom trenutku Mićo Ljubibratić, vođa ranijeg ustanka u Hercegovini i glavno lice u pokušajima organizovanja novih pobuna, govori i o novopazarskom sandžaku koji bi u nju ušao. Takva bi država mogla da postane baza jugo-

¹⁾ »Narodna skupština« — Aleksandru II, Tiškovac, 1—2/14—15. marta 1878. »Архив внешней политики России«, »Главный архив« V—A, 1879, delo 829, 30 (Dalja kratica AVPR. Skraćenice fondova GA = Главный архив, PA = Политархив, KA = Канцелария, PVK = Посолство в Константинополе.) Dosta je izvještaja ruskih od istih lica datirano istim datumima. Razlika u navedenoj stranici pokazuje da nisu isti izvori.

²⁾ Proglas Miće Ljubibratića u ime više lica »Draga braćo Muhamedanci i Hrišćani u Sarajevu«, »Sa bosanske granice«, 10. jula 1878, Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond »Ostavština Miće Ljubibratića« br. 643, kopija (Skraćenica AHM).

slovenskog okupljanja: »Na žalost ja uviđam da u Jugoslovena još nema čiste političke svijesti — još se oni gube u religioznim i plebentskim predrasudama — još nije zrela naša narodna stvar! Trebalo bi raditi da Bosna i Hercegovina steknu svoju samoupravu pod kojom bi se mogla razviti misao jugoslovenske zajednice«. ³⁾ Mora se priznati da nikada više ova širina nije ponovljena, barem ne u nekom programatskom vidu i sa srpske tačke gledišta autonomija pokrajina je smatrana ostvarenjem treće nezavisne srpske države, pored Srbije i Crne Gore koje postoje od ranije.

Cijena za te pokušaje je bilo odricanje od zahtjeva da se seljacima dadu zemlja koju su obrađivali. Kad Ljubibratić još 1877. traži »pomirenjem sa Muhamedancima i Katolicima« on polazi od toga da će se to postići »samo na osnovi religiozne i građanske ravnopravnosti i na pronalasku načina kako se ne bi suviše oštetili materijalni interesi. Pravda zahtijeva i dobro shvaćena politika nalaže osveštenje vjerezakonske i građanske ravnopravnosti. U ovome se ne smijete ni najmanje zatezati. Što se tiče ujemčenja begovskih interesa taj je (zadatak) najteži, ali mi moramo u tome raditi i ovi put biti popustljivi — u nijednoj državi nije se moglo izvesti potpuno uništenje spahijskih prava. Naše će spahije bez sumnje brzo osiromašiti i rasprodati svoja imanja, čim otimanjem ne budu mogli naknađivati svoja raskošta. Trebalo bi da se davanje gospodarima zemalja svede na stalnu svotu koju će težaci davati državi, a država gospodarima. Tako bi se izbjegao sam dodir između begova i težaka«. ⁴⁾

Nakon ulaska austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu nije prekidan rad na pripremama srpsko-muslimanskog saveza za novi ustanak. »U jesen 1878.« Ljubibratić je održavao tajne sastanke sa begovima iz Bosne i Hercegovine (Mehmed Ali-beg Vidaić, Hadži-beg Janjarac, Omer-beg Čemerlić, »i još 7—8 begova i aga bosanski«). Ljubibratić veli da su oni pristajali »na sve tačke izmirenja i na plan za borbu. No što se tiče borbe oni izraziše sumnje da bismo mogli uspeti samo bez tuđe pomoći. Pomoći se nismo mogli nadati ni od Srbije ni od Sultana. Najposle rešismo da se borimo ako saznamo da će nas pomagati Rusija. Za to doznati ja sam prošaste zime (1878/79) dolazio u Rusiju«. U februaru 1879. slao je Ljubibratić svog saradnika Aleksu Jakšića u Novi Pazar »sa još dvojicom ljudi, da se vidi kako tamo stvari stoje, i bi li se moglo postići sporazumljenje i uglaviti ugovor za odpor u Novom Pazaru i ustanak u Bosni i Hercegovini. Jer ja želim da prvo uredim sve odnošaje između Muhamedanaca i Hristiana pak da se tek tada radi energično. Ja neću da se hrišćanska krv proliva za same muhamedanske interese«. ⁵⁾ Nije postojala najbolja saradnja između Jakšića

³⁾ Mićo Ljubibratić — I. L. Vuličeviću, Beograd, 10/22. septembra 1877, AHM br. 561.

⁴⁾ Mićo Ljubibratić — Stanku Skuliću, 10. novembra 1877. AHM br. 582.

⁵⁾ Mićo Ljubibratić — »Prevashoditeljstvu«, februara 1879, AHM br. 643, kopija.

i Ljubibratića, pa je i Jakšić putovao u Rusiju, a nakon toga u novopazarski sandžak, da bi po povratku u Beograd počeo da samostalno radi na formiranju jednog komiteta. Ipak je glavno lice u ovoj radnji i dalje ostajao Ljubibratić. On je 1875. pokušavao da uhvati veze sa bugarskim muslimanima radi zajedničke saradnje, a na putu u Rusiju je kontaktirao sa slavjanofilskim predstavnicima M. A. Hitrovo i Muravjov.⁶⁾ Preko Omer-bega Čemerlića održavao je određene veze sa bivšim vođom otpora u Bosni i Hercegovini Muftijom od Taslidže,⁷⁾ iako je nejasno da li se to desilo u Carigradu, gdje se muftija vremenom bio sklonio.

Dokumentacija otkriva da su ovakvi pokušaji stvaranja srpsko-muslimanskog sporazuma za ustanak u Bosni i Hercegovini održavani u više navrata i na više mjesta u toku 1879. To je motivisano pregovorima Austro-Ugarske i Turske oko sklapanja konvencije te godine, pa je u nedostatku saradnje sa zvaničnom srpskom vladom pomišljano da bi se bivši ministar spoljnih poslova Jovan Ristić mogao pridobiti za jednu diverziju u Sandžaku. Tada se pomišljalo i na skupljanje dobrovoljaca u Carigradu.⁸⁾ Ovakvi će se pokušaji obnoviti i naredne, 1880. godine kada se u Sarajevu i negdje na Drini održavaju sastanci predstavnika dvije strane. Nakon odluke da se Jakšić šalje u Sandžak radi udaranja osnove saradnje (begovi Ljubovići i Redžepagić,⁹⁾ Ljubibratić je bio sastavio neke pismene »osnove za izmirenje sa Muhamedancima i uslove kakve treba vezati sa Portom«.¹⁰⁾ Od tada se Turska iz ovih planova ne isključuje.

Smatrano je da bi ponovni Gledstonov dolazak na čelo vlade u Velikoj Britaniji stvorio neophodne međunarodne pretpostavke za ponovno oživljavanje istočnog pitanja. Vjerovalo se da će on pokrenuti grčko pitanje, na kome bi se moglo početi odvijanje cijelog balkanskog klupka. To se i desilo u aprilu 1880,¹¹⁾ pa to izaziva pojavu lanca peticija raznih grupa i opština iz Bosne i Hercegovine koje mu se upućuju. Da u tome ima nekog višeg sistema vidi se po tome što u grupi srpskih studenata u Parizu postoji jedno lice (»Amerikanac«) čiji je zadatak bio da koordinira ovo slanje peticija Gledstonu.¹²⁾ Ta je kampanja najprije bila inicirana iz Bugarske,¹³⁾

⁶⁾ Mićo Ljubibratić — supruzi Mari, Galac, 17. decembra 1878, AHM br. 668.

⁷⁾ Omer-beg Čemerlić — Mići Ljubibratiću, telegram iz Loznice, 6. novembra 1878, AHM br. 662. Pita ga da li je kod njega muftijin sekretar Nedim-beg i veli da mu je otac sa muftijom u Peći.

⁸⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 21. jula 1879, AVPR GA V-A2, delo 1050, 60.

⁹⁾ Jakov Aćimović — Mići Ljubibratiću, Rasik, 7. jula 1879, AHM br. 700.

¹⁰⁾ Mićo Ljubibratić — A. V. Vasiljevu, Beograd, 20. avgusta 1879, AHM br. 705.

¹¹⁾ B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870—1880*, Oxford, 1937, str. 569.

¹²⁾ Grgur Jakšić, Vojislav J. Vučković, *Pokušaji aneksije Bosne i Hercegovine*, »Glas SANU«, CCXIV, 3, Beograd, str. 63—65.

¹³⁾ Його Митев, Седнието на България през 1885. г., »Исторически преглед«, 6, Sofija, 1980, str. 49—50.

ali je glavna matica peticija slijedila iz Bosne i Hercegovine. U junu 1880. jedna je takva peticija bila poslana iz Mostara u »ime sinova Bosne i Hercegovine«. Za nju su skupljani potpiši i u Sarajevu. Gledstonu se veli da narod Bosne i Hercegovine može sam formirati vladu u pokrajinama i da okupacija treba da prestane.¹⁴⁾ Drugu takvu peticiju šalje Pelagić iz Beograda 1881, a za treću je pomoć u formulacijama davao i dopisnik londonskog »The Times«-a, Evans.¹⁵⁾ Austrijska je obavještajna služba saznala da se ove peticije šalju preko pariskog posredništva.¹⁶⁾ Peticije se odašiljaju i drugim vladama, a naročito turskoj i ruskoj.

Većim dijelom je ovaj politički rad bio vezan za Hercegovinu, iako se podjednako radilo i u Bosni, ali sa daleko manje uspjeha. Francuski konzul u Sarajevu je u proljeće 1880. saznao da su u Sarajevu »muslimanski i pravoslavni notabli Sarajeva počeli da raspravljaju o prihvatanju autonomije ili eventualnom prisajedinjenju Srbiji. Oni isto tako pažljivo posmatraju ponašanje Srba oko Niša, naročito u pogledu uređenja vlasništva i ukafa. S druge strane se s interesom čitaju novine koje dolaze iz prestonice i postupci koji se pripisuju Bugarima mnogo impresioniraju.«¹⁷⁾ U Bosni se tada zapažala promjena u političkom držanju glavnih muslimanskih predstavnika. Ruski konzul bilježi da su se ratni zarobljenici vratili iz Rusije kućama i da žele da »njihov car, a tako ovdje nazivaju Sultana«, živi u slozi sa ruskim carom.¹⁸⁾ On tada veli da u muslimanskom držanju imaju dvije nove pojave, »približavanje k pravoslavima i saosjećanje prema Rusiji. Prvo se zapaža samo u pojedinačnim ličnim odnosima, ali se otvoreno vidi pri svakom prigodnom slučaju, na očigled Austro-Madara čak i na oficijelnim prijemima kod šefa provincije. Naklonost muslimana ka Rusiji je nov pokret, objašnjiv samo događajima prošle godine.«¹⁹⁾ Mislio je na austrougarski vojnički ulazak u neka mjesta novopazarskog sandžaka.

Vijesti o pokušajima uspostavljanja srpsko-muslimanske saradnje uz rusku pomoć dolazile su 1880. i iz Carigrada. Početkom aprila 1880. javljalo je rusko poslanstvo da »sa svoje strane muslimani Bosne ovdje vode stalnu agitaciju protiv Austrije. U zadnje vrijeme je još jedna žalba koja nosi 15.000 potpisa u kojoj su pobrojane patnje muslimana pod austrijskom dominacijom predata Sultanu posredstvom poznatog Muftije od Taslidže. Na moje veliko iznenađenje ovo je lice tražilo načina da stupi u vezu sa carskim (ru-

¹⁴⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Jedan dokument iz 1880*, »Godišnjak Društva istoričara BiH«, II, Sarajevo, 1950. str. 259.

¹⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1953, str. 70.

¹⁶⁾ Kalnoki — Slaviju, Beč, 28. februara 1882, Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Präs 492/82. (Skraćenica ABH.)

¹⁷⁾ Francuski konzul iz Sarajeva — MID, 2. aprila 1880, »Archives des affaires étrangères, Paris«, »Correspondance politique des consuls«, Turquie, tom 13, br. 24 (Skraćenica AAEP.)

¹⁸⁾ Ladigenski (»conseiller honoraire«) — Girsu, Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 50.

¹⁹⁾ Isto.

skim) poslanstvom pod opravdanjem da muslimani jednako kao i hrišćani Bosne očekuju oslobođenje samo od Rusije. Vjerovao sam da moram da izbjegnem bilo kakav razgovor sličnog sadržaja.«²⁰⁾

Da to nije bio usamljen slučaj vidjeće se nešto kasnije kad u vrijeme protesta protiv uvođenja vojnog zakona u okupiranim pokrajinama počne novi talas slanja peticija. Početkom 1882. turska se vlada žalila da je »preplavljena bosanskim peticijama« koje su se podnosile protiv austrougarskih okupacionih vlasti od strane predstavnika sve tri vjere.²¹⁾ Jedan hodža je u oktobru 1881. predao protest potvrđen sa 317 pečata ruskom poslanstvu u Carigradu, sa željom da se preda ruskoj vladi. Bio je sastavljen na turskom jeziku.²²⁾ Zahtjevali su da se uprava u okupiranim pokrajinama oduzme od Austro-Ugarske i ponovo vrati turskom sultanu. Vrlo je karakteristično da se u muslimanskim peticijama naglasak stavljao na sultanovu vlast u Bosni i Hercegovini, a u srpskim su unošeni i detalji o autonomiji, posebno knezu i sultanovom suverenitetu. Pored svega, u tome je najznačajnija činjenica da je i muslimanska opozicija očekivala pomoć od Rusije i imala povjerenja u ovaj metod odašiljanja masovnih peticija. U ovome je bosanska muslimanska emigracija u Carigradu bila podržavana od nekih turskih državnih funkcionera. Sin Abdul Aziza, Jusuf Izedin je u februaru 1879. pismeno nudio ruskom caru da ubije svog oca, pa da kao novi sultan postane »izvršilac volje vašeg carskog veličanstva.«²³⁾ U rusku korist je orijentisano dosta viših oficira.

Vijesti o srpsko-muslimanskoj saradnji su postajale učestalije kako se približavalo vrijeme proglašenja vojnog zakona.²⁴⁾ U novembru 1881, kada se već radi na pripremanju pobune, Ljubibratić je

²⁰⁾ Onu — Girsu, Péra, 5. aprila 1880, AVPR KA, delo 50, t. 2, 188: »De leur côté les Musulmans de Bosnie entretiennent ici une agitation constante contre l'Autriche. Dernièrement encore une requête portant 15.000 signatures énumérant les souffrances qu'enduraient les Musulmans sous la domination autrichienne, a été remise au Sultan par l'intermédiaire du fameux Mufti de Tachlidja. A ma grande surprise, ce personnage cherche à entrer en rapports avec l'Ambassade Impériale sous prétexte que les Musulmans aussi bien que les Chrétiens de Bosnie n'attendent leur délivrance que de la Russie. J'ai cru devoir décliner toute conversation sur un pareil sujet.«

²¹⁾ Novikov — Girsu, Péra, 1. februara 1882, AVPR KA, delo 24, t. I, 67: »Le Ministre des Affaires étrangères m'a confié que la Porte était inondée de pétitions bosniaques renfermant des plaintes contre les vexations des autorités Austro-Hongroises et il tire vanité du caractère mixte de ces pétitions émanant non seulement des Musulmans et des Chrétiens Orthodoxes, mais encore des Catholiques de la Bosnie.«

²²⁾ Isti — istome, 8. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1198, 254. Uz original peticije na turskom jeziku ovjeren sa 317 pečata je i »Traduction sommaire d'une supplique présenté par les Musulmans de la Bosnie et Herzégovine pour être transmise au Ministère Impérial.«

²³⁾ Lobanov - Rostovski — Gorčakovu, 20. februara 1879, AVPR KA, delo 37, 361. Pismo na francuskom, potpisano arapski i ovjerenom ličnim pečatom.

²⁴⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 24. marta 1881, AVPR PA, delo 1181, 17: »Du reste. les autorités n'ont point eu lieu de se montrer plus satisfaites de la conduite des musulmans: ces derniers se sentent plus accablés que ne

nastojao oko formiranja jedne privremene vlade na prostoru između Drine i Lima. Njen zadatak bi bio da vodi narodni ustanak i od velikih sila zahtijeva da se Bosna, Hercegovini i novopazarski sandžak priznaju kao »autonomna država pod sizerenstvom Sultanova«. ²⁵⁾ Tada se jedna grupa prvaka, među kojima ima kasnijih vođa ustanka iz 1882. (Stojan Kovačević, Omeraga (!) Tanović), obraćaju Gledstonu protiv okupacije. ²⁶⁾

Odašiljanje peticija i opšta kampanja protesta protiv okupacije, a posebno protiv proglašenja vojnog zakona početkom novembra 1881, imaju izuzetan značaj za kasniji ustanak, jer se iz nje ustanak rodio. To pokazuje da ustanak nije sasvim nepripremljen, što ni sadašnja literatura u cjelini nije poricala. ²⁷⁾ Početkom decembra 1881. austrougarska obavještajna služba je otkrila da na Cetinju postoji jedan komitet koji je bio povezan sa ruskim slavjanofilima. Vode ga politički emigranti iz Hercegovine, učitelj Jovo Ljepava i apotekar Jovo Dreč. ²⁸⁾ Prvi je bio istaknutiji u ovome poslu i od ranije je sumnjičen kao pristalica socijalističkih ideja Svetozara Markovića. Zbog pritiska vlasti na mostarsku crkveno-školsku opštinu 1880. morao je da emigrira u Crnu Goru, a sa svojom grupom je nakon proglasa vojnog zakona radio na skupljanju uglednih ljudi iz cijele Hercegovine da dignu glas protiv toga zakona. U vezi sa ovim krugom na Cetinju su bili već krajem 1881. svi poznatiji vođe kasnijeg ustanka iz 1882. Početkom decembra 1881. pominjana su imena Pera Tunguza i Vase Buhe, među onima koji rade protiv vojnog zakona. Obrad Guzina iz nevesinjskog kraja se vratio iz Crne Gore »sa instrukcijama na koji se način može pripremiti narod na otpor protiv naše vlade«. ²⁹⁾ Bio je u grupi sa Kikom Stevanovićem, Boškom Guzinom, Tripkom Grubačićem i drugim. Nešto kasnije je objavljeno iz Korita da su serdar Mrdak Luburić, Nikola Vujović i Nikola Milošević pobjegli na Cetinje »na plač i tužbu knjazu da im se pomože, da više od zuluma Austrijanskoga živiti nemogu i da piše njihovu

le sont les Serbes, et cela pour le même motif; ils redoutent, eux aussi, une guerre austro-russe; ils parlent déjà des Serbes de Bosnie se soulèvent et se joignant aux armées de la Serbie qui envahit cette province, tandis que les »younaks« de l'Herzégovine acclameront le Prince Nicolas de Monténégro, marchant sur Mostar. Ces deux provinces sont, désormais, irrévocablement perdues pour la Turquie, déclarent, avec conviction, les musulmans, et leur douleur ne fait qu'exalter le sentiment national des Serbes, qui, je dois le constater, semblent renaître à l'espérance«.

²⁵⁾ Mićo Ljubibratić — Mitropolitu Mihajlu, Topčidersko brdo, 18. novembra 1881, AHM br. 759, kao i nepotpisani dodatak uz taj broj.

²⁶⁾ *Zastava*, Novi Sad, 15. novembra 1881, br. 167. Citirano u referatu M. Patkovića za naučni skup o ustanku 1882. u ANUBiH.

²⁷⁾ Danilo Tunguz — Perović, *Ustanak hercegovačko-bokeljski 1882. protiv Austro-Ugarske*, Sarajevo, 1922, str. 24. Veli da je ustanak pokrenuo knjaz crnogorski »potpomagan od panslavista iz Rusije«.

²⁸⁾ Okružni ured Mostar — Zemaljskoj vladi, 10. decembra 1881, K. u. K. Gesandtschaftsarchiv Cetinje, Arhiv Crne Gore, Cetinje (Skratčenica = GAC), Res. 21, fasc. 15.

²⁹⁾ Isti — sreskom uredu Nevesinje, Mostar, 10. decembra 1881, GAC, res. 21, fasc. 19.

caru u Rusiju molbenicu.³⁰⁾ Na Skupu u Banjanima u decembru 1881, koji je vodio Lazar Sočica, učestvovali su i neki Hercegovci (vojvoda Petar Radović, Pero Prstojević).³¹⁾ Nije bilo poznato šta je na tom zboru rješavano, ali se zapažalo da je pominjana mogućnost dizanja narodnog ustanka. Sa crnogorske se strane radilo na tome da ustanak dobije opštenarodni karakter, a naročito da se u njega uvuče što više muslimanskih predstavnika. Krajem decembra se saznalo da se u srezovima Gacko, Nevesinje, Bileća i Trebinje radi na tome da se skupi golema delegacija od osam stotina najuglednijih ljudi tih oblasti (po stotinu muslimana i pravoslavnih iz svakoga sreza) koji bi u manjim grupama prešli na ugovoreno mjesto na crnogorskoj strani, pa se odatle uputili na Cetinje zajedno (»in corpore«). Birali su se ugledni i do tada miroljubivi ljudi koji nisu dolazili u sukob sa vlastima. Ispred grupa iz pomenutih srezova pominjana su najuglednija imena: od Gacka Jovica Božović, Tomo Vukomanović, Alija Muljanin i Smail Zilić. Iz Nevesinja Đoko Radonić, Joksim Govedarica, Salko Forta i Sali-beg. Iz bilečkog sreza izvijestilac nije saznao imena prvaka. Pošto bi se skupili na Cetinju, ovi ljudi su namjeravali da se obrate jednom peticijom silama potpisnicama Berlinskog ugovora da više ne žele da trpe austrougarsku okupaciju. U isto vrijeme su namjeravali da formiraju hajdučke čete, da njima »uzbune Hercegovinu i protiv nas se bore«. Tek nakon ovog hajdučkog pokreta uključili bi se ostali.³²⁾ U pripremanju ovog preduzeća pripremljeno je izbijanje ustanka, a u cijelom tom poduhvatu je bitno da se sve svodi na pripremanje jednog protesta velikim silama.

Odašiljanje peticija nije stalo i kad je ustanak izbio. Već krajem januara 1882. Ljubibratić je u beogradskom »Narodnom oslobođenju« tražio da se provede plebiscit za Bosnu i Hercegovinu protiv uspostavljene okupacije.³³⁾ Nešto kasnije on će objaviti jedan proglas Mađarima u kome veli da »zarad opstanka i prirodnog razvitka istočnih naroda, među koje i Mađžari spadaju, morali biste i vi pomoći da se osvajaču, koji prođire Jevropom na istok, preseče put«. ³⁴⁾ Krajem marta 1882. otišao je iz Srbije u ustaničku Hercegovinu Aleksa Jakšić u misiji skupljanja potpisa za jednu peticiju protiv austrougarske okupacije. Taj bi se dokument poslao velikim silama, a bio je u vezi sa idejama da postoji neminovnost sazivanja nove konferencije velikih sila, kakva je bila ona 1878. u Berlinu, pa bi se

³⁰⁾ Žandarmerijska postaja Korita — Žandarmerijskoj kasarni Gacko, 27. decembra 1881, GAC, res. 35, fasc. 19.

³¹⁾ Srez Nevesinje — Okrugu Mostar, 28. decembra 1881, GAC, res. 86, fasc. 19. Kaže se da je taj skup održan na Miholjdan. »Die montenegrinischen Seitlingen (von welchem wir freilich immer erst erfahren wenn sie nicht mehr da sind) haben sich besonders um Mohamedaner bewegt«.

³²⁾ Inspektor žandarmerije Paul Lukić — Okrugu Mostar, Gacko, 23. decembra 1881, GAC, res. 20, fasc. 19.

³³⁾ U citiranom referatu M. Patkovića, proglas objavljen u »Die Drauf« 22. januara 1882.

³⁴⁾ *Zastava* 28. februara 1882, br. 27, isto.

na taj način dozvolilo stvaranje autonomne države sa posebnim knezom na čelu.³⁵⁾

Pred očima je stalno jedan poduhvat koji sam neće osloboditi okupirane pokrajine, nego će biti demonstracija plebiscitarnog jedinstva njenog stanovništva protiv strane okupacije. U tom okviru se pojavio i ustanak početkom januara 1882. To je njegov osnovni historijski smisao po kome vrši istaknutu ulogu u političkoj i socijalnoj historiji Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. U svim političkim pokretima u Bosni i Hercegovini se ponavlja ovaj motiv traženja plebiscitarnog jedinstva naroda.

oOo

Naučna literatura o ustanku 1882. je napravila omašku što nije pokušala da otkrije da li iza ponašanja koje je vodilo ka ustanku stoji određena politička ideologija? U analizi programa srpskog pokreta neophodno je da se rasčlane njegove veze sa ruskim slavjanofilstvom, a u muslimanskom da se pokušaju otkriti dodirne tačke sa panislamskom ideologijom. Bez toga je nemoguće odgovoriti na pitanje zašto ustanak ne postavlja jasnije svoje političke ciljeve i zašto svjesno teži da se predstavi samo kao protest.

Nikad nije temeljito raščlanjeno šta je konačni cilj kojem se teži: da li ujedinjenje sa srpskim kneževinama Srbijom i Crnom Gorom, ili stvaranje jedne samostalne treće srpske države pod posebnim knezom. Ponegdje se govori da je Ljubibratić imao ambicija da ga smatraju kandidatom za tog budućeg kneza. Takva bi država bila u vazalnom odnosu prema turskom sultanu i stajala bi prema njemu u istom onom odnosu kao tek uspostavljena bugarska kneževina, na čijem je čelu stajao posebni izabrani knez stranog porijekla. Ove nejasnoće dolaze iz jednostavne činjenice da srpski nacionalni pokret koji je počinjao ove akcije oko ustanka 1882. i u čijem je vrhu stajao Ljubibratić nije bio samostalno ideološki koncipiran. Bio je daleko od zvanične srpske vlade koja je prema njemu bila neprijateljski raspoložena i jedini su bivši zvanični ljudi, kao Jovan Ristić i mitropolit Mihajlo, bili aktivno učestvovali u njegovom pripremanju. Iza političkih programa koji su se oko Ljubibratića stvarali, posebno u vrijeme i nakon okupacije 1878, postoji ideologija novog slovenstva kao njihove osnove. Bez osvrta na ovu novu fazu razvoja slovenskih ideja nije moguće shvatiti političke poduhvate oko ustanka 1882.

Prvi i najuži saveznici ovog srpskog pokreta su bili ruski slavjanofili. Berlinskim kongresom oni su doživjeli temeljitu transformaciju i sa starim ruskim panslavizmom ih je vezala samo nekadašnja slava, ista lica i nerealni zanos i za izvođenje Slovena među prvi narod na svijetu. Stari je panslavizam bio oličen u idejama N. J. Danilevskog, čije je djelo o Rusiji i Evropi bilo objavljeno i u srp-

³⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 295, 296.

skom prevodu 1872. Po njegovom konceptu bi budući slovenski svijet bio ujedinjen u jednoj slovenskoj državi čija bi prestonica bio Carigrad, kako Rusija ne bi dominirala malim slovenskim narodima. Ta bi panslovenska unija bila sastavljena od ruskog carstva i lanca slovenskih kraljevina (češko-moravsko-slovačka, srpsko-hrvatsko-slovenačka, bugarska, poljska), kao i kraljevina onih naroda koji su tom slovenskom kompleksu pripadali, a nisu bili etnički slovenski (grčka, rumunska, mađarska). Taj je panslavizam imao jednu konzervativnu koncepciju nacije koja je bila kopija pojma nacije kod mađarskog i poljskog plemstva, ili se nalazila u filozofiji Žozefa de Metra: razdvojili su pojam »plebsa« od »populusa« i pojam »narodnosti« od »nacije«. ³⁶⁾ Već to nije bila demokratska ideja, jer ne pretpostavlja samostalno identifikovanje naroda u stihijno formiranu zajednicu političkog suvereniteta.

Danilevskog su nazivali »totalitarnim filozofom«. ³⁷⁾ Ali i bez toga naziva stari je panslavizam bio konzervativni pokret koji se oslanjao na preferiranje ruskog političkog vodstva, autokratije kao izvorne slovenske političke forme države i pravoslavlja kao prve religije. Takav je panslavizam doživio slom Berlinskim kongresom 1878, »moralni krah sa potpunim i konačnim raspadanjem«. ³⁸⁾ Nasuprot starom panslavizmu, novi je nakon istorijskog iskušenja u Berlinu 1878. akcentat stavljao na liberalno usmjeravanje slovenske saradnje ka jednom svijetu u kome će se podjednako poštovati i rusko samodržavlje i parlamentarizam nekih drugih slovenskih država. Forma nije bila u pitanju. Sve što ovaj novi liberalni panslavizam zahtijeva jeste da se slovenski narodi ostave sami sebi da se razvijaju po svome: »Ostavite Slovence Slovenima« i slovenski ideal će biti ostvaren. ³⁹⁾ Zadatak Rusije nije bio da ujedinjava slovenske narode oko sebe, nego da im pomaže da se oslobode i postanu samostalne slovenske zajednice. To je ogromna razlika prema starom panslavizmu, pa se doima kao da on uopšte više i ne postoji.

S druge strane, treba sumnjati da su svi slavjanofilski ideolozi ovako mislili o novoj slavenskoj uzajamnosti. Glavni ruski slavjanofilski ideolog I. S. Aksakov još je u mreži starih ideja. On osuđuje demokratiju i parlamentarizam i misli da Južni Sloveni moraju da nauče lekciju od sudbine Srba i Bugara koji su se opredjelili za parlamentarni oblik vlade, a s njim zajedno i duh degeneracije koja nužno ide sa zapadnom kulturom. ⁴⁰⁾ On to piše krajem aprila 1881. i pretpostavlja da Južni Sloveni nemaju slovenske discipline »bez koje je nemoguće postojanje države, a nedostaje im i čuvstvo 'otadžbine' kao političke cjeline«. Odatle sudbina srpskog plemena ubu-

³⁶⁾ Franco Venturi, *Roots of the Revolution*, London, 1960.

³⁷⁾ Robert E. Mac Master, *Danilevsky. A Russian Totalitarian Philosopher*, Harvard, 1967, str. 122, 183.

³⁸⁾ С. Д. Сказкин, *Конец Австро-Русско-Германского союза*. Москва, (1928), 1974, str. 108.

³⁹⁾ О. К. (Olga Novikov-Kireeva), *Skobeleff and the Slavonic Cause*, London, 1883, str. 231.

duće zavisi od Crne Gore. Ona jedina nije uvela u svoj politički dom »ustavni poredak po zapadnoevropskom obrascu« i njena državnost nosi u sebi slovensko saznanje državotvorne discipline.⁴¹⁾ Iako je ovom pravcu pripadao u osnovi i general Skobeljev sa idejama da moć ide ispred prava,⁴²⁾ cijeli niz ruskih slavjanofila govori drugim jezikom. Miljutin formuliše jednu liberalnu formulu novog slovenstva.⁴³⁾ Posebno su oni ruski slavjanofili koji su bili angažovani oko balkanskih pokreta bili u ovom novom liberalnom raspoloženju.

Nakon poraza 1878, postoje pokušaji da se slavjanofilski centri diverzifikuju i da svi slovenski putovi i dalje ne moraju da vode u Moskvu gdje je postojalo osnovno uporište ruskog slavjanofilskog pokreta. Jedan od tih novih centara je i Beograd, pa i cijela ova radnja oko ostvarenja srpsko-muslimanske saradnje nije daleko od tih slovenskih ideja. I sam Ljubibratić je bio jedan od ovih novih liberalnih sveslovena. On je na Vaskrs 1879. u Rimu koncipirao jedno »Predložjenje patriotima Sveslovenstva« u kome predlaže da se formira jedan sveslovenski komitet koji bi objedinjavao akcije svih Slovena sa stalnim boravištem u Srbiji, ili nekoj drugoj slobodnoj slovenskoj državi. Svako bi slovensko pleme imalo svoje posebne komitete koji bi bili razbijeni na što je moguće više podružnih komiteta. »Plemenski komiteti i podkomiteti starali bi se samo o interesima dotičnih plemena«. Cilj cijelog ovog pokreta bi bio: »1) Oslobođenje i samostalnost svakog slovenskog plemena; 2) Čvrsti savez između slovenskih plemenâ; 3) Savršena sloboda veroispovesti; 4) Usvajanje ruskog jezika za saobraštajni jezik između slovenskih plemenâ i za jezik viših umnih proizvoda. Putevi koji bi imali da odvedu toj celi bili bi: 1) Pečatnja; 2) Ustmeno propovedanje; 3) Povremeni sastanci; 4) Vojevanje protivu tudinacâ«. Predviđao je i mogućnost »ozbiljnih ratova« koje bi vodile Rusija, Srbija, Bugarska i Crna Gora. Dodatna objašnjenja dao je u tri primjedbe: »Prva primjedba: Raspre između slovenskih plemena trebalo da se raspravljaju na osnovi stroge pravičnosti, u početku Sveslovenskim komitetom, a kasnije Sveslovenskim saveznom većem. Druga primjedba: Etnografske raspre između slovenskih plemena imale bi se dosuđivati o polzu onog plemena za koga se izjasni većina stanovnika onog mesta koje je predmet spora. Treća primjedba: Sveslovenski komitet, plemenski komiteti i podkomiteti, ne bi imali da se ni najmanje mešaju u državne forme i strojeve, u dinastička i socijalna pitanja«. Kopije predstavnik poraženog duha moskovskog slavjanofilstva koji je osjećao grižu savjesti da je Rusija ratom protiv Turske značajan dio ovog svog predloga Ljubibratić je poslao A. V. Vasiljevu, »a u izvodu

⁴⁰⁾ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860—1886*, Москва, 1886, стр. 330.

⁴¹⁾ Isto, str. 328, 330.

⁴²⁾ Hans Herzfeld, *Bismarck und die Skobelewepisode*, »Historische Zeitschrift«, B. 142, Heft 2, Berlin, 1930, str. 238.

⁴³⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 167.

Ridingeru u Petrograd i g. Persijanu carsko ruskom ministru rezidentu u Beogradu.«⁴⁴⁾

Bitno je ovdje pitanje da li je ova sveslovenska ideologija imala neke veze sa onim kretanjem koji je prethodio ustanku u Hercegovini 1882. Bez sumnje da jeste i one stalne optužbe austrougarske diplomatije da je ustanak bio djelo panslavističke zavjere, djelimično su bile tačne, iako ne u onoj cjelini i poretku kako su bile praktično korištene. Ruski slavjanofili su bili nezadovoljni rezultatom Berlinškog kongresa i već 1878. su počeli da rade protiv njega. General Skobeljev je još 1879. govorio da je osnovni neprijatelj Slovena Njemačka i Austro-Ugarska.⁴⁵⁾ Još početkom jula 1878. Aksakov je držao govor u kome je osudio politiku Rusije koja slovenski svijet predaje Nijemcima i katoličkoj propagandi.⁴⁶⁾ To je ocijenio kao izdaju slovenske stvari. Skobeljev će nešto kasnije govoriti da je ruska politika pasivni instrumenat u rukama njemačkih ciljeva.

Nakon 1878, ove su slavjanofilske ideje podgrijavane u talasima, vezanim za velike vojne i diplomatske događaje. Posebno će ih motivisati rad na obnovi Trocarskog saveza Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske 18. juna 1881, po kome je Rusija dopuštala Austro-Ugarskoj da može provesti u djelo aneksiju Bosne i Hercegovine. Kulminiraće u govoru Skobeljeva srpskim studentima u Parizu 17 februara 1882.⁴⁷⁾ Govor je održan poslije početka ustanka u Hercegovini. U ovom pogledu značajna je djelatnost ruskog poslanika Hitrovo u Sofiji i generala Fadjejeva u Crnoj Gori sredinom 1878. Hitrovo je sa svojim zamjenikom Klopenburgom bio u Sofiji stvorio centar slovenofilske akcije, a bio je u najužoj vezi sa slavjanofilskim središtem u Moskvi.⁴⁸⁾ U tom pogledu je djelovao protiv instrukcij; svog ministarstva iz Petrovgrada. Ne zna se tačno kada je Hitrovo počeo svoju djelatnost u bugarskoj prestonici. Postao je poznat p ovom tajnom radu tek u toku ustanka 1882, kad je skupljao dobrovoljce, izdavao lažne pasoše i nabavljao vojnu opremu sve za nova koji je dobivao od Aksakova iz Moskve. U uskoj vezi s njim djelovali su i neki bugarski oficijelni faktori koji su dosegali sve do bugarskog Sobraanja i kneževskog dvora. Pored srpskog, postojalo je tada i jedno bugarsko slavjanofilstvo.

General Fadjejev je sredinom 1878. bio došao na Cetinje s namjerama da organizuje jednu novu akciju kojom bi se onemogućila austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine. Bio je tipičan predstavnik poraženog duha moskovskog slavjanofilstva koji osjećao grižu savjesti da je Rusija ratom protiv Turske značajno d

⁴⁴⁾ Mićo Ljubibratić, *Predloženije patriotima Sveslavenstva*, Ri Na Vaskrsenje 1879, AHM, br. 688.

⁴⁵⁾ Hans Herzfeld, o. c., str. 282.

⁴⁶⁾ I. S. Aksakov, o. c., str. 297.

⁴⁷⁾ »Речь ген. Скобелева в Париже в 1882. г. с предисловием Е. Тарле«, »Красный архив«, Москва, 1928, том 2 (27), стр. 215; *Barba Jelavich, L'Ambassade russe à Paris, 1881—1898: les mémoires de Nicol Giers*, »Canadian Slavic Studies«, I, 1, 1967, str. 12.

⁴⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 232, 233; Charles Jelavich, *The Revolt in Bosnia and Herzegovina 1881—1882*, »The Slavonic and East European Review«, XXXI, 77, London, 1953, str. 433.

slovenskog svijeta prepustila Austro-Ugarskoj. Ne samo da je Bosna bila upravo u jeku okupacije, nego su i Srbija i Crna Gora bile prepuštene austrougarskom uticaju, sa mogućnošću da se u pogađanju oko interesnih sfera sa Rusijom austrougarska zona protegne sve do novih bugarskih kneževina i Egejskog mora kod Soluna. Aksakov je u Moskvi formulisao 1878. da Rusija pomaže Austro-Ugarskoj u tim namjerama da protegne svoju zonu sve do Soluna, ali da zvanična turska vlada daje otpor tim smjercima: »Ruska diplomatija je vidjela u tome čak i nekakvu pobjedu (toržestvo) svoje politike... i pozdravila razgraničenje sfera uticaja na Balkanskom poluostrvu kao novu eru«. ⁴⁹⁾

Nešto je slično ispovjedaio general Fadjejev na Cetinju sredinom 1878, što je bilo u skladu sa njegovim planovima, koje je ranije izlagao u Beču, da se Balkan mora podijeliti na zapadnu i istočnu sferu. ⁵⁰⁾ Njegov dolazak je zvanični ruski poslanik u Crnoj Gori ocjenjivao kao »oficioznu misiju sa vrlo maglovitom prirodom«. Nije mi izgledalo jasno šta je general ovim dolaskom želio da postigne, ali je barem bio u prilici da otkrije krug ideja koje su ga bile dovele: »General Fadjejev je pretpostavljao da bi još bilo moguće da se napravi pitanje od zauzimanja Bosne od strane Austrije, zauzimanja koje je proizišlo iz toliko nepriličnih i neprijatnih uslova za naše interese na Balkanskom poluostrvu. Zajedno s time je mislio da Crna Gora- ne kompromitujući svoj opšti položaj, može djelovati kao prepreka ciljevima Austrije u zapadnim dijelovima Turske. ... Njemu izgleda da Turci poslije odluka Berlinskog kongresa moraju da shvate stvarni smisao pomoći Evrope u njihovu korist i da dođu do toga da im je na koncu konca bolje da se pridruže Rusiji i brže se sporazumiju o 'Ausgleichu' sa slovenskim kneževinama, nego da postanu žrtva ili vazal Austrije i Engleske. Po njegovom mišljenju odatle je proizilazila i uloga Crne Gore koja ima veliki uticaj na hrišćane u Hercegovini a dijelom čak, poslije zadnjih događaja, i na muslimane«. ⁵¹⁾

Fadjejev je bio na Cetinju do 22. jula 1878. (vjerovatno po starom kalendaru), a otišao je sa promijenjenim ubjeđenjem. Osnovna misao koja ga je dovela nije bio njegov izum, nego je pripadala

⁴⁹⁾ I. S. Aksakov, o. c., str. 305.

⁵⁰⁾ David Mac Kenzie, *The Serb and the Russian Pan — Slavism 1875—1878*, Ithaca, 1967, str. 191.

⁵¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje 22. jula 1878. AVPR GA V-A2, delo 1049. 126: »Генерал Фадеев предполагал, что можно было бы сделать еще вопрос из занятия Боснии Австриею, занатия, происходящего при столь невыгодных условиях для наших интересов на Балканском полуострове, и вместе с тем думал, что Черногория может не компрометируя общего положения, действовать как помеха целей Австрии в западной части Турции... Ему казалось, что Турки, после решений Берлинского конгресса должны проникнут в нействительный смысл содействия Европе в их пользу и найти, что им выгоднее примкнут к России и скорее согласится на »Ausgleich« со славянскими княжествами, чем сделаться жертвою или вассалом Австрии и Англии. Отсюда, истекала, по его мнению, рол Черногорим имеющей большое влияние на христиане в Герцеговине и даже отчасти, после последних событий, и на муслиман«.

znatnom krugu ruske diplomatije na čelu sa N. P. Ignjatijevim, da je moguće isposlovati dobrovoljnu orijentaciju poražene Turske na saradnju sa Rusijom u smislu da pristaje na unutrašnju reformu u carstvu i omogući hrišćanskim i balkanskim narodima lokalne autonomije pod sultanovim suverenitetom. Pominjanje »Ausgleicha« upućuje na mogućnosti da se imala u vidu jedna balkanska federacija po habzburškom obrascu, a pod sultanovim vodstvom.

Prihvatio je konačno Joninovu argumentaciju na kojoj je počivala ruska zvanična spoljnopolitička doktrina, da u šumi pitanja na istoku svaka pre nagljena akcija može malim narodima još više škoditi. »Spletенost i rasparčanost akcija malih naroda i jedinki na istoku su neophodne, pa bez obzira na naše želje da se otresemo sentimentalnosti u korist praktičnog razumjevanja zapliću i nas same. Zbog našeg uticaja na istoku među narodima s kojima ćemo još mnogo i dugo morati da djelujemo zajedno, mi sami po sebi treba da se predstavljamo kao sila velike države koja stalno mora da raspliće čvorove koji se već prirodom stvari sami od sebe zapliću, a po potrebi i da ih rasijeca.«⁵²⁾ To je bilo inteligentno obrazloženje zvanične ruske politike tog trenutka: na Balkanu će mali narodi uvijek biti mali, a Rusiji ostaje da se ponaša kao velika sila koja raspliće i rasjeca gordijeve čvorove istorije. Najgore je u svemu što je to bila istina. U takvim je uvjerenjima Fadjejev napustio Cetinje, ali nema dokaza da je s njime scenu napustila i ona logika koja ga je tamo bila dovela. Nešto kasnije će ga tajni dokumenti spominjati kao jednog od organizatora dobrovoljaca u Bugarskoj za prebacivanje u Hercegovinu.⁵³⁾

Austrijska je diplomatija dolazila do podataka da postoji mreža panslavističkih agenata u Crnoj Gori i Hercegovini. Između ostalog, za nju je to bio izgovor da sa knezom Nikolom poteže pitanje ugovora o ekstradiciji ljudi koje je ona sumnjivala. Knjaz je to uporno odbijao i na Andrašijevu primjedbu da se bez toga ne može uspostaviti mir u okupiranim pokrajinama šeretski je odgovorio neka te pokrajine njemu prepuste da on tamo uvede red.⁵⁴⁾ Austro-ugarska policija je vjerovala da je u tragu mreži tajnih slovenskih komiteta po Hercegovini, kojim se rukovodi iz Beograda. Naročito je sumnjivala krug na Cetinju oko Jova Ljepave i Jova Dreča, bivših ruskih đaka koji su se stalno dopisivali sa svojim sumnjivim ruskim prijateljima. Čak su i mislili da je jedan od slavjanofilskih vođa Vasiljev bio na crnogorskom području. Pogrešno su bili obavješteni o imenu, ali se nisu varali u procjenjivanju značaja veza koje ovaj krug drži sa ruskim slavjanofilima. Ruski dopisnik Rovinski je u vrijeme ustanka 1882. zaista bio sa Ljepavom i Drečom i odatle pomagao ustanak preko granice.

U Beogradu je postojao jedan »Tajni komitet za oslobođenje Bosne i Hercegovine« koji je igrao određenu ulogu u pomaganju

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 300.

⁵⁴⁾ Iz zapisnika razgovora kneza Nikole sa Andrašijem koji je sam sastavio za potrebe ruske diplomatije, 10. septembra 1879, Jonin — Girsu, Cetinje, 16. septembra 1879, AVPR PA, delo 1199, 126.

ustanka u Hercegovini 1882. Na njegovom čelu je bio Mićo Ljubibratić, a njegovi članovi su još bili mitropolit Mihajlo, Jovan Ristić i Vasa Pelagić.⁵⁵⁾ Vjerovatno je on stvoren tek u vrijeme narastanja krize oko proglašenja vojnog zakona 1881 ali nema dokaza da u zametku nisu predstavljali određenu političku grupu sve od sredine 1878. Jedino je Jovan Ristić mogao biti pridošlica nakon pada njegovog kabineta 1880. Mitropolit i Pelagić vode prepisku oko pomoći bosanskim izbjeglicama stalno od 1878. Austrougarska policija je vjerovala da je još nekih komiteta bilo u Stocu, Ljubuškom, Gacku, Livnu, Jablanici i Konjicu.⁵⁶⁾ Mora da su nespretni policajci za svakog otresitijeg intelektualca vezali neki izmišljeni komitet.

U austrijskim dokumentima se uporno pominje prisustvo na crnogorskom i nekad hercegovačkom prostoru Atanasa V. Vasiljeva. On je zaista u toku 1878. bio na Cetinju, ali je zbog austrougarskih prigovora otuda bio protjeran.⁵⁷⁾ Dreč i Ljepava su s njim održavali veze još u oktobru 1881, dok je on bio »sekretar Slovenskog društva u Petrogradu«, pa je austrougarski poslanik na Cetinju tražio od vlasti da protjeraju njegove pristaše iz Crne Gore, što je bilo odbijeno. Vlada je smatrala da nema ništa prirodnije nego da se bivši studenti ruskih univerziteta dopisuju sa svojim starim znancima.⁵⁸⁾

Veze između beogradskog kruga i Crne Gore održavao je »jugoslovenski agitator« pop Pero Matanović.⁵⁹⁾ Bio je iz ugledne crnogorske porodice, sa rodbinskim vezama u samoj crnogorskoj vladi i vrlo bogat. Ruski ga je poslanik ocjenjivao kao »ličnost zaraženu bolesnim slovenskim idejama kojega su drugi lako mogli da iskoriste u naivnom vjerovanju da može postati slovenski Garibaldi en herbe«. ⁶⁰⁾ I on se jedno vrijeme bavio u Beogradu »sa izgledom da uspostavi jedan tajni komitet za opoziciju protiv postojećeg srpskog ministarstva i za cilj podizanja ustanka u okupiranom području«. ⁶¹⁾ U februaru 1882. austrougarska policija ga je uhapsila u Trstu, uvjerena da joj je dopao šaka jedan od glavnih panslaviističkih agitatora Balkana. Iako je pretjerivala, mnogo što je od toga bila istina.

Primjećivalo se da ovaj srpski tajni rad nastoji da uspostavi veze sa italijanskim nacionalnim pokretom toga vremena na čelu sa Garibaldijem. Sam je Ljubibratić lično nastojao da se uspostavi neka saradnja. Od ranije se dopisivao sa Garibaldijem i možda je u tome dospio do jednog stepena ličnog prijateljstva. Pored pomenutog nacrtu za jednu mrežu sveslovenskih komiteta kojeg je Ljubibratić datirao u Rimu krajem aprila 1879, u njegovoj ostavštini

⁵⁵⁾ Kevenhiller — MID, Beograd, 21. februara 1882, Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Präs. 323/1881; Dr D. Stranjaković, *Vasa Pelagić i mitropolit Mihajlo*. »Život«, 19, Sarajevo, 1954.

⁵⁶⁾ MID — Temelu, Beč, 8. jula 1879, GAC Präs. 1432 IB, fasc. 12.

⁵⁷⁾ Temel — Hajmerleu, Cetinje, 24. septembra 188, GAC Res. 419, fasc. 19.

⁵⁸⁾ Jonin — Girsu, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

⁵⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 286.

⁶⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 13. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 41.

⁶¹⁾ »Bifeau für die Angelegenheiten Bosniens« — Zemaljskoj vladi, Beč, 16. januara -882, ABH Präs. 69.

postoji još jedno pismo u kome on ovlaš spominje sastanak sa Garibaldijem.⁶²⁾ Veli da je vidio Garibaldija dva puta, ali sem pomena na uzajamno prijateljstvo («Ne zaboravite da ovdje imate dobre prijatelje») ništa se bitno ne kaže. Po jednoj napomeni da pravi izbor korisnih knjiga koje bi trebalo sa francuskog prevesti na srpski jezik, moglo bi se zaključivati da je 1879. u Rimu došao na ideju da »Kuran časni« prevede na srpski jezik. Trebaće mu blizu dvije decenije da ga i objavi u Beogradu.

Italijanski iredentistički pokret je bio stvoren u vrijeme istočne krize («Assoziacione per l' Italia irredenta») sa ambicijama da iskorištava istočno pitanje radi pokretanja akcije oko oslobođenja Trenta, Trsta i dijelova italijanskog teritorija koji još nisu bili ušli u italijansku nacionalnu državu.⁶³⁾ Iredentizam početka nije imao ambicija da osvaja cijelu jadransku obalu i zadovoljavao se zahtjevima za italijanskim etničkim teritorijem.⁶⁴⁾ Sam Garibaldi je jedno vrijeme oko Berlinskog kongresa podržavao italijansku akciju oko Trsta u kojoj je htio da učestvuje, »pa makar bio svezan za svoga konja«. ⁶⁵⁾ U početku su se iredentisti dijelili na bezopasnu »trikolornu« struju i »crvene iredentiste« sa Garibaldijevim crvenim košuljama od kojih su većina bila revolucionarni republikanci.

Teško je reći koliko su realne bile ove srpske ambicije da stvore neke sporazume sa italijanskom stranom. Austrijska je policija prije i u vrijeme ustanka 1882. u Hercegovini bila puna vijesti o ovom povezivanju sa obje strane. Bilo bi mnogo da i samo deseti dio tih vijesti nije bio izmišljen. Otkrivale su se veze sa italijanskim agentima po Albaniji. U toku 1880. vjerovali su da su otkrili jedan italijansko-slovenski tajni odbor («Comitato italo-slavo») u kome učestvuju velika imena Garibaldija i Fabricija.⁶⁶⁾ Godinu dana ranije su otkrile i jedan ugovor o slovensko-italijanskom tajnom savezu («Il patto italo-slavo»).⁶⁷⁾ Bili su obavješteni da su ga na Cetinju bili potpisali slovenski delegati iz Nevesinja, Mostara, Banja Luke, Sarajeva, Beograda i Cetinja sa dvojicom italijanskih agenata koji su došli iz Albanije. Savez je predviđao da će u slučaju ustanka italijanski Garibaldinci pomagati odašiljanjem vatrenog i hladnog oružja, dobrovoljaca, a naročito skupljanjem oficira iskusnih iz četovanja prije 1878. U slučaju uspjeha predviđala se dioba teritorija po linijama: Gorica, Trst, Istra i Tirol da idu Italiji, Boka Kotorska i Hercegovina Crnoj Gori, a Bosna sa novopazarskim sandžakom

⁶²⁾ Mićo Ljubibratić — ženi Mari, Rim, 30. aprila 1879, AHM br. 690.

⁶³⁾ Dragovan Šepić, *Talijanski iredentizam i istočna kriza 1875—76*, u »Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanka u BiH 1975—1878«, I, Sarajevo, 1977, str. 207.

⁶⁴⁾ Giovanni Sabbatucci, *Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia*, »Storia Contemporanea«, 3, Bologna, 1970, str. 473.

⁶⁵⁾ Alfred Alexander, *The Hanging of Wilhelm Oberdank*, London, 1977, str. 35.

⁶⁶⁾ »Auszug aus Confidentenberichten«, GAC IB 1039/1880, fasc. 17.

⁶⁷⁾ MID — Temelu, Beč, 8. jula 1879, GAC, fasc. 12.

Srbiji. Nema podataka da se potvrdi postojanje ovakvog ugovora, a austrougarski poslanik na Cetinju je sumnjao u njega i vjerovao da je izmišljen. Jedini nagovještaj da se u tom smislu nešto sa italijanskom stranom zaista radilo bila bi tvrdnja jednog srpskog nacionalnog radnika iz Bosne 1883. da je tadašnji tajni srpski pokret u Bosni imao sporazum sa italijanskom iredentom.⁶⁸⁾ Službena italijanska vlada je zaista imala svoje agente po Albaniji koji su radili na pomaganju ustanka na tom području. Ruski poslanik u Carigradu je u julu 1879. dobio od svog italijanskog kolege Kortija »najkompletniju potvrdu« (»la plus complète confirmation«) da je dobio nalog da po Albaniji stvara agente, jer je zvanična tajna linija italijanske vlade bila da se »Italija mora dokopati ove provincije kako bi od nje jednoga dana napravila predmet razmjene sa Austrijom za Tirol. Ova kombinacija mora biti osnovni stub politike na Orijentu.«⁶⁹⁾ Dio ruske diplomatije, a naročito poslanik Jonin na Cetinju, podržavao je ovaj italijanski interes za Albaniju, kako bi Italija sa jedne i Austro-Ugarska sa druge strane prema Crnoj Gori predstavljali (»deux chien de fayence«) stražu porculanskih pasa njene bezbjednosti.⁷⁰⁾ Austrougarska služba je budno pratila ove veze, pa je svaka crnogorska veza sa Italijom, uključujući odašiljanje crnogorskih mladića u italijanske vojne škole da se obučavaju alpskom ratovanju, bila politički sumnjiva.

Ova saradnja sa italijanskim nacionalnim pokretom iza 1878. u šumi podataka sumnjive vrijednosti ima jedino značaja u tome što sigurno potvrđuje da je postojala orijentacija srpskog nacionalnog pokreta toga vremena da internacionalizuje svoje akcije i svoje poduhvate, kao i da cijeli slovenski rad na Balkanu veže za tradiciju evropskih revolucionarnih ratova. To bi bila utjeha da se panslavizam staroga kova okrenuo liberalnim vjetrovima i postao jedan novi evropski oslobodilački pokret. Iako u svojoj ranoj fazi italijanski iredentizam nije odmah postao reakcionaran pokret i zaista je uspevao da održi nešto od liberalne tradicije,⁷¹⁾ još uvijek je svako

⁶⁸⁾ Petar Uzelac — Proti Rajeveskom, Kulen-Vakuf, 24. avgusta 1883, rukopis u pripremi za objavljivanje drugog toma dokumenata iz Arhiva Rajeveskom u SANU Beograd.

⁶⁹⁾ Lobanov — Rostovski — Girsu, Bujukdere, 24. jula 1879, AVPR KA, delo 38, 2 fasikl, 385: Nije vjerovao u priče o italijanskim agentima po Albaniji. »Le Comte Corti m'en a cependant donné la plus complète confirmation... Il m'a dit en toute confidence que rien n'était plus exact que la présence d'agents Italiens en Albanie; au moment de son départ pour Constantinople le Comte Torielli lui avait longuement développé ses vues sur L'Albanie: L'Italie devait chercher à s'emparer de cette province pour en faire un jour l'objet d'un échange avec l'Autriche contre le Tyrol. Cette combinaison devait être le pivot de la politique Italienne en Orient; elle avait été chaleureusement acceptée par le Ministère qui venait de tomber...«.

⁷⁰⁾ Jonin — Girsu, Dubrovnik, 17. maja 188, AVPR PA, delo 1512, 83: »Ma 'pia desiderata' aût été de mettre en Albanie l'Italie, pour que cette dernière et l'Autriche se regardassent comme deux chiens de fayence par dessus le Monténégro«. To ima značaja za obezbjeđenje pravca prema Solunu.

⁷¹⁾ Angelo Tamborra, *L'Europa centro-orientale nel secolo XIX—XX (1800—1920)*, Milano, 1970, str. 305.

srpsko paktiranje s njime iza 1878. bilo ne uzajamno dijeljenje njegove demokratske prošlosti, nego sumnjivo saučestvovanje u poduhvatima nedemokratske budućnosti.

Srpski je nacionalni pokret imao ambicija da prihvatajući ideološke okvire novog liberalnog slovenstva stvori osnove za političko pridobijanje slovenskih muslimana po Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Bugarskoj za srpsku i južnoslovensku nacionalnu ideju. Trebalo bi dosta napora da se dokaže da je on u tome zaista i uspijevao. Postojala je dokazana saradnja političke prirode i brojni provjereni kontakti za uspostavljanje jedne autonomne slovenske države od Bosne i Hercegovine pod sultanovim suverenitetom, ali ostaje pitanje koje su zastave inspirisale dvije strane u ovom naporu. Religija je jači faktor identifikovanja nego nacionalnost, pa nije rijeđak slučaj da se masovne peticije u narodu potpisuju sa »pravoslavno-kristijanski narod i turski«,⁷²⁾ U svakom slučaju, za bolje razumijevanje sudbine ustanka 1882. u Hercegovini nužno je istražiti i mogućnost uticaja panislamske ideologije na ovaj pokret, onako kako je istražen uticaj novog panslavizma. Ovo je vrlo težak zadatak, s obzirom da nema podataka iz samog ustanka da bi pobunjena masa pristajala i za jednu od ovih velikih ideja. Sve su muslimanske ustaničke vođe, sem Ibrahima Čengića, bile od početka uključene u pokret protestovanja protiv uvođenja vojnog zakona 1881, što je bio dio srpske nacionalne akcije toga vremena. Nasuprot toga, muslimanska politička emigracija u Carigradu je bila u cjelini motivisana panislamskom ideologijom. Njene veze sa ustankom i uticaj koji je vršila na njegov opšti ishod nikako nisu za podcjenjivanje.

I sama pomisao da se govori o panislamskoj ideologiji već nakon 1878. izaziva određenu zabunu. Panislamizam se kao istorijska pojava javlja znatno kasnije, iza 1890, kada se sve više pokazuje da su bili istorijski nezaustavljivi procesi razbijanja islamskog univerzalizma, barem onog sunitskog, oličenog u priznanju kalifskom vodstvu otomanskog sultana. S druge strane, vrlo je teško razdvajati panislamsku ideologiju i akcije od pristanka pojedinih muslimanskih pokreta da priznaju otomanski suverenitet. Sve dotle dok se ne jave samostalni muslimanski nacionalni pokreti na razvalinama starog univerzalizma, nemoguće je govoriti o modernom panislamizmu koji je težio da ostvari uzajamnost tih izdvojenih islamskih naroda. Arapski nacionalni kongres održan je u Parizu tek 1913. Muslimanske svete knjige se prevode na turski jezik tek početkom dvadesetog vijeka. Po svojoj prirodi islam je kao religija »bio neprijateljski raspoložen prema onoj vrsti razdvajajućih razmirica koje su postale endemske karakteristike nacionalizma.«⁷³⁾ U njemu je vijekovima ostala osnovna podjela na solidarni svijet islama i ostali svijet rata.⁷⁴⁾ Većinom se drži da je nacionalni princip u islamu legalizovan

⁷²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 103.

⁷³⁾ Hazem Nuzeibech, *The Idea of Arab Nationalism*. New York, 1956, str. 19.

⁷⁴⁾ Rudi Paret, *Islam und Nationalismus im Vordern Orient*, u zborniku »Die Welt der Islam und die Gegenwart«, Stuttgart, 1961, str. 13.

tek iza 1918, kada je od šest faza istorijskog razvoja ideologije islama peta (od 1500) bila faza fragmentacije i trajala do 1918, da bi je zamijenila zadnja faza nacionalizacije.⁷⁵⁾ Sve prije toga je bila predistorija islamskih nacionalizama.

Iako je još bilo rano da se 1878. govori o nekom širokom panislamskom pokretu, neki njegovi elementi postoje i bez sumnje utiču na pokret balkanskih naroda, onako kako se sredinom prošloga vijeka i kod tamošnjih islamskih naroda začinju procesi nacionalizma. To se dugo vremena odnosi samo na Turke i Albance. Već pojava »Hatti humajuna« kao ustavnog zakona koji je 1856. priznao pravo građanstva i nemuslimanskom stanovništvu izazvala je otpor zbog narušavanja tradicionalnog principa da su svi muslimani braća i da je »islamska nacija bila vladajuća nacija«. To otkriva islamski karakter otomanskog turskog nacionalizma.⁷⁶⁾ U vrijeme tanzimata osnovno pitanje je bilo hoće li otomanska država biti islamska, ili nacionalno-muslimanska?⁷⁷⁾ Paralelno s tim se uvijek javljaju i ideje o panislamskoj uzajamnosti, kao okviru u kome ti procesi treba da se odvijaju.

Gledano spolja, teško je u određenim pokretima za nacionalnu afirmaciju protiv evropskih država vidjeti razlike koje postoje u jednom muslimanskom nacionalnom pokretu. Jedno određeno vrijeme otomanska vlada podržava samostalne muslimanske nacionalne akcije, jer nije smjela zbog pritiska velikih sila da se izlaže da ih sama otvoreno vodi. U tom smislu pogrešna je predstava u našoj istoriografiji da je turska vlada saradivala sa Austro-Ugarskom oko okupacije Bosne i Hercegovine 1878. i da je bila protiv organizovanja narodnog otpora okupaciji. Istina je obratna. Kad je Andrašić tražio od turskog predstavnika na Berlinskom kongresu da se podrži aneksija Bosne i Hercegovine u formi okupacije, turski delegat je pristajao samo na ograničenu okupaciju. Za to, međutim, on nije imao ovlaštenje i turske vlade kojoj je trebalo tri dana savjetovanja da mu u instrukcijama saopšti da sultan nije sklon da pristane na okupaciju »koja bi od naroda bila vrlo oštro kritikovana pri sadašnjem stanju duhova«. Ministri su utračili još jedan dan u vijećanjima, pa kad nisu mogli doći do rješenja sultan je sazvao posebno Veliko vijeće (»medjlisi umumi«) u kome su se okupljali svi članovi vlade, svi bivši članovi vlada i bivši nosioci titula »sheikh-ul-Islam«. To je vijeće pod sultanovim predsjedništvom zaključilo da se ne može pristati na okupaciju Bosne i Hercegovine i da Turska ne može snositi odgovornost za krvavi otpor koji se može pojaviti.⁷⁸⁾ Narav-

⁷⁵⁾ Shaybani's *Siyar, The Islamic Law of Nations*. Translated with an Introduction. Baltimore, 1966, str. 20.

⁷⁶⁾ Erwin I. J. Rosenthal, *Islam in the Modern National State*, Cambridge, 1965, str. 30.

⁷⁷⁾ Isto, str. 28, 29.

⁷⁸⁾ Roderic H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, u zborniku »Der Berliner Kongress von 1878«, Wiesbaden, 1982, str. 217, 218. Rađeno na osnovu turske arhivske građe.

no, da je u tom smislu potajno i pomagala taj otpor. To je postalo model za odbranu ostalih pokrajina koje su odpadale od carstva.

Turska vlada je i službeno protestovala protiv ponašanja okupacione vojske u Bosni i Hercegovini, posebno protiv nasilja u Banjoj Luci i Sarajevu, kao i po selima za vrijeme vojnog pohoda.⁷⁹⁾ Andraši je odbio ovu optužbu s obrazloženjem da nije nikakva tajna da je otpor okupacionoj armiji u Bosni i Hercegovini bio inspirisan tajnim putem od zvanične turske vlade.⁸⁰⁾

U jednakoj mjeri turska je vlada podržavala i djelatnost Albanske lige kroz koju je bio kanalisani otpor penetraciji evropskih država na otomanska područja. U Carigradu je bio formiran jedan tajni Centralni komitet za odbranu prava albanske nacionalnosti, koji je bio stvoren kao reakcija na potpisivanje Sanstefanskog mirovnog ugovora, a djelovao je tajno da se izbjegne pritisak na tursku vladu.⁸¹⁾ Predstavnik tog komiteta Abdul Frašeri otvorio je prvo zasjedanje Albanske lige u prizrenskoj medresi 10. juna 1878.⁸²⁾ U Albanskoj ligi od početka uzima učešća dosta bosanskih i sandžačkih veleposjednika koji su zainteresovani da se podcrta islamski karakter tog pokreta. Iako su i oni solidarni sa albanskim nacionalnim zahtjevima, oni se uvijek drže širih islamskih vidika. Turska vlada je nastojala da u ovaj pokret uključi što je moguće više predstavnika iz drugih pokrajina (Bosna, Makedonija) kako bi mu dala muslimanski karakter.⁸³⁾ U tu svrhu je naročito upotrebljavala Muftiju od Taslidže. Ovoj se orijentaciji suprotstavljao dio albanskih nacionalnih radnika u Skadru, koji je prijetio da neće ni učestvovati u poslovima Albanske lige, ako u njoj albanski nacionalni princip bude ignorisan. Osnova ove izolacije je u albanskim katolicima oko Skadra koji su se uvijek solidarizovali sa svojim muslimanskim sunarodnicima protiv Slovena, ali su se od njih i razlikovali po zahtjevima široke autonomije.⁸⁴⁾ Oni stavljaju akcenat na nacionalne albanske institucije (jezik, škole, administracija).⁸⁵⁾ Već od početka ovaj krug počinje da govori o albanskoj državnoj nezavisnosti. Skadarski dio albanskog pokreta je izdvojen u posebne komitete, a nad ljudima nekih od njih veliki uticaj vrše

⁷⁹⁾ »Copie d'un télégramme de S. Altesse le Grand Vizir à S. E. Caratheodory Pasha à Vienne«, bez datuma, AVPR GA V-A, 1979, delo 829,20. Dokument je iz 1878.

⁸⁰⁾ Telegram Andrašija — Zičiju, Beč, 14. oktobra 1878, isto, str. 17.

⁸¹⁾ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878—1912*. Princeton, 1967, str. 36.

⁸²⁾ Isto.

⁸³⁾ И. Г. Сенкевич, *Албания в период восточного кризиса (1875—1881 гг.)*, Moskva, 1965, str. 103; Bogumil Hrabak, *Ideja o arbanaškoj autonomiji i nezavisnosti 1876—1880*, »Istorijski časopis«, 25—26, Beograd, 1978—1979, str. 173.

⁸⁴⁾ Bogumil Hrabak, *Katolički Arbanasi za vreme istočne krize (1875—1878)*, »Istorijski zapisi«, 1—2, Titograd, 1978, str. 53.

⁸⁵⁾ Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875—1882)*, RAD JAZU, knj. 318, Zagreb, 1959, str. 323.

italijanski i austrougarski konzuli.⁸⁶⁾ Među tim komitetima vrlo je značajan »Savjet nacionalne odbrane Albanije«. Turska vlada se u početku ne protivi radu ovih komiteta i daje izjave da oni ne protivriječe interesima turske države.⁸⁷⁾ Dugo vremena te dvije strane idu ruku pod ruku.

Već drugi skup Albanske lige je više naglašavao albansku nacionalnu autonomiju. Od novembra 1878. polako počinju da blijede opšteislamske formule i polako se prelazi na konkretnije zahtjeve za nacionalnom autonomijom. To će postati i osnovna karakteristika albanskog pokreta iza 1878 — počeo je kao opšteislamski, a završavao kao nacionalni.⁸⁸⁾ Ipak, ništa ne bi bilo pogrešnije nego zaključiti da je to dvoje neprijateljski raspoloženo jedno prema drugom i da se i u ovoj formi pokreta za nacionalnu afirmaciju albanski pokret ne bi mogao predstavljati kao islamski. Smisao istorije izrastanja modernog panislamizma upravo i jeste u tome da se prizna postojanje različitih islamskih naroda u jednom opštem savezu, a ne samo odbrana starog islamskog poretka.

Tu treba dati tumačenje da i zahtjevi za nacionalnim jezikom i posebnom pokrajinskom administracijom nisu uvijek u neskladu sa turskom državnim cjelinom. Jasno je da zahtjevanje svog književnog jezika i uvođenje u javni život nekih nacionalnih karakteristika nije moralo značiti i zahtjev za izdvajanje iz Otomanskog Carstva. Od 1856, nacionalni jezici se uvode u turski javni život, a od vilajetskog zakona 1864. štampaju se i službeni listovi, udžbenici i neki zakoni na srpskom i bugarskom jeziku. Razlike između osnovne prootomanske mase u Albanskoj ligi i krugova oko Skadra koji naglašavaju nezavisnost su bile razlike u koncepcijama kakav karakter albanska nacija dobiva — bliskoistočni ili evropski.

U nacionalnom pogledu u ovom albanskom pokretu nema jedinstva. Govorilo se da u Albaniji ima onoliko vlada koliko ima plemena. Albanska liga ne polazi od ujedinjene nacije, nego je stvara. Već u dokumentima prvog zasjedanja u Prizrenu ima jako puno nealbanskih imena. Mjerilo stepena zrelosti nacionalnog principa u postupcima te lige nije neprijateljstvo prema Srbima i Grcima, nego elementi koji albanski dio izdvajaju od svojih muslimanskih srodnika. Prve dokumente Lige je potpisalo i 47 »muslimanskih delegata«, a po jednom računanju među zemlje saveza koji su htjeli uspostaviti tumačena je i Bosna.⁸⁹⁾ U vrijeme ustanka u Hercegovini govorilo se da neke lokalne vlasti (»mutesarif pljevaljski«) ubacuju i albanske dobrovoljce u Hercegovinu.⁹⁰⁾

U svemu ovome je najznačajnije pitanje da li ovaj albanski pokret ima neke veze sa ustankom u Hercegovini 1882. U turskoj

⁸⁶⁾ Isto; Bogumil Hrabak: *Ideja o arbanaškoj autonomiji i nezavisnosti*, str. 109.

⁸⁷⁾ Bogumil Hrabak, *Prvi izvještaji diplomata velikih sila o Prizrenskoj ligi*, »Balcanica«, IX, 1978, str. 250.

⁸⁸⁾ I. G. Senkevič, o. c., str. 116.

⁸⁹⁾ Bernard Stulli, o. c., str. 323.

⁹⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520, 70.

prestonici postoji brojna bosanskohercegovačka emigracija i u političkom pogledu nju je vrlo teško razdvajati od albanske. Najznačajnije njihovo lice u turskoj prestonici bio je jedan od vođa pokreta otpora u Bosni i Hercegovini 1878, Muftija od Taslidže. Teško je odgovoriti na pitanje da li su i bosansko-hercegovački emigranti imali u Carigradu jedan svoj tajni komitet kakav je postojao onaj koji se naziva albanskim. Strani diplomati su primjećivali ove albansko-bosanske grupe koje su imale veliki uticaj na sultanovom dvoru. U martu 1880. spominje se jedna »klika albansko-bosanska svemoćna na sultanovom dvoru«. ⁹¹⁾ U razgovoru sa jednim poslanikom početkom aprila 1882. sam je sultan spomenuo neke komitete koji su stajali u vezi sa ustankom u Hercegovini 1882. ⁹²⁾ Nije bilo jasno na što se to odnosilo. Iako je najvjerojatnije da se radilo o grupama oko pomenutih albanskih komiteta, nije do kraja isključeno da u tom okviru neke bosanske grupe djeluju osamostaljeno. Potpisivanje pomenute peticije od 137 predstavnika u kojoj je tražena pomoć Rusije za oslobođenje Bosne i Hercegovine upućuje na to.

Djelatnost ovog muslimanskog pokreta na Balkanu nije bila usamljena. Uskoro će se na istoku javiti i pokret Kurda (1880) kojeg će diplomati brzo nazvati »Kurdskom ligom«. Istim imenom su nazivali egipatski otpor protiv britanskog pritiska (»Arapska liga«) 1879, a naročito onaj njegov dio od septembra 1881. pod vodstvom pukovnika Arabija. Ta se dva pokreta protiv Perzije i Britanije sama nisu nazivala ligama. U slučaju pobune Kurda 1880. vidjelo se da taj pokret treba »vezati za cijelu onu islamsku agitaciju za koju je Albanska liga bila prvi simptom«. ⁹³⁾

⁹¹⁾ »Telegramme secret« Onu-a-Girsu, Pera, 28. marta 1880, AVPR KA, delo 53, 87: »Je ne cesse presser... (Sic!) Sultan s'arranger avec Monténégro. Représentants agissant plus ou moins dans le même sens. Clique fanatique albano-bosniaque, toute puissante au palais, paralyse notre action. Ministre turc à Cetigné télégraphie que Prince lui a fait pressentir rupture, si ses propositions ne sont pas acceptées«.

⁹²⁾ Novikov — Girsu, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 28. Referiše o razgovoru sultana i poslanika austrougarskog Kaliće, zahvalio mu za držanje Austro-Ugarske u sporu sa Britanijom oko Egipta: »Le mouvement insurrectionnel défraya surtout la conversation. Le Baron Calice ayant fait observer qu'il était éteint dans le Crivoscie et qu'il tirait à sa fin en Herzégovine, le Sultan, qui parut sceptique, n'en manifesta pas moins une bienveillance empressée pour la cause de l'Autriche. »Il désirait, dit-il, que insurrectionnel défraya surtout la conversation. Le Baron Calice ayant fait prises pour que nul-appui ne lui fût prêté par populations de la Turquie et des ordres donnés dans ce sens aux généraux ottomans«. Sa Majesté ayant mentionné l'action des comités sans la préciser, le Baron Calice se hâta de répondre que des éléments turbulent existaient sans doute, mais qu'ils étaient condamnés à l'impuissance puisqu'ils ne pouvaient compter sur l'appui d'aucun gouvernement«.

⁹³⁾ Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880, Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880. AVPR KA, delo 52, 475: »Le corps diplomatique suit avec une vive curiosité les événements du Kurdistan: à la réunion d'hier chez Mr le Comte Hatzfeldt, les Représentants se communiquaient réciproquement toutes ces nouvelles. avec de nombreux commentaires sur la »Ligue Kurde«. L'Amba-

U početku je postojala saglasnost između djelatnosti ovih različitih nacionalnih pokreta i držanja turske vlade. U njih treba računati i otpor arapskog stanovništva Meke protiv Britanije i Tunisa protiv Francuske. Turska se vlada nije smjela izlagati sama pred velikim silama i sve što je tada radila bila je namjera da vještim balansiranjem izazove rascjep među njima i odvoji Rusiju od zapadnih država. Iako vlada podržava ovaj autohtoni islamski otpor evropskom pritisku, još uvijek ciljevi tih pokreta nisu išli sasvim u račun turskom sultanu iz više razloga. Na prvom mjestu zbog toga što predstavnici tih pokreta u prestonici prave pritisak na sultana i onemogućavaju bilo kakvo popuštanje kad je u pitanju razgraničenje sa hrišćanskim susjedima na štetu njihovih nacija. S druge strane, nacionalne orijentacije su počele da dolaze u sukob sa univerzalnim kalifskim pravima sultana. Već od sredine 1880. se zapaža da se u tom pogledu pravi zaokret i da se sultan okreće protiv tendencija sekularizovanja i modernizovanja otomanskog društvenog života po evropskim obrascima, što je rađeno nakon 1856, i sve se više vraća teokratskim konceptima kalifata.⁹⁴⁾

U skladu s time je turska vlada počela da favorizuje samo islamske faktore u ovim nacionalnim pokretima, a ne njih same kao takve. Dok se nije pokazala pukotina u odnosima između muslimanskih pokreta otpora protiv, Srbije, Crne Gore, Austro-Ugarske, Rusije, Perzije, Egleske i Francuske postojala je tendencija da se svi ovi muslimanski pokreti kanališu kroz jedan zajednički panislamski centar. U novembru 1880. obavijestilo je rusko poslanstvo iz Carigrada da je na tajni način saznalo za pokušaje da se objedine pokreti »različitih liga« u jednom centru, ali ne u Carigradu kako bi se moglo pomisliti, nego u svetom mjestu Meki. Nakon ubistva starog šerifa Meke koji je bio anglofil, novi je šerif (Abdul Mutalib) bio potpuno suprotno orijentisan. Novi se šerif stavio na čelo »političko-religioznom pokretu panislamizma, pa je sada u toku organizovanje neke vrste Vijeća ili Komiteta u kome bi bili zastupljeni predstavnici muslimana svih boja, rasutih po cijelom svijetu«. Turska vlada će taj napor tolerisati, jer je to dalje od Carigrada i time se smanjuje njena odgovornost pred Evropom.

ssadeur de France exprima l'avis que ce mouvement contre la Perse, inexplicable du reste, devait être rattaché à toute cette agitation islamique dont la Ligue Albanaise a été le premier symptôme».

⁹⁴⁾ Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880, AVPR KA, delo 53, 540: »Après la guerre de Crimé où l'Empire affaibli des Sultans avait trouvé dans l'Europe Occidentale un appui et des alliés, il se produisit à Constantinople une réaction en faveur des idées Européennes. Sous l'influence de ces idées l'on vit s'affaiblir momentanément le caractère religieux du pouvoir des Khalifes. Sous le règne d'Abdul Medjid comme sous celui d'Abdul Aziz, l'on vit s'accroître cette tendance de l'Empire Ottoman à se dépouiller de l'élément théocratique et à se séculariser si l'on peut s'exprimer ainsi. Aujourd'hui c'est la tendance opposée qui prend le dessus. Poursuivi et traqué pour ainsi dire, sur le terrain laïque, en Sa qualité de Souverain temporel, profondément désillusionné sur le compte des amitiés occidentales Le Sultan actuel cherche de plus en plus à sa réfugier sur le terrain théocratique du Khalifat«.

Računalo se da će posrednici između ovog centra u Meki i pojedinih naroda biti brojni hodočasnici u muslimanska sveta mjesta, pa će na taj način »ova ogromna asocijacija« zastupati sve muslimanske narode do Inda i Sibira.⁹⁵⁾

Ruska diplomatija je bila zainteresovana za ove pokušaje i zbog svojih vlastitih muslimana. O ovome ih je obavijestio jedan ruski Tatarin koji je u Carigradu bio vodič hodočasniciima u Meku. U isto vrijeme on je izvjestio da su muslimani Rusije u vrijeme posljednjeg rata Rusije i Turske (1877—1878) tajno skupljali novčane priloge za pomoć turskoj armiji. Uglavnom se radilo o muslimanima Povoložja, čije je vođe ovaj glasnik poimenično naveo. Bilo je skupljeno 157.000 rubalja u plemenitoj moneti, ali zbog ove orijentacije na stvaranje jednog novog panislamskog centra u Meki taj se novac nije slao turskom sultanu nego novom šerifu Meke.⁹⁶⁾

Taj pokret panislamskog okupljanja nije nikad prohodao, barem ne u to zakazano vrijeme, iz jednostavnog razloga što su »različite lige« dolazile u sukob sa neposrednim interesima turske vlade da manevrima izbjegava kolektivni pritisak velikih sila, kao što je i sultan zatezao u strahu da različiti nacionalni interesi ne naruše univerzalnu harmoniju. To će se najprije vidjeti u različitom stavu prema Albanskoj ligi koja nije pristajala na sporazumjevanje sa hrišćanskim državama na albanski račun. Već u januaru 1879. uputila se iz Skadra jedna delegacija u Carigrad, sastavljena sve od samih albanskih muslimana, sa zahtjevom da se »Al-

⁹⁵⁾ Onu — Girsu, Pera, 28. novembra 1880, AVPR KA, delo 52, 495; «L'hostilité du monde chrétien à l'égard du monde musulman a fini par réveiller chez ce dernier la conscience d'une profonde solidarité. Ce sentiment a peut être toujours existé à l'état latent parmi les masses, mais il ne s'est révélé sous une forme définie que depuis la dernière guerre. Nous en recueillons déjà les fuits sous la forme de différentes ligues qui surgissent partout où l'Islamisme paraît menacé. Mais ces associations locales et restreintes ne suffisent plus aux aspirations du panislamisme. Il lui faut un centre de ralliement. Ce centre existe, ou plutôt il est en train de se former, seulement pas à Constantinople, comme on pourrait le croire, — mais dans la ville sainte de la Mecque qui a le privilège de réunir dans ses murs les Musulmans de toutes les contrées de la terre. ... De vagues rumeurs avaient accrédité le soupçon que l'ancien Shérif aurait péri victime de sa tolérance éclairée et de ses Sympathies anglaises. Abd-ul Mutalib, — au dire toujours de mon interlocuteur Musulman, (= jedan Tatarin iz Rusije koji služi kao vodič hadžijama iz Rusije, M. E.) se jeta dans la voie diamétralement opposés. Il se mit à la tête du mouvement politico-religieux du panislamisme et il serait en train d'organiser une sorte de Conseil ou de Comité où siègeraient des représentans des Musulmans de toute couleur, répandus dans le monde entier... Ce Comité, dont les attributions ne sont pas encore clairement définies, s'occuperait des intérêts de l'Islamisme, il entrerait en rapports avec les Musulmans de tous les pays par l'intermédiaire de pèlerins zélés et dévoués à la cause, retournant dans leur foyers après le pèlerinage. On confierait à ces émissaires le soin de recueillir parmi leur coreligionnaires des offrandes volontaires que le Comité emploierait pour le bien commun. Cette vaste association s'étendrait ainsi des Indes à la Sibérie».

⁹⁶⁾ Isto.

banija konstituise u autonomnu provinciju, da u njoj albanski jezik bude zvanični jezik i da se nijedan dio teritorija koji Albanci smatraju svojom sopstvenošću ne bude predat Grčkoj.⁹⁷⁾

To će se još više opažati u vrijeme kad je sultan počeo da popušta zahtjevima velikih sila u pogledu razgraničenja sa Crnom Gorom, kada se tražilo da se od Albanaca oduzme Ulcinj i prepusti Crnoj Gori. Odjednom se vidjelo da ona »fanatična albansko-bosanska klika« koja je svemoćna na sultanovom dvoru počinje da ometa ove namjere. Ne samo ruska vlada, nego i italijanska i francuska su zahtijevale da se sultan nekako nagodi sa Crnom Gorom da joj se dade neki teritorij u pravcu Skadra. To se pravdalo opasnošću da se Austro-Ugarska može umiješati zbog Gusinja i dobiti u tome podršku albanskog otpora.⁹⁸⁾ U pregovorima sa Crnom Gorom oko razgraničenja i zamjene teritorija sultan je početkom aprila 1880. bio pristao na sve zahtjeve koje je crnogorski knez tražio.⁹⁹⁾ To je bila i prekretna tačka u odnosima albanskog otpora i sultana. Iako je Albanska liga i dalje radila na tome da Albanija ostane po svaku cijenu u turskom carstvu ona zahtijeva određene garancije autonomije, posebni albanski vilajet, lokalno predstavničko vijeće, škole, jezik, garanciju vjerskih sloboda albanskim nemuslimanima i pravo uvida u distribuciju poreza.¹⁰⁰⁾ Tada se Liga počinje da cijepa na radikalniji i umjereniji dio.¹⁰¹⁾ Ova podjela ne dolazi od sukoba posebnih albanskih struja između sebe, nego je izazvana činjenicom da sam sultan počinje da u albanskom pokretu pravi razdor.

To je bilo vrijeme kada turska vlada preformuliše svoju spoljnopolitičku doktrinu na balkanskom prostoru. Želi da na zapadu popušta Crnoj Gori, da bi se sa većom žestinom na istoku konfrontirala sa Grčkom. U isto vrijeme se raskida sa pomaganjem cijelog pokreta Albanske lige i orijentiše na pomaganje samo njenog muslimanskog krila i gonjenje katoličkog. Ruskom predstavniku je zvanično priznala da je od 1878. »podsticala nacionalne aspiracije Albanaca protiv svih susjeda: Crnogoraca i Grka podjednako bez obzira što bi dozivanje ovog principa moglo ugrožavati ostatak Turskog carstva«. Turski ministar spoljni je optuživao albanske katolike da su bili »glavni faktori povrede aprilskog sporazuma« iz 1880, po kome je turska armija 22. aprila napustila dio teritorija koji je bio prepušten Crnoj Gori, a Albanska liga pokazala otpor tome rješenju. Turski funkcioneri (Abedin-paša koji je bio odgovoran za razgraničenje) slao je poslanike albanskih muslimana »kod njihovih suvjernika u Klementima i Hotima da djeluju u smislu pomirenja sa Crnom Gorom, a u isto vrijeme je

⁹⁷⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 20. januara 1879, AVPR KA, delo 37, 155.

⁹⁸⁾ Onu — Girsu, Pera, 26. januara 1880, AVPR, KA, delo 53.

⁹⁹⁾ Isti — istome, Pera, 3. aprila 1880, Isto. str. 91.

¹⁰⁰⁾ W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe*, London, 1956, str. 76.

¹⁰¹⁾ I. G. Senkevič, o. c., str. 153.

poslao svog brata Husein-bega i Jahju-bega, brata jednog od sultanovih ađutanata, u srednju Albaniju sa misijom koja je bila dijametralno suprotna, da stanovnike pobune za odbranu njihovog teritorija nakon odluka koje je donijela Berlinska konferencija u korist Grka«. Porta je mogla glumiti nemoć i »simulirati abstinenciju«, a stvarno je taj pokret pomagala i ljudima i materijalom (26 do 31 hiljada ljudi).¹⁰²⁾ Ovu nepopustljivost prema Grcima na jugu turska je vlada pravdala albanskom reakcijom protiv takvog pristanka,¹⁰³⁾ ali je i sama tu reakciju podgrijavała. U maju 1881. pomagala je koncentrisanje dvije hiljade Albanaca protiv Grka oko Arte i davala podršku njihovom savjetovanju zbog namjere Grka da ide prema Janjini. Nisu bili sasvim bezazleni i kad su napuštali uporišta koja su prepuštali Crnoj Gori, jer u istom trenutku kad se povlači turska vojska te položaje zaposjedaju albanske jedinice.¹⁰⁴⁾

¹⁰²⁾ Novikov — Gorčakovu, Bujukdere, 1. jula 1880, AVPR KA, delo 53, 246: Do promjene u ministarstvu spoljnih poslova turska politika nije bila jasno definisana. »Dans tout cela il n'y avait que fausseté et hypocrisie, mais aucune idée politique. On excitait les aspirations nationales des Albanais contre tous les voisins: le Monténégrins et les Grecs, indifféremment, et l'on semblait ne pas se douter du danger dont l'évocation de ce principe menaçait les restes de l'Empire Ottomane... Depuis qu'Abédine Pacha est aux affaires, un certain système se dessine dans l'attitude de la Porte vis-à-vis de l'Europe. On a commencé à dessiller les yeux au Sultan sur les périls de la situation. Dadian Avtin Effendi, le nouveau moustéchar des Affaires Etrangères, m'a dit avoir été frappé de l'expression de surprise avec laquelle Sa Majesté aurait accueilli son rapport à ce sujet, tant on l'avait bercée d'illusions optimistes! Quant aux vues politiques du nouveau Ministère telles qu'elles se manifestent dans ses premiers actes, je crois pouvoir les résumer ainsi: ménager le Monténégro pour résister d'autant plus vigoureusement aux Grecs; désunir les Puissances et surtout séparer la Russie des autres par l'antagonisme présumé des questions grecque et slave; provoquer une scission dans le camp Albanais en substituant au principe national, dangereux par son unité, le principe religieux neutralisant les Catholiques par les Musulmans. Dans cet ordre d'idée Abédine Pacha stigmatise aujourd'hui les catholiques comme les vrais auteurs de la violation de l'arrangement d'Avril. Il a l'air de vouloir soulever nos défiances à l'égard de l'Autriche comme intéressée à soustraire ses coreligionnaires Albanais, les Hotti et les Clémenti, à la domination du Monténégro — pour y substituer les Albanais Musulmans de Dzulcigno au détriment du Prince Nicolas qui trouverait dans ces derniers des sujets bien plus ingouvernables. Fidèle à ce même programme, Abédin Pacha envoie ses affidés, Albanais Mussulmans, chez leurs coreligionnaires des Clémenti et Hotti, agir dans un sens d'apaisement vis-à-vis du Monténégro; et il expédie en même temps son frère Hussni Beg et Yahia Beg, le frère d'un des aides-de-camps du Sultan, chez les Albanais méridionaux avec une mission diamétralement opposée, celle de les soulever pour la défense de leur territoire en vue des décisions qui seraient prises par la conférence de Berlin en faveur des Grecs. Il en résultera que lorsque la conférence aura promulgué ses décisions et qu'il s'agira de les faire exécuter, les Grecs se trouveront en face d'une phalange Albanaise serrée, derrière la quelle la Porte pourra se cacher dans une abstention simulées, mais qu'en attendant elle aura pourvu abondamment de vivres d'argent et de munitions de la guerre, — sans parler des 55. bataillons, 29 escadrons, en tout de 26 à 31 mille hommes.

¹⁰³⁾ Roderic H. Davison, *The Ottoman-Greek Frontier Question, 1878—1882*. From Ottoman Record. Referat na naučnoj konferenciji u Volosu o prisajedinjenju Tesalije Grčkoj 1881.

¹⁰⁴⁾ Dr N. Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979, str. 242—243.

Ovo okretanje leđa albanskom pokretu i sklonost da daje podršku samo njegovom muslimanskom dijelu, turska će vlada nešto kasnije ponoviti i u egipatskom slučaju. I tamo je ocjenjivano da je sultan »pridonio formiranju neke vrste Arapske lige protiv Francuske i Engleske poput Albanske lige i drugih pokreta koji su se nedavno javili, protiv mladih hrišćanskih nacionalnosti Balkanskog poluostrva«. U junu 1882. se (tri mjeseca prije engleske okupacije Egipta) već govorilo da se sultan namjerava obračunati sa egipatskim nacionalnim pokretom na isti način i uz pomoć istog Derviš-paše koji se nedavno obračunao sa Albanskom ligom.¹⁰⁵⁾

U sličnoj mjeri u kojoj je u početku pomagao nacionalne rezistencije kod Albanaca i Arapa, da bi ih onda počeo suzbijati i kanalisati u otomanskom duhu, radio je i sa ustankom u Hercegovini 1882. Sve do proljeća 1882. turska je vlada vodila politiku zatezanja protiv Austro-Ugarske i podržavala otpor u Bosni i Hercegovini, kao što je cijelo vrijeme nakon 1878. nastojala da izigra moguću aneksiju pokrajina koja se očekivala. U toku 1878. turska zvanična doktrina je bila da se podržavaju borbe na svim frontovima koliko je god moguće duže, a to se najviše odnosilo na borbe protiv austrougarske vojske u Bosni i crnogorske u pravcu Albanije. Njen je cilj bio da se ovim otporom stvar dovede do krajnjeg stepena haosa u kome bi se mogao iskristalisati rascjep Rusije i njenih zapadnih saveznika. Odatle je tada na granici radila da se Albanci sami bore protiv Crne Gore.¹⁰⁶⁾ Nešto ranije je palila i gonila one Miridite koji su pristajali na saradnju sa Crnom Gorom.¹⁰⁷⁾ Nakon 1878, u svim pregovorima sa Austro-Ugarskom sultan je ostajao hladan. To se zapažalo u decembru 1879. kad se veli da to radi jer ne može da zaboravi Bosnu i Hercegovinu. »On se posebno brine da se opravda u očima muslimana Bosne zbog toga što ih je napustio. Odatle crta hladnoće prema (austrijskom) poslaniku koji mu je bio akreditovan u vrijeme bosanske krize.«¹⁰⁸⁾

¹⁰⁵⁾ Onu — Girsu, Pera, 8. juna 1882. AVPR KA, 24 t. II, 205: Sultan »a ainsi contribué à la formation d'une espèce de ligue arabe contre la France et l' Angleterre à l'instar des ligues albanaises et autres dirigées naguère contre les jeunes nationalités chrétiennes de la péninsule des Balkans. Arabi et consort font au Caire ce que les chefs albanais ont fait à Prizrenë. Actuellement le Sultan semblerait s'aparcvoir du danger de laisser aller trop loin les rodomontades d'Arabi. Peut-être voudrait-il les moins de ce même Dervich Pacha qui l'a débarassé précédemment des ligueurs albanais«.

¹⁰⁶⁾ Jonin-Lobanov — Rostovskom, Cetinje, 19. juna 1878, AVPR PVK, delo 2141; »... Турецкая администрация на границах перешла впоследствии к прямой агитации, желая видимо организовать хотя бы фиктивное народное движение в Албании против Черногории«. U isto vrijeme u bečke novine proturene vijesti »въ виде самостоятельных заявлений неудовольствия албанцевъ помимо влияния Порты«.

¹⁰⁷⁾ Jonin — Gorčakovu, Cetinje, 13. februara 1878, AVPR GA V-A2, delo 1049, 222.

¹⁰⁸⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 15. decembra 1879, AVPR KA, delo 39, »... Mais Abdul Hamid affecte de ne pas pouvoir oublier l'annexion de la Bosnie et du sandjak de Novi Bazar. Il prend un soin particulier à se disculper aux yeux des Musulmans de Bosnie de les avoir abandonnés«.

Nakon što je Rusija bila počela pregovore sa Turskom oko usaglašavanja odredaba Berlinskog kongresa i poništavanja ugovora u San Stefanu,¹⁰⁹⁾ počelo je i tursko zatezanje sa austrougarskim zahtjevima da se sklopi poseban ugovor o Novom Pazaru. Turci su zatezali bojeći se mogućih austrougarskih agitacija dalje na istoku.¹¹⁰⁾ Ovi pregovori su u martu 1879. dovedeni do stepena sterilnosti,¹¹¹⁾ jer ih je Karateodori-paša tako vodio da iritiraju austrougarske partnere.¹¹²⁾ Pregovori su zapeli zbog toga što je turski generalštab smatrao da je na Rogozni zadnja strateška linija preko koje se ne bi smjelo popuštati, zbog opasnosti gubitka cijelog prostora do Soluna.¹¹³⁾ Prije nego je odobrio potpisivanje konvencije sa Austro-Ugarskom o Sandžaku 21. aprila 1879, sultan je tražio mišljenje Rusije, pa tek kad je dobio savjet da to uradi dao je odobrenje. Tom prilikom je u smislu rusko-turskog približavanja urađeno daleko više nego na prvi pogled izgleda. Ruski poslanik je stalno obavještavan da je u toku ovih pregovora Austro-Ugarska nudila jedan savez protiv Slovena. Bio je istog ubjedenja kao i njegov sagovornik da je cilj Austro-Ugarske da kontroliše Srbiju, Makedoniju i Dunavski bazen i da na Balkanu stvori jednu veliku slovensku državu »pod jednim Habzburgom«. Uz Novopazarsku konvenciju je bila dodata i jedna »*declaration secrète*« o savezu Austro-Ugarske i Turske u slučaju nekog slovenskog pokreta. Kad je ruski poslanik savjetovao sultanu da prihvati konvenciju, on je to poslušao, ali je odbio priloženu tajnu deklaraciju. Ona je nakon 7 dana bila povučena i sa austrougarske strane.¹¹⁴⁾

Od tada dalje postojao je stalno strah u turskoj vladi da će Austro-Ugarska izvršiti aneksiju Bosne i Hercegovine. U julu 1881. zbog istog razloga se bojala pokreta austrougarskih trupa,¹¹⁵⁾ kao što se austrougarska diplomatija morala pravdati da joj cilj nije bio da prodire u pravcu Makedonije.¹¹⁶⁾

Strah od aneksije i želja da formalnim popuštanjem Rusiji izigra austrougarsku politiku na Balkanu natjerali su panislamske krugove u Carigradu da daju podršku srpsko-muslimanskom savezu u organizovanju otpora u Bosni i Hercegovini. Šef panislamske struje u Carigradu je bio Reuf-paša, jedan od turskih maršala i naj-

¹⁰⁹⁾ Isti — istome, 6. januara 1879, AVPR KA, delo 37, 3.

¹¹⁰⁾ Dandukov (komesar za Bugarsku) — Lobanovu-Rostovskom, 3. februara 1879, isto, 245. Protestuje se protiv austrijskog agenta Hofmayer-a koji agituje oko Čustendila i Džumaje. Prije toga imao je neprilika oko »*une agitation Slave en Carniole*«.

¹¹¹⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 20. januara 1879, isto, 92.

¹¹²⁾ Isti — istome, 31. marta 1879, AVPR KA, delo 38.

¹¹³⁾ Isti — istome, 21. aprila 1879, isto, 83.

¹¹⁴⁾ Isti — istome, 15. maja 1879, isto 199, »*Confidentielle duplicata*«: »... On m'affirmait avec persistance que la Convention Austro-Turque devait être accompagnée d'une déclaration séparée, stipulant une espèce d'alliance offensive et défensive entre les deux gouvernements en prévision de quelque mouvement Slave.«.

¹¹⁵⁾ Onu — Girsu, 28. jula 1881, AVPR KA, delo 34, 255.

¹¹⁶⁾ Isti — istome, 28. jula 1881, isto, 255.

uticajnijih ljudi u društvenom životu carstva.¹¹⁷⁾ Njegov sin Riza-bej je bio akreditovan na Cetinju kao poslanik u Crnoj Gori u maju 1881.¹¹⁸⁾ Za cijelo to vrijeme Reuf-paša je preko svog sina radio na tome da Crna Gora i Turska uđu u jedan zajednički savez.¹¹⁹⁾ Tražilo se da knez na sultanov poziv ode u Carigrad, pa čak i zbog straha od Austro-Ugarske u jednoj tajnoj misiji.¹²⁰⁾

Riza-bej je na Cetinju održavao veze sa Albancima oko Skadra i muslimanima iz Hercegovine gotovo svakodnevno. Ruski poslanik na Cetinju se uveseljavao noću posmatrajući osvjetljene prozore kod svog turskog kolege i siluete koje okolo promiču. Kad je kasnije izbio ustanak iz njega su odašiljane delegacije na tursku stranu. Jedna je od Nevesinja bila poslata Derviš-paši »da od njega iskamče, ako ništa drugo, a ono bar koji tovar fišeka«. Druga je išla turskom poslaniku na Cetinje u aprilu 1882: »Pitali smo ga za pomoć, odgovorio je biće ako Bog da no pazite i pridržite se još, udrite će morete i čuvajte se da vas na čem ne prevare, Austrija će vam oprašćati soldate, danke i sve.«¹²¹⁾ U toku 1882. turski je poslanik sa Cetinja posredovao u odašiljanju delegata iz ustanka barjaktara Saliha Lolića, turskom sultanu. Uz znanje Reuf-paše bio je došao do velikog vezira.¹²²⁾ U ovim vezama sa ustanicima u Hercegovini posredovali su i emigranti iz turske prestonice. Oni su očigledno bili upoznati sa srpskim i slavjanofilskim radom na pomaganju ustanka, a ima podatak da je preporuku za dobrovoljce

¹¹⁷⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520: »Quant à l'attitude officielle des Turcs nous ne pouvons nous en former une idée qu'en observant la manière d'être de mon collègue Ottoman, Riza-bey. Il est vrai, qu'en parlant de Riza bey il ne faut pas oublier que son père, Reouf-pacha est à la tête du parti panislamiste, ennemi de l'Autriche. Quoi qu'il en soit Riza-bey poursuit sa politique partielle pour l'insurrection. Après l'affaire d'Oulok, comme j'ai eu l'honneur de le rapporter à Votre Excellence, les insurgés paraissaient déconcertés — Riza-bey c'est mis en quatre jour pour les encourager pour réélectriser le mouvement, en leur envoyant force messagers. Un de ces jours Riza-bey a envoyé un des chefs musulmans le baïracter Lolitch à Constantinople chez Réouf-pacha, qui doit le présenter au Sultan. En général se sont les musulmans émigrés de Nikhitch à Ccutari qui sont les agents de mon collègue de Turquie.«

¹¹⁸⁾ Isti — istome, Cetinje, 8. maja 1881, AVPR PA, delo 1516, 34.

¹¹⁹⁾ Isti — istome, Cetinje, 8. decembra 1881, isto, 145: »... Au sujet de l'entente directe entre la Turquie et Monténégro sur le tracé définitif de la frontière, Reouf-pacha, par l'intermédiaire duquel se poursuivait cette négociation... n'a plus rien répondu après la réplique dilatoire du Prince à l'invitation du Sultan de venir à Constantinople et de conclure une alliance.«

¹²⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, 1520, 70.

¹²¹⁾ Dr Radovan Tunguz-Perović, *Jedan dokument iz Osamdeset-druge*, »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu«, XLV, 2, 1933, str. 93.

¹²²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 197, 264 i 317. Citira članak dr R. Tunguz-Perovića, *Nešto iz ustaškog doba*, »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu«, L, 1938, gdje je objavljen zapisnik razgovora barjaktara Lolića sa velikim vezirima koji mu je rekao: »Barjaktare, Bosna je carska i vi ste njegovi, car neće puštiti Bosnu i Hercegovinu dok je u Stambolu, ali treba da se još držite bez careve pomoći tri mjeseca dok i drugi devileti (vlade) čuju i vide vašu muku, i vaš zulum i vaše junaštvo, pa će vi tada sultan dati pomoć.«

koji se ubacuju iz Bugarske preko Sandžaka u Hercegovinu davao i Muftija od Taslidže.¹²³⁾

Kasnije će se vidjeti kako je u jednom trenutku 1882. sultan digao ruke od ustanka u Hercegovini i dao saglasnost za uvođenje vojnog zakona, bez prava provođenja aneksije. Ostaje da se ispituju svi motivi koji su ga tome vodili: da li je bio zadovoljan što je onemogućio aneksiju, ili se bojao da tamošnji muslimani ne idu odveć daleko u savezu sa srpskim pokretom koji je još bio opterećen panslovenskom bojom. Bez obzira na to što se panislamizam u Hercegovini ovog vremena ne vidi, on u pozadini postoji. Religiozni princip u formiranju ustaničkih četa i njihovom vodstvu je bio prevaziđen.¹²⁴⁾ U svim revolucijama ideologije nisu razumljive običnim učesnicima i oni se više drže razumljivijih simbola, koji filozofiju revolucije prevode na narodu jasan jezik.¹²⁵⁾ U Hercegovini je taj simbol bila deviza »Za krst časni i vjeru Muhamedovu!« Ta je deviza spajala do tada dvije zavađene religije u čudesnu zajednicu kakva se nikad do tada nije vidjela. Treba pretpostaviti da je u sultanovim očima ona mogla izgledati kao vrlo opasna.

oOo

Kao uzrok ustanka obično su ustanici isticali bezakonja vlasti, bivakovanje vojske po bogomoljama, nove preze, uvođenje vojnog zakona i nasilja vojske nad ženama »što ne more ni turska ni srpska vjera podnijeti«. ¹²⁶⁾ Naučna literatura obično uzima da je glavni uzrok ustanka bilo nerješeno agrarno pitanje.¹²⁷⁾ Ovu višu istinu treba objasniti s obzirom na protivrjeđnu činjenicu da u tom ustanku ne učestvuju zajedno samo hrišćanski i muslimanski seljaci, nego i dio muslimanskih plemića. Paradoks da se dvije antagonističke klase združe u zajedničkom revoltu mogao se dogoditi samo jednom u istoriji.

Iako se očekivalo da će Austro-Ugarska pristupiti rješavanju agrarnog pitanja u okupiranim pokrajinama, ona je stvarno nastojala da ga iskorištava kao vrlo značajno političko sredstvo za dobivanje socijalne podrške. Još u aprilu 1878. Andrašić je saopštio turskoj vladi da će u slučaju okupacije nova administracija zaštititi

¹²³⁾ Vidi bilješku br. 284 ovog članka.

¹²⁴⁾ Nikola Stijepović, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. Borbena dejstva i pouke*. Beograd, 1963, str. 186.

¹²⁵⁾ Georg Siebers, *Psychologie der Revolution*, 1976, str. 31.

¹²⁶⁾ Zapisnik dvojice emisara »paši na Cetinje« Hajdar-bega Ljubovića i Šćepana Pavića, dr Radovan Tunguz-Perović, *Jedan dokumenat iz Osamdeset-druga*, str. 94.

¹²⁷⁾ To je bilo i zvanično objašnjenje austrougarskih vlasti o uzrocima ustanka u *Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882*. Izdao »Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. Wien, 1883., str. 5; dr Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1878—1918)*, I, Građa, Sarajevo, 1969, str. 6; S. D. Skazkin, o. c., str. 228—229.

¹²⁸⁾ Andrašićev memoar od 21. aprila 1878. u *Die Grosse Politik*, II, Berlin, 1926, str. 286.

muslimansku religiju i sopstvenost.¹²⁸⁾ Za ovo izbjegavanje da se rješava agrarno pitanje vjerovatno su Mađari posebno bili zainteresovani.¹²⁹⁾ Ideja da bi Austrija mogla pokazati da muslimani mogu egzistirati u jednoj evropskoj zajednici bila je prisutna najprije u jednom Bojstovom memoaru austrijskom caru iz 1871.¹³⁰⁾

To je izgledalo dopadljivo samo dotle dok se održavala nerealna predstava o bosanskom plemstvu kao evropskom plemstvu. Od 6 do 7 hiljada plemićkih porodica mnogi su bili tako mali da su imali samo jednu kmetovsku porodicu.¹³¹⁾ U Bosni je bilo i gorih slučajeva da je 4 do 5 aga živjelo od jedne kmetovske porodice, pa je to bio razlog da se mnogi od njih lako iseljavaju u Tursku, jer sa feudalnim pravima na posjedu sa malo seljaka nije živio bolje oć njih. Ovako mali posjed se naročito održavao u Hercegovini. Oko 3 hiljade hercegovačkih aga i begova većinom ima posjed samo sa jednom seljačkom porodicom na njemu. U nekim dijelovima Hercegovine samo je 9 posto srpskog stanovništva bilo u kmetskom odnosu, dok je u ostalim dijelovima pokrajina to iznosilo preko 61 posto.

Kad je car 12. oktobra 1878. naredio da se socijalni odnos između feudalaca i kmetova ima provesti uz poštovanje starih turskih propisa o tome, neke su lokalne vlasti u Hercegovini to shvatile da se poštuje stari ugovorni odnos, ali ne i visina kmetovskog davanja koja je nekad ustanovljena. Zbog toga se izlazi na ruku povratnicima iz Crne Gore oko Gacka, da se umjesto trećine može feudalcima davati sedmina prihoda iz ravnih krajeva, a osmina iz brdovitih. Na takvu nagodbu je bilo pristalo 185 gatačkih aga, ali većina ih od 440 protestuje protiv te socijalne novotarije i ne želi da je prihvati.¹³²⁾ Uskoro nakon toga dolazi do izbijanja žarišta agrarnog nezadovoljstva. Muslimanski posjednici oko Foče se žale okupacionim vlastima da nemaju garancije bezbjednosti.¹³³⁾ U Travnik je bilo provalilo 300 seljaka zbog istih zahtjeva da im se smanji socijalno breme koje plaćaju muslimanskom plemstvu. Uznemirenost se osjećala i oko Jajca.¹³⁴⁾ Dolazili su i talasi masovne gladi, kao 1879. u Hercegovini, gdje je bilo zabilježeno 50 slučajeva smrti oć gladi. Hranili su se korom drveta i kopanjem korijenja.¹³⁵⁾

U decembru 1879. okupaciona vlast je pokušavala da održi jednu konferenciju eksperata za agrarno pitanje u Sarajevu, na koju

¹²⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 228.

¹²⁹⁾ Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878*, u zborniku »Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini...«, I, 1977, str. 73.

¹³¹⁾ Dr A. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig, 1916, str. 2.

¹³²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 39.

¹³³⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 25. jula 1879, 4. septembra 1879, 12. februara 1880, AAEP CP, tom 12, br. 3, 7, tom 13, br. 22.

¹³⁴⁾ Isti — istome, 21. maja 1880, isto, tom 13, br. 27.

¹³⁵⁾ Jastrebov — Girsu, Dubrovnik, 8. marta 1879, AVPR GA V-A2, delo 1050, 190.

ne poziva ni predstavnike seljaka ni plemića.¹³⁶⁾ Ta se konferencija podijelila u mišljenjima na dva dijela. Većina od 15 učesnika se opredijelila da se pristupi obligatornom rješavanju agrarnog pitanja, a trojica iz manjine smatraju da se to može riješiti na fakultativnoj osnovi.¹³⁷⁾ Uskoro je takva konferencija održana i u Beču. Značajnije od njenih rješenja, koja su i tako ostajala maglovita, jeste činjenica da su nove vlasti pristupile razmatranju mogućnosti da se agrarno pitanje zaista riješi. To u muslimanskom plemstvu izaziva socijalnu paniku i ono javno ispovjeda nepovjerenje prema novim gospodarima. Vlasti su privremeno napravile omašku dozvoljavajući da se raspravlja o onome što je bila jedina garancija da će se muslimanski dio stanovništva držati uz okupacioni režim. U takvim okolnostima »jedna delegacija muslimanskih notabla« iz Sarajeva žuri u Beč da se raspita da li će im se oduzimati feudalni posjedi.¹³⁸⁾ Toj deputaciji car je u Beču odgovorio da će agrarno pitanje uskoro riješiti u njihovu korist.¹³⁹⁾ U takvoj atmosferi vlasti moraju da poništavaju 17. jula 1881. one odluke u gatačkom srezu o rješavanju agrarnog pitanja u korist seljaka. Rezultat je bio da poslije toga ni seljaci koji nisu dobili zemlju, ni plemići kojima je ona bila vraćena nakon pokušaja da im se djelimično oduzme, nemaju povjerenja u okupacionu vlast. U Gacku je sukob muslimanske aristokratije i hrišćanskih seljaka došao u otvorenu fazu već u julu 1881.¹⁴⁰⁾

Tako je agrarno pitanje zaista bilo socijalna podloga ustanku u Hercegovini 1882. godine, ali u jednoj egzotičnoj proceduri u kakvoj se nikada prije toga i nikada poslije toga nije moglo javiti. Ranije su u seljačkim ustancima seljaci uvijek bili protiv države koja im nije davala zemlju, sada su bili protiv nje i plemići jer je ona pokušavala da je seljacima djelimično zaista dađe. Između te dvije vatre rodio se jedinstven trenutak u socijalnoj istoriji Balkana da se bivši klasni protivnici mire i u neisplaćenim računima pokušaju da obračunaju sa zajedničkim političkim protivnikom. Da se ovo desilo samo u istočnoj Hercegovini treba zahvaliti činjenici da je karakter muslimanskog plemstva u Bosni bio nešto drukčiji. Tamo je ono u socijalnom pogledu bilo jače i to je jedini dio pokrajina gdje je djelimično postojalo plemstvo sa većim posjedima.

Pored svega bilo bi pogrešno smatrati da je agrarno pitanje izazvalo izbijanje ustanka. Ono je bilo opšta kauzalna podloga na kojoj se ustanak razvio, ali onoliko koliko je agrarno pitanje uticalo na pojavu ustanka toliko je bilo i smetnja njegovom stvarnom podizanju. Treba razlikovati uzroke ustanka od njegovih povoda.

¹³⁶⁾ Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH*, 38—73.

¹³⁷⁾ Isto, str. 6.

¹³⁸⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 2. aprila 1880, AAEP CP, tom 13, br. 25.

¹³⁹⁾ Isti — istome, 25. juna 1880, isto, br. 28.

¹⁴⁰⁾ Okružni načelnik Mostar — Temelu, 6. jula 1881, GAC ad 307, fasc. 18.

Agrarno pitanje je dubinski uzrok nemiru, a njegov povod je pokušaj da se prekorači ona granica za koji je Austro-Ugarska u Berlinu 1878. bila dobila istorijski mandat. Okupaciona armija 1878. nije nikog oslobodila, pa su povod pobune protiv nje bile sve one mjere koje je ona provodila u zemlji sa namjerom da ovjekovječi svoje prisustvo. Nezadovoljstvo će formalno kulminirati sa proglašenjem vojnog zakona i to je bila zadnja varnica koja je zapalila pobunu u januaru 1882.¹⁴¹⁾

Svuda se u pokrajinama pokazivalo da je broj ljudi koji su bježali od zakona bio u porastu. Za neke je okruge 8. decembra 1880. bio objavljen proglas o uspostavljanju vojnog suda za kažnjavanje onih »zlih ljudi« koji su štitili odmetnike. Pod garancijom tajnosti davala se visoka nagrada za doušnike. Smrću su kažnjavani oni koji nisu javljali o odmetnicima, oni koji su im omogućavali prenoćišta, sastajanje i davali hranu, kao i pomoć pri bijegu. Od kazne smrti za ove grijeha bili su izuzimani samo članovi uže porodice.¹⁴²⁾ U toku 1881. slične su mjere bile proglašene i u Hercegovini. Tamo se već od 1880. javio kao hajduk Stojan Kovačević koji će oko sebe okupiti omanju hajdučku četvu. Od sredine 1881. oni napadaju transport okupacione vojske.¹⁴³⁾ Uz potjernicu koja je za njim raspisana bio je prilagan i njegov lični opis: »Stojan Kovačević star je 55 godina, srednje je veličine, poširok. Desnim okom miga, na desnom obrazu spaljen je negda barutom tako da je na tom mjestu mrka koža od baruta. Desni lakat odnijela mu je puška i sasvim je sakat na toj ruci.«¹⁴⁴⁾ Pored njegove družine postojale su i druge, a naročito grupa »nevesinjskih uskoka« koji su preostali od ranije pandurske pobune i u martu 1880. još se u planini držali kao združena grupa.¹⁴⁵⁾ Odmetanje hajduka nakon 1878. imalo je izrazito politički karakter i u svijesti naroda oni se »malo po malo preobrazili u političke heroje«.¹⁴⁶⁾

Lanac mjera koje je režim uvodio iza okupacije imao je za cilj da utru put bezbolnosti skorog proglasa aneksije. Za to je gotovo u potpunosti bila osigurana međunarodna politička podrška. Na kraju zasjedanja kongresa u Berlinu 13. jula 1878. tajnim sporazumom Andrašija i Gorčakova,¹⁴⁷⁾ Rusija je dala podršku aneksiji. Između tri saveznice Trocarskog sporazuma radilo se na novom sporazumu o diobi interesnih sfera na Balkanu. Posrednik u tim naporima je i dalje bio Bizmark koji traži načina kako da se podijele zone interesa između dva glavna rivala: Rusiji moreuzi sa

¹⁴¹⁾ Gustav Hubka, *Die Vorbereitung des herzegovinschen Aufstandes von 1881—1882. Ein Rückblick nach 50 Jahren.* »Berliner Monatshefte«, X, Berlin, 1932.

¹⁴²⁾ Proglas uz izvještaj Bakunjinu — Gorčakovu, 23. decembra 1880. AVPR GA V-A2, 63.

¹⁴³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 102.

¹⁴⁴⁾ Zabilješka u GAC, fasc. 18.

¹⁴⁵⁾ »Nevesinjski uskoci« — Zemaljskoj vladi, kopija sa Cetinja, 18. marta 1880, GAC fac. 15—16.

¹⁴⁶⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

¹⁴⁷⁾ E. Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, III, Stuttgart, 1913, str. 135. Negdje se taj ugovor spominje kao ugovor Šuvalov—Andraši.

turskom prestonicom i Bugarska, a Austro-Ugarskoj sve do Soluna i izlaz u toj luci. Dio ruske diplomatije, a naročito poslanik berlinski Saburov, podržava ovu liniju sporazumjevanja. Ruski slavjanofili će tek kasnije saznati okrajke ovog pregovaranja.¹⁴⁸⁾

Sve što je okupacioni režim radio u Bosni i Hercegovini jeste da se iskoristi ova međunarodna podrška za aneksiju. Kad je početkom 1880. austrougarska vojska zauzela tri punkta u novopazarskom sandžaku, objašnjeno je da je to urađeno u namjeri »da se zabije klin između Srbije i Crne Gore kako se ne bi dopustilo zbliženje tih dvaju slovenskih kneževina između sebe na štetu Habzburške monarhije«. ¹⁴⁹⁾ I sve ostalo što je rađeno imalo je pečat namjera da se Bosna i Hercegovina razdvoji od srpskog i južno-slovenskog susjedstva i kao izdvojeno društvo trajno zadrži u okviru Monarhije.

Još prije nego je okupaciona armija bila ušla u pokrajine, bila je stvorena šema policijskih snaga u njima. Prvo jezgro za bosansko-hercegovački žandarmerijski korpus davali su ljudi iz Hrvatske.¹⁵⁰⁾ Statutom od 4. aprila 1879. bilo je određeno da on ima 37 oficira i oko dvije hiljade ljudi.¹⁵¹⁾ Privremeno je zadržan i stari sistem zaptija, koje utjeruju poreze po nemirnim selima.¹⁵²⁾ U političkom pogledu je daleko značajnija tajna policija koja se stvara odmah od početka. Taj sistem nije nikada temeljito otkriven, a ni nauka o njemu nije najbolje obaviještena. Posebno je nejasno kako je on stvaran od početka okupacione vlasti. Već od prvih dana postoji jedan »Crni kabinet« čije će ime odigrati epsku ulogu u potonjim obračunima sa nacionalnom srpskom opozicijom. Ruski konzul u Sarajevu tu ustanovu naziva »Visokom tajnom policijom« koja se gotovo isključivo regrutovala iz vojnih redova.¹⁵³⁾ Tri člana generalštaba (markiz Bakehem, nadvojvoda od Virtemberga i baron Albori) su bili na njenom čelu. Sjedište joj je bilo u Sarajevu, a imala je ogranke u glavnim gradovima pokrajine. Alborijev ađutant major Netušil i dva kapetana su bili tajni inspektori u toj službi. »Državna policija otvara sve pošiljke i pisma koja izgledaju sumnjiva, a isto joj se tako dostavljaju i kopije svih telegrama«. ¹⁵⁴⁾

¹⁴⁸⁾ Dr Irene Grüning, *Die russische öffentliche Meinung und ihre Stellung zu den Grossmächten 1878—1894.*, Berlin, 1920, str. 74.

¹⁴⁹⁾ Ladigenski — Girsu, Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 36; Kasim Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879. godine*, »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, IX, 1957, Sarajevo, 1958, str. 111. Sa vojne tačke gledišta Sandžak je smatran da ima istu poziciju kao tjesnaci za oblast Crnog Mora.

¹⁵⁰⁾ Bile su određene liste jedinica i kasarne.

¹⁵¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 34.

¹⁵²⁾ Kao kod Foče gdje dolazi do pobune u julu 1879. Francuski konzul — MID, Sarajevo, 25. jula 1879, AAEP CP, br. 3.

¹⁵³⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 26. februara 1881, AVPR PA, delo 1181, 16: »A côté de la police officielle dirigée par le Chevalier d'Alpi, et composés de gendarmes autrichiens et de Zaptiés bosniaques, fonctionne invisiblement en Bosnie La Haute Police Secrète (Staatspolizei), dont les membres se recrutent presque exclusivement dans les rangs de l'armée«.

¹⁵⁴⁾ Isto.

Unutrašnja špijunaža je od početka postajao stil života pod okupacijom.¹⁵⁵⁾ Bila je raširena i po selima i ustanički vođa 1882. Salihaga Forta spominje da je silom hranu oduzima samo od špijuna, pa su se na taj način svi bojali da budu špijuni, a i vlasti bi znale da ne mogu zaštititi svoje ljude. »Uostalom bilo je malo špijuna«. ¹⁵⁶⁾ Vlasti su se zaista 1881. žalile na lokalne špijune po Hercegovini da »u najviše slučajeva vijesti prenose tek onda kada je već kasno i kada je svaki poduhvat od strane vlasti postajao besplodan«. ¹⁵⁷⁾ Ali i ta neefikasna služba je bila teško političko breme. Mostarska crkvena opština se u jednom protestnom memorandumu iz jula 1880. žali da je »svak vazda pod nadzorom tajne i javne policije«. ¹⁵⁸⁾ Posebno su značajni austrougarski obavještajni centri u stranim zemljama. Oni su mahom bili vezani za poslanstva. Poslanik u Beogradu je potanko znao kakve su se tajne političke radnje dešavale u srpskom glavnom gradu, a znao je i za izvještaje tajnih agenata iz Bugarske koji su mu dostavljani. ¹⁵⁹⁾ Iz krugova bosanskohercegovačke emigracije glavni dostavljač mu je bio bivši ustanički vojvoda Ivan Musić. Izvještavao je iz neposredne Ljubibratićeve blizine, koji je radio na pripremama ustanka. Za odašiljanje tajnog emisara u Hercegovinu (Aleksa Jakšić) iz doba ustanka prije bi u Hercegovini saznali policajci nego ustanici.

U Crnoj Gori je obavještavanje išlo teže. Najviše su se vijesti skupljale na hercegovačkoj strani, ali je i poslanik Temel i tamo bio jedan od obavještajnih centara. Bio je sumnjičav prema olako otkrivanim špijunskim dramama. Mnogo puta je nakon provjeravanja ustanovio da su vijesti bile izmišljene od »špijuna koji se regrutuju bog zna od kuda i od novinara«. ¹⁶⁰⁾ Otkriven je pokušaj da se ubaci izvještač među ljude u Crnoj Gori koji su bili u vezi sa ruskim slavjanofilima. Iz Kotora je bio došao provokator Igor Veić. Počeo je da šalje izvještaje za neke ruske novine (»Moskovskija vjedomosti« i »Rus«). Uspostavio je prisne veze sa nekim ljudima na Cetinju, pa čak i ustanicima u Krivošijama poslao dvije hiljade rubalja kao pomoć »od strane slovenskih komiteta«. Bio je od crnogorskih vlasti uhapšen, pa dobro pritisnut pismeno priznao da ga je u Crnu Goru poslao Benjamin Kalaj »da se uvuče kao dopisnik ruskih listova«. Mnogi su mu dopisi bili objavljeni. »Ovakvih ljudi kakav je Veić sada u ovim krajevima ima mnogo«. ¹⁶¹⁾ Najbolje vijesti o tajnom radu hercegovačkih izbjeglica na Cetinju po-

¹⁵⁵⁾ Mitropolit Kosanović (u pismu Bakunjinu, s. d. »sekretno«, AVPR PA delo 1181, 31: veli da ga je Dr Kečet »denuncirao da širimo neku propagandu. Raport je otišao i u Vienu. Vože im oprost i sgrešenija«.

¹⁵⁶⁾ »Сужденіе Салихъ-аги Фортѣ о войске Австрійском и о возстаніи, ноябрь 1882 гда. Цетине«, AVPR PA, delo 1520, 281.

¹⁵⁷⁾ Okrug Mostar — Srezu Mostar, 4. decembra 1881, GAC, Res 619, fasc. 18.

¹⁵⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 68.

¹⁵⁹⁾ Kevenhiler — Kalnokiju, Beograd, 19. februara 1882, ABH Präs 478/1882.

¹⁶⁰⁾ Jonin—Girsu, Cetinje, 13. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 63. Citira riječi Temela doslovno.

¹⁶¹⁾ Isto.

licija je dobivala od predsjednika mostarske crkvene opštine koji je bio njihov prijatelj.¹⁶²⁾

Prisustvo ovakve policije je bilo svakodnevno svjedočanstvo o namjerama okupacionog režima da tu ostane stalno. U pitanju uređenja crkvenih poslova to je rađeno još otvorenije. Muslimanska vjerska zajednica je bila odvojena od kalife i osamostaljena pod indirektnom kontrolom okupacione administracije. Prije nego je ona uspostavljena vješto su pripremane grupe uticajnih muslimana da javno traže odvajanje od kalife. Sultan je u tome popustio tek 22. marta 1882, kada je inače pristajao na šire sporazume sa Austro-Ugarskom uz uslove dizanja ruku od ustanka.¹⁶³⁾ Da je, ipak, ovo traženje muslimanskog svijeta da im se dade vjerska autonomija provedeno pod pritiskom vidi se po obavještenju francuskog konzula, od kraja novembra 1878, gdje veli da je to rađeno zbog straha da ne budu progonjeni.¹⁶⁴⁾ Ruski konzul navodi da su u tome učestvovali i oni muslimani koji su od ranije bili saradnici Austro-Ugarske i »kojima je masa muslimanskog stanovništva uvijek znala pravu cijenu«. Prije okupacije to su bili ljudi turske vlade i u svemu je njihov život zavisio od vlade u Carigradu. Ulaskom okupacionih trupa ovi su njihovi raniji tajni saradnici »neposredno, otvoreno i demonstrativno prešli na stranu novih gospodara.«¹⁶⁵⁾

I dvije hrišćanske crkve su stavljene pod nadzor države. Rusi su pokušavali da proniknu u pregovore austrougarske diplomatije sa vaseljenskim patrijarhom oko uređenja pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, ali im je to slabo polazilo za rukom.¹⁶⁶⁾ Nakon konvencije od 28. marta 1880, po kojoj je crkva u Bosni i Hercegovini stavljena pod kontrolu okupacione vlade, počinje borba sa katoličkom propagandom i prozelitizmom. Mitropolit Sava Kosanović je obavljao tajnu prepisku sa ruskim sarajevskim konzulom,¹⁶⁷⁾ preko koga se obraćao ruskom Svetom sinodu. Pokazalo se da afe-re oko pokušaja prozelitizma i širenja ideje o uniji u bosanskom pravoslavlju imaju širu pozadinu nego se mislilo. U centru je bio poljski baron Krištof Mijerošovski. Francuski ga je konzul ocijenio kao »agenta visokog ranga koji je nedavno došao da proučava lokalnu administraciju i želi da postane ministar.«¹⁶⁸⁾ Ruski ga je konzul smatrao »emisarom bez i najmanje sumnje ovlaštenim od centralne vlade u Beču.«¹⁶⁹⁾ Bio je sin Stanislava Mjerošovskog koji

¹⁶²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 69.

¹⁶³⁾ Isto, 79. O sultanovom stavu prema ustanku tada biće riječi kasnije.

¹⁶⁴⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 19. novembra 1878, AAEP CP. tom 12, br. 52.

¹⁶⁵⁾ Bakunjin — Girsu, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 50.

¹⁶⁶⁾ Onu — Gorčakovu, Pera, 5. februara 1880, AVPR KA, delo 50 t. I. 137.

¹⁶⁷⁾ Kosanović — (Bakunjinu), Sarajevo, s. d. »Annexe ad No 2 du 1881«, AVPR PA, delo 1181, 2. Traži da se obavijesti i Vaseljenski patrijarh »na način kako vi umijete«. Kopije ovih pisama su i u arhivu ruskog Svetog sinoda.

¹⁶⁸⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 2. aprila 1880, AAEP PC. tom 13, br. 14.

¹⁶⁹⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. jula 1881, isto kao pod bilješkom br. 167, str. 25.

je u Krakovu objavljivao seriju članaka o Bosni sa idejama da okupaciona vlast u Bosni i Hercegovini treba da vodi politiku polislavizma, nasuprot panslavizmu kojeg preko Srbije i Crne Gore provode Rusi.¹⁷⁰⁾ I Krištof je na poljskom objavljivao studije o katoličkoj crkvi u Bosni.

Kosanovićeви protesti protiv pokušaja širenja unijatske propagande su izazvali veliki odjek u cijelom slovenskom svijetu. Te je proteste kod vasiljenskog patrijarha podržavao i ruski poslanik, iako je patrijarh mislio da ti pokušaji nemaju većeg značaja. Jedino je sumnjao u izvorničkog vladiku Dioniziosa za kojega je »vjerovao da može poslužiti kao instrumenat propagande« za uniju.¹⁷¹⁾ Zbog toga je tražio da se smijeni sa tog položaja. Pravo smjenjivanja je imao samo austrijski car, a on je rađe prihvatio mišljenje svoje administracije iz Bosne da je »u interesu naše vlade da se ostavi« na vladličanskom mjestu. Smijenjen je odatle tek deset godina kasnije, pošto se u međuvremenu pretvorio u ruskog prijatelja.¹⁷²⁾ I ova crkvena politika je bila dio opštih napora okupacionih vlasti da pripajanje ovih oblasti Monarhiji bude trajno.

Sve što je preduzimano imalo je opšte polazište da je to bolja alternativa nego stvaranje jedne jače južnoslovenske države koja bi se pojavila ujedinjenjem Bosne i Srbije.¹⁷³⁾ Pokrajine su uključene u carinski sistem Monarhije (20. decembra 1879), a još prije toga je proveden novi sistem utega i mjera. Monetarni sistem je promjenjen odlukom ministra finansija od 21. aprila 1879, na isti dan kad je potpisana konvencija sa turskom vladom po kojoj se predviđalo da se turski novac neće povlačiti iz pokrajina. Ne povlači se samo papirni novac, što bi bilo shvatljivo, nego i turski zlatni novac. Zlato bi se vremenom i samo povuklo, ali vlastima se toliko žuri da u tome ne pokazuju »korektnu učtivost«.¹⁷⁴⁾

Politika izgradnje novog činovničkog aparata počivala je na principu favorizovanja stranaca, iako je to bilo suprotno Novopazarskoj konvenciji. Djelimično se radilo o činovnicima iz južnoslovenskih pokrajina Monarhije, čija je pojava u srpskim krugovima izazivala sumnju u namjere kroatizovanja zemlje, a u muslimanskim da oni propagiraju socijalni poredak povoljan za Srbe. Jedna

¹⁷⁰⁾ Jerzy Skowronek, *L'opinion publique polonaise face à l'insurrection en Herzégovine et des question bosniaques au cours des années 1880—1882*, referat za naučnu konferenciju posvećena stogodišnjici ustanka 1882. u ANUBIH.

¹⁷¹⁾ Novikov — Girsu, Pera, 23. novembra 1881, AVPR KA, delo 33 tom II, str. 192.

¹⁷²⁾ Božo Madžar, *Pokret Srba BiH za crkveno-prosvjetnu samoupravu*, rukopis doktorske teze str. 51.

¹⁷³⁾ Dževad Juzbašić, *O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja BiH na početku a. u. okupacije*, »Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu«, 1968, str. 84.

¹⁷⁴⁾ П. А. Коцебу, *Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины къ Австро-Венгрии*, Екатеринбург, 1911, str. 147.

je muslimanska delegacija išla caru u Beč da se žali »na postupke slovenskih službenika koji su došli iz Austrije, koji umjesto da se bave svevišnjim željama suverena (cara), djeluju sa jednom strujom koja je sklona da favorizuje seljake na štetu vlasnika i propagiraju srpske ideje«. ¹⁷⁵⁾ Htjeli su da zbog toga idu u Berlin, London, Pariz, Petersburg i Rim. Selektivna politika vlasti u korist katoličkih namještenika u državnoj upravi između ostalog je dolazila i zbog ovog obzira da se umiri veleposjednički dio društva.

Sa istim namjerama je 26. oktobra 1880. bio donesen propis o zabrani nošenja odlikovanja drugih država, sem onih koja su izdata i odobrena od vlasti u Monarhiji. Jedino je dopuštanje da se na muslimanskim bogomoljama ističe turska zastava bio znak da se poštuju ugovorne odredbe o sultanovom suverenitetu u pokrajinama. I to je, međutim, zavisilo od postupka vlasti na licu mjesta i tumačeno je više kao vjerska nego politička odredba.

Osnovna mjera preko koje je austrougarska vlast htjela da utre put laganom prelazu na aneksiju bilo je uvođenje vojnog zakona. Kad je on proglašen početkom novembra 1881. objasnio je jedan funkcioner da se time nije težilo da se dobije još koja hiljada vojnika, nego da se na taj način izvede »korak naprijed u asimilaciji ovih oblasti u monarhiju«. ¹⁷⁶⁾ Odmah nakon ulaska u zemlju okupacione vlasti su radile na tome da se svijet privikne na tu ideju. U tom pogledu je dalje od ostalih gledao general Jovanović, bojeći se da nagla regrutacija može izazvati dramu masovnog iseljavanja i otpora. »Umjesto jedne armije u Bosni on je zagovarao teritorijalnu miliciju koja ne bi nosila uniforme, kojom bi komandovali domaći oficiri i koja bi obavljala funkciju žandarmerije. Uostalom, dok je bio guverner Hercegovine on je pokušao da uvede formaciju pandura, uvrštujući u ovu službu i dio hercegovačkih (ustaničkih) bataljona koje mu je nakon rata prepustila Crna Gora«. ¹⁷⁷⁾ Bilo je problema da se bivši ustanici koji su tri godine nosili oružje vrate na selo i da obrađuju zemlju kao kmetovi, pa je Jovanoviću »pala na um misao« da ih zaposli u pandurskim jedinicama (»seoske straže«). ¹⁷⁸⁾ On je kasnije objašnjavao da mu je cilj bio da u zemlju uvede jedan vojni sistem koji bi stanovništvu bio prihvatljiv. Ipak je došlo do njihove pobune u septembru 1879, kad su vlasti pokušale da ih reorganizuju. ¹⁷⁹⁾ Ta je institucija u principu zadržana i u vrijeme ustanka 1882. — od lokalnih katolika i lojalnog stanovništva stvarane su male naoružane grupe da čuvaju značajna uporišta.

Protiv uvođenja vojnog zakona bilo je i nekih drugih austrougarskih funkcionera. Poslanik Temel ga nije odobravao. U de-

¹⁷⁵⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 6. maja 1880, AAEP CP, br. 26.

¹⁷⁶⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 90.

¹⁷⁷⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 8. decembra 1881, AVPR PA, delo 1516, 158.

¹⁷⁸⁾ Bakunjin — Girsu Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 44.

¹⁷⁹⁾ Hamdija Kapidžić, *Pandurski »puč« u Nevesinju 1879. godine*, »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, VII, Sarajevo, 1955.

cembru 1881. je zatražio da ide u Beč i referiše, a k sebi je pozivao i uticajne starješine hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori »da ih savjetuje da predlože svojim sunarodnicima da direktno pošalju Nj. V. caru Franji Josifu jednu kolektivnu peticiju i traže da se povuče posljednji dekret ili da se on modifikuje u smislu koji bi bio prihvatljiv za stanovništvo«. ¹⁸⁰⁾ Ta trezvenost je dolazila više iz geografije nego ubjedenja. Bio je na mjestu sa kojeg se vidjelo kako uznemirenost naroda povodom proglašenja vojnog zakona pre-rasta u krvoproliće. U istom smislu je tražio da bečki činovnici naprave ustupke Crnoj Gori u smislu popravke granice i savjetovao knezu da bude uporan u tim zahtjevima (»Demandez, demandez toujours«). ¹⁸¹⁾ U ovu grupu je spadao i Gavrilo Rodić, bivši guverner Dalmacije. Govorio je da je »Srbin, pravoslavni i ja volim svoju nacionalnost«. ¹⁸²⁾ Početkom decembra 1881. je na Cetinju izjavljivao da »će braniti slovensku stvar protiv birokratskih om-raza centralističkog režima«. ¹⁸³⁾ Ono što ova trojica dalekovidljivih nisu uzimala u obzir bila je činjenica da vlasti nisu uvodile vojni zakon zbog novih 20 hiljada regruta, nego da bi ga iskoristile kao sredstvo lakšeg provođenja aneksije. U tom smislu nikakva druga forma vojne obaveze nije dolazila u obzir nego koncepcija redovne carske armije po uzoru na vojne jedinice u ostalim dijelovima države.

Nacrt novog vojnog zakona bio je gotov početkom 1881. i već 6. januara je zajednička vlada o njemu raspravljala. ¹⁸⁴⁾ Najprije je zakon bio objavljen u Boki Kotorskoj gdje je nakon ustanka 1869. bio izuzet. Od juna 1881. kad se tamo objavljuje osjećalo se vrenje u svim srpskim opštinama u Boki (Pobori, Maine, Brajići, Krivošije, Ledenice, Ubli, Oraovac), a odjek je bio i u susjednim hercegovačkim opštinama Zupci, Kruševica i Dračevica. One su nakon ustanka 1862. protiv turske vlasti dobile ugovorom garantovanu autonomiju, radi koje se više nisu bunili protiv turske vlasti. Sada ih je perspektiva uvođenja vojnog zakona pogađala više nego druge dijelove okupiranih pokrajina.

Svuda se primjećivalo okupljanje hajduka. Glavna četa Stojana Kovačevića se uputila u Krivošije. I to je bio dio organizovane kampanje protiv uvođenja vojnog zakona. Kad je 31. jula 1881. napao vojnu poštu kod mjesta Cernica, ¹⁸⁵⁾ po nekim vijestima je imao oko sebe 50 ljudi. Inače je njegova hajdučka družina bila interesantno organizovana: postojala je jedna glavna četa sa oko 20 boraca, dok bi se ostali kretali pod posebnim starješinama u odjeljenjima od šest do deset ljudi. Skupljali bi se zajedno samo u

¹⁸⁰⁾ Kao bilješka br. 177.

¹⁸¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 16. septembra 1879, AVPR PA, delo 1199, 119. U prilogu zapisnici razgovora kneza Nikole sa Andrašijem.

¹⁸²⁾ Isto, 110.

¹⁸³⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 8. decembra 1881, AVPR PA, delo 1516, 136.

¹⁸⁴⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 102.

¹⁸⁵⁾ Isto.

slučaju većih napada.¹⁸⁶⁾ U avgustu 1881. jedan je špijun nakon razgovora s njim kod manastira u Goranskom otkrio »planove raznih budućih političkih prevrata« koje je ugovorio sa crnogorskim i srpskim ministrima.¹⁸⁷⁾ U Krivošije je bio došao sa četom od 60 ljudi, i to sve planinom. Da su i oni sami, a i Krivošijani koji su ih ugostili, ovo shvatili kao političku misiju vidi se po tome što su prije toga iz svoje sredine gonili one hajduke koji su se bavili pljačkanjem (»šišnjavci«).¹⁸⁸⁾ Razmjestili su se »po imućnijim kućama« gdje su se lakše hranili i održavali do povratka u Hercegovinu.

Objavljivanje vojnog zakona u Bosni i Hercegovini je bilo odgođeno za 4. novembar 1881. Pravi datum objavljivanja je malo sporan u literaturi.¹⁸⁹⁾ Od nekoliko datuma koji su stalno pomjerani izabrano je da se u Sarajevu i Mostaru obznanjuje po ulicama i javnim mjestima 5. novembra 1881, jer je na taj dan padao muslimanski Bajram.¹⁹⁰⁾ Vjera nalaže da se na taj dan muslimani mire. Ta je objavljivanja vlada u tajnosti pripremala, iako se u Sarajevu to očekivalo svaki dan od oktobra 1881.¹⁹¹⁾ Glas telala je prenuo cijelo društvo i stavilo ga u pokret. Mladi ljudi (»hrišćani i Turci« kako veli ruski sarajevski konzul) su počeli odmah da se odmeću u planinu. Iz Hercegovine su u Sarajevo požurile depeše da trgovci otkazuju ugovorene porudžbine. »Begovi i hodže se nisu pretvarali i njihov uzbuđeni jezik je fanatizovao muslimanske mase«. Javila se jedna grupa prvaka sa idejom da se zakon prihvati pod uslovom da se po turskom zakonu može otkupiti za odplatu od 75 turskih lira po glavi i da se na legalan način može osloboditi vojne službe.¹⁹²⁾ Vlasti su iskoristile ovu grupicu (»efendi Švaba prodanih Austriji«) da preko određenih muslimanskih prvaka vrše agitaciju za prihvatanje vojnog zakona.¹⁹³⁾ Malo je bilo odjeka u prvo vrijeme. Već početkom decembra u Foči je došlo do nemira oko odbijanja četiri muslimanska mladića da idu u vojsku. Jedan je mađarski novinar duhovito izjavio da u Hercegovini vladine mjere dosežu samo za jedan puškomet karabine Vendel.

¹⁸⁶⁾ Okrug Mostar — Temelu, 7. avgusta 1881, DAC ad 334, fasc. 18.

¹⁸⁷⁾ Jovan Tomić (bivši policijski službenik u Beogradu, postao a. u. iz-
vještač tajni) — Zemaljskoj vladi, 28. avgusta 1881, GAC Res. 594, fasc. 18.

¹⁸⁸⁾ Temel — Kalnokiju, Cetinje, 8. decembra 1881, GAC Res. 588, fasc. 18.

¹⁸⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 89; V. Čorović, *Mostar i njegova opština* to datira na 23. novembar 1881, što je očigledno ispravan datum po starom kalendaru.

¹⁹⁰⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 3: »La Landesregierung fit parvenir, danas la matiné du 5 Novembre aux Municipalités de Sérajevo et Mostar, la proclamation du Baron Dahlen, ainsi que les paragraphes de la loi sur la conscription, avec ordre de faire afficher ces pièces le jour même, avant midi, dans les rues et sur les places publiques. A Mostar, comme ici, l'émoi que causèrent ces publications fut d'autant plus grand, que la fête du Baïram avait mis en mouvement presque toute la population musulmane«.

¹⁹¹⁾ Isti — istome, Sarajevo, 18. oktobra 1881, isto, delo 1181, 35.

¹⁹²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 3.

¹⁹³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 95—96.

Uvođenje vojnog zakona je bilo nepopularno i među srpskim svijetom, jednako seljačkim kao i po varošima. Već 5. decembra¹⁹⁴⁾ mostarska crkvena opština je uputila protest potpisan od 60 ljudi. Pojava ove peticije nije bila izolovana od opštih akcija koje su dovele do ustanka. Jedan funkcioner mostarske opštine je u svojim uspomenu kasnije otkrio da je pripremanje ustanka »ubrzo akciju mostarskog Opštstva sa protestom«. Dobili su glas da se sprema ustanak, pa kad Stojan Kovačević nije htjeo da prihvati njihovu sugestiju da se pričeka i od njih je traženo da pomažu »kako umiju«.¹⁹⁵⁾ Kad su tu peticiju predali u Sarajevu šefu Zemaljske vlade on je te hartije bacio na pod i otjerao ih. Članove delegacije je policija pratila sve do hercegovačke granice. Protestovali su da jedna zemlja ne može imati dva suverena. Predaja tog protesta je u Sarajevu izazvalo oduševljenje kao akt građanske hrabrosti. Nešto kasnije mostarska opština je bila raspuštena, a njeni vodeći ljudi hapšeni.¹⁹⁶⁾ U Sarajevu (»les shefs des quartiers turcs«) nisu dozvoljavali da se lista vojnih obveznika čita po mahalama. Zahtjevi za iseljenje u Tursku su počeli da zatrpavaju odgovarajuće kancelarije.¹⁹⁷⁾ Početkom januara 1882. seljaci sela Butmira šalju delegaciju ruskom konzulu da se žale na poreze, »a sad nam zahtjevaju regrute« (na 283 duše 7 vojnika).¹⁹⁸⁾ U Tarčinu je bilo došlo do pucanja.

Ipak je najviše protesta dolazilo iz istočne Hercegovine i nekih dijelova južne Bosne, ali je svuda sem u Mostaru i Foči više gnjeva dolazilo sa sela nego iz varoši.¹⁹⁹⁾ Dolazi do masovnog odmetanja u bilečkom srezu i četa Stojana Kovačevića se vraća iz Krivošija po jednoj neidentifikovanoj poruci. Javljeno je još krajem decembra 1881. da se uputio za Hercegovinu sa družinom od 70 ljudi i da namjerava da raspali ustanak.²⁰⁰⁾ Ranije proglašeni vojni sud nije imao nikakvog efekta u ovoj novoj uzbuni,²⁰¹⁾ koja se kao epidemija širila cijelim područjem.

Međunarodna javnost je vrlo brzo bila obaviještena o ovom nezadovoljstvu. Turska vlada je bila preplavljena peticijama protiv okupacione uprave. Austro-Ugarska je tražila od turske vlade da utiče na stanovništvo njenih bivših pokrajina da se smiruje. Ona je to zaista i uradila, tražeći od »bosanskih prvaka koji se nalaze ovdje (u Carigradu) da utiču na svoje sunarodnike da pokažu strpljenje u očekivanju bolje budućnosti«. Tadašnji turski ministar

¹⁹⁴⁾ Isto. Ruski konzul (kao bilješka br. 192) veli da je to stvarno bilo 8. decembra. Očigledno je imao u vidu vrijeme predaje peticije u Sarajevu.

¹⁹⁵⁾ Đorđe St. Bekić, *Borba srpsko-pravoslavnog Opštstva u Mostaru protiv austro-ugarske uprave 1880—1882. godine i druge s tim povezane uspomene*. Sarajevo, 1936, str. 39.

¹⁹⁶⁾ Isto.

¹⁹⁷⁾ Ruski konzul iz Sarajeva veli da je »1300 turskih porodica« zatražilo iseljenje, ali očigledno je greška i odnosi se na pojedince.

¹⁹⁸⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 12. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 11.

¹⁹⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 93.

²⁰⁰⁾ Okrug Mostar — Temelu, 29. decembra 1881, GAC, Res. 653, fasc. 18.

²⁰¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

spoljnih poslova Asim-paša bio je u vrijeme prvog ustanka u Krivosijama 1869. bosanski valija i pomagao je pacifikaciji time što je na granicu bio isturio 12 bataljona. Ovoga puta bio je ubjeđen da su austrougarske šanse za pacifikaciju okupiranih pokrajina dosta slabe.²⁰²⁾ U Beogradu je Ljubibratić sa svojim ljudima počeo cijelu kampanju pisanja protesta protiv vojnog zakona, a jedna od njihovih zadaća je bila i da šalju emisara u Hercegovinu da takav protest šalju sa lica mjesta.²⁰³⁾

Proglašavanje vojnog zakona je bila zadnja varnica koja je izazvala pobunu u Hercegovini. Ne smije se isključiti faktor organizovanja ustanka u tome smislu što se jasno osjeća da su protesti protiv uvođenja vojnog zakona bili ne samo izraz stihijnog revolta društva, nego su dobrim dijelom organizovano vođeni. Ako se izbijanje ustanka prati iz dana u dan vidi se da se on rodio u ovoj kampanji protesta i da je njegovo pokretanje, također bilo jedan od protesta. Kampanja protestovanja protiv vojnog zakona bila je generalna proba prije pravog otvaranja vatre i svi značajni vođi ustanka su već u to vrijeme bili izišli na scenu. Njihova se imena naročito pominju u kampanji protesta decembra 1881.

Oni su imali veze sa jednom grupom na Cetinju koju austrougarski policijski izvještaji nazivaju komitetom. Njeno jezgro su dvojica političkih emigranata iz Mostara Jovo Ljepava i Jovo Dreč. Literatura je o ovom krugu ljudi na Cetinju i njegovoj ulozi u ustanku vrlo malo obaviještena, iako ga dosta spominje. Znade se da je Dreč radio saglasno sa nekim ruskim slavjanofilima i da je u vrijeme kad se ustanak razvio, zajedno sa ruskim publicistima Rovinskim, održavao tajne veze sa pograničnim starješinom Lazarom Soćicom. S njime se dopisivao preko šifre,²⁰⁴⁾ iako formalno postavljen da čuva granicu da sa crnogorske strane ne bi ustanku dolazila pomoć, Soćica je na granici imao zadatak da ga tajno pomaže. Sredinom marta zabilježio je instrukciju koja mu je na Cetinju bila data: »Da Lazar Soćica preporučuje ustanicima da se drže što dalje od crnogorske granice; da ih savjetuje da se podijele u manje čete i na više mjesta; . . . tajno da im Lazar Soćica daje po malo džebane; ako se išta dozna, odgovoran je Lazar Soćica.«²⁰⁵⁾ Inače su crnogorski

²⁰²⁾ Novikov — Girsu, Pera, 1. februara 1882, AVPR KA, delo 24 tom I, 67.

²⁰³⁾ Kao fusnota br. 33. Za to su vlasti doznale prije objavljivanja na osnovu jedne »Confidenten Notiz« iz Beograda 13. januara 1882, ABH Präs 119/1882.

²⁰⁴⁾ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1971, str. 289. Zaključivao na osnovu podataka iz ličnog arhiva Lazara Soćice. U Crnu Goru je Rovinski došao 1879. i odmah stupio u jedan crnogorski odred u Vasojevićima, gdje su se dešavali granični sukobi. Ostao je više godina u Crnoj Gori prikupljajući građu za jednu veću studiju o životu naroda u Crnoj Gori. Na žalost, nema podataka o njegovoj političkoj djelatnosti tada. М. Н. Хитрова: П. А. Ровинский (1831—1916) и югославянские народы. »Годиšnjak Balkanološkog instituta Balkanika«, II, Beograd, 1971, 167—168.

²⁰⁵⁾ Isto, str. 288, 287.

savjeti ustanicima uvijek bili da se dijele u više (do 15) četa i »da ih rasture između svih varoši u Hercegovini«. ²⁰⁶⁾ Sočica je zaista davao pomoć ustaničkim vođama Peru Tunguzu i Salki Forti, a vjerovatno se spominju samo ta dvojica jer su glavne stavke u tome ostale nezabilježene. Ovo još ne potvrđuje da je ovaj krug oko Ljepave i Dreča na Cetinju pokrenuo ustanak, ali jeste svjedočanstvo o njegovoj aktivnosti i njegovom postojanju.

Austrougarski policijski izvještaji povezuju ovaj cetinjski krug sa kampanjom protesta protiv vojnog zakona iz koje se rodio ustanak. Radilo se na okupljanju najuglednijih ljudi da oni dižu glas u ime cijelog naroda. Posebno je naglašavano da se u proteste privuče što više uglednih muslimanskih prvaka. U decembru 1881. se govorilo da Hercegovina »čeka na ishod oko Krivošija«. ²⁰⁷⁾ Prebjeglice od Bileće su već početkom januara (javlja se 4. januara) počele da prikupljaju četu. Većinom su glavni agitatori bile ranije poznate ličnosti izvan varoši, ali se pominju i ljudi iz Mostara. Među prvima koji skupljaju čete bio je i mostarski barjaktar Salko Lolić. ²⁰⁸⁾ Na Cetinju je skupljana hrana, municija i novac. Pominje se da oni koji agituju da se bježi u goru pominju da ima municije i novca. Tako je Luka Dangubić oko Ljubinja nakon povratka iz Crne Gore agitovao po selima: »koga tišti za soldate neka ide u planinu ima taina i dan 3 plete«. ²⁰⁹⁾

U narodu se bio raširio glas o sporazumu Crne Gore i Turske da se pomaže jedan hercegovački ustanak. To je saznao austrougarski konzul Lipić u Skadru, a potvrdio i tamošnji turski vojni zapovjednik Osman-paša. ²¹⁰⁾ Još krajem decembra 1881. govorilo se da za pobunu vrše pripreme na crnogorskoj strani, kao i da u tome postoji sporazum sa turskom sandžačkom vojskom. ²¹¹⁾ Hajduk Stojan Kovačević je bio pozvan iz Krivošija da se vrati u Hercegovinu, a na povratku preko crnogorske strane bio je tajno obdaren sabljom i pištoljem. ²¹²⁾

Postoji u literaturi nepotvrđena vijest da je odluka o pokretanju ustanka donesena na jednom tajnom sastanku hercegovačkih prvaka u Mostaru, »na nekoliko dana ispred Božića« (7. januara) u kući trgovca Jefta Bjelobrka. Tu su Salko Forta, Pero Tunguz, Mijat Radović, Jovo Mrav i Risto Šantić »rešili po nagovoru sa Cetinja da dižu ustanak«. ²¹³⁾ Znatno prije toga je, po jednoj drugoj nepotvrđenoj vijesti, Stojan Kovačević javljao Bjelobrku da odlazi u Krivošije i da će potom »pobuniti gornju Hercegovinu i susjednu Bos-

²⁰⁶⁾ Nikola Stijepović, o. c., str. 190.

²⁰⁷⁾ Okrug Mostar — Temelu, 4. januara 1882, GAC Res. 16, fasc. 19.

²⁰⁸⁾ Isti — istome, 17. januara 1882, isto.

²⁰⁹⁾ Srez Ljubinja — Okrugu Mostar, 8. januara 1882; GAC Res. 133, fasc. 19.

²¹⁰⁾ Lipić — MID, Skadar, 7. januara 1882, isto.

²¹¹⁾ Pukovnik Babić — Zemaljskoj vladi, Trebinje, 29. decembra 1881, GAC Res. 76, fasc. 19. Babić je bio zapovjednik u »Gebirgsbrigade«.

²¹²⁾ Isto.

²¹³⁾ Danilo Tunguz - Perović, *Ustanak hercegovačko-bokeljski* ..., str. 31.

nu.^{213a)} Ništa od toga ne mora biti tačno, pogotovo jer se znade da je Bjelobrck radio za austrougarsku policiju. Jedino se mora vjerovati da su se hercegovački prvaci koji će kasnije voditi ustanak dogovarali o zajedničkom radu znatno prije nego je ustanak izbio. U ovim ranim agitacijama ustanak je predviđan da izbije na Vasiljevdan,²¹⁴⁾ »to jest 11 ili 12 dojučega« (januara 1882). Kako je ovdje nagovješten tako je ustanak zaista i izbio. Najznačajniji podatak o ovim pripremama je ranije navedena vijest od 23. decembra 1881. da se na Cetinju pozivala golema grupa od najuglednijih ljudi iz četiri hercegovačka sreza (Gacko, Nevesinje, Bileća i Trebinje). Po stotinu najuglednijih srpskih i muslimanskih predstavnika bi u malim grupama prešli granicu, pa onda cijela grupa od 800 predstavnika pošla knezu da protestuju protiv austrougarske okupacije. U ovim agitacijama protiv vojnog zakona prije izbijanja ustanka jedino se ne pominje ime kasnijeg vođe Ibrahim-bega Čengića Kutalije, ali to je slučajnost koja potvrđuje pravilo, jer u zbiru muslimanskih prvaka na koje je crnogorski knez ovoga vremena vršio izuzetan uticaj spominje se i ime njegove porodice.²¹⁵⁾ Pominjanje imena Joksima Govedarice, Salka Forte, Salka Lolića, Đoke Radovića, Pera Tinguza, Vase Buhe u ovim predustaničkim akcijama oko dizanja glasa protiv vojnog zakona nikako nije slučajno. Policajac koji bi olako prelazio preko toga kad je te vijesti od početka decembra 1881. stao da dobiva, zažalio bi mjesec dana potom kad je te ljude vidio na čelu pobune.

oOo

Otvoreni ustanak počeo je u noći 10. na 11. januara 1882. masovnim jurišem na žandarmerijsku kasarnu u Ulogu. Do toga vremena tajno su se pripremile snage koje su izvele to djelo. Ukupno će ustanak trajati do novembra 1882, iako se njegova aktivna faza mora smatrati od početka 11. januara, do zvaničnog proglašenja njegovog kraja 22. aprila 1882. Iako je to zvanično austrougarske proglašenje bilo netačno, ono se poklapa sa približno tačnim vremenom kad je prestao da postoji kao uračunljiv politički faktor. Ustanak ima unutrašnju dinamiku i strukturu, kao i faze uspona i padova. Pored pitanja mogućnosti održavanja jednog gerilskog rata usred ljute zime i u uslovima gladovanja stanovništva, postojao je ključni problem osnovnog cilja ustanka i njegove spoljnopolitičke potpore. Ovaj je zadnji faktor za trajanje ustanka i njegov konačni slom bio i odlučujući. Nigdje nije pomenuto u dokumentima da je ustanak imao ikakav drugi cilj sem da bude glasna demonstracija protesta. Taj mu je istorijski program prenesen iz njegove predistorije dok se još agitivalo protiv uvođenja vojnog zakona.

^{213a)} Đorđe St. Bekić, o. c., str. 35.

²¹⁴⁾ Izvještaj žandarmerijske kasarne Korita u Gacko, 27. decembra 1881, GAC Res. 35, fasc. 19. Ne slaže se datum kod Dr H. Kapidžića, 103.

²¹⁵⁾ Hamdija Kapidžić, *Crna Gora prema Hercegovačkom ustanku 1882. g.* »Godišnjak Društva istoričara BiH«, VI, Sarajevo, 1979, str. 144.

Ustanak se jednostavno izlegao iz agitacije i uzbune oko vojnog zakona. Svuda se vidi solidarnost srpskog i muslimanskog svijeta i oni zajednički nastupaju. U Fatnici se 16. decembra 1881. održava zajednički sastanak prvaka tog kraja obje vjere, gdje se zaključuje da ne pristaju na davanje regruta u vojsku. Oko Bileće se masovno odmeću panduri koji su bili u državnoj službi, nekad sami nekad zajedno sa svojim starješinama, a preko granice bježe mladići koji su bili pozvani u vojsku.²¹⁶⁾ Ranije je spomenut sličan skup u Banjanima decembra 1881. koji vodi Lazar Sočica, na kome je učestvovalo i nekoliko ljudi sa hercegovačke strane. Već 10. decembra 1881. je granica prema Dalmaciji bila zabranjena zbog ustanka u Krivošijama i na njoj su postavljene nove žandarmerijske stanice.

Prvi ustanički napad na žandarmerijsku kasarnu u Ulogu su organizovali raniji ustanički vođa i pandurski podserdar Pero Tunguz i muslimanski posjednik i vlasnik mlina Omer Šaćić.²¹⁷⁾ Nesporazum u literaturi oko pitanja da li je Tunguz ranije skupio četuju ili se priključio buni tek kad su na njegove serdare udarili u Ulogu se riješava podacima da je već ranije bio uključen u akcije protesta protiv vojnog zakona. Jedan ga ruski izvještaj spominje na dan početka ustanka sa četom od hiljadu ljudi.

Odmah nakon tog prvog udara došlo je do zauzimanja drugih žandarmerijskih stanica (Hatelj na Dabarskoj visoravni, kao i na Čemernu i Grabu prema Podrinju). Većina ustanika koji su napali kasarnu u Ulogu su bili muslimanski seljaci oko Foče. Karakteristike ustanka u prvoj fazi su da se on zrakasto širio po Hercegovini sa tendencijom da kod Konjica pređe preko Neretve i uz dolinu Rame se dokopa Bosanske krajine, a od gornjeg Podrinja prodre u istočnu Bosnu. On je stvarno obuhvatao cijeli prostor istočne Hercegovine sem gradova i glavnih vojnih uporišta, dolazio do blizu Mostara i blizu Sarajeva. Crnogorske vlasti su stalno slale instrukcije da se ustanici odmaknu od crnogorske granice, ali to nikada nije čestito urađeno. Upravo je i smisao održavanja ustanka bio da se on stalno držao blizu crnogorske i turske granice i da je austrougarska vojska nije nikada mogla temeljito da zatvori. Druga karakteristika ustanka je da on nema jedinstvene organizacije, nego postoje samo njeni elementi. Nakon zauzimanja kasarne u Ulogu došlo je 13. januara 1882. do »manifestacije hrišćansko-muslimanskoga bratstva«.²¹⁸⁾ Upravo u Ulogu će se izgraditi i najznačajnija ustanička baza, gdje je podignuto 30 raznih manjih i većih utvrda, uz nevještu primjenu principa izgradnje turskih fortifikacija. Tu su smještene glavne ustaničke zalihe, kao što je to smatrano i njihovim opštim centrom.

²¹⁶⁾ Isti, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 103.

²¹⁷⁾ Takvo stanovište zauzima cijela literatura, a početak joj je dala službena istorija ustanka austrougarske vojske *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882*, Wien, 1883., str. 45. Veli se da je u Ulogu bio nemir početkom januara i da je jedna vojna jedinica morala da ga smiri, pa nakon njenog odlaska to postalo središte okupljanja ustanika.

²¹⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 110.

Nema jasnog ustaničkog vodstva. Nekadašnji narodni prvaci i najugledniji ljudi postaju vojne starješine kad se priključe ustanaku. U prvo vrijeme se glavnim zapovjednikom smatrao Ibrahim-beg Čengić Kutalija kojeg su ustanici pridobili na svoju stranu 18. januara 1882. u jednom prodoru prema Kalinoviku. Dokumenti ne dopuštaju pomisao da se ustanku priključio zbog jakih veza koje je održavao sa turskom stranom. Ruska ga građa spominje kao lice kome su se, u uslovima kad nema ni sloge ni organizacije u vodstvu, sve četne starješine pokoravale.²¹⁹⁾ Među najjače ljude još se spominju Stojan Kovačević sa četom od dvije stotine ljudi, Mrdak Luburić, Salko Forta i Vujović, Ibraga Tanović. Svi oni imaju svoje posebne formacije i samo bi se rijede skupljali u veće vojne skupine. Značajan ustanički centar je bilo Zagorje gdje se kao glavna vodeća snaga pominje 40 zagorskih begova.

Nema jednog zajedničkog ustaničkog štaba i programa po kome bi on djelovao. Austrougarske vlasti su rekonstruisale da je postojalo jedno središte koje različito nazivaju, muslimani »Medžlisom«, a pravoslavni »Opštinom«. Pored one u Ulogu za koju literatura misli da je središte ustanka u cjelini, pominje se i »nevesinjsko-bosanska opština«.²²⁰⁾ To bi se moglo shvatiti kao jedan zajednički centar koji nadzire cijeli ustanak, ali se time još uvijek ne isključuje mogućnost da je takvih opština bilo više. Izgleda da je ovim ustanovama, ili ustanovi ako se dokaže da je bila samo jedna, glavna funkcija bila sudska »da kažnjava one koji se nisu htjeli pobuniti«, kao i dioba oduzete stoke.²²¹⁾ Kako se pominje i jedna »skupština Bosne i Zagorja«, a i iz činjenice da su sve glavnije odluke u ustanku održavale na skupštinama, najispravnije bi bilo da se zaključuje da je skupština bila glavni ustanički organ vlasti. Te skupštine su sazivale vojne starješine, a na njima su one i birane, ili je barem potvrđivano da oni vode određene čete. Nakon zauzimanja kasarne u Ulogu organizuju se vojne jedinice i određuju starješine po vjerskom ključu. Iako je vjerski princip bio prevaziđen u formiranju četa i u svakoj bio miješani sastav, pominje se da je on i poštovan i da su starješine određivane »posebno za Muslimane posebno za Srbe«. Kod prvih su vojni činovi bili po turskom sistemu, a kod drugih po crnogorskom, iako ima slučajeva da se i srpska imena nazivaju pod turskim činovima. Čak su i u prepisci posebno oslovljavani (»Gospodinu serdaru Vasu pozdrav, Ibragi Tanoviću se-

²¹⁹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520, 81: Za Čengića veli da je »un musulman qui était à ce qu'il paraît le seul obéi par tous les chefs des bandes qui comme raison ne vivent pas toujours en parfaite intelligence entre eux«; Čengić je slao izvještaje vojvodi Petru Vukotiću na Čevo, a jedan od njih je podpisan od strane cijelog njegovog vodstva: »Commandant: Ubrajci (Ibrahim) Beg Čengić, Serdar: Vaso Buva, Commandir: Ibraga Tanović, Sali Aga Forta (Salko Forta), Officier: Jovo Samardžić, Vuk Ignjatović i Stojan Kovačević, Jusbaschi: Mujaga Bandić, Omer Aga Šaćir, Schriftführer: Risto Bakoć«. V. »Der Aufstand in der Hercegovina...«, str. 70.

²²⁰⁾ Dr Radovan Tunguz - Perović, o. c., str. 92.

²²¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 180, 170.

lam!).²²²⁾ Starješine se biraju po različitim kriterijima: jer su sami okupili svoje čete, po ugledu porodica i sposobnosti (kao u slučaju Čengića), po vojnim sposobnostima i činu koje je nosio u turskoj vojsci. Nakon što je ustanak krenuo, dokumenti su izdašniji u pominjanju imena starješina. Pored onih koji su spomenuti tu su još i imena vojvode Pera Radovića, Vase Buhe, Muje Purtovića, Jovice Demirovića, Kike Stefanovića, Saliha Dedovića.²²³⁾ Ni za jednog od njih se ne može reći da je došao drugi u ustanak. Oko svakog od njih je buna posebno počela, Ibrahim-beg Čengiđ Kutalija je smatran zajedničkim starješinom koji je držao »das Ober-Commando der sämtlichen Insurgenten«. On je tu ostao sve do nesrećne pogibije na Trnovu 10. februara 1882, ili po jednom ruskom izvještaju na Ulogu 26. februara.²²⁴⁾ Nakon toga vremena se kao ustanički starješina pominje Salihaga Forta, bivši kapetan turske armije. Bolje bi bilo zaključivati da su oni bili prva lica koja svi kao takve poštuju, nego glavne starješine, jer ustanak nema organizacione strukture i daleko je od sistematične hijerarhije starješinstva. Kad bi se vjerovalo novinskim napisima, glavni ustanički starješina je Stojan Kovačević, a zna se da je on upravljao samo jednom velikom družinom i da je počeo sa borbama nekoliko mjeseci prije nego je ustanak stvarno počeo.

Po Ljubibratićevoj optužbi od 17. marta 1882. da ustaničari griješe što već nisu formirali zajedničku narodnu vladu i što nisu proglasili izmirenje hrišćana i muslimana može se zaključiti da ustanička vlast nije nikad bila završena i dovedena do jednog suvislog vrha. On je savjetovao da se formira jedna narodna vladu od 10 do 15 ljudi, podjednako iz obje vjere. Njen bi zadatak bio da dade izjavu protiv okupacije Bosne i Hercegovine i traži autonomnu državu pod sultanovim suverenitetom, koji bi se očitovao u plaćanju danka sultanu. Takav program je imao Ljubibratić i prije izbijanja ustanka (30. novembra 1881).²²⁵⁾ Da se taj nedostatak nadomjesti odašiljan je iz Beograda u Hercegovinu Aleksa Jakšić, stari povjerenik koji je bio u centru političkog pripremanja ustanka u Beogradu, a i imao je ličnih veza sa ruskim slavjanofilima. Austro-ugarska špijunska služba je znala za ove pripreme Jakšićeve misije i prije nego je ona u aprilu 1882. počela. Još 30. marta saznali su da Jakšić odlazi sa ciljem da se prikupe potpisi na jednu veliku peticiju velikim silama u kojima bi se protestovalo protiv austro-ugarske okupacije i tražila posebna država sa knezom na čelu.²²⁶⁾ U Hercegovini je kontaktirao sa Stojanom Kovačevićem, Salkom Fortom i Perom Tunguzom,²²⁷⁾ na istom programu pripremanja peticije velikim silama. Jakšić tu misiju nije završio, jer je u maju 1882. poginuo

²²²⁾ Nikola Stijepović, o. c., str. 189.

²²³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 169.

²²⁴⁾ Kao bilješka br. 219.

²²⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 182, 183.

²²⁶⁾ »Präsidentum des Bureau für die Angelegenheiten BuH« — Zemaljskoj vladi, Beč, 20. marta 1882. ABH, Präs 898/1882.

²²⁷⁾ Kevenhiler — Kalnokiju, Beograd, 8. maja 1882, ABH Präs. 1223/82.

pod vrlo nejasnim okolnostima. Proklamacija koju je pripremao i koju je sa sobom nosio u Hercegovinu (od 6. aprila 1882) bila je u maju objavljena u nekim srpskim opozicionim listovima.²²⁸⁾ S time je propala i zadnja šansa da se ustanku dade viši smisao i bolja organizaciona forma. On je do kraja ostao na nivou jedne veličanstvene i u krvi plaćene demonstracije narodnog nezadovoljstva okupacijom, a da se više od toga nije postiglo. U stvari, moralo bi se zaključiti da ustanak ne samo da nema jednog centra, nego ga nije ni mogao da ima. On je izbio kao nastavak tajno pripremljenih agitacija protiv uvođenja vojnog zakona, pa isto kao što u tome nema jednog rukovodećeg centra sem kruga ljudi oko Ljepave i Dreča na Cetinju, nema ga kasnije ni u ustanku. Sve je i dalje ostalo isto: sa Cetinja dolaze rukovodeći principi, a u Hercegovini pobuna u više razbijenih cjelina. Čengić šalje izvještaje na Cetinje, a uz njega je pisar Srbin u njegovom vodstvu.

Ovo ne mora da je slaba strana ustanka. On nema jedinstvenog sistema organizacije, ali ima zadivljujuću slogu svih učesnika. Više je bilo sloge među ovim ratnicima dvaju do tada zavađenih vjera, nego među ustanicima 1875, koji su svi izreda pripadali samo jednoj. Nije zabilježen slučaj omraze, ružne riječi i svađe među ljudima koji su do jučer pripadali dvjema svjetovima. S te tačke gledišta bi se moralo zaključiti da nekog sistema organizacije nema, jer im nije ni trebao. Sve se i bez njega odvijalo sa zadivljujućom jednostavnošću.

Kulminaciju je ustanak dosegao krajem januara i početkom marta, upravo u vrijeme kad se buna razvijala pod neposrednim savjetovanjima crnogorskih izaslanika među ustanike, Đuze Vukotića i Boška Martinovića. Po nalogu knjaza, a uz saglasnost austro-ugarskih vlasti, oni su počeli misiju među hercegovačke ustanike 22. januara, i dijelom je okončali 29. januara. Formalno im je zadatak bio da ustanicima izjave da Crna Gora mora održavati prijateljske veze sa susjednom monarhijom i da na nju ne mogu da računaju, a stvarno su njihove veze iskorištene kao faktor koji je usmjeravao ustanak dalje od crnogorske granice.

Od početka ustanka crnogorski knjaz je organizovao kordon na crnogorskoj granici prema tom dijelu ustaničkog područja, sastavljen od 30 stanica sa malobrojnim posadama. Vrlo je značajno objašnjenje instrukcije koju je knjaz dao dvojici misionara koje šalje ustanicima u Hercegovinu. Boji se da je ustanak izbio pogrešnom ocjenom ljudi oko nekakvih komiteta u kojima se lako zarađuje para, pa se svakom od dvojice emisara nalaže »da im potonji put i usmeno rečeš u ime moje da ih neko mače na dušu i da sporazumjevanja među Rusijom, vladom turskom i mnom, kao što su oni čuli, nema velikoga mi boga.«²²⁹⁾

Knjaževa instrukcija je narodu pročitana u bilećkom srezu na zboru od 700 do 800 ljudi i izazvala je duboko razočarenje pri-

²²⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 299.

²²⁹⁾ Isto, 126.

sutnih, jer je opšte raspoloženje bilo da se ne prihvata novi vojni zakon. Drugi emisar Đuza Vukotić je obilazio gatački i nevesinjski srez, ali se brzo vratio optužen od okupacione administracije da je, umjesto na smirivanju, radio na daljem podsticanju ustanka. Ruska građa daje nešto izmijenjeno objašnjenje neuspjeha ove misije, a ne onakvo kako je doneseno u literaturi: na osnovu podataka koje je dobio iz Hercegovine zatražio je ministar Kalnoki da se emisar Vukotić povuče, jer je »prekoračio instrukcije koje su mu date i umjesto pregovora o smirivanju željeo je da preuzme ulogu posrednika između austrougarskih vlasti i ustanika«. Njegova je misija i tako bila otežana, jer je u tim oblastima ustanak imao više muslimanski karakter nego u drugim krajevima Hercegovine. Od oko tri hiljade ustanika, jedna trećina je bila muslimanskog sastava. »U oblasti Nevesinja muslimanski elemenat je na čelu pokreta i Crna Gora nije nikako mogla da na duhove vrši preovladajući uticaj... S druge strane ni ustaničke starješine, kao što se u takvim okolnostima uvijek dešava, nisu više mogle da vrše uticaj na njihove čete ponešene oduševljenjem.«²³⁰⁾ To bi sve upućivalo da je tačan zaključak u literaturi²³¹⁾ da je Crna Gora potajno radila na tome da se ustanak odmakne od njenih granica i pomakne u Podrinje, »da se otvara buna i podižu ustaši do turske i srpske granice, da se vidi kako će se prema ustanku Srbija i Turska pokazati«.

Krajem januara i početkom februara 1882. došlo je do združivanja ustaničkih jedinica u pohodu na Podrinje i južnu Bosnu, očigledno sa planom da se ustanički talas proširi na sjever. Ustaničke jedinice su dolazile do Kalinovika i blizu Goražda, a glavni im je cilj bio da zauzmu Trnovo i Foču. Napad na Foču išao je zauzimanjem Tjentišta, pa je uspostavljanjem punktova na lijevoj obali Drine uspostavljena veza sa Sandžakom. U tom napadu su učestvovala sve ustaničke formacije (Tunguz, Stojan Kovačević, Saliko Forta).²³²⁾ Napad na Foču je organizovan 2. do 4. februara, pa, iako im nije pošlo za rukom da varoš zauzmu, ustanici su i dalje ostali na lijevoj obali Drine i kontrolisali su sve važnije strateške punktove sa tog područja. Daleko je teži poraz bio oko neuspjeha da

²³⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 13. februar 1882, AVPR PA, delo 1520, 25. I Temel je morao priznati da ta optužba ministra Kalonokija nije tačna. »Il avait très peu de chances de réussir. Dans les environs de Névesigné c'est l'élément musulman qui est à la tête du mouvement et le Monténégro ne pouvait point exercer sur les esprits de ces derniers une influence prépondérante. D'ailleurs alors que Voukotitch parlementait à Névesigné l'insurrection dans ces parages avait déjà pris un caractère aigri, plusieurs rencontres avec les troupes avaient eu lieu et il était difficile aux insurgés de reculer. Les chefs eux-mêmes, comme cela arrive toujours dans ces circonstances, ne pouvaient plus avoir d'influence décisive sur leurs bandes entraînées par la passion. Voukotitch rapportait que tout ce monde refusait absolument de se soumettre, que les passions étaient excitées au suprême degré et que le pays compris entre Mostar, Névesigné et Vichégrad était en pleine insurrection. Il évaluait les forces des insurgés dans ces parages à 3/m. (3.000) combattans, dont plus d'un tiers sont des musulmans«.

²³¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 129.

²³²⁾ Isto.

se zauzme Trnovo. Pod vodstvom Ibrahim-bega Čengića ustanici su napadali iz tri pravca od 8. februara. Tim porazom je završena ofanzivna strana ustanka i on je od tada dalje održavan na onom nivou koji je postigao. Njegovo kasnije nazadovanje ne treba pripisivati samo vojnim neuspjesima, jer je u tome međunarodna politika igrala odlučujuću ulogu.

Ustanak je izazvao određene političke uspjehe. Natjerao je okupacionu administraciju da odgodi skupljanje regruta po vojnom zakonu. Redovni vojni budžet za održavanje vojnih efektiva u okupiranim oblastima povećan je najprije za 8, a zatim za još 23 miliona forinti. Vojne formacije okupacione armije od preko 70 hiljada vojnika bile su tako raspoređene da glavno ustaničko područje pročešljaju i slomiju iz pet pravaca. Tri su išla sa juga, a dva sa sjevera. Vojska je bila specijalno obučena za planinsko ratovanje, a neke su jedinice dolazile iz Tirola. Arhivu jednog takvog bataljona su zarobili Krivošijski ustanici kod Ledenica i prebacili je na Cetinje gdje ju je pregledao i ruski poslanik. Po potvrđama o snabdijevanju za mjesec januar vidi se da je bila na brzinu prebačena na ovo ustaničko područje. Zbog velikih hladnoća vojska je dobivala pojačanu ishranu u dodatnim obrocima mesnih konzervi, čaja i ruma za večere.²⁵³⁾

Najsposobniji vojni starješina među ustanicima, Salihaga Forta, dao je ovakav stručni opis borbenih kvaliteta jedne i druge vojske: »Austrijska vojska nije slična ni turskoj ni crnogorskoj vojsci. Ona ne može da maršuje ni u kožnoj obući ni u opancima. Svaka dva dana daju vojnicima nove obojke na noge. Glad ne mogu da izdrže duže od 24 časa, a žed još i manje. U rovovima se brane uporno i dobro, na otvorenom prostoru — međutim — odmah se daju u bijeg, ne zaustavljajući se i ne štiteći se, a pri pucanju ciljaju preko glave. Gađaju dalekom puščanom paljbom, a na blizu ne gađaju tačno ni iz pušaka ni iz topova, jer samo u prvom slučaju se nalaze u bezopasnosti i u stanju su da nišane. Nevrijeme ta vojska slabo podnosi. Cijela vojska koja je uzela učešća u gušenju ustanka u proteklo vrijeme je demoralizovana, bolesna je pa su je smjenjivali i razaslali po različitim mjestima. Austrijski su oficiri bolji od turskih. Salihaga veli da je uvijek spreman da sa hiljadu dobro naoružanih Hercegovaca udari na četiri hiljade Austrijanaca«. Postojala je razlika u držanju naroda prema ustaničkim jedinicama u Hercegovini i u južnoj Bosni. »Kada je s vojskom prešao u Bosnu u početku mu je bilo teško. Narod nije htjeo da se diže na ustanak, pa su ga čak htjeli i da izdaju. Tada se on s nekolicinom organizovao na svoj način, pa od tada nisu trpili niti je bilo lišavanja i odbijanja. Po tri konjska tovara pite bi odjednom dobivali. Kod ustanika je oružje bilo njihovo sopstveno, i to isto ono koje je po šikarama i pećinama, gorama i u šumi sakrili kad je Švabo (1878) ulazio u

²⁵³⁾ *Der Aufstand in der Hercegovina...*, str. 37.

Bosnu i Hercegovinu. To je bilo njegovo i bilo ga je dosta.«²³⁴) I druge vijesti su jednodušne da je glavno sredstvo izdržavanja bila pomoć običnog naroda. »Izdržavali smo se iz svojih kuća, dodavali nam čas oni čas ovi, srbsko i tursko roblje.«²³⁵)

Najznačajniji vojnički poraz ustanak je doživio kad je okupaciona armija preduzela napad na glavno područje iz pet pravaca od 20. februara 1882. Šest dana potom su u odlučnoj bitki na Crvenom Klancu kod Uloga bili razbijeni. Ulog je bio utvrđen, a branio ga je »sistem mrtvih straža i glavnih položaja.«²³⁶) Odlučujuću ulogu je odigrala austrougarska artiljerija.

Ovim porazom ustanici su bili znatno unazađeni i natjerani u defanzivu. »Austrijske vojskovođe nisu bile u stanju da uguše ustanak i konačno slomiju duh protivljenja.«²³⁷) Vrlo brzo će ponovo izbiti nemiri oko Foče i Goražda, »vjerovatno zbog toga što ovdje, u blizini krupnih naselja stanovništva ustanici lakše dobivaju neophodni provijant nego u planinskim i bezljudnim naseljima Glavatičeva, Uloga i Trnova.«²³⁸)

Na zboru u Čurevu su početkom aprila 1882. ustaničke stariješine reorganizovale način ratovanja, odvojili nejač od vojske (žene, djecu i izbjeglice), a borce podijelili u manje gerilske jedinice.²³⁹) Cilj im je bio da održavaju stalnu vezu sa crnogorskom i turskom granicom i da uznemiravaju transportne linije, izbjegavajući veće ratne okršaje. Početkom aprila je javljeno da su se velike čete osule, a preostale su samo formacije od deset do pedeset ljudi. Umjesto velikih bitaka, napadaju samo vojne konvoje i telegrafske linije. U isto se vrijeme povećalo prebjegavanje stanovnika obe vjere u Crnu Goru i na turski prostor. Početkom maja samo na crnogorskoj strani bilo je oko dvije hiljade muslimanskih izbjeglica.²⁴⁰) Svaki ustanički poraz praćen je velikim talasima migriranja na crnogorsku i tursku stranu, tako da su pogranične oblasti bile opustjele. Ruski poslanik na Cetinju je smatrao da je to bilo vrijeme kad je ustanak naročito pomagala Turska, jer Crna Gora nije smjela da u znatnijim razmjerima to radi zbog kontrole austrougarskih ljudi. U maju 1882. počeo je da skončava i Krivošijski ustanak kad je ponestalo hrane i municije.²⁴¹)

Po većini izvještaja i sa austrijske, crnogorske i ruske strane se smatralo da je glavni ustanički vođa poslije pogibije Čengića bio Salihaga Forta, pored Stojana Kovačevića, Pera Tunguza i Vasa Buhe. Pored njih, u starješinski krug još u oktobru su ubrajani i

²³⁴ Ranije citirano »Сужденіе Салихъ-ати Форти о войске Австриском и о возстаніию«.

²³⁵) Dr Radovan Tunguz - Perović, *Jedan dokumenat iz Osamdeset-druge*, str. 93. Riječi iz zapismnika sa saslušanja ustaničkih emisara Hajdar-bega Ljubovića i Ščepana Pavića.

²³⁶) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 212.

²³⁷) Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 8. marta 1882, AVPR PA, delo 1182. 47.

²³⁸) Isti — istome, Sarajevo, 19. marta 1882, Isto, 58.

²³⁹) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 217.

²⁴⁰) Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882. AVPR PA, delo 1520, 105.

²⁴¹) Isti — istome, Cetinje, 21. maja 1882, isto, 182.

Doko Radović, Pero Muratović, Zvizdić, sin Salka Forte, Krsto Kurtović, Fortin zamjenik Pobrić i Boriša Mandić.²⁴²⁾ Ovaj posljednji je sa Aleksom Jakšićem bio došao iz Beograda. U južnim oblastima gdje su, uglavnom, učestvovali hrišćanski seljaci ustanak se počeo osipati u junu. Na sjeveru se još držao. Ustaničke jedinice su prelazile na crnogorsku stranu i vraćale se nazad.²⁴³⁾ Ipak je još početkom oktobra procjenjivano da u Hercegovini pod raznim starješinama postoji oko hiljadu i po ustanika, a u Bosni do osam stotina.²⁴⁴⁾ Okupaciona armija je taktikom stalnog krstarenja onemogućavala bilo kakvo znatnije koncentrisanje, ako je u to vrijeme i bilo potrebe da se ono sa ustaničke strane preduzima.

Nije nikada procjenjeno kakav je bio sastav ustaničkih jedinica. Literatura je rekonstruisala jednu sliku koju je teško u bilo čemu pomjeriti.²⁴⁵⁾ Po vjerskom sastavu su jedinice u principu bile sve miješane, ali su strane varirale od mjesta do mjesta. Sa srpske strane starješine su, pored starih ustaničkih vođa iz vremena 1875, uglavnom bili seljaci, a sa muslimanske niži plemići i seljaci. Hajduci su bili najžilaviji dio ustanka. Veliki feudalci, sem određenih izuzetaka, nisu se opredjeljivali za učešće u ustanku, kao što je sa njihove strane najviše i vođena agitacija da se u njemu uopšte ne učestvuje. Ustanak, bez sumnje, ima određenu dimenziju i on se u socijalnom pogledu veže za one socijalne slojeve koje zemljišni posjed nije opterećivao u većem stepenu.

Nikada nije temeljito istražen procentualni odnos srpskih i muslimanskih učesnika u ustanku. U stvari, to bi za cijeli tok ustanka bilo i nemoguće ustanoviti, jer nema stalnog kontinuiteta i sastav jedinica varira od oblasti do oblasti, i od bitke do bitke. Najbolji zaključak bi bio da su srpska i muslimanska strana u njemu bile u onoj proporciji kakve su u prirodnom sastavu stanovništva bile u pojedinim oblastima. Literatura²⁴⁶⁾ je ustanovila da je sredinom januara 1882. od ukupno 2.700 hercegovačkih ustanika, oko Trebinja bilo 350 i najvećim dijelom hrišćana. Oko Bileće ih je bilo 800 od toga dvije trećine hrišćana. Isto ih je toliko i u istoj proporciji oko Nevesinja. U oblasti Mostara su hrišćani i muslimani bili podjednaki, kao i u četi Stojana Kovačevića (200 ljudi). Po tim podacima muslimani su bili jači jedino u oblasti Gacka, gdje ih od 210 ima 150. Kad su okupacione vlasti kasnije proglasile političku amnestiju ustanika, od nje je izuzeto 187 hrišćanskih i 54 muslimanska ustanika.²⁴⁷⁾

U ovim procjenama je veliki značaj imala politika. Austro-ugarska vlast je nastojala da u ustanku istakne srpski i panslaviistički pokret, ali je i bez tih tendencija politički značaj ustanka išao

²⁴²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 6. oktobra 1882, AVPR PA, delo 1182, 92.

²⁴³⁾ Jomin — Girsu, Cetinje, 5. juna 1882, isto, delo 1520, 195.

²⁴⁴⁾ Kao bilješka br. 242.

²⁴⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 194, 199, 202.

²⁴⁶⁾ Isto, str. 202.

²⁴⁷⁾ Isto, str. 196.

neproporcijalno na srpsku stranu. Ruska diplomacija je početkom februara 1882. procjenjivala da je od tri hiljade ustanika jedna trećina bila muslimanska.²⁴⁸⁾ U to isto vrijeme je crnogorski knjaz ocjenjivao da »sada muslimani sačinjavaju većinu ustanika. Oni su u njemu najaktivniji.«²⁴⁹⁾ To je bio i jedan od razloga da se on prema ustanku postepeno hladio. Nešto kasnije je i ruski poslanik usvojio takvo stanovište, iako je ranije tvrdio suprotno. Početkom marta on je javljao da se »glavna snaga ustanika (sem one u Krivosijama) sastoji od muslimanskog elementa. Najuticajnije vođe su muslimani, a izvan je sumnje da novčana sredstva (onoliko koliko su ona neophodna za ovaj geriski rat) dolaze od velikih muslimanskih posjednika.«²⁵⁰⁾ Austrougarski poslanik u Crnoj Gori, pukovnik Temel spočetka je podcjenjivao muslimanski faktor u ustanku. To mu je između ostaloga bila i politička dužnost. Početkom februa-

²⁴⁸⁾ Kao bilješka br. 230. Zadnja rečenica.

²⁴⁹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 31. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 45. »La manière d'être de mon collègue de Turquie, homme jeune d'ailleurs et peu habile, trahit visiblement ces arrière-pensées. Il est très revenant, il expédie journellement à Constantinople des télégrammes chiffrés de plusieurs pages, il est continuellement en conférence avec des musulmans qui lui viennent de Scutari et qu'il expédie au camp des insurgés et il est tout à fait explicite avec les herzegoviniens qui le visitent en les encourageant de persister et en leur promettant des secours de la Turquie. Il a presque avoué au Prince avoir reçu, par le canal de son père, l'ordre secret de »ne pas décourager les insurgés« et de nouveau il tâcha de remettre sur le tapis la question de l'alliance offensive et défensive. Il a même présenté à son Altesse plusieurs plans pour son voyage éventuel à Constantinople... Son Altesse répond toujours évasivement. Votre Excellence daignera le voir de mes rapports, dont je puis garantir la parfaite exactitude, les musulmans forment à présent la majorité des insurgés — il en sont aussi les plus actifs; dans la partie de l'insurrection exclusivement chrétienne, c'est-à-dire sur les frontières du Monténégro, règne un calme relatif. On ne le croirait pas — tous les journaux... Sinon la Turquie, au moins le Sultan avec sa politique d'expédiens et sa manière de gouverner au moyen des conspirations ne semble pas du tout vouloir apaiser le mouvement bosniaque. Il n'y a pas d'action régulière de se côté, mais le but des menées souterraines semble être celui-ci: laisser vivre l'insurrection aussi longtemps que possible, maintenir le courage, le fanatisme et les espérances des musulmans, sans cependant compromettre définitivement les riches afin de ne pas les priver de leur droits de propriété et attendre ce qui résultera de ce malaise. La Turquie semble toujours espérer que, les passions aident à ces insinuations, mais je Lui ai conseillé d'être cette fois plus prudente et de ne plus laisser subsister dans l'esprit du Sultan des espérances ambiguës qui peuvent l'encourager à poursuivre des plans chimériques. Il ne faut plus, il me semble, les laisser croire à Constantinople qu'ils peuvent compromettre le Monténégro.«

²⁵⁰⁾ Isti — istome, Cetinje, 6. marta 1882, isto, 70: »...La force principale de l'insurrection (en dehors bien entendu de Krivochié) consiste dans l'élément musulman. Les chefs les plus influents sont musulmans et il est hors de doute que les moyens pécuniaires (en tant qu'ils sont nécessaires pour cette guerre de guerillas) viennent des grands propriétaires musulmans qui ne se compromettent pas ostensiblement, mais qui profitent du peu de méfiance des autorités à leur égard pour subventionner les insurgés commandés par les gens de second ordre — de petets begs ou bien encore par ceux des grandes familles qui sont ruinées.«

ra je mislio da su muslimani u manjini,²⁵¹⁾ da bi mjesec dana potom priznavao da oni, ipak, sačinjavaju polovinu ustaničke mase.²⁵²⁾

To je bilo u uskoj vezi sa držanjem Turske i Crne Gore prema ustanku. Službeno su obje strane davale izjave da ga osuđuju i ne podržavaju, ali su ga obje, ipak krišom pomagale. U početku je ta pomoć više dolazila iz Crne Gore, da bi se onda povećala turska. Barem tako je ocjenjivao ruski poslanik na Cetinju. Već od februara 1882. on je slao podatke da turska pomoć dolazi u ustanak. Sultanov poslanik na Cetinju Riza-bej, sin šefa panislamske struje u Turskoj, imao je stalne veze sa ustanicima u Hercegovini i muslimanima sjeverne Albanije. Davao je savjete da ne klonu duhom,²⁵³⁾ ali je to vjerovatno bila lakša strana njegovog tajnog posla. Po muslimanskom učešću u ustanku on je nekima ličio na još jednu, bosansku ligu na balkanskom prostoru.

Ovo će se konačno odraziti i na opštoj sudbini ustanka 1882. Panslovenska i panislamska ideologija iz duboke pozadine, negdje su se ipak morale susresti sa opštim ciljevima ustanka 1882. Te dvije strane nisu bile usaglašene i naivna vjera srpskog pokreta da se sultan nakon toliko poraza i žalosnih iskustava konačno pomirio sa njihovim etničkim pravom da stvaraju saveznu državu na Balkanu pod njegovim suverenitetom nije davala realne plodove. U pregovorima sa Austro-Ugarskom, sultan se sve više udaljavao od Rusije i priklanjao uslugama koje su mu činile Njemačka i Austro-Ugarska. U razvoju egipatske i tuniske krize vidjelo se kako njemačke usluge sultanu počinju da donose dobit. Već 22. marta 1882. sultan je popustio u zahtjevima da se bosanskim muslimanima dade autonomna vjerska organizacija i odredio im posebnog Reisa. A početkom aprila 1882. ruski poslanik na Cetinju je uočio očigledan zaokret sultana prema ustanku u Hercegovini i da on zbog toga polako isčezava sa scene: »Izgleda da je turska vlada odlučno promijenila držanje prema bosansko-hercegovačkom ustanku. Bez da je službeno ohrabivala pobunu u pokrajinama koje je Austrija okupirala, Porta je, ipak nalazila za dobro da kod ustanika podržava vjerovanje da je zainteresovana za njihovu sudbinu, da se sultan ni u kom slučaju nije odrekao svojih prava na Bosnu i Hercegovinu i da nade o povratku ovih pokrajina pod skiptar Abdul Hamida nikako nisu izgubljene. Poslanik Turski na Cetinju je išao još dalje od ovoga. Kao što je Vaša Ekselencija obavještena on je redovno i stalno održavao veze sa glavnim šefovima pokreta, savjetujući ih da šalju delegate u Carigrad i obećavajući im svečano pomoć i podršku sa sultanove strane. Ista osjećanja simpatija prema pobunjenicima podjednako su animirala i lokalne turske vlasti u novpazarskom sandžaku. Tamo su bile prihvatane mnogobrojne hrišćanske i muslimanske porodice koje su odlazile sa područja ustanka, tolerisan je prolaz dobrovoljaca u Hercegovinu i zatvarale se oči nedostacima

²⁵¹⁾ Kao bilješka br. 249.

²⁵²⁾ Kao bilješka br. 250.

²⁵³⁾ Citirano u bilješci 249.

koji su otkrivani u skladištima i magacinima oružja i municije koja pripadaju vladi. Izgleda da je sada jedna ložinka koja je prispjela iz Carigrada promijenila situaciju. Nakon više zavjereničkih sastanaka noću kod Rize-beja i nekoliko šifrovanih telegrama između njega i njegovog oca Reuf-paše, pa umjesto ratničkih govora i subverzivnih savjeta koje je tursko poslanstvo davalo ustanicima, sada im riječi pomirenja dolaze sa Cetinja... Nagli obrt sultanov («la volte-face du Sultan») već je proizveo protivudar u Bosni i Hercegovini. U nemogućnosti da računaju na Crnu Goru, ustanici su sve svoje nade polagali u Tursku koja im je obećavala šakom i kapom, pa je upravo ta nada održavala ustanak. Odmatanje Turske («la défection de la Turquie») u koje su se oni već uvjerali zadalo im je strašan udarac. Osjećajući se napuštenim uz svoje vlastite izvore snabdijevanja, mnogi od njih bi sa revnošću prigrabili priliku pomilovanja i vratili se na svoja ognjišta. Uoči padanja u marazam ustanka pokazuje izrazitu tendenciju da se degeneriše u obično pljačkaštvo.²⁵⁴⁾

Austro-Ugarska je inače u ovo vrijeme diplomatski trijumfovala na Balkanu. Obnovom Trocarskog sporazuma od 18. juna 1881. Austro-Ugarska je ojačala svoju poziciju, uz uslov slabljenja ruskog uticaja.²⁵⁵⁾ Deset dana potom bila je već ratifikovana konvencija sa

²⁵⁴⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882, AVPR PA, delo 1520, 105: »Le gouvernement turc paraît décidément avoir changé de ligne de conduite vis-à-vis de l'insurrection bosno-herzégovinienne. Sans avoir encouragé officiellement la révolte dans les provinces occupées par l'Autriche, la Porte trouvait néanmoins bon d'entretenir chez les insurgés la croyance qu'elle s'intéressait à leur cause, que le Sultan n'avait point renoncé à ses droits sur la Bosnie-Herzégovine et que l'espoir de la rentrée de ces provinces sous la sceptre d'Abdul-Hamid était loin d'être perdu. Le Ministre de Turquie à Cetigné est allé encore plus loin que cela, comme Votre Excellence le sait, il entretenait des relations suivies et constantes avec les principaux chefs du mouvement, leur conseillait d'envoyer des délégués à Constantinople et leur promettait solennellement aide et assistance de la part du Sultan. Les mêmes sentimens de sympathie à l'égard des révoltés animaient aussi les autorités locales turques dans le Sandjak de Novibazar. On y acceptait les nombreuses familles chrétiennes et musulmanes qui immigraient du théâtre de l'insurrection, on tolérait le passage des volontaires en Herzégovine et on fermait les yeux sur les irrégularités qui se passaient dans les dépôts et magasins d'armes et de munitions appartenant au gouvernement. Un mot d'ordre venu de Constantinople paraît avoir modifié la situation. Plus de conciliabules nocturnes chez Riza-bey, plus de télégrammes chiffrés échangés entre lui et son père, Reouf-pacha et en lieu de discours belliques et de conseils subversifs que la Légation turque faisait entendre aux insurgés — des paroles de conciliation leur arrivent maintenant de Cetigné. ... La volte-face du Sultan a déjà eu un contre-coup en Bosnie-Herzégovine. Les insurgés, ne pouvant point compter sur le Monténégro, avaient placé tout leur espoir dans le soutien de la Turquie qu'on leur promettait de tous les côtés et c'est cet espoir là qui soutenait le mouvement. La défection de la Turquie, dont ils se sont déjà aperçus, leur a porté un coup terrible — ils se voient abandonnés à leur propres ressources et plus d'un d'entre eux saisirait avec empressement une occasion de rentrer amnistié et absous dans son foyer«.

²⁵⁵⁾ Dr Ferdo Hauptmann, *Austrougarska politika, Trojcarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom godine 1881.* »Godišnjak Društva istoričara BiH«, IX, 1957, str. 70.

Srbijom po kojoj se Srbija odrekla agitacije prema Bosni, Hercegovini i Sandžaku, a odredbama u njoj²⁵⁶) da joj se otvara put za moguću nacionalnu akciju na jugu prema Makedoniji je samo pomagala namjere dvojne monarhije da aktivira svoj interes u tom pravcu. Rusija je tim ugovorima izgubila ranije pozicije i počela je njena balkanska izolacija. Sumnja da proglasom vojnog zakona namjerava da otvori vrata brzom aneksiji pokrajina zaustavila je ovo austrougarsko diplomatsko napredovanje. Izbijanje ustanka je bio faktor koji je nagoni da se odriče ovih planova o aneksiji, a to je već bila dobra cijena za uspostavljanje dobrih odnosa sa sultanom koji nešto više od nje nije ni očekivao.

Ovakvih vijesti da Turska diže ruke od ustanka kojeg je ranije tajno pomagala bilo je više i sve su se vezale za trenutak propadanja ustanka u Hercegovini. To još nije značilo da se turska vlada odričala od prava suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom i pristajala na austrougarsku aneksiju. Obratno, izgledalo je da je u pregovorima sa Austro-Ugarskom uz posredovanje Njemačke dobila garancije o održavanju status quo, na osnovu čega je mogla lakše da se rve sa narastajućim opasnostima novih rizika zbog engleskog pritiska na Egipat i francuskog na Tunis. Interesantno je da je najviše ruskih vijesti o tome datirano petim aprilom 1882. U razgovoru toga dana sa italijanskim poslanikom oko situacije u Tunisu sultan je izjavio da je zadovoljan što će se u Bosni i Hercegovini održati status quo,²⁵⁷) što je u osnovi značilo da je postigao garanciju da se neće provoditi aneksija. Istog dana je u razgovoru sa austrougarskim poslanikom izrekao negativan sud o ustanku, osudio neke komitete koji su iza njega stajali, ali nije dao nikakve bliže pojedinosti o kakvim se komitetima radi. Pozvao je da se ustanak u Hercegovini ne podržava.²⁵⁸) Kako je u isto vrijeme pominjao i Muftiju od Talsidže i prijetio da će ga protjerati u Meku,²⁵⁹) vjerovatno se radilo o grupama bosanskih emigranata u turskoj prestonici koji su ranije povezivani za albanske organizacije. Sultan je bio zahvalan Austro-Ugarskoj za pomoć koju je zajedno sa Njemačkom ukazivala u vrijeme britanskog pritiska na Egipat. Dvije su se strane uslovljavale: suprotstavljajući se širenju britanskog uticaja među Arapima, u isto je vrijeme popuštao Austro-Ugarskoj u pitanju okupacije Bosne i Hercegovine, iako nije pristajao na njenu aneksiju.

Ruski poslanik pri turskom dvoru je početkom maja 1882. saznao da je turska štampa dobila uputstvo da se miješa u međunarodnu novinsku polemiku oko mogućnosti da se održi jedan novi

²⁵⁶) Isti, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien, 1878—1881*. »Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs«, br. 5, Wien, 1952, str. 234.

²⁵⁷) Novikov — Girsu, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 25: »De son côté, le Sultan parla de la Bosnie et de l'Herzégovine en se prononçant d'une manière élogieuse sur la bonne foi avec laquelle les Autrichiens maintenaient le status quo dans ces deux provinces«.

²⁵⁸) Isti — istome, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, isto, 28. (Ne radi se o istom izvještaju.)

²⁵⁹) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 313.

kongres evropskih sila zbog Bosne i Hercegovine. U takvim okolnostima su turski listovi počeli objavljivati članke, koje je dvor oficijelno inspirisao, da je okupacija Bosne i Hercegovine privremenog karaktera i da su austrougarske trupe ušle u pokrajine samo da u njima uvedu red.²⁶⁰⁾ Takve su članke neke carigradske novine objavljivale i prije nego je poslanik saznao za njihovu inspiraciju sa dvora, pa je po tome zaključivao da se sultan ipak »nije odrekao ideje da konačno povрати Bosnu i Hercegovinu«, iako je osudio ustanak.²⁶¹⁾ Tako je u junu 1822. list »Stambul« pisao da se »Drang nach Osten« nasukao na nepokolebljivu volju kalife i da se sultan ne odriče prava na povratak okupiranih pokrajina.²⁶²⁾ Ruskom je ministarstvu taj članak prenesen iz Sarajeva.

Da se radilo o jednom značajnijem sporazumu između austrougarske i turske diplomatije vidi se iz saopštenja početkom juna 1882. da su se odnosi između dvije strane pod posredništvom Njemačke znatno poboljšali. Postignut je sporazum po kome sultan priznaje uvođenje vojnog zakona i regrutacije u pokrajinama pod uslovom da se ne narušava njihov okupacioni status. »Pri svemu tome uvođenje vojne obaveze je bilo izazvalo poremećaj odnosa između dva kabineta. Zakletva vjernosti caru Austrije koja se tražila od vojnih obveznika shvaćena je u Stambulu kao povreda odredaba Berlinskog ugovora. Preko svog poslanika sultan je učinio demarše u Beču da postigne oslobođenje regruta od obaveze da polažu ovu zakletvu, da se oni ne obavezuju da na kapama nose krstove i orlove i da na kraju ne budu inkorporirani u aktivnu armiju, nego da se ostavljaju u svojim zemljama u statusu žandarma ili milicije.«²⁶³⁾ To je bio značajan sporazum o kome naučna literatura nije obavještena, misleći da se samo radilo o priznanju nekih islamskih elemenata u novoj austrijskoj vojsci koja se uvodila u okupiranim pokrajinama.²⁶⁴⁾

Iza toga bi stajali i opšti principi kojih su se dvije strane u vrijeme ustanka 1822. držale: cilj Austro-Ugarske je bio da vojnim

²⁶⁰⁾ Novikov — Girsu, Pera, 5. maja 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 25.

²⁶¹⁾ Isto.

²⁶²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 27. juna 1882, AVPR PA, delo 1182, 83.

²⁶³⁾ Onu — Girsu, Pera, 1. juna 1882, AVP KA, delo 24 t. II, 192: »Votre Excellence n'ignore pas que sous les auspices de l'Allemagne, les relations entre la Porte et l'Autriche-Hongrie se sont ostensiblement améliorées. Néanmoins la conscription militaire en Bosnie donne lieu actuellement à des tiraillements entre les deux cabinets. Le serment de fidélité à l'Empereur d'Autriche, que l'on exige des conscrits est envisagé à Stamboul comme une infraction aux stipulations du traité de Berlin. Le Sultan a fait faire des démarches à Vienne par l'intermédiaire de Son Ambassadeur pour obtenir que les recrues de Bosnie soient dispensées du serment, qu'en ne les oblige à porter sur leur calotte ni croix ni aigles et enfin qu'ils ne soient pas incorporés dans l'armée active, mais qu'on les laisse dans leur pays avec le titre de gendarmes ou de miliciens«.

²⁶⁴⁾ Dr Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914, str. 103; dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 313.

zakonom utre put proglašenju aneksije na koju je imala saglasnost Trocarskog saveza od 18. juna 1881. Cilj Turske je bio da tajno podržava ustanak u Hercegovini kao demonstraciju protiv takvih namjera, pa je ovim internim sporazumom sa austrougarskom diplomatijom taj svoj cilj i postigla, a da nije dala saglasnost za aneksiju niti se upustila u rizik stvaranja jedne nove autonomne slovenske države na Balkanu, koju je srpski nacionalni pokret i prije stvaranja pretjerano bojio panslovenskim bojama. Kad je uskoro počela regrutacija u Bosni i Hercegovini vojne jedinice su dobile spoljne oznake koje su upućivale na držanje obaveze prema ovom sporazumu: fesovi u vojničkoj uniformi, odsustvo oznaka austrougarskog suvereniteta, a do 1894. godine bosanskohercegovačke vojne jedinice nisu slate izvan bosanskohercegovačkog prostora. Tu je i odgovor na pitanje iz literature zašto nije provedena aneksija.²⁶⁵) Nju su mnogi faktori u Monarhiji zahtijevali kao osnovno sredstvo rješavanja svih ključnih unutrašnjih političkih pitanja u okupiranim oblastima.

Opšti bi zaključak o turskom držanju prema ustanku u Hercegovini 1882. bio da je ono u opštim linijama bilo isto kao što je bilo u albanskom slučaju ranije i egipatskom u to isto vrijeme: do jedne granice je podržavan ustanak da bi se garantovao neki minimum sultanovih prava na te oblasti i da bi se muslimani držali cjeline kalifata, pa na taj način osjećali kao vezani za otomansko vodstvo. Dalje od toga u popuštanju albanskim, egipatskim i slovenskim težnjama turska politika nije ni pomišljala da ide.

I držanje Crne Gore prema ustanku je doživljavalo političku mijenu koja mu nije govorila u prilog. Ona u cijeloj ovoj situaciji nije vodila samostalnu politiku. Ona se od vremena zajedničkog rata protiv Turske slijepo držala ruskih direktiva i od njih nije odstupala. To je ojačano pred potpisivanje Berlinskog kongresa, kad se obavezivala da će »izbjegavati sukobe koji bi mogli narušiti spokojstvo u vrijeme pregovaranja Evropskog kongresa.«²⁶⁶) Takvo je držanje Crne Gore prema Rusiji ostajalo i dalje sve do ustanka 1882. Nikad poslušniji saveznik jedne velike sile nije postojao nego je zvanična Crna Gora prema Rusiji. To je bio glavni razlog da je i njena politika bila na bespuću zvaničnog podržavanja sila trocarskog saveza, a javno mišljenje težilo ka suprotstavljanju ekspanzionističkim planovima Austro-Ugarske. U zvaničnoj politici se od vremena Berlinskog kongresa teži ispravci granice u Hercegovini. Prilikom posjete bečkom dvoru u septembru 1879. knjaz se žalio da nije dobio Bileću i Gacko, na što je Andrašić odgovorio da je sam kriv, jer je izbjegavao sporazum prije Berlinskog kongresa. Kasnije su ambicije za dobivanje dijela Hercegovine bile daleko manje, pa kad mu je car tom istom prilikom poklonio kočiju sa konjima, knjaz se iznenadio za tako mali poklon: »Zar je to sve? Ja bih ipak rađe

²⁶⁵) Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882—1883)*, »Glas SANU«, CCXIV, Beograd, 1954.

²⁶⁶) Jonin — Lobanovu-Rostovskom, Cetinje, 19. juna 1878, AVPR PVK, delo 2141.

Lipnik ili Sušane«. ²⁶⁷⁾ Kako je uslov za ispravku granice bio da Crna Gora sklopi ugovor o ekstradiciji političkih prebjeglica, knjaz je i to odbijao, pa je na taj način sporazumjevanje o granici odloženo. Obnoviće se u vrijeme ustanka u Hercegovini, kad je to postala cijena za njegov neuspjeh.

Postojali su pokušaji da se knjaževa politika lojalnog držanja prema Austro-Ugarskoj diskredituje. Kad je izbio ustanak u Hercegovini ruski poslanik na Cetinju je bivao svjedok uličnih dvoboja glavara na cetinjskim ulicama »zbog razlike u političkim mišljenjima«. ²⁶⁸⁾ Javnost je bila protiv popuštanja Austro-Ugarskoj, a zvanični dvor se držao instrukcija iz Rusije. On je bez sumnje gledao kroz prste na pomaganje ustanka u Hercegovini, jer mu nije bilo u interesu da se okupacioni status Bosne i Hercegovine tako olako napusti. Podrška ruskih slavjanofila je, ipak, bila neka zamjena za jače inspiracije od zvaničnog ruskog dvora. U približno isto vrijeme kad je uz posredovanje Njemačke došlo do približavanja Turske i Austro-Ugarske, uz cijenu dizanja ruku od ustanka u Hercegovini i ruska politika je učinila odlučan zaokret na sporazumjevanje sa Austro-Ugarskom, od kojeg na kraju nikad temeljito nije ni odstupala. U ruskoj diplomatiji je struja Saburova prevagnula, pa je početkom marta 1882. rusko ministarstvo spoljnih poslova prenijelo crnogorskom knjazu Saburovljevu poruku (datiranu 14. februara) da dade inicijativu oko početka pregovora sa Austro-Ugarskom oko popravke granice u Hercegovini. ²⁶⁹⁾ Ovo je bilo u skladu sa okretanjem Girsovog ministarstva u korist prijateljskih odnosa sa Njemačkom od 1881, kuda se polako okretala i štampa. ²⁷⁰⁾ Pod idejom o popravci granice u crnogorsku korist u Hercegovini se mislilo na dio južne Hercegovine sa srodnim stanovništvom, ²⁷¹⁾ očigledno po onim formulama koje su bile aktuelne prije Berlinskog kongresa. Tada je austrijski car slao na Cetinje novčanu pomoć od 100 hiljada forinti, ²⁷²⁾ za održavanje kordona prema hercegovačkom pobunjenom području, što je knjazu teško padalo zbog mogućnosti da ga to može kompromitovati u očima javnosti. Tražio je da se to odgodi za bolja vremena. ²⁷³⁾ U približno isto vrijeme ruski car mu je slao 40 hiljada rubalja kao pomoć za održavanje blizu sedam i po hiljada izbjeglica sa ustaničkog teritorija. Knjaz je pristajao da dade inicijativu za pregovore o popravci granice, ali je mislio da za to treba pripremiti teren i možda u te razgovore uvući i Bizmarka. Proći će i dva mjeseca da se u tome nije odlučio, jer je za pitanje popravke granice bilo vezano priznanje Austro-Ugarskoj da izvrši aneksiju okupiranih pokrajina. ²⁷⁴⁾

²⁶⁷⁾ Jonin — Girsu, 16. septembra 1879, AVPR GA V-A2, u prilogu zapisnici razgovora kneza Nikole sa Andrašijem.

²⁶⁸⁾ Jonin — Girsu, Dubrovnik, 22. januara 1882, AVPR PA, delo 1520.

²⁶⁹⁾ Isti — istome, 6. marta 1882, isto, 88.

²⁷⁰⁾ Dr Irene Grüning, o. c., str. 75.

²⁷¹⁾ W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, London, 1956, str. 81.

²⁷²⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882, isto, 111.

²⁷³⁾ S. D. Skazkin, o. c. 232.

²⁷⁴⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 4. maja 1882. isto, 149.

Ovo se komplikovalo zakašnjelom akcijom ruskih slavjanofila oko pomaganja ustanka u Hercegovini. Uvijek je zvanična diplomatija bila brža od tajnih i zaobilaznih radnji slovenskih konspiracija na Balkanu, koje su uvijek zamišljene u pravo vrijeme kad je diplomatiji trebalo dati odgovor, a realizovane onda kad ga je ona sama već bila našla. U uvjerenju da protiv pokušaja aneksije u Bosni i Hercegovini treba podići ustanak, Aksakov je u Moskvi bio skupio veliku novčanu pomoć od 200 hiljada rubalja. Od te je sume odmah uputio u Sofiju 20 hiljada preko Svjatlava Buzandžića Pravice Trebinjskog, kojeg naša literatura po austrijskim obavještenjima oskudno poznaje samo kao doktora Pravicu.²⁷⁵⁾

Od ranijeg je vremena u ovom poslu pomaganja hercegovačkog ustanka u Sofiji djelovao ruski poslanik Hitrovo sa svojim zamjenikom i dosta tajnih pomoćnika. Postojao je jedan dostavni centar u Odesi i još jedan na bugarskom prostoru u Ruščuku, kao i nekoliko malih punktova prema srpskoj granici (naročito Berkovica). Tamo se skupljalo oružje i dobrovoljci za odašiljanje preko srpskog teritorija u ustanak. Tamo su se spominjali ruski generali Doktorov i Fadjejev.²⁷⁶⁾ Bugarska zvanična politika je bila u ovo uvučena, a i bugarska nacionalna javnost je bila na strani slavjanofilske akcije, očekujući da se počne ostvarivati san o sanstefanskoj Bugarskoj. Sobranje je bilo odobrilo jedan fond od milion leva,²⁷⁷⁾ a Hitrovo je i od samog bugarskog kneza dobio novčanu pomoć,²⁷⁸⁾ i imao uticaja na kneževom dvoru. Bugari su imali interesa za pokretanje pitanja ujedinjenja sa istočnom Rumelijom, iako ih je zvanična ruska politika ovoga puta upozoravala da ništa ne preduzimaju u pravcu Makedonije.²⁷⁹⁾ Ako je vjerovati austrougarskim špijunskim izvještajima iz Sofije je slata tajna pomoć u oružju i Albancima.²⁸⁰⁾ Beogradski tajni komitet za oslobođenje Bosne bio je u vezi sa ovom akcijom u Bugarskoj i slao proklamacije preko granice u okupirane pokrajine.²⁸¹⁾ Austrougarska policija je znala za polako umirala i ovo je bilo još jedno istorijsko zakašnjenje na Kosovo.

²⁷⁵⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 233, 234; dr Hamdija Kapidžić, o. c., 301.

²⁷⁶⁾ Isto, str. 300.

²⁷⁷⁾ Йоно Митев, Съединението на България през 1885 г. »Исторически преглед« 6, 1980, 50.

²⁷⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 233; Citira E. Queillé, *Les commentaires de l'indépendance bulgare et le prince Alexander*, Paris, 1910., str. 108; E. C. Corti, *Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit der Zaren und Bismarck. Nach des ersten Fürsten Bulgariens nachgelassenen Papieren und sonstigen ungedruckten Quellen*, Wien, 1920., str. 119. Veli da je Hitrovo knezu doveo jednog crnogorskog agitatora, u namjeri da ga kompromituje pred Austro-Ugarskom.

²⁷⁹⁾ Елена Стателова, Развой и характер на отношенията между княжество България и Источна Румелия (1879—1885), »Исторически преглед«, 5, 1978, ИИ; Методи Петров, Българо-руски политически отношения в навечерието и по време на Пълномощната, »Исторически преглед« 6, 1981, 38, о uticaju Hitrovo na bugarskog kneza tada.

²⁸⁰⁾ MID — Zemaljskoj vladi, Beč, 29. februara 1882, АВН, v. kod Dr Hamdije Kapidžića, o. c., str. 302.

²⁸¹⁾ Isto, str. 294.

njihova odašiljanje prije nego bi prešle srpsku granicu, a vjerovala je da su neke od njih u Srbiju doturane iz Rusije.

Iz Bugarske su u Hercegovinu bile upućene dvije čete dobrovoljaca pod vodstvom ruskog oficira i bivših crnogorskih građana Jovana Popovića Lipovca i Stevana Ivanovića.²⁸²⁾ Smatralo se da je u Bugarskoj bilo okupljanje oko hiljadu dobrovoljaca, iako je srpsku granicu prelazio neuporedivo manji broj. Još u martu 1882. je planirano njihovo prebacivanje preko granice, ali je do toga došlo tek u maju. Početkom juna 1882. austrougarsko ministarstvo spoljnih poslova je obavijestilo crnogorskog kneza da su upućene čete Lipovca i Ivanovića.²⁸³⁾

Da su došle ranije ove bi čete ustanku dale novu energiju i bez sumnje pomogle da se on jasnije politički usmjeri. Ovako su dolazile u nevrijeme kad je ustanak već bio na izdisaju. Odana prijateljskim ugovorima sa Austro-Ugarskom, srpska vlada je revnosno pomagala u gonjenju ovih dobrovoljaca koji su se uz pomoć lokalnih organa i tajnih istomišljenika uputili u grupama preko srpske teritorije. Nikada prije srpski telegraf nije bio u širim mjerama angažovan u gonjenju jedne političke zavjere kao ovoga puta. Ipak su lokalni organi vlasti više od vlade strahovali pred nacionalnom javnošću i gledali kroz prste. Policija je bila uspjela da pohvata ljude iz grupe Jovana Lipovca, ali su njemu dozvolili da se izmigolji i prede na teritorij Sandžaka. Tamo ništa nije mogao napraviti, iako je i tamo pri ruci imao tursku policiju podjednako šupljih prstiju. Četa Stevana Ivanovića je u snazi od 20 ljudi »raznih slovenskih nacionalnosti« došla preko turske strane (kod Prijepolja) na hercegovački teritorij. Turske granične vlasti su se pravile da ništa ne znaju.

Crnogorac po rođenju, Ivanović je bio bivši ruski oficir, a u ustanak je došao okićen visokim ruskim ordenjem za junačko držanje u prošlom turskom ratu. Imao je »priličnu sumu novaca«. Prije nego je skupio četvu dobrovoljaca u Sofiji bio je u Carigradu odakle je u ustanak pošao sa preporukom Muftije od Taslidže.²⁸⁴⁾ Od 60 ljudi s kojima je išao kroz Srbiju ostalo mu je samo 20, pošto ih je srpska policija razbila kod Užica. Ostalih 40 dobrovoljaca vodio je jedan drugi ruski oficir u njegovoj pratnji. Na ustaničkom teritoriju, odmah uz granicu, njegova se četa brzo podigla na 180 boraca od prikupljanja lokalnih dobrovoljaca. On je sam tvrdio da je svoje ljude u Bugarskoj organizovao uz pomoć jednog ruskog generala (nije mu spomenuo ime), iza koga je stajao jedan komitet u Odesi.²⁸⁵⁾ Tek krajem maja ova je četa vodila bitke sa austrougarskom vojskom. Bez velikih izgleda da nanovo raspali bunu kad je ona već

²⁷³⁾ S. D. Skazkin, o. c., 232.

²⁷⁴⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 4. maja 1882, isto, 149.

²⁸²⁾ Isto, str. 300 i dalje vrlo opširno.

²⁸³⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. juna 1882, AVPR FA, delo 1520, 190.

²⁸⁴⁾ H. Kapidžić, *Der Aufstand in der Hercegovina im Jahre 1882 mit Hinblick auf die Einflüsse aus Bulgarien*, »Etudes Bakuaniques«, 2—3, 1965, str. 184; I sti, *Hercegovački ustanak*, str. 303.

²⁸⁵⁾ Kao bilješka br. 283.

Ustanak se nekako održavao do novembra 1882, ali u malim razdvojenim grupama koje nisu predstavljale veliku snagu. Austro-ugarske vlasti su oduzimale imanja onim ustanicima koji bi bježali sa porodicama, a nekim ustaničkim vođama pohapsila je žene sa malom djecom. Tako se u morstarskom zatvoru našla žena Stojana Kovačevića sa djecom zajedno sa zatočenim članovima mostarske opštine koji su optuženi zbog peticije protiv uvođenja vojnog zakona. Ohrabrene sporazumom sa sultanom i njegovim pristankom na vojni zakon, vlasti su nakon zvaničnog proglašenja kraja ustanka proglasile i političku amnestiju. Nastojale su da što brže likvidiraju političke reperkusije bune. Sa tadašnjim vođom ustanka Salkom Fortom su počeli tajne pregovore o predaji. U pomenutoj ocjeni ustanka on veli da su ga pokušavali korumpirati odašiljanjem velike svote novaca. Njegov zamjenik Pobrić je mislio da bi novac trebalo prihvatiti, a tjerati svoje i o političkim uslovima razgovarati kasnije. Pregovore o njegovoj predaji sa grupom od 85 ljudi vodio je preko Fortinog izaslanika lično Kalaj u Sarajevu.²⁸⁶) U svojim razmišljanjima o austrijskoj vojsci i ustanku on pominje da nije htio prihvatiti uslove za predaju, jer bi ga narod smatrao izdajnikom i rađe se opredjelio da pređe u emigraciju na crnogorsku stranu. Da spasi imanje, otišao je bez porodice.

••

Ako bi se pokušao da sumira opšti istorijski značaj ustanka u Hercegovini 1882. moralo bi se reći da je to bio pokušaj organizovanja glasa naroda protiv pripajanja ovih pokrajina Austro-Ugarskoj. Ustanak je zbunio austrougarsku politiku i njenoj diplomaciji pomrsio račune u pripremanju brzog proglašenja aneksije ovih oblasti. Da je ona tada ostvarena imala bi dalekosežne istorijske posljedice u smislu ranog konsolidovanja političkih prilika na okupiranom području. Ustanak je bio dovoljno moćan da ga cijeli civilizovani svijet shvati kao autentični krik naroda protiv međunarodnog nasilja nad njim. Dalje od toga ustanak nije išao. Puno suprotnih elemenata je bilo ugrađeno u njegove temelje i političku pozadinu koja se iza njega pokadkad nazirala. Ogromna vojna sila od preko 70.000 vojnika je bila angažovana protiv ustanka kojeg je držalo nekoliko hiljada aktivnih pobunjenika, a ogromna većina naroda podržavala. To je bila proba jedne vojne mašine koja se odatle spremala na nove poduhvate. Iako dalje od onemogućavanja proglašenja aneksije ustanak nije mogao ništa da ostvari i to je bilo dovoljno da odredi cijelu budućnost borbe protiv Austro-Ugarske. Praktično se pokazalo da nije nikakva iluzija da se radi na srpsko-muslimanskom političkom savezu. Sve do aneksije 1908. ostaće fiks-ideja srpskog nacionalnog pokreta da to jedinstvo treba obnoviti kao osnovni preduslov oslobođenja. Kao takav taj je faktor ugrađen i u političke

²⁸⁶) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 279.

temelje onih pokreta koji su se borili za jugoslovensko državno osamostaljenje. Na taj način su se posljedice ustanka u nemjerljivim vrijednostima osjećale za nekoliko narednih decenija. Bile su velika istorijska pouka i okupacionom režimu i njegovim protivnicima.

U austrougarskoj politici ustanak je ohrabrio one ljude koji su mislili da je nasilje sredstvo kojim se može održavati poredak. Početkom prvog svjetskog rata feldmaršal Konrad se sjetio svog vojnog iskustva iz vremena gušenja ovog ustanka, kad veli da se samo represalijama može zaustaviti taj narod protiv ubijanja i mrcvarenja austrougarskih vojnika.²⁸⁷⁾

Ustanak je postao jedan od faktora pogađanja velikih sila oko Turske i sa Turskom. U tom pogledu njegova je istorija najmanje istražena. Tajni rad i usmena naređenja iz kojih ne ostaje tragova istoričara su prikratili da donosi jasne zaključke. To ostaje jedan od budućih zadataka naše istorijske nauke.

²⁸⁷⁾ Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906--1918*. (V, Wien, 1922, str. 387.

SUMMARY

THE 1882 INSURRECTION IN HERZEGOVINA AND ITS HISTORICAL CONSEQUENCES

The author aims at not only reviewing the scientific research works dealing with the 1882 insurrection but also filling the gaps evident in them. For the latter purpose he relies on some until-now unknown documents from the Archives of the Russia's Foreign Policy in Moscow, as well as from some Austro-Hungarian archives. In this paper special attention is paid to the attempts at beginning an uprising in the years between 1878 and 1882 and the political ideas behind them.

Taught by the 1878 defeat, the Serbian national movement set on working out a new strategy immediately after the occupation of Bosnia and Herzegovina. Separating itself from the Moslem aristocracy had been a mistake and had, therefore, to be avoided. A group of its members and the former rebellion-leader Mićo Ljubibratić strove to achieve the Serbian-Moslem reconciliation even at the cost of not solving the agrarian question in favour of peasants. No endeavours were made to unite Bosnia and Herzegovina with Serbia and Montenegro. Instead, plans were laid down for an autonomous state under the Sultan's sovereignty and with an elected prince. It would have been similar to the then newly-founded Bulgarian state. On their part, the Moslem aristocracy opposing the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina made a concession by agreeing to recognize the autonomy of the future Bosnian-Herzegovinian state. Furthermore, for the first time in their history they were ready to accept help from Russia. The author has discovered documents showing that the Bosnian-Herzegovinian Moslem emigrants petitioned the Russian government to provide help for the liberation of Bosnia and Herzegovina on two occasions. Neither the Serbian nor the Moslem endeavours were without an ideological background. The Serbs received the strongest backing from the Russian Slavophiles. Even Mićo Ljubibratić wrote a treatise on a new Slavic democratic federation in 1879. He argued that border disputes between Slavic nations should be solved by plebiscite organized on the controversial territory. The Serbian representatives tried to reach an agreement with the Italian irredentist movement. In Russian documents the author came across the information that, indeed, there were agents in Albania working for the Italian government.

The Moslem movement in Bosnia and Herzegovina was connected with the Pan-Islamic ideology. Many Bosnian representatives took part in the activities of the Albanian League. Russian documents speak of »an Albanian-Bosnian clique very powerful in the Sultan's court«. The Russian envoy in Constantinople found out that the Volga Region Moslems had collected contributions for the Turkish army in the 1877—1878 War. In 1880, an attempt was made at founding a Pan-Islamic

council (or committee) in Mecca whose task would have been to coordinate Moslem movements in Egypt, Mecca, Kurdistan and Albania. Its members were imagined to be representatives from all parts of the world — »from the River Indus and Siberia«. Initially the Turkish government supported this Pan-Islamic movement, for it provided a good shield against the pressure of the great powers and the allegations organizing of armed resistance to the attempts at occupying Moslem territories. In April 1880. the Turkish Ministry of Foreign Affairs developed a new political doctrine regarding those Islamic movements. Now only the Moslem members of the Albanian League received its support. The Turks grew against its Catholic membership accusing them of disrespecting the border agreement with Montenegro. Likewise, in all other Islamic movements the Turkish government began to suppress national element and give its support only to what it regarded as being Islamic and Ottoman. Repercussions of that doctrine are evident with regard to the 1882 insurrection in Herzegovina. The leader of the Pan-Islamic movement in Constantinople was Reuf-pasha. Riza-bey, his son, became a Turkish envoy in Montenegro. He provided help both for the Herzegovinian rebels and the Moslems in Albania. Through him the Herzegovinian rebels sent their representative to the Sultan in Constantinople. Towards the end of March 1882. the Turkish government's attitude to the uprising began to change. Bismarck mediated and succeeded in bringing together Turkey and Austria-Hungary. Thankful for the help it received in connection with Egypt, the Turkish government made concessions regarding the passing of a military law in Bosnia and Herzegovina. The law was passed on November 5, 1881. and caused an uproar in Moslem and Serbian circles. Soon an opposition movement formed. Its Leaders were some political emigrants from Herzegovina in Cetinje. They received help from Russian Slavophiles. It was this very opposition to the military law that led to the outbreak in Herzegovina in the night between 10 and 11 January, 1882. Though they suffered a military defeat on 26 February, the rebel forces continued to exist. A decisive step towards crushing the insurrection was taken by the Turkish Sultan in late March, 1882: he partially accepted the new military law in the occupied territories. He demanded that soldiers should not swear the oath of allegiance to the Austrian Emperor, wear crosses and eagles, and that military units should not move outside the occupied territories. Their role was to be that of a local military militia. The agreement meant that Austria-Hungary had no intention any more to annex Bosnia and Herzegovina, which had been its international mandate since the reestablishment of the Tripartite Alliance on June 18, 1881. The Sultan's acceptance of the military law and his condemnation of the insurrection and the rebels demoralized many of them completely. A large number accepted amnesty immediately and went home. On April 22, 1882. the Austro-Hungarian government announced the end of the insurrection and quickly offered political amnesty. However, the proclamation did not really mean the end of the insurrection, for it was a natural development following the Sultan's agreement on

the military law. It was alive untid November 1882. All rebel units consisted of both Moslems and Serbs. Their leaders were also mixed. The harmony was disrupted by contradicting Pan-Slavic and Pan-Islamic ideologies. Though these ideologies did not manifest themselves during the insurrection, they should not be ignored.

Dr Đuro Tošić

STANOVNIŠTVO SREDNJOVJEKOVNOG TRGA DRIJEVA*)

Kod utvrđivanja toga ko su bili stanovnici Drijeva, trebalo bi poći od pitanja položaja Drijeva između Dubrovnika, s jedne, i vlasnika ovog srednjovjekovnog trga na ušću Neretve, s druge strane. Kako se iz perioda srpske države o tome ne zna ništa, ovaj problem počecemo razmatrati od vremena uspostavljanja bosanske dominacije nad Drijevima. Naime, u najvećem jeku prijetnji da će im trg otud premjestiti u Orman, Dubrovčani su pisali hercegu Stjepanu »prije mnogo desetina godina da su gospoda Bosne, htijeću praviti kumerk soli dole u primorju, izabrali ono mjesto u Neretvi i tamo podigli rečeni kumerk, te dali teren našoj vladi za pravljenje trga našim trgovcima«, od kojih su se mnogi tamo oženili i »napravili mnoge zgrade kuća sa velikim troškom i naporom, učvršćujući se od vode i neprijatelja« i zbog toga su »uvijek plaćali i plaćaju 16 groša za svaku kuću godišnje¹⁾. Istina, sačuvano je nešto podataka o tome da su stanovnici Drijeva davali gospodarima trga iznos od jednog dukata po kući²⁾, ali se isto tako zna da su ponekad pokušavali izbjeći tu

*) Ovaj rad je odlomak iz rukopisa doktorske disertacije »Trg Drijeva u srednjem vijeku«, koja je odbranjena 1982. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹⁾ »... de molte dexene danni che li signori de Bosina volendo far lor commercio de sale lizo ala marina elleseno quel logo de Narente. Et li fexeno el dito commercio. Et datene de tereno ala nostra signoria per far borgo alli nostri mercadanti«. Historijski arhiv u Dubrovniku: (HAD) Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.) XIV fol. 28. 31. I 1450; Lett. di Lev. XV fol. 36', 6. III 1450; »...li qualli nostri mercadanti hanno fatto li edifice loro cum gran spexa fortificando se et de le aque, et de li inimisi loro« Lett. di Lev. XIV fol. 28. 31. I 1450; »...sul qual tereno hano fatto molti hedifice de chase cum gran spexe et fatiche, li qual merchadanti sempre hano pagato et pagano a chadaun signor grossi 16 per chadauna chasa al anno«. Lett. di Lev. XIV fol. 79' (bez datuma); »...che li nostri merchadanti e homeni podesseno far caxe la a Narente pagando grossi XVI ogni anno per caxa«. Lett. di Lev. XV fol. 103', 3. VI 1452. Upor. S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 101 nap. 22.

²⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* (SSPP) I/1, Beograd — Sremski Karlovci, 1929, 412—413 br. 420 (između 2. septembra i 30. novembra 1400); »...de scribendo mercatoribus de Narento quod solvant voyvode

obavezu na taj način što su, kada je doticalo vrijeme isplate, bježali iz trga i sklanjali se u Ston³⁾. Na osnovu spomenutog sporazuma između bosanske gospode i dubrovačke vlade saznajemo da je nasuprot obavezi dubrovačkih trgovaca i ljudi, koja se sastojala u plaćanju rečenog iznosa od 16 groša za svaku kuću, carina bila one gospode. Tako je dugo vremena, kako su naglašavali Dubrovčani, bilo uobičajeno da »la dicta gabella e stata de li signori de Bossna e li homeni sono stati reti e gioverrati per nui e fati li judessi per lo borgho«⁴⁾. Na taj je način, dakle, nastao u Drijevimama neki oblik kondominiuma koji se sastojao u tome što je tamošnja carina ostala u svojini bosanske gospode u kojoj su baroni Bosne od najstarijih vremena posjedovali »pleno iure gabellarios oficialesque constituentes«⁵⁾, dok su samo mjesto držali Dubrovčani, organizujući, preko svojih upravnika i sudija, život u njemu onako kako je to njima odgovaralo. Međutim, taj svoj status u Drijevimama Dubrovčani su, kako im već zatreba, znali tumačiti na različite načine. Tako je njihova vlada, u vezi sa nekim mletačkim građanima, početkom 1412. venecijanskom duždu pisala kako su ovi na laž i lakovjernost dovedeni u »Narenti forum esse jurisdictionis nostre« i tamo bili opljačkani⁶⁾, a polovinom avgusta 1408. mu poručivala »ad restituendum Nicolao Victuri nobili civi Venetus denarios et pannos sibi in portu Narenti furatos... extra jurisdictionem nostram«⁷⁾. Dubrovačka vlada ponovo je sredinom 1413. u vezi sa određenom pljačkom nad Markom Sistem, poručivala venecijanskoj Sinjoriji da su u njoj, pored ljudi bosanskog vojvode Grgura Nikolića, učestvovali i »tres subditi nostri olim Stagni nunc autem Narenti habitantes loci Regni Bosne et domini voyvode Sandali«, dodajući da će se u Drijevimama »prefati olim subditi nostri presentialiter commorabantur minime sub nostra jurisdictione consistere, nec in eo nos aliquid iuris possidere contra eos malefactores tanquam subditos notros«⁸⁾. Takva objašnjenja dubrovačke vlade, kao i ono da svoje podanike koji su učestvovali u spomenutim pljačkama nije uvijek imala »sub sua potentia«⁹⁾, ne treba mnogo da iznenađuju, pošto je ona pokušavala njima skinuti odgovornost sa sebe

Sandali ducatum unum, prout petit«. HAD: Reformationes (Ref.) XXXIII fol. 270', 17. III 1410. Upor. Lj. Kovačević, *Znamenite srpske porodice srednjeg veka*, Godišnjica Nikole Čupića (GNČ), knj. X. Beograd 1888, 201 i M. Dinić, *Trg Drijeva i okolina u srednjem veku*, GNČ, XLVII, Beograd 1937, 126. nap. 3 i 129.

³⁾ Tako je početkom 1414. dubrovačka vlada pisala »mercatoribus de Narente quod se excusent quantum possunt a solutione ducati. Et si non possunt aliud solvant predictum ducatum vel minus si posunt«. (Ref. XXXIV fol. 212, 5. I. 1414), a krajem februara 1450. godine herceg Stjepan se žalio njoj na drijevske trgovce »che quando vol esser pagato scampano a Stagno« (Lett. di Lev. XV fol. 34', 25. II 1450. Upor. S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača 117*.

⁴⁾ Lett. di Lev. XV fol. 103' 3. VI 1452.

⁵⁾ Lett. di Lev. XII fol. 29', 2. I 1412.

⁶⁾ Na istom mjestu.

⁷⁾ Lett. di Lev. IV fol. 139—139', 16. VII 1408.

⁸⁾ Lett. di Lev. VII fol. 72, 10. VI 1413.

⁹⁾ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (Listine), VII MSHSM JA, Zagreb 1882, 132, 26. IX 1413.

zbog zlodjela koja su ovi činili. Neusaglašene tvrdnje Dubrovčana da su Drijeva bila, čas »sub nostra jurisdictione«, a čas »extra jurisdictionem nostram«, već same po sebi ukazuju na potrebu njihovog suočavanja sa stvarnošću. Najinteresantniji slučaj u tome smislu predstavlja izvjesna raspra između sudija i carinika radi trgovačkih knjiga i računa drijevske carine u kojoj je Ivaniš Gudeljić, pozvan pred neretljanske sudije, izjavio »neću i nedne odgovoriti nego li prid moim gospodinom kralem«, na što su mu ovi skrenuli pažnju »gledai što činiš eno ti e brat Dubrovčanin i ti si«, a on na to dodao »ni jedne neću negoli prid kralem«¹⁰). Gudeljićevo traženje jurisdikcije bosanskog kralja i odbijanje da odgovara pred drijevskim sudijama, iako usamljen, primjer, pokazuje da je u XV vijeku živjelo u trgu i onih koji nisu priznavali samo vlast Dubrovačke Republike. Ali, pošto ovaj slučaj ne daje sam po sebi nikakav odgovor na to, a drugih sličnih njemu, kao što rekosmo, više ne postoji, nismo sigurni da li je ovaj, po svojoj poslovnosti poznati Dubrovčanin smatrao zaista bosanskog kralja svojim vrhovnim »gospodinom«, ili je to samo u tom momentu izjavio da bi izbjegao odgovornosti pred mjesnim sudijama, kao organima dubrovačke sudske autonomije u Drijevimama.

Ovakvo posmatranje statusa Drijeva, u svjetlu međusobnih bosansko-dubrovačkih odnosa dovodi, dakle, istraživača u jednu veoma tešku, a ponekada i bezizlaznu situaciju kada pokušava da utvrdi ko su sve bili stanovnici ovog srednjovjekovnog trga. Međutim, jedno je sigurno — nagli privredni prosperitet i izgledi za brzim zaradama u Drijevimama privlačili su sve veći broj Dubrovčana koji su se i duže vremena tamo zadržavali. Oni su, u stvari kupovali zemlju od domaćih stanovnika na Neretvi i na njoj podizali svoje kuće u kojima su ostajali da žive¹¹). Neki od njih su do kuća dolazili i putem miraza, ženeći se domaćim djevojkama iz Drijeva i, baveći se svojim poslom, provodili čitav život u njima¹²). Zahvaljujući procesu vođenom pred dubrovačkim knezom i njegovom kurijom u vezi sa Pribilom Glejevićem saznajemo da su dužina boravka u Drijevimama, posjedovanje kuće, postavljanje faktora ili slugu i obavljanje uobičajenih dužnosti oko čuvanja trga bili glavni kriteriji prema kojima se određivalo da li je neko pripado redu trgovaca ili

¹⁰) Lj. Stojanović, SSPP I/1, 427—428 br. 1.039, 24. X 1419.

¹¹) Braća Radonja i Gojko Milišić, trgovci iz Drijeva, su podigli jednu kuću od drveta pokrivenu crijepom »quam nos hedificavimus et laboravimus seu fecimus laborari cum pecunys ser Marini Martoli Bucignollo« koja je bila smještena »in Narento super quodam terreno quod ego Radogna suprascriptus emi cum denarys dicti ser Marini de Bucignollo« i potom je predali na uživanje rečenom ser Marimu. HAD: Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XXXIII fol. 115, l. VII 1398.

¹²) Ratko Qualković »habitor Narenti« je izjavio da je na ime miraza Devke, kćerke Radoslavljeve, a njegove žene, primio »duas domos unam positam in Stagno et alteram in Narento, quas domos quondam Clemens Bisti de Bona dedit et donavit dicte Devche, et quas domos ipsa Devcha presens michi dedit et assignavit in dotem cum omnibus suis juribus et pertinencys«. HAD: Liber Dotium (Lib. Dot.) III fol. 21, 14. XII 1425.

nije¹³⁾). S druge strane, bilo je slučajeva da su pojedinci, neispunjavajući svoje obaveze, dospijevali ponekad i u situaciju da im je prijetila opasnost da izgube i svoje građanstvo. Tako je sredinom 1429. dubrovačka vlada prebacivala svome građaninu Radovanu Utišenoviću što je prezreo njena naređenja i bio joj neposlušan, upozoravajući ga da će, ako se u određenom roku ne pojavi pred njom, »esser privato dalla citadinazma da Ragusa« i time izgubiti svaku svoju ličnu i imovinsku bezbjednost¹⁴⁾). Ukoliko ne pripadaju krugu vlastele, pojedini Dubrovčani u Drijevimama po imenu se teško razlikuju od domaćih ljudi. I kod jednih i kod drugih, u stvari, preovlađuju narodna imena, dok se hrišćanska rijetko javljaju¹⁵⁾). Međutim, postoji više načina da se utvrdi da li je neko lice Dubrovčanin ili nije. Prvo, pored imena nekih izričito stoji da su »Ragusios«, dok se za druge opet kaže da su »de Ragusio habitator Narenti«, ili jednostavno samo »habitatores« u Drijevimama¹⁶⁾). Pod pojmom »habitator« u Dubrovniku se podrazumijevao stranac koji živi u gradu, a nije formalno primio dubrovačko građanstvo. Analogno tome ovaj naziv je prenesen i na dubrovačke građane nastanjene u bosanskim gradskim naseljima¹⁷⁾), pa prema tome i u Drijevimama. O tome najbolje svjedoče česta pisma dubrovačke vlade upućivana »ali zudexi et ali mercadanti, zitadini nostri habitanti in Narente«¹⁸⁾). No, i pored svih ustanovljenih kriterija, kada se na osnovu obimne građe Dubrovačkog arhiva proučava sastav stanovništva u Drijevimama treba ispoljiti krajnji oprez, pošto pravni položaj nije uvijek isto što i porijeklo. Naime, činjenica da je neko dubrovački građanin ne znači sama po sebi da on obavezno mora biti iz Dubrovnika, budući da se može raditi i o domaćem čovjeku sa takvim statusom.

Među Dubrovčanima, posebno trgovcima, naseljenim u Drijevimama bilo je, svakako i vlastele i pučana. Ovi se prvi lako razlikuju od posljednjih po prezimenima i tituli »ser« uz njihovo ime. Takva društvena podijeljenost među njima dolazi do punog izražaja i u

¹³⁾ »... quod Pribilus Glexevich a molto tempo non fuit nec habitant in Narenti nec habet domum et quod domus quas ipse Pribilus habebat in mercato vendit et postmodo nullam domum habuit in ipso mercato Narenti, nec habuit seu tenuit famulum aliquem seu factorem in dicto mercato nec etiam fecit factores Narenti in gvardys si Narenti solet facere, nec aliquis alius per eo«. Lett. di Lev. III fol. 59, 5. X 1382.

¹⁴⁾ Lett. di Lev. X fol. 69, 17. VI 1429.

¹⁵⁾ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 230.

¹⁶⁾ »Al provido dilecto nostro Piero de Primo o sia Clunovich Raguseo in Narente«. Lett. di Lev. VIII fol. 33, 22. XI 1421; »Vochosavus Crisevich de Ragusio habitator Narenti«. HAD: Debata Notariae (Deb. Not.) XIII fol. 287, 6. V 1426; »Miloichas Budinovich habitator in Narente«. Deb. Not. XIII fol. 54, 15. IX 1418; »Ratcho Qualchovich habitator Narenti«. Lib. Dot. III fol. 21. XII 1425.

¹⁷⁾ Vidi D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 230.

¹⁸⁾ Lett. di Lev. IV fol. 138, 7. VII 1408; 164, 4. XI 1409; Lett. di Lev. V fol. 64', 24. VII 1407; Lett. di Lev. VI fol. 103, 14. X 1413; Lett. di Lev. VII fol. 108', 17. VII 1414; Lett. di Lev. IX fol. 134, 27. VII 1426; Lett. di Lev. X fol. 60', 11. III 1429.

pismima kojima se dubrovačka vlada obraćala svojim ljudima na drijevskom trgu¹⁹).

Pored Dubrovčana, u Drijeva su stizali i u njima ostajali i neki dubrovački podanici iz Stona²⁰). S obzirom na trgovinsku razmjenu s njima, tamo su također boravili stanovnici pojedinih srednjodalmatinskih gradova. »Crosoe de Tragurio«, nastanjen u Drijevimima, bio je prisutan kada je glasnik predao pismo dubrovačkog kneza Andriji, sinu Petra Gojsalića²¹), a Đorđu Bartoloviću »de Zara« Petar Primović je na ovom trgu oduzeo neko ulje i rašu²²). U Drijevimima su se preko Dubrovnika slijegali poslovni ljudi i sa drugih strana, posebno oni iz Italije. Tamo su Venecijancu Nikoli Viktoriu bili ukradeni novac i platno²³), a Sicilijancu Dominiku Francies velike količine jareće i ovčije kože²⁴).

I na kraju, domaći ljudi, u prvom redu trgovci sa Neretve rado su postojali dubrovački građani, pošto su na taj način, bilo da žive u Dubrovniku ili, pak, da ostanu u Drijevimima, sticali određene prednosti nad onima koji to nisu uspijevali. One su se, prije svega, sastojale u dobijanju prava na sudsku autonomiju, kao i u nizu drugih olakšica potrebnih za obavljanje njihovih redovnih poslova. I dubrovačkoj vladi je, s druge strane, bilo u interesu da među stanovništvom ovoga mjesta ima što više svojih ljudi i pristalica, koji bi zastupali njene interese i preko kojih bi ona mogla nesmetano sprovesti svoju politiku. Uprkos jednom od glavnih uslova za prijem stranaca u dubrovačko građanstvo — da se lice koje se prima i njegova porodica moraju nastaniti u Dubrovniku²⁵) — naši primjeri pokazuju da je mnoštvo domaćih ljudi iz Drijeva i nakon obavljanja ovoga svečanog čina ostajalo da živi upravo u svome rodnome mjestu. Najbolju ilustraciju za to imamo u slučaju Vukše Didalića koji krajem aprila 1392. »more solito congregato factum fuit civis Ragusy«, da bi se tri i po godine docnije oženio kćerkom pokojnog Hrelje iz Bosne, a potom uključio u javni i poslovni život trga i već 1396. bio biran za jednog od trojice njegovih sudija²⁶). Pored njega i mnogi drugi Drijevljani su — Pribil Radetković 1380, Dragoslav Tvrdenović 1382, Volin Gojsalić 1397, Bogovec Stojsalić 1408, Ivan Ostojić 1413. — primili dubrovačko građanstvo²⁷), a neki od

¹⁹) J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike (Pisma i uputstva) I/1*, Beograd 1935, 71 br. 72, XI 1361; Ref. XXXIII fol. 211, 2. XLI 1411.

²⁰) »... tres subditi nostri olim Stagnl nunc autem Narenti habitantes«. Lett. di Lev. VII fol. 72, 10. VI 1413.

²¹) J. Gelcich, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, V, Zagreb 1897, 82, 12. X 1304.

²²) Lett. di Lev. X fol. 9', 5. III 1427.

²³) Lett. di Lev. IV fol. 139—139', 18. VIII 1408.

²⁴) Lett. di Lev. VIII fol. 323, 30. X 1438.

²⁵) J. Mijušković, *Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku*, Glas SANU, 247, 1961, 103.

²⁶) Ref. XXIX fol. 41, 27. IV 1392; Lib. Dot. III fol. 20', 13. XI 1395; Ref. XXX fol. 36, 17. V 1396.

²⁷) M. Dinić, *Odluka veća Dubrovačke republike I (Odluke veća I)*, Beograd 1953, 70, 21. IX 1380; 203, 14. I 1382; Ref. XXX fol. 66, 22. V 1397; Ref. XXXIII fol. 58', 29. V 1408; Ref. XXXIV fol. 72, 15. IV 1413.

njih su se — Novak Milkanić sa Stanavom, kćerkom Pribisava Krančića 1381, Obrad Prodoević sa Milicom, kćerkom Vukoja Tve-rejevića 1384, Rade Bogšić sa Tvrdislavom, kćerkom Stojka Ranjine 1394, Poprajac Novaković sa Marušom, kćerkom Novaka Milkovića 1395, Gojak Stojković sa Velkom, sluškinjom dubrovačkog kancelara Alberta 1397, Mladen Zugotić sa Mirkom, kćerkom pokojnog Brajka 1400 — tamo oženili i zasnovali svoje porodice²⁸⁾. Poslije toga počinjali su se, i to preko kredita, sve snažnije uključivati u trgovinu, u čemu je posebno prednjačio spomenuti Pokrajac Novaković.²⁹⁾ Ako bi zajedničkim radom stekli neku veću imovinu obično su se, uz arbitražu izabranih sugrađana, dijelili između sebe i potom nastavljali da posluju svaki za svoj račun³⁰⁾. Neki od njih, bilo da se radi o Dubrovčanima ili domaćim ljudima, i po nekoliko generacija su živjeli i djelovali u Drijevim. To pokazuju i njihovi testamenti kojima su svojim nasljednicima omogućavali na nastave porodičnu tradiciju na kućnom ognjištu. Tako Vukčin Ostojić ostavlja oporukom sva svoja pokretna i nepokretna dobra »kćerci Vladuši i drugoj kćerci ili sinu koga je očekivao da će se roditi«,³¹⁾ a Radojko Dobrovoević svoju kuću zavještava »da prelazi s koljena na koljeno«³²⁾. Pored djece kao direktnih potomaka, imovina onih koji su umirali na Neretvi ostajala je ponekad, prema stepenu srodstva, i drugim njihovim zakonitim nasljednicima, braći i sestrama³³⁾. U slučajevima da nakon pokojnikove smrti preostali nasljednici ne bi imali dovoljno sredstava za život ta imovina je bila prodavana i novac dobijen njenom prodajom trošen za njihovo izdražavanje³⁴⁾. Zbog toga su i djecu ostalu nezbrinutu smrću roditelja pojedinci usvajali i obezbjeđivali im egzistenciju³⁵⁾.

²⁸⁾ Lib. Dot. II fol. 90', 6. IV 1381; 113, 4. II 1384; 151', 23. I 1394; Lib. Dot. III fol. 3, 21. VII 1397; 20, 17. X 1395; 39, 7. II 1400.

²⁹⁾ Deb. Not. XI fol. 90', 17. VIII 1394; 132, 22. IV 1395; 165', 29. X 1395.

³⁰⁾ Tako su braća Grubač i Ivaniš Radmanić iz Drijeva, htijući svoja »bona et res omnia dividere« tako »quod quilibet ipsorum cognoscat partem suam ut ex ipsa possit libere disponere«, izabrali Ivana Kopitovića, Marka Bausovića, Radojka Dobrovoevića, Pavlića Petrovića i Dragoslava Petanovića »omnes de Narente« za arbitre koji će »de jure et de facto« odlučiti »pro divisionibus bonorum sourum fiendis«. HAD: Diversa Notariae (Div. Not.) XLIV fol. 252, 15. III 1428.

³¹⁾ »... zoche se trovasse de lo mio stabile e mobile lasso ala fiola mia Vladussa, o laltro fiolo o fiola mia, lo qual spretemo che se nascera se dio vora se sera vivo«. HAD: Testamenta Notariae (Test. Not.) XIV fol. 11, 15. XII 1445.

³²⁾ »in prima lasso la mia chasa allo proximo che vada de rede in rede«. Test. Not. XIII fol. 182', 10. II 1444.

³³⁾ Stojko, brat pokojnoga prezbitera Bogoja, primio je sva njegova dobra nakon smrti. Lett. di Lev. III fol. 45, 21. IV 1381. Slično njemu Ostoja i Bogosava, brat i sestra Bogmila Vekojevića, naslijedili su sva njegova pokretna i nepokretna dobra. HAD: Sententiae Cancellariae (Sent. Canc.) VIII fol. 31', 3. X 1431.

³⁴⁾ »... de concedendo epitropis Stoichi de Ragnina quod possint vendere unam domum dicti quondam Stoichi positam in mercato Narenti pro nutrimento Derusse uxoris dicti quondam Stoichi«. Ref. XXXIII fol. 139', 6. III 1410.

³⁵⁾ Matko Marković iz Šipana je izjavio »quod Perschum Bogunovich de Neretva et Stoynam filiam Pripchum Lucarich de Popoa presentes et volum-

Što se tiče broja stanovnika u Drijevimama, za bilo koje vrijeme nemoguće ga je tačno utvrditi. Istina, postoje neki elementi koji, iako se na osnovu njih ne daju praviti čak ni neke globalne procjene u vezi s time, dopuštaju, ipak, da se po pojedinim periodima iznesu određeni cifarski podaci o tome koliko je, barem približno, na neretljanskom trgu bilo muškog aktivnog stanovništva. Tamo je 1372. godine živjelo oko 200 muškaraca sposobnih za oružje,³⁶⁾ a u ratu sa bosanskim kraljem Ostojom dubrovačke vlasti su regrutovale u Drijevimama 50 ljudi iz redova svojih građana³⁷⁾. Deset godina docnije, u vezi sa dubrovačkim pohodom u cilju uspostavljanja vlasti nad ostrvima Korčulom, Hvarom i Bračom, Drijevljani su morali poslati »usque ad centum bonos homines armorum cum eorum barchis«³⁸⁾, a u toku konaovskog rata najprije 30 strijelaca, a potom i još 20 novih vojnika.³⁹⁾

Kako je to mnogo puta isticano, stanovnici Drijeva, od kojih se za neke zna da su tamo posjedovali i svoje kuće sa imanjima, uvijek su kada bi im zaprijetila opasnost od strane bosanske (1403, 1446, 1449), turske (1392, 1414, 1436, 1438, 1448, 1463, 1468, 1470), i mletačke vojske (1452) dobijali odobrenje da se presele na područje Stona ili Pelješca⁴⁰⁾. I onda, kad bi takve opasnosti minule, neki od njih su, izgleda, u isto vrijeme živjeli u oba ova mjesta. Kuriri koji su im trebali predati pismeni poziv za sud imali su tražiti Martola Volčića i Matka Brajakovića ili u Stonu ili na Neretvi⁴¹⁾. U Stonu su, isto tako, boravili Vlahota Hranković i njegov sin Nalko, inače poznati članovi dubrovačke naseobine u Drijevimama i dugogodišnji zakupci tamošnje carine⁴²⁾. Još čuveniji od ovih bio je Stanihna

tes recipio in meos filios« sa ugovorom da isti moraju ostati sa njim i raditi na njegovom imanju dok je živ »et in morte mea debent habere a me medietatem omnium meorum bonorum stabilium«. Div. Not. IX fol. 51, 29. VI 1372.

³⁶⁾ J. Tadić, *Pisma i uputstva I*, 461, br. 399, decembra 1372. Upor. M. Dinć, *Trg Drijeva* 142.

³⁷⁾ G. Škrivanić, *Rat kralja Ostoje s Dubrovnikom*, Vesnik Vojnog muzeja 5/2, Beograd 1958, 46.

³⁸⁾ Ref. XXXIV fol. 200', 15. VII 1413.

³⁹⁾ »... pro arcerys triginta asoldanis«. HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) IV fol. 180', 23. VI 1430; »... ad nostrum stipendium circum XX de Narento«. Cons. Rog. IV fol. 216', 12. VIII 1430.

⁴⁰⁾ Ref. XXXI fol. 107', 24. I 1398; Ref. XXXII fol. 166, 28. VIII 1403; Ref. XXXIV fol. 128', 28. VI 1414; Lett. di Lev. VII fol. 107', 27. VII 1414; HAD: Acta Consilium Maius (Cons. Mai.) V fol. 69', 31. VIII 1436; Lett. di Lev. XII fol. 119', 24. I 1439; Cons. Mai. IX fol. 223', 22. XII 1459; Cons. Rog. XII fol. 59', 29. IV 1452; Cons. Mai. IX fol. 243, 22. V 1452; 262, 24. X 1452; Cons. Rog. XVII fol. 92, 20. V 1462; Cons. Rog. XXI fol. 237, 6. VII 1472.

⁴¹⁾ J. Tadić, *Pisma i uputstva I*, 71 br. 72, 15. XI 1361; Lett. di Lev. VIII fol. 47', 23. IV 1432.

⁴²⁾ Lett. di Lev. III fol. 80, 5. VIII 1422; Lett. di Lev. XI fol. 147; 10. VI 1433.

⁴³⁾ On je pored »case duoe a Narente« ostavio svojoj ženi Anki i sinovima »la casa mia in Stagno«. Test. Not. XII fol. 98', 15. IX 1434. Dalje Orso Zamanjić je pred dubrovačkim sudom pokazao jedan instrumenat o dugu »sopra Bogich et Stanischna suo frafri e sopra li suoi beni de ducati cinquecento« i tražio da »tutti ibeni de idetti equali son apresso Rigussa uxor quondam del detto Bogich et cognata del detto Stanichna, di quali ben appare in

Sladenović, aktivan trgovac, sudija i upravnik naselja, koji je, zajedno sa bratom Bogićem i snahom Rigušom, raspomagao kućom i drugom imovinom u Stonu⁴³). Sve važnije događaje u svome životu Drijevljani su obilježavali upravo tamo. Tako je upravniku carine Radoju Miladinoviću bilo odobreno odsustvo s posla da dođe u Ston zbog ženidbe⁴⁴), a Franko Đorđić i Simko Galović su, kada su se razboljeli, ležali u Stonu, gdje se očekivalo da bi ih i smrt mogla zadesiti⁴⁵). Drugi su je opet, kao što su Ivaniš Radmanić, zvani Gudeljčić i Radonja Radosalić, zaista dočekivali u njemu⁴⁶). Međutim, u Stonu ih nisu okupljali samo dani radosti i tuge. Do ovog mjesta dospijevali su i zbog zadovoljenja drugih potreba⁴⁷). U slučajevima spomenutih opasnosti spolja neki od stanovnika sa Neretve dobijali su od strane dubrovačke vlade parcele zemlje u Stonu i na njoj podizali kuće i vrtove⁴⁸). To potvrđuju i njihovi testamenti kojim su, pored kuća u Drijevimama, ostavljali često svojim potomcima i kuće u Stonu⁴⁹). Oni kojima to nije polazilo za rukom uzimali su ih pod zakup od domaćeg stanovništva, i vjerovatno, u njima otvarali potreban poslovni prostor⁵⁰). Pored onoga koga su na zakonit način dobijali na uživanje, pojedinci su ponekad izvjesne površine zemljišta dubrovačke opštine u Stonu i bespravno uzurpirali⁵¹). Posjedovanje

registro de cancellaria de Stagno« budu sekvestrirana. Lett. di Lev. IX fol. 199, 27. III 1424.

⁴⁴) »... de faciendo gratiam Radoe Miladinovich gabeloto nostro Narenti, quod causa maritacionis eius possit venire Stagnum per decem diem«. Cons. Rog. IV fol. 241', 13. X 1438.

⁴⁵) »... che Francho de Georgio et Simcho de Gallo sono li a Stagno amalati et lui dubita che per la morte non perdesse le suo raxon«. Lett. di Lev. IX fol. 184, 12. VI 1423.

⁴⁶) »Hoc est testamentum Ivanissi Radmanich dicti Gudelich de Narente mortui a Stagno«. Test. Not. XV fol. 175', 7. VII 1456; »Hoc est testamentum olim Radogne Radosalich de Narente mortui a Stagno«. Test. Not. XVIII fol. 93', 8. VI 1464.

⁴⁷) Upravniku drijevske carine Radoju Miladinoviću bilo je odobreno odsustvo s posla od tri dana da može doći u Ston »pro certis suis agendis et opportunitate« (Cons. Rog. V fol. 205', 2. VII 1435), a njegovom kolegi Simku Galoviću »pro recuperatione denario« (Cons. Rog. VI fol. 55, 22. V 1436).

⁴⁸) Samo u drugoj polovini 1452. kada je u Drijevimama prijetila opasnost od Mlečana, Maroju Patizloviću, Stojmiru Pribiloviću, Mihoču Anđeloviću, Vukas-u Ostojiću i Radonji Vukčiću bilo je dodijeljeno opštinsko zemljište u Stonu »pro faciendo domum«. Cons. Rog. XIII fol. 45, 1. VII 1452; 53, 15. VII 1452; 53', 13. VII 1452; 54, 13. VI 1452.

⁴⁹) Među onima koji su to činili ističu se Pokrajac Novaka Pribiljubovića (Test. Not. X fol. 82, 12. III 1417), Stanihna Sladenović (Test. Not. XII fol. 98', 15. XI 1434), Ivaniš Radmanić, zvani Gudeljčić (Test. Not. XV fol. 175', 2. III 1456), Radonja Radosalić (Test. Not. XVIII fol. 93', 3. XII 1458) i Radonja Miljahnčić (Test. Not. XVIII fol. 95, 17. XI 1459).

⁵⁰) Marko, podstrigač sukna i Matko Gojanović su krajem 1444. iznajmili »unam eorum domum positam a Stagno totam in territorio comunis« Nikoli Pokrajčiću iz Drijeva za jednu narednu godinu »et hoc precio yperperi vigintiduorum pro afflictu dicte domus«. Div. Not. XXVIII fol. 103', 12. X 1444.

⁵¹) Tako je početkom 1434. pokrenuta tužba protiv nasljednika Vlahote Zugotića zbog toga što su »occupant ex territorio comunis medium brachium« (Cons. Rog. V fol. 187, 15. II 1434; Lett. di Lev. XI fol. 171', 18. XI 1433), a Vitasu Žubiću iz Drijeva bila je naređeno da se preko svojih zastupnika

takvih imanja donosilo im je i obavezu čuvanja Stona od požara i nadoknađivanja šteta nanesenih u stonskim poljima i vinogradima⁵²).

Pored Stona i Osobljave na Pelješcu, gdje su se u vrijeme spomenutih opasnosti, a ponekad i bez njih, sastajali i živjeli, neki stanovnici Drijeva su se povremeno opredjeljivali i za druga mjesta svog stalnog boravka. Tako je već mnogo puta ranije spominjani drijevski zlatar Vukan Dobrovoević dotad stečenim novcem podigao 1448. godine kuću u Dubrovniku, a i Radoslav Miotanić je, pored one u Neretvi, također raspolagao jednom kućom u gradu Sv. Vlah⁵³), dok se njihov bivši sugrađanin »Nixa Bieloevich olim de Narente« spominje jedanput doslovice kao »habitor Ragusy⁵⁴). Sve veći izgledi za zaradom u gradskim naseljima u unutrašnjosti Bosne privlačili su i stanovnike neretljanskog trga da se trajnije nastane u njima. Najbolje primjere za to imamo u slučajevima Cvjetana Milišića iz Drijeva koji je živio u Fojnici i tamo se s Ivanom Dobretkovićem oko nečega sporio⁵⁵), te braće, Ratka i Cvjetka Brajkovića, zakupaca četvrtog dijela jedne rudarske jame u Deževici i vlasnika dvije kuće, od kojih jedne u Stonu, a druge na Neretvi⁵⁶). U potrazi za još boljim i unosnijim poslovima neki od njih su dospjevali i u dublju unutrašnjost bosanske i srpske države, kao, na primjer do Srebrenice i Novog Brda⁵⁷), Međutim, spretniji i hrabriji

mora pojaviti pred dubrovačkim sudom »pro occupationes terrenorum comunis in Stagno« (Div. Not. XVIII fol. 32', 16. I 1434). Povodom istih stvari dubrovačka vlada je odredila trojicu oficijala da »comittere et mandare debeant hereditibus Vlachote Zugotich vel tutoribus ipsorum heredum sive possidentibus domos quas habent in Stagno, cum quibus perintrarunt territorium comunis, et similiter Vitaxio Chovio per similem occupatione«. Lett. di Lev. XI fol. 171', 18. X 1433.

⁵²) Polovinom 1414. u Malom vijeću je donešena odluka da Pavle i Nikša, sinovi Novaka Skosovića iz Drijeva budu »franchi et liberi a custodys ignium et montium Stagni et ab omni rata pro qua solveretur pro dictis custodys et similiter ab omnibus angardys damnorum vinearum et camporum plani Stagni«. Ref. XXXIV fol. 20. VII 1414.

⁵³) Neki kamenar Žore se obavezao spomenutom Vukanu izraditi jedan trijem na stubovima za kuću sa dvije stepenice, po uzoru na trijem kuće don Mateja Getaldića u Stonu, po cijeni od 25 perpera, te tri prozora po uzoru na prozore kuće ser Martola Zamanjića smještene kod crkve Sv. Stjepana, po cijeni od 9 perpera za svaki prozor i još četiri prozora po cijeni od 5 perpera za svaki i sve te izradevine na kraju predati mu na mjestu gdje ih je radio kod crkve Sv. Dominika u Dubrovniku. Div. Not. XXVI fol. 177, 19. IV 1443; »Et la chasa la qual sie in Ragusa lasso ali mei figlioli. Et queste case qual sono a Narente voglio che se parta per mezo«. Test. Not. XI fol. 53, 18. VII 1421.

⁵⁴) Div. Not. XIII fol. 204, 18. X 1421.

⁵⁵) HAD: Acta Consilium Minus (Cons. Min.) XIII fol. 89', 21. X 1452.

Upor. D. Kovačević—Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, 188—189.

⁵⁶) Prilikom diobe spomenuta braća su podijelila sva zajednička pokretna i nepokretna dobra osim »ex partibus quatuor unius fuece de qua ruda foditur in Deseviza« i »domos due quarum una est in Stagno et altera in Narente« koja četiri dijela zakupljene rudarske jame i ove dvije kuće »erant comunes inter ipsos«. Div. Not. XVIII fol. 97', 15. IX 1433.

⁵⁷) »... fecerunt lamentum supra Franchum Guhotich de Narente qui fuit eorum fantus in Novamonte«. HAD: Lamenta de Foris (Lam. de For.)

među njima nisu se zadovoljavali čak ni time, nego bi se, nošeni nešto potrebom za nalaženjem novog zanimanja, a nešto svojim avanturističkim duhom, obreli ponekad i s druge strane Jadrana i tamo, privremeno ili stalno, svoju staru domovinu zamjenjivali novom. Kada se odlučio na takav put u Veneciju, Crijep Tikosalić je 1425. ustupio Milutinu Rusojeviću svoju kuću u Drijevimama⁵⁸⁾, a Neretljanin Stojak Prodašić, već tada stanovnik italijanskog grada Barolia, sredinom 1418. godine oženio se sestričnom dubrovačkog krojača Bogosava Panoševića⁵⁹⁾. Svakako, najveći zaljubljenik ovakvih putovanja među njima bio je Franko Vlahić iz Drijeva, koji je išao »sorgido per lo mondo« i kada je jednom prilikom želio »andar ala via de Roma«, ne znajući »quello da esser per la venuta«, on je 15. marta 1465. sastavio svoj testament u Stonu, da bi nakon nešto više od godinu dana umro u Rimu⁶⁰⁾.

Glavno zanimanje stanovnika u Drijevimama bila je, u prvom redu, trgovina. Za mnoge od drijevskih žitelja to potvrđuju sačuvane arhivske vijesti koje govore neposredno o njihovim poslovima⁶¹⁾. Međutim, i za one o čijoj trgovačkoj aktivnosti nema mnogo direktnih podataka ponekad u dokumentima izričito stoji da su »mercatori«, ili se još češće označavaju kao međusobno udruženi poslovni kompanjoni »socii«⁶²⁾. O tome da je njihovo glavno i isključivo zanimanje bila upravo trgovina, zbog koje su se oni i okupljali i zadržavali na ovom trgu, najbolje svjedoče sadržaji njihovih testamentata u kojima se spominju najrazličitije vrste artikala kojima su trgovali. Pored velikog angažovanja u uveznoj i izveznoj, stanovnici Drijeva su bili važan činilac i u lokalnoj trgovini ovoga mjesta. Oni

XV fol. 194, 25. V 1442. O trgovcima iz Drijeva koji se sreću u Srebrenici vidi D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 232.

⁵⁸⁾ »E che lo detto Zrieph andando a Venexia la racomado a Milutin Rusoevich, igual Milutin raconzandola feci algun lavorier in essa«. Lett. di Lev. IX fol. 88, 24. X 1425.

⁵⁹⁾ »... asserens se maritasse Bogossavam Petchi filiam consorbinam suam Stoiacho Prodasich olim de Narente nunc habitator Baroli et sibi dedisse in dotem ypp. centum quindecim, secundum consuetudinem Ragusy«. Div. Not. XVI fol. 171', 27. XII 1430.

⁶⁰⁾ HAD: Comandamento di Stagno (Com. di Stag.) I, fol. 134, 15. V 1465; Test. Not. XXII fol. 23—23', 9. VI 1466; HAD: Testamenta di Stagno (Test. di Stag.) I fol. 133', 9. VI 1466.

⁶¹⁾ Div. Not. XI fol. 78, 28. V 1404; Lam. de For. II fol. 147', 30. I 1417; Div. Not. XII fol. 234', 3. I 1418; Cons. Min. IV fol. 252, 28. VI 1429; Test. Not. XII fol. 90', 28. XI 1434; Lam. de For. X fol. 272', 10. IX 1439; Cons. Rog. VII fol. 249, 3. IV 1441; Test. Not. XIII fol. 157', 24. IV 1443; Div. Canc. XLII fol. 237, 10. XII 1452; Cons. Min. XIV fol. 217', 2. V 1458; Test. Not. XVIII fol. 94', 8. VI 1464 i dalje.

⁶²⁾ »Dragich Novachovich mercator in Narente«. Deb. Not. XII fol. 30', 27. VIII 1401; »Hobrad Milossevich mercator in Narente«. Deb. Not. XII fol. 35. 2. X 1401; »Milutin Rusoevich mercator in Narente«. Deb. Not. XII fol. 36', 8. X 1401; »Borach Pribilovich mercator in Narente«. Deb. Not. XII fol. 40', 24. X 1401; »Tomcho Benesich mercator in Narente«. Deb. Not. XII fol. 44', 4. XI 1401; »Goyslavus Stoisich et Braian Qualchovich mercatores in Narente«. Deb. Not. XII fol. 64, 9. II 1402; »Nicholam et Braian mercatores Narenti«. Ref. XXXII fol. 9', 22. VIII 1402 i dalje.

su u njemu, u stvari, držali prave trgovačke lokale (stacune i botege)⁶³). Ime Stojka prodavca ⁶⁴) besprijekorno potvrđuje i postojanje ljudi koji su se bavili poslovima takve vrste. Njihove radnje su bile, svakako, radnje mješovite robe nabavljene za potrebe tamošnjeg tržišta. O širokom asortimanu robe najbolje govore inventari radnji prilagani uz testamente. U takvim popisima imovine koje su iza sebe ostavljali drijevski trgovci nakon smrti sreću se stvari najrazličitijeg porijekla, počev od onih najosnovnijih prehrambenih artikala, preko velikoga broja vrsta tekstilne robe i ukrasnih predmeta, pa do umjetnog cvijeća i igala za odjeću i obuću⁶⁵).

Pored trgovine, dubrovačka vlastela i trgovci koji su boravili u Drijevima zanimali su se i poslovima druge prirode, od kojih po značaju, prvo mjesto, svakako, pripada zakupu neretljanske carine od bosanskih vladara i oblasnih gospodara. Tim poslom su se bavili: ser Klement Držić 1334, ser Petar Bobaljević 1344, ser Bisto Bunić i ser Klement Držić 1346, zlatar Simo Stefanić i Ratko Sumanić 1352, ser Vita Gučetić, ser Vlaho Gradić, ser Junije Kalić, ser Lone Držić 1356—57, ser Petar Gundulić 1372, Žore Bokšić 1397—98, i njegov sin Nikola 1402—1403, ser Klement i Vita Restić 1413, Stanihna Sladenović, Matko Brajaković i Cvjetko Gudeljić 1417, Marko i Luka, sinovi Matulina Pripčica, Stjepan Pribinić, Petar Primović i Simko Galović 1419, ser Teodor Prodanelić, Petar Primović, Matko Matulinović, i Stanihna Sladenović 1421, ser Teodor Prodanelić, Radin Tolinović i Petar Primović 1422, Vlakota Kranković i njegovi sinovi Nalko i Franko 1425—28, 1440—43 i Vlakuška Milojković i Radoje Miladinović 1446—47. godine. Za ove Dubrovčane važno je istaći da oni nisu bili carinski službenici vlasnika drijevske carine. već samo njeni zakupci. Otud su bili obavezni da jedino kralju ili feudalcima isplate ugovorenu svotu u vidu zakupnine, dok su naplatu carine organizovali u sopstvenoj režiji. Dalje, u ugovorima sklapanim između njih i bosanskih gospodara postoji i niz drugih

⁶³) Dobroslav Černek je izjavio da je bio »in statione mea in Narento« i odatle vidio kako je Bisto Bunić sa mnoštvom vlaha napao na barku Foske Lukarevića (HAD: Liber Malificiorum (Lib. Mal.) I fol. 111, 19. VI 1350), dok su neki Obrad i Sredan držali »in Narento prope ecclesiam unam stationem ad afictum« u kojoj su prodavali ulje i drugu robu. (Lett. di Lev. III fol. 71^r, 17. V 1383). Vukčin Ostojčić iz Drijeva je svojom oporukom zahtijevao da se Vlakuški Dobriloviću »de la roba zoche ho in la botega« dade »de panno biavo yperperi 16« i da njegov brat Grgur »debia cavar de la botega ducati 6 perche sono suoi«. Test. Not. XIV fol. 11, 15. XII 1445.

⁶⁴) Pavle de Tomadio i Milias Priboević su početkom 1445. prodali drvenu kuću smještenu u drijevskom trgu »Stoycho stacionario« (Div. Canc. XXI fol. 25^r, 1. II 1367), a nekoliko mjeseci dočnije Mihoč Budačić i Stanj obuçar primili »a Stoyco stacionario« neka dobra Pripka kovača. (Div. Canc. XXI fol. 136, 21. X 1367).

⁶⁵) Test. Not. IX fol. 66—66^r, 5. II 1405; 74^r, 27. IX 1405; 81—81^r, 27. XI 1406; 86—86^r, 5. I 1407; Test. Not. X fol. 83, 12. III 1427; Test. Not. XI fol. 69^r, 22. IV 1422; 80—81, 4. II 1423; 122—122^r, 16. IV 1425; 137—137^r, 2. IV 1426; 200, 15. IV 1429; Test. Not. XII fol. 15—15^r, 31. XII 1431; 46—46^r, 28. X 1432; 90—91^r, 18. XII 1434; Test. Not. XIII fol. 111—111^r, 8. I 1443; 170, 21. II 1444; 182—183, 8. V 1443; Test. Not. XIV fol. 84—85^r, 13. VI 1449; Test. Not. XVIII fol. 93—94^r, 8. VI 1459; 95, 17. XI 1459 i dalje.

zanimljivih pojedinosti kao što su visina zakupnine carine, rok tražanja njenoga zakupa, način isplate ugovorene svote i postupak u slučaju ako zakupac ostane dužan⁶⁶⁾.

Uz trgovinu i zakup carine, Dubrovčani su se u Drijevimama bavili i zanatstvom. Osim njih, u ovoj vrsti zanimanja i domaći ljudi djelimično su uzimali učešća. Najbolji dokaz za to imamo u nizu ugovora o šegrtovanju djetića sa Neretve kod dubrovačkih i drugih majstora. Međutim, njihova dalja sudbina, tj. da li su se nakon završenog naukovanja vraćali u Drijeva da rade, ili su, pak, ostajali da se bave svojim zanatom u mjestu školovanja, izuzev nekoliko slučajeva, nije nam poznata. Zato je na ovom mjestu samo za neke od zanata moguće ustanoviti da li su Dubrovčani ili domaći ljudi bili njihovi nosioci.

Kao i u ostalim bosanskim mjestima i u Drijevimama se najranije počinju javljati vijesti o zlatarskom zanatu. U stvari, već sredinom XIV vijeka zlatari Stjepoje i Rađen su se udružili između sebe radi odlaženja na neretljanski trg⁶⁷⁾, ali se ne zna da li su ostali duže nego što je trajao posao zbog koga su tamo otišli. Tridesetak godina docnije, u vezi sa vraćanjem izvjesnog đuga Luki Bogdanoviću i ispitivanjem mjesta boravka Pribila Glejevića, spominju se neki Lazar i Pripko Butković kao zlatari stalno nastanjeni u Drijevimama⁶⁸⁾. Najviše podataka od svih njih sačuvano je o Vukanu Dobrovoeviću, zlataru sa Neretve. Pored glavnih, zlatarskih poslova, on se bavio trgovinom, te davanjem, čak i strancima, novca na zajam, a učestvovao je i u drugim vidovima javnog i poslovnog života na trgu⁶⁹⁾. Vjerovatno se radilo o domaćem čovjeku iz Drijeva, sa statusom dubrovačkog građanina, koji je nakon izvjesnog vremena podigao i kuću u Dubrovniku⁷⁰⁾. Neki od ovih neretljanskih zlatara zauzimali su određeno mjesto i u organizaciji lokalne vlasti. Tako su spomenuti Lazar i Vukan Dobrovoević često obavljali dužnosti sudija na Neretvi⁷¹⁾. Poput zlatarskog, počinju se dosta rano sretati

⁶⁶⁾ Mon. Rag. V, 384, 17. I 1355; Lj. Stojanović SSPP I/1, 71 br. 78, 19. V 1355; Div. Canc. XVIII fol. 118—118', 31. III 1356; Ref. XXX fol. 63, 2. IV 1397; Sent. Canc. IV fol. 146, 25. VII 1403; Div. Canc. XXXII fol. 326', 29. XI 1413; Div. Not. XII fol. 219—220', 1. III 1418; Cons. Min. II fol. 73', 12. VII 1419; Cons. Rog. II fol. 46', 13. VII 1419; Deb. Not. XIII fol. 354, 14. I 1422; Lam. de For. V fol. 169, 7. V 1423; Cons. Min. III fol. 213, 12. IV 1425; Cons. Min. IV fol. 1, 23. IV 1426; 95, 14. VI 1427; 247', 21. VI 1429; Cons. Min. VIII fol. 155', 30. IV 1440; 243', 30. VIII 1441; Cons. Rog. IX fol. 3', 7. I 1443; Div. Not. XXVI fol. 142, 16. 1443; Lett. di Lev. XIV fol. 47', 20. XI 1450; Cons. Rog. X fol. 24, 31. VIII 1446; Cons. Min. XI fol. 45', 11. X 1446; Cons. Rog. X fol. 83, 14. III 1447.

⁶⁷⁾ Div. Canc. XVII fol. 29, 5. III 1352.

⁶⁸⁾ J. Tadić, *Pisma i uputstva I*, 417 br. 374, 17. V 1380; Lett. di Lev. III fol. 59, 5. X 1382.

⁶⁹⁾ Krajem 1441. njemu je odobreno da može izvesti 8 peča tkanina iz Dubrovnika u Drijeva (Cons. Rog. VIII fol. 65, 10. XI 1441), a osam godina docnije posudio je Antoniju Rostoru iz Firence 110 dukata (Div. Canc. LXI fol. 244', 21. X 1448). O ostalim vidovima poslovne aktivnosti ovoga drijevskog zlatara vidi S. Čirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača* 96, 236.

⁷⁰⁾ Vidi nap. 53.

⁷¹⁾ M. Dinić, *Odluke veća I*, 202, 7. I 1382; Cons. Min. VII fol. 14, 17. I 1436; Cons. Min. VIII fol. 124, 9. XII 1440; Cons. Min. X fol. 95', 1. I 1445.

podaci i o postojanju kovačkog zanata. Još polovinom 60-tih godina XIV stoljeća dvojica Dubrovčana su primili 23 zlatna dukata iz dobara drijevskog kovača Priboja⁷²⁾, a kasnije je i Cvjetko Radetić »de Narente« otišao kod Radiše Vitkovića koji ga je, uz hranu i odjeću, obećao »docere cum artem suam fabrilem«⁷³⁾. Upravo sa razvojem zanimanja vezanih za preradu metala, stvarali su se i drugi zanati čiji su predmeti obrade bili drvo i kamen. Među takvima, svakako, prvo mjesto pripada drvodjeljama, za čije su sticanje vještine u Dubrovniku i druga mjesta veoma često stizali upravo momci sa Neretve⁷⁴⁾. U krugu njihovih šegrtskih interesovanja ističe se i naukovanje u bačvarskom zanatu⁷⁵⁾. Na manjoj cijeni nije bilo ni kamenarsko zanimanje. Zato su, u cilju sticanja vještine klesanja kamena, Cvjetko Zoranović i Ivan Govinović stigli do Dubrovnika, a Jovan Pripčić čak do Trana, da bi savladali »artem petrarie« i nakon osam ili deset godina šegrtovanja dobili »ferramenta ipsius artis«⁷⁶⁾, ali, na žalost, kada su ih dobili ni za jednog od njih ne znamo da li su se kao svršeni majstori vratili u Drijeva. Pored navedenih, dječaci iz Drijeva su izučavali i zanate vezane za proizvodnju i obradu tekstila. Tako su se Radat Ratković i Radonja Radovčić kvalifikovali u tkačkom poslu⁷⁷⁾, dok je Vukmir Gingašić živio i radio kao podstrigač sukna na trgu Neretve⁷⁸⁾. Još brojniji od ovih bili su krojači. Vladna, sestra Dragile Nakojevića, s proljeća 1419, za sumu od 100 perpera, založila je svoju kuću Vuku Dabojeviću, sartoru iz Drijeva, zbog koje je, nakon izvjesnog vremena, došlo do nekoga spora među njima⁷⁹⁾. Sredinom 1431, tamošnji krojači Vuk i Pripko, kao prokuratori Stanihne Sladenovića, bespravno su na trgu zaposjeli dvije kuće Vukoslava Dobromanića⁸⁰⁾. Svakako, u vezi sa poslovima iz tekstilne struke stoje i zvanje Ilije, kapara⁸¹⁾, i Antonija i Nikole, dvojice bojara u Drijevim⁸²⁾. Prema interesovanju za

⁷²⁾ Div. Canc. XXI fol. 136, 21. X 1367.

⁷³⁾ Div. Canc. XL fol. 22, 22. VI 1444.

⁷⁴⁾ Bili su to Radin, sin Radenča (Div. Not. V fol. 47', 11. III 1326), Toloe, sin Vidoja (Div. Not. VI fol. 172', 14. XI 1340) i Stjepan Bonšić (Div. Canc. XXXVI fol. 207', 24. VII 1407).

⁷⁵⁾ Njegovim izučavanjem bavili su se: Đurađ Ostojić (Div. Canc. LIII fol. 186, 5. VII 1439), Radonja Vukčević (Div. Not. XXV fol. 77', 24. VI 1441) i Ifko Milenović (Div. Not. XXXIV fol. 3, 9. I 1449).

⁷⁶⁾ Div. Canc. XXXIII fol. 71', 13. XII 1396; Div. Not. XI fol. 123, 20. VI 1405; Div. Canc. XXXVIII fol. 242, 20. IV 1412.

⁷⁷⁾ Div. Canc. XLII fol. 158', 75. X 1424; Div. Canc. XLIII fol. 141, 30. V 1425.

⁷⁸⁾ »... contra Vochmirum Gingassich chimator et Radoe Petrovich ambos de Neretva«. Lam. de For. XLII fol. 158', 25. X 1470.

⁷⁹⁾ Div. Not. XII fol. 302', 10. III 1419; Lett. di Lev. IX fol. 40, 20. VII 1424.

⁸⁰⁾ »... Vochum sartorem et Pripchum sartorem, procuratores Staniehne Sladinovich« Sent. Canc. VIII b, fol. 43', 12. XII 1431. Osim toga i Vukašim Radivoljić i Bogmil Radetić iz Drijeva su se bavili izučavanjem krojačkog zanata. Div. Canc. XXXI fol. 55, 6. III 1393; Div. Canc. XXXVI fol. 103. 10. X 1406.

⁸¹⁾ »Helias cappellarius«. Div. Canc. XIII fol. 43', 12. X 1341.

⁸²⁾ »... Antony tintoris«. Div. Canc. XX fol. 82', 10. XII 1365; »... Vuch sartorem et Nicolam tintorem«. Sent. Canc. VIII c fol. 186, 2. V 1436.

njegovo izučavanje, važno mjesto pripadalo je i kožuharskom zanatu⁸³). Teško je ustanoviti da li je bio Dubrovčanin ili domaći čovjek neki Antonio, pellizarius sa Neretve⁸⁴). Mjerač soli u tamošnjoj carini Rajko Sedlarić bio je, vjerovatno, sin nekoga sedlara iz Drijeva⁸⁵). Poput mnogih drugih zemljaka, i Bogoslav Prikodonić je 1403. otišao u Dubrovnik i tamo u toku pet narednih godina kod Nikole Radinovića, caligariusa, upoznao tajne obućarskog zanata⁸⁶), a njegov kolega po struci, Radoslav, poslije dvije i po decenije obavljao je ovaj posao na Neretvi⁸⁷). Ovome spisku zanimanja pridružuje se i berberski zanat čijim se izučavanjem u Dubrovniku bavio i Ratko Utjeković »de Narente«⁸⁸). U vezi sa pojačanom potrebom stanovništva za oružjem u ratu, kao i za odbranu u svakodnevnom životu, u Drijevimama se počinju razvijati i pojedini oružarski zanati. Tamo su živjeli i radili Brajan i Ratko, spatario⁸⁹), te Mastro Matihio, corazario⁹⁰), dok se Radoje Mirković iz Drijeva unajmio kod Radašina Gionzića, štitara, koji ga je, slijedeći postojeće običaje, obećao »docere artem suam«⁹¹). Najzad, i onima sa malo više talenta pružala se mogućnost za izbor poziva, kakvu je iskoristio i Radoje Dragosaljić, djetić sa Neretve, kada je otišao kod Radašina Jončića radi usavršavanja svoje vještine u slikanju⁹²).

Od trideset i četiri vrste zanata koliko ih je ukupno postojalo u srednjovjekovnoj bosanskoj državi⁹³), za osamnaest ih se (zlatari, kovači, stolari, bačvari, kamenari, tkači, podstrigači sukna, krojači, kapari, bojari, kožuhari, sedlari, obućari, berberi, mačari, oklopari, štitari i slikari), ili preko imena šegrta koji su odlazili, mahom u Dubrovnik, radi njihovog izučavanja, ili imena onih koji su već obavljali određeni zanat na trgu, s pouzdanošću zna da se javljaju u Drijevimama. Međutim, kako se često ne može utvrditi jesu li se

⁸³) Među šegrtima koji su se bavili izučavanjem ovoga zanata spominju se sljedeći djetići sa Neretve: Mitić Ostojić (Div. Canc. XXXVII fol. 250', 22. V 1412), Ostoja Tvrdisalić (Div. Canc. LII fol. 30, 27. XII 1437), Brajan Brajković (Div. Not. XXVII fol. 178', 14. IX 1444), Radojko Grljunović (Div. Canc. LXII fol. 172, 16. XI 1450), Radobrat Radonjić (Div. Canc. LXIII fol. 5, 1. VIII 1451).

⁸⁴) Div. Canc. XXX fol. 76, 2. XI 1393.

⁸⁵) Lam. de For. V fol. 166, 7. V 1423. Upor. D. Kovačević—Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 215. nap. 72.

⁸⁶) Div. Not. XI fol. 169, 18. VIII 1406.

⁸⁷) Test. Not. XI fol. 200, 2. IV 1429.

⁸⁸) Div. Canc. XXXV fol. 68, 15. V 1404.

⁸⁹) Test. Not. X fol. 83, 12. III 1417; Deb. Not. XV fol. 35', 20. XI 1426. Upor. D. Kovačević—Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 209.

⁹⁰) Lett. di Lev. VIII fol. 133', 19. XI 1429.

⁹¹) Div. Not. XXI fol. 49', 19. XI 1437.

⁹²) »Radoe Dragosaglich etatis annorum XXIII et ultra locavit se et operas suas magistro Radassino Joncich pictori... Et versa vice dictus conductor promisit illum tenere sanum et infirmum per totum dictum tempus annorum quatuor et bene tractare illum et victum et vestitum sibi condenter secundum usum famulorum et docere illum artem predictam«. Div. Canc. XLIV fol. 113', 18. II 1327.

⁹³) Vidi D. Kovačević—Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 220.

dječaci sa Neretve nakon završenog zanata vraćali nazad, kao ni to da li su postojeće zanatlije tamo bili Dubrovčani ili domaći ljudi, za većinu ovih zanata nemoguće je decidirano kazati da li su spadali u domen interesovanja jednih ili drugih. Po svemu sudeći, nekim od njih su se bavili i jedni i drugi, s tim što se za mnoge od ovih zanatlija mora naglasiti da su novac stečen obavljanjem svog glavnog posla ulagali često u trgovačke, kreditne i druge unosne djelatnosti i tim se, dakle zanimali čitavim spektrom različitih poslova⁹⁴). To znači da specijalizacija zanimanja u Drijevimima, kao ni u drugim bosanskim mjestima u srednjem vijeku, nije bila sprovedena do kraja, pa otud proizilazi i pojava da se ista osoba jednovremeno bavi i zanatom i trgovinom⁹⁵).

Zahvaljujući upravo nepostojanju diferencijacije zanimanja, imamo mnoštvo slučajeva da su se pojedinci u Drijevimima, uz svoju osnovnu trgovačku djelatnost, bavili poljoprivrednom proizvodnjom ili uzgojem stoke. Na takvu praksu najbolje ukazuju sadržaji njihovih testamenata kojima su, pored ostalih stvari, svojim nasljednicima ostavljali različite vrste žitarica i stoke. Oni su, u stvari, u Doljanima, Crnićima i drugim okolnim mjestima od tamošnjih seljaka uzimali parcele zemlje u zakup i na njoj proizvodili velike količine pšenice, ječma, zobi i sijerka⁹⁶). Slično tome, neki od njih su uzgajali krave, volove i telad, ovce, ovnove i jagnjad, konje, kobile i ždrebad, te jarce i svinje, a ponekada čak i pčele⁹⁷). U toku ljeta tu stoku su davali u Zaton i ostale susjedne krajeve na ispašu⁹⁸), a preko zime je, vjerovatno, držali u svojim stajama koje su se morale nalaziti negdje u blizini ali izvan grada.

Drijeva su vremenom postala središte u kome se stanovništvo, pored trgovine i raznih vrsta zanata, bavilo i drugim vidovima aktivnosti. Stanjani (albergari) su držali svratišta, konake i brinuli se za smještaj putnika, njihovih konja i robe. Osim njih, tamo je bilo i gostioničara, kod kojih se svračalo na piće, ali ne i odsjedalo⁹⁹). Zatim, u vezi sa posebnim geografskim uslovima neretljanskog trga, postojala su u njemu i određena specijalna zanimanja (solara, nosača, plakara i mjerača soli), vezana samo za obavljanje nekoga odre-

⁹⁴) Najbolju ilustraciju zato pruža navedeni primjer drijevskeg zlatara Vukana Dobrovoevića (Vidi nap. 53 i 69).

⁹⁵) D. Kovačević—Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 221—222.

⁹⁶) Test. Not. IX fol. 81', 27. XI 1406; Test. Not. XI fol. 112, 16. IV 1425; 200, 15. IV 1429; Test. Not. XII fol. 46—47', 28. X 1432; 157', 24. IV 1433.

⁹⁷) Test. Not. IX fol. 81, 27. XI 1406; Test. Not. XII fol. 46—47', 28. X 1432; Test. Not. XIII fol. 11', 4. IX 1442; Test. Not. XVIII fol. 93'—94., 8. IV 1464; 95, 17. XI 1464.

⁹⁸) Tako se Obrad Pribisalić iz Zatona obavezao Drijevljaninu Brajku Dabišinoviću »et governare et guardarle et pascholarle« tri vola i dvije krave, (Com. di Stag. I fol. 75', 23. XI 1450), a Georgij Brajaković dao također na ispašu Radonji Pakorčiću »bechi 5 mei... castroni 3... pigure 10 mie... cavala una e cavalo uno fiol de dita cavala«. (Test. Not. XIII fol. 157, 24. IX 1443).

⁹⁹) Vidi D. Kovačević—Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* 236.

denoga posla¹⁰⁰). I na kraju, tamo se vrlo često sreću i sluge zaposlene mahom kod trgovaca ili nekih drugih osoba¹⁰¹), te lokalna sirotinja za čije su izdržavanje pojedinci svojim testamentima ostavljali milostinju¹⁰²). Vjerovatno su se iz redova ovih posljednjih regrutovali i oni koji su, ne nalazeći drugih sredstava za život, prodavali svoju radnu snagu drugima. Takvu pojavu u Drijevimat možemo početi pratiti još od 20-ih godina XIV, da bismo se s njom susretali sve češće od početka XV vijeka. Unajmljivanjem »sebe i svoga rada« u početku su se više bavile žene, dok je to docnije gotovo u potpunosti postalo privilegija muškaraca. Kakvim su se oni poslovima zanimali pošto bi sa svojim gospodarima dolazili do novog mjesta boravka, iz ugovora sklapanih s njima, to se ne može jasno vidjeti, ali, po svemu sudeći, radili su sve ono što bi im ovi naređivali. Putevi koji su ih opredjeljivali za ove često od jedne do osam godina duge i neizvjesne službe bili su različiti. Najčešće su se, razumije se, završavali u Dubrovniku, a zatim u Slanom, Brenu, Kotoru i Baru, te morem dosezali i do Venecije, Ferma, Firenze i Trana, na italijanskoj, i Kandije, na grčkoj strani. I konačno, da bi opravdali povjerenje koje bi im ukazivao na poslu, najamnici sa Neretve su morali »dobro, vjerno i bez krađe« služiti svome patronu, te »njegove stvari i dobra« prilikom rada »dostojno paziti i čuvati« i od njega u toku ugovorenog roka »ne bježati«, zašto se ovaj obavezivao da će im davati »namirnice za život, odjeću i obuću«, a, uz to, ponekad i nešto novca u gotovini¹⁰³).

¹⁰⁰) »Putnich salarii Radosav bastarius, Tuertscho placarius«. Lam. de For. VI fol. 164, 21. X 1435; »Putnich mečurar«. Lam. de For. V fol. 166, 7. V 1423; »Volčho miserator della gabella, Vitcho miserator«. Lett. di Lev. X fol. 55', 14. II 1429. Upor. D. Kovačević—Kojić. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 236.

¹⁰¹) Radonja Miljahnčić iz Drijeva ostavlja oporukom »che sia pagato lo mio famegljo Radivoy per suo salario ypp. 9« (Test. Not. XIII fol. 95, 17. XI 1464), a Radojko Dobrovoević ističe u svome testamentu »anchora sono debito alla fantescha de Jachsa Gallovich perperi quarantacinque«. (Test. Not. XIII fol. 182, 10. II 1442). Radin Butković se tužio pred dubrovačkim knezom »supra Pribislavum de Neretva eius famulum. Lamenta de Intus (Lam. de Int.) I fol. 187, 14. V 1406), a Vlahota Zugotić na Radivoja »famulum Pierchi Clunovich« pošto ga je sa grupom Drijevljana zasreo i premlatio u trgu. (Lam. de For. VI fol. 164', 23. X 1425).

¹⁰²) Dobrosav Vukosaljić, zvani Župan iz Drijeva je svojim testamentom zahtijevao da od svih dugova koji se sakupe poslije njegove smrti »terça parte se dia per anima mia alli poveri«. Test. Not. 69', 29. IV 1422.

¹⁰³) Sve ovo o odlasku spomenutih lica na stranu radi nalaženja zaposlenja pisano je na osnovu sljedeće arhivske građe: Div. Not. V fol. 27, 9. V 1325; 74, 6. I 1326; Div. Canc. XII fol. 180, 15. XII 1355; Div. Canc. XIV fol. 143, 5. III 1344; Div. Canc. XVII fol. 48', 7. VII 1352; Div. Canc. XXII fol. 80', 9. IX 1369; Div. Not. IX fol. 46, 26. I 1372; 76', 29. IV 1373; Div. Canc. XXIII fol. 65, 3. XI 1395; Div. Not. XI fol. 67, 28. XI 1403; Div. Canc. XXXV fol. 49', 13. II 1404; 129, 30. XI 1404; 162, 1. III 1405; Div. Not. XI fol. 135, 14. I 1406; Div. Canc. XXXVI fol. 69, 20. VI 1406; 95', 13. IX 1406; Div. Not. XI fol. 177, 18. X 1406; Div. Canc. XXXVI fol. 118', 9. XI 1406; 171', 2. V 1407; 189', 16. VI 1407; Div. Canc. XXXVII fol. 35', 18. IV 1408; 56, 1. VI 1408; 111, 17. IX 1408; 246, 27. VIII 1409; Div. Canc. XXXVIII fol. 81, 3. VII 1409; 101', 9. XI 1409; 128', 20. V 1410; 240', 5. IV 1412; 252, 5. VI 1412; Div. Canc. XXXIX

Život drijevskog stanovništva, bilo da se radi o Dubrovčanima ili domaćim ljudima sa statusom dubrovačkih građana, odvijao se u tijesnoj saradnji i pod punom kontrolom dubrovačke vlade. U stvari, zbog značajne uloge koju je neretljanski trg imao u njenom opštem privrednom razvitku, Dubrovačka Republika je poduzimala čitav niz raznovrsnih mjera da bi pomogla i podstakla trgovačku i druge vidove djelatnosti stanovnika nastanjenih u Drijevimu. Ona im je, na primjer, davala detaljna uputstva o tome kako da se u datom momentu drže pred provalama bosanske, turske i mletačke vojske¹⁰⁴). Zatim im je strogo naređivala da se ne miješaju u međusobne zadjevce bosanske vlastele, koje su nastajale oko suvlasničkih odnosa u tamošnjoj carini¹⁰⁵). U slučajevima kada bi žiteljima Drijeva, i pored svih zvaničnih garancija, bila povrijeđena neka njihova prava, dubrovačka vlada je odmah putem pisama ili svojih poslanika intervenisala kod hercega Stjepana i braće Radivojevića¹⁰⁶). Ne samo za života, već i nakon njihove smrti, ona nije prestajala voditi brigu o svojim podanicima na Neretvi. Da bi je spriječila od propasti, vlada je preko lokalnih sudija ili za to specijalno određivanih lica sakupljala imovinu onih koji bi tamo umirali, i po mogućnosti je pretvarala u novac koji je, potom otpremala u Dubrovnik¹⁰⁷). Iz sličnih je razloga imenovala i pojedince da, u cilju

fol. 114', 2. VIII 1412; Div. Canc. XXXVIII fol. 273—273', 24. IX 1412; 229, 20. I 1413; Div. Canc. XL fol. 131', 5. III 1415; 213', 2. IX 1415; 285, 19. III 1416; Div. Canc. XLI fol. 9, 23. VI 1416; Div. Canc. XLII fol. 284', 2. VI 1424; Div. Canc. XLIII fol. 214', 17. X 1425; Div. Not. XVIII fol. 45, 8. VI 1435; Div. Not. XX fol. 207, 29. III 1436; Div. Canc. XLIX fol. 301', 22. V 1436; Div. Canc. LI fol. 11', 16. IX 1437; Div. Canc. LIII fol. 135', 18. IV 1439; Div. Canc. LIV fol. 223, 2. VI 1440; Div. Canc. LVII fol. 24, 21. XI 1442; Div. Not. XXVIII fol. 183', 11, II 1445; Div. Canc. LXI fol. 116', 27. V 1448; 169', 25. VI 1448; Div. Not. XXXIV fol. 59', 15. III 1449; Div. Not. XXXVIII fol. 189, 13. I 1454; Div. Canc. LXIV fol. 144, 25. XI 1454.

¹⁰⁴) Ref. XXX fol. 107', 24. I 1398; Ref. XXXII fol. 166, 28. VII 1403; Lett. di Lev. VII fol. 107', 27. VII 1414; Cons. Min. V fol. 69', 31. VIII 1436; Lett. di Lev. XII fol. 119', 24. I 1439; Cons. Mai. IX fol. 223', 22. XII 1459; Cons. Rog. XII fol. 59', 29. IV 1452; Cons. Mai. IX fol. 262, 24. X 1452; Cons. Rog. XVII fol. 92, 20. V 1462; Cons. Rog. XXI fol. 237, 6. VII 1472.

¹⁰⁵) Lj. Stojanović, SSPP I/1, 473 br. 489, 13. VIII 1409; Cons. Rog. V fol. 108, 30. IX 1432; Lett. di Lev. XI fol. 115, 27. X 1432; Lett. di Lev. XII fol. 146', 6. VI 1439.

¹⁰⁶) Lj. Stojanović, SSPP I/1, 411—412 br. 419, 6. IV 1399; 471 br. 487, 9. II 1409; Lett. di Lev. IV fol. 110, 16. VIII 1406; Cons. Rog. VII fol. 18', 16. II 1439; 24', 4. III 1439; Cons. Rog. IX fol. 212', 4. II 1446; 213', 5. II 1446; Cons. Rog. XI fol. 153, 11. II 1450; Cons. Rog. XIV fol. 261, 19. II 1456; Lett. di Lev. XIV fol. 183, 3. III 1456; Lett. di Lev. XVI fol. 157', 17. VI 1456; Cons. Rog. XV fol. 201, 25. II 1456; Lett. di Lev. XVI fol. 68', 20. II 1459; Cons. Rog. XIX fol. 165', 31. I 1467.

¹⁰⁷) »... quod ipsi iudices Narenti deberent recogliere omnes res et bona quondam presbiter Nichole prothopop debitoris dicti Alexy, et quod deberent ipsas res mittere Ragusium«. Lett. di Lev. III fol. 70', 15. V 1383; »... dicti iudices debeant accipere et congregare per eorum mani totum id quod reperitur de bonis dicti Vocoslavi in Narento et scribere in una cetulla et totum id quod reperient et congregabunt per eorum mani mittere debeant Ragusius in manibus Regiminis«. Lett. di Lev. V fol. 83, 15. II 1405; »... ve acometemo et comandemo che ricevando questa siati cum glepitropi et scriso in tuto quello che se trovva de ibeni de Milutin per invintario ordenanda mente. Et habiando

utvrđivanja njihove autentičnosti, ispituju testamente pokojnika i, vjerovatno, iako se to nigdje izričito ne navodi, ponekad vode računa o njihovoj zaostavštini¹⁰⁸).

Vlada Dubrovnika je neprekidno održavala pismene veze sa stanovnicima neretljanskog trga, od kojih je, isto tako, povremeno dobijala odgovarajuću poštu¹⁰⁹). U toj prepisci bili su tretirani različiti problemi, od kojih najčešće pitanja u vezi sa međusobnim sukobima, pljačkama, zakupom carine, uvođenjem nezakonitih dažbina, zabranama lokalnim trgovcima da se slobodno kreću po Bosni i tome slično¹¹⁰). Pisma takve sadržine obično su prenosili za to posebno otpremani i nagrađivani kuriri, koji su ostvarivali i druge vrste kontakata između dubrovačke vlade i njene naseobine u Drijevimama. Njihovim uslugama vlada se koristila i prilikom uručivanja poziva

facto linvintario mandati ogne in man dela nostra corte cum la copia dele dicte cose«. Lett. di Lev. IV fol. 164, 4. XI 1405; »...per tanto vogliamo et comandiamove che subito vedete le presente dobiatte cercare et investigare et ritrovare tuti ibeni del dicto Pribicho e arecharveglie in mano, et lo vino et grano et simelle cosse et massartie grosso che non se possono dextramente portare vendetelle et mandate idenari con quelle altre cosse qua a Ragusa nelle mane della nostra signoria«. Lett. di Lev. V fol. 44', 13. IX 1410; »Per la morte Maroye Ricallovich, voleme che sequestradi in man segure tuto quello che se trovasse del suo in Narenti. Et linventario de quello che se trovava mandati in nostre man«. Lett. di Lev. VII fol. 150, 6. III 1416; »...vi requiremo et comandemo che voi dobiate recuperare et assunare tucti denari et mercantie et cose del dicto Radach et per buona mano mandarle qua alle nostre mani«. Lett. di Lev. IX fol. 62, 21. IV 1425.

¹⁰⁸) »Per tanto fate acopiar dila el ditto testamento et fate examinar li testimoni chi sono acripti in lo ditto testamento, zoe se la ditta Vladna fo de sanamente gando feze el ditto testamento.« Lett. di Lev. IX fol. 166, 15 V 1424; »...chome fatto questo testamento et bona et sanamente quello che dixè in lo testamento chele la veritade«. Lett. di Lev. IX fol. 183 b, 20. V 1424; »...vuy dobiati chiamar idetti testimoni, e mostrandoli el ditto testamento el qual ve mandiamo in questa incluso, dobiati seperamente con sacramento zascuno da per se examinarli e domandarli se cognosceno quello esser testamento del ditto Zivan, e se quando el fece esso testamento luy era di bona mente e sanno inteletto, e se forno assignato per testimoni o non«. Lett. di Lev. XI fol. 117, 2. XI 1432.

¹⁰⁹) »...mercadanti nostri Ragusei abitanti in Narente salute. Abbiamo ricevudo una vostra letera«. Lett. di Lev. IV fol. 164, 4. XI 1405; »Per Stanichna Sladinovich gabeloto ne vien scritto e fato lamento sopra di voi«. Lett. di Lev. IX fol. 11, 20. VIII 1423; »Data in Narenta a di 22. junio 1433. Per Simcho de Galo vostro servidor chom rechomandaxion«. Lett. di Lev. X fol. 217, 22. VI 1433; »...cum uno scritto, de man fatto a Narente in 1422. adi 10. novembro sottoscritto com testimoni«. Lett. di Lev. IX fol. 158, 16. VIII 1425; 173', 20. VII 1424.

¹¹⁰) Lett. di Lev. III fol. 47, 19. V 1382; 71'—72, 17. V 1383; Lett. di Lev. IV fol. 139—139', 16. VII 1408; 164, 4. XI 1409; Lett. di Lev. V fol. 64', 24. VII 1407; Lett. di Lev. VII fol. 72—72', 10. VI 1413; 153', 6. IV 1416; HAD: Lamenta Politica (Lam. Pol.) II fol. 3, 31. VI 1417; Cons. Min. II fol. 54, 3. IV 1419; Cons. Rog. II fol. 39, 26. VI 1419; Lett. di Lev. VIII fol. 43, 30. I 1422; Lett. di Lev. IX fol. 11, 20. VIII 1423; 36', 10. VII 1424; 63', 7. V 1425; 134, 27. VII 1425; 138', 20. X 1425; di Lev. X fol. 8', 5. III 1427; 11', 29. III 1427; 21', 6. VI 1427; 24, 15. VI 1427; Lett. di Lev. XI fol. 54, 12. X 1431; Cons. Rog. V fol. 150, 15. VI 1433; 226, 7. X 1434; 215, 16. VII 1434; Lett. di Lev. XII fol. 37—37', 30. VI 1436; Cons. Rog. VII fol. 18', 16. II 1439; Lett. di Lev. XIV fol. 3', 22. XI 1448 i dalje.

na sud pred kojim bi se pojedinci u zakazanom roku morali pojaviti u Dubrovniku¹¹¹).

Pored ovoga, gotovo na svakom koraku prisutnog uticaja Dubrovčana, danas je moguće pratiti i druge strane života drijevskih stanovnika. To se, u prvom redu, odnosi na način njihovog uključivanja u svakodnevnicu neretljanskog trga na kome su kupovali, sami podizali, od predaka nasljeđivali, te putem miraza i nepodmi-renih im dugova dolazili do potrebnih kuća¹¹²). Svakako, u zavisnosti od veličine i materijala od koga su građene, te njihove kuće su bile različite vrijednosti i cijene su im se kretale između 7 i 70 perpera¹¹³). Međutim, oni koji ni na jedan od spomenutih načina ne bi mogli doći do kuće uzimali bi je od drugih pod zakup i u njoj živjeli¹¹⁴). Sve je to, razumije se, često vodilo stvaranju jednog veoma komplikovanog sistema suvlasničkih odnosa nad kućama, zbog koga su gotovo redovno izbijali međusobni sukobi i nesporazumi, koji su rješavani tek pred dubrovačkim sudom¹¹⁵). S druge strane, zajednički je život oduvijek upućivao ljude jedne na druge, kakav je bio slučaj i sa Neretljanima, koji su se u datim momentima potpomagali među sobom i posuđivanjem određenih suma novca. To sazna-

¹¹¹) Lett. di Lev. XI fol. 10', 27. VIII 1419; 29, 19. IV 1420; Lett. di Lev. V fol. 64', 24. VII 1407; Lett. di Lev. VI fol. 103, 14. X 1413; Lam. Pol. II fol. 3, 31. VI 1417; Lett. di Lev. VIII fol. 43, 30. I 1422; 45, 30. II 1422; 74, 17. VIII 1423; Lett. di Lev. IX (poseban prilog) ad fol. 128, 3. X 1425; 139, 9. X 1425; 154', 22. VI 1425; 158, 16. VIII 1425; 184—184', 12. VII 1423; 186', 13. VIII 1423; 187, 24. VIII 1423; Lett. di Lev. XV fol. 60', 11. III 1429; 64', 6. VI 1429.

¹¹²) Div. Canc. XIII fol. 33', 4. X 1341; 43', 12. X 1341; Lett. di Lev. III fol. 45, 21. IV 1382; Div. Canc. XXXIII fol. 115, 1. VII 1398; Div. Canc. XXI fol. 125, 2. IX 1367; Test. Not. XI fol. 122—122', 16. IV 1425; Test. Not. XII fol. 15, 14. XI 1431; Lib. Dot. III fol. 21, 14. XII 1425; Lett. di Lev. V fol. 50, 6. VIII 1408.

¹¹³) Ilija kapar je prodao Radoslavu Radenoviću i Radoslavu Radojeviću »unam eius domum lignaminis positam in Narento pro yperperos VII« (Div. Canc. XIII fol. 43', 12. XI 1341), a drijevski sudija Milčim kupio »unam domum a Stoycho que fuit dicto presbitri Bogoe yp. LXX vel circha«. (Lett. di Lev. III fol. 45, 21. IV 1382).

¹¹⁴) Milko Radovanić je izdao »ad afflictum Rossino cognatode Toloe, unam suam domum de lignamine quam habet in Narento« zašto mu se ovaj obavezao plaćati »pro afflictu dicte domus quantum stabit in ea grossorum XXVI quolibet mense« (Div. Canc. V fol. 92', 29. XI 1313), a Maruša Grubačevića iz Drijeva je ostavila »la casa al figlolo Climoe lo primo anno che se debia dar ad afficto, e lo afficto che se dia ala figlola mia Radula, che se compre la gonella«. (Test. Not. XI fol. 137, 2. IV 1426). Upor. D. Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, Godišnjak Društva istoričara BiH, God. XXI—XXVII, 1976, 30—31. nap. 9.

¹¹⁵) Ser Pavle Gundulić, advokat Palka Medoevića je pred dubrovačkim sudom tužio Stanihnu Sladenovića da je ušao »in una casa del dicto Palcho posita in Narente, la qual quello Palcho lassa ali suoy creditori nel suo testamento«, na šta je dubrovački sud presudio »che ricevuda questa« (Lett. di Lev. V fol. 50, 6. VIII 1408; 62', 22. VI 1407), a Vuk Daboević, krojač u Drijevimu je, i pored toga što se obavezao da »non la podesse cazar de casa in vita sua« htio prodati kuću Vladne, sestre Dragila Nakojevića, koju mu je ova dala u zakup za 100 perpera, zbog čega je dubrovački konzul sa svojim sudijama zahtijevao »de non vender la dicta casa«. (Lett. di Lev. IX fol. 40, 20. VII 1424; Div. Not. XII fol. 302', 10. III 1419).

jemo zahvaljujući upravo tome što pitanja takvih dugova nisu uvijek blagovremeno rješavali, već su često sačekivali da oni ili, pak, njihovi nasljednici to moraju učiniti, poslije sudske presude, po slovu zakona¹¹⁶⁾. U takvim bi im se prilikama znale ponekad dešavati i neprijatnosti druge vrste. Tako su neki od njih, zbog na vrijeme nepovraćenih dugova svojim sugrađanima, u stegama okova ili među zatvorskim zidovima gubili i svoju slobodu¹¹⁷⁾. Osim ovih u kreditnim poslovima, pojedinci su prilikom preduzimanja nekih zajedničkih poduhvata ostvarivali i ostale vidove međusobne saradnje koja, uz dosada posmatranu, često pokazuje i onu drugu stranu medalje na kojoj se ocrtavaju njihovi brojni sukobi u vezi sa raznim trgovačkim i drugim transakcijama¹¹⁸⁾. Još masovnije od ovih bile su svađe koje su dovodile ponekad i do otvorenih tuča. Tako je Ivan Popitović prijeto Cvjetanu Bogdanoviću »da će mu nožem dušu izvaditi«^{116a)}, a Petar Primović Radiši Tolojeviću da će ga »svezati i zavezanog protjerati iz Neretve«¹¹⁹⁾. Nalko, sin Vlahote Hrankovića je, zajedno sa šestoricom svojih sluga, provalio u kuću neke Radete iz Drijeva i oštro je premlatio¹²⁰⁾, dok je Vlahota Zugotić sa isukanim mačem skočio na Grubača Gudeljčica i htio ga ubiti¹²¹⁾. Izvjesni Bohemij sa Neretve je u nekoj svađi povukao malo Radoja Jagodića za kosu¹²²⁾, a Radoslav Bogdanić i Maroje Vukosaljić su premlatili ženu Ostoje Pribisaljića i počupali joj svu kosu¹²³⁾. Dalje su Gojislav Nepesilo i Nikša Utješenović Miltošu Draškoviću, te Stanihna Sladenović, Ljubiša Poručenović i Radojko Dobrovoević Božićku Dapkoviću, zvanome Babi, drvenom palicom nanijeli ozlede na desnoj ruci¹²⁴⁾, a Vukac Drkolica Radovanu Prodaniću kocem

¹¹⁶⁾ Lett. di Lev. IX fol. 188, 20. X 1423; 146', 9. II 1425.

¹¹⁷⁾ »...chomo Stanichna Sladanovich sotto la sua fede la qual sua fede la qual de per anni dui a Utisen Bogetich lo a ligato e messolo in ferri e anche li a tolto altre cose e cerzelli dela sua mogler«. Lett. di Lev. X fol. 21', 6. VI 1427; »E Vuy non guardando afede nesuma hevete messo in ferri eligado lo ditto Utissen Bogetich«. Lett. di Lev. X fol. 22, 6. VI 1427; »...per lo fatto de Utisen Bogetich ligato et messo in ferri per Stanichna«. »Hostoia Dragoslaglich coram domino Simone de Bona conqueritur supra Milosium Sial dicens quod in die lune in mercato Narenti capo feceram dictum Milosium pro certo meo debito. Et dum fuisset detentus erupuit fugam«. Lib. Mal. I fol. 96', 22. VII 1402; »Cum ser Andreas Mar. de Volço haberet in carceribus detentum Marcum Bausovich de Narente pro suis aliquibus debitis«. Div. Canc. XLIII fol. 238, 28. XI 1425.

¹¹⁸⁾ Tako se Stjepko Sergelović tužio na Petra Primovića zbog neke soli koju mu nije isplatio (Lett. di Lev. IX fol. 141', 27. X 1424), a Radoslav Tolojević tvrdio da je Primović bez njegove saglasnosti prodao jednu njihovu zajedničku barku i da mu odgovarajuću sumu novca dobijenog za nju nije predao. (Sent. Canc. VII fol. 195—196', 23. V 1426).

^{118a)} Lam. de For. VIII fol. 167', 19. III 1429.

¹¹⁹⁾ Lam. de For. VI fol. 70', 17. XII 1424.

¹²⁰⁾ Lam. de For. VI fol. 215', 15. III 1426.

¹²¹⁾ Lam. de For. V fol. 269, 4. III 1424.

¹²²⁾ Lam. de Int. II fol. 12, 3. XII 1441.

¹²³⁾ Lam. de For. VII fol. 245', 8. XII 1427.

¹²⁴⁾ Lib. Mal. II fol. 124, 17. VI 1408; Lam. de For. VII fol. 195', 18. VI 1427.

razbio glavu¹²⁵). Spomenutog Vlahotu Zugotića su Petun Jezdić, zajedno sa svojim slugama i ženom Stanulom, premlatili kamenjem i toljagama i odsjekli mu palac desne ruke¹²⁶), a nepuna dva mjeseca docnije Ziza Vukosaljić, Nikola Vukšić i Radinac Stanjević povrijedili mu lijevo oko i izazvali frakturu vrata i lobanje, govoreći u oba slučaja da to čine zbog osvete Cvjetka Gudeljčića čiji je ovaj bio ubica¹²⁷). To ubistvo do koga je, vjerovatno, došlo negdje početkom 1423. godine postalo je ubrzo razlog najkrvavije mržnje između ove dvije porodice (Zugotića i Gudeljčića) i zbog toga je, svakako, ostavilo dubok trag u mnogim dokumentima Dubrovačkog arhiva. U stvari, već s ranog proljeća te godine Vlahota i Stjepan Zugotić, s jedne, te Grubač, Jakov i Ivaniš Gudeljčić, s druge strane, pokrećući pitanje »de omnibus et singulis iniuriis et offensionibus inter se«, obećali su daće »primum Narentum appulerint publice et alta voce cridari facient per loca solita pacem predictum, et quod ipsi Gudeglic nil habent male volunta adversus predictos Zuchotich, sed habent illos tanquam amicos et fratres, et econverso dicti Zugotich de predictis Gudeglic« i pridržavati se toga »secundum usis et consuetudinem contrate et Bosne«¹²⁸). Ali, po svemu sudeći, u ovoj prilici se od obećanja nije otišlo dalje, pošto su čitavu godinu dana kasnije nadležne vlasti pozivale i jednu i drugu zavađenu stranu da dođu u Dubrovnik zbog izmirenja¹²⁹). Gotovo isti postupak oko sprečavanja krvne osvete bio je nakon izvjesnog vremena vođen i u vezi sa pogibijom Vučete, brata Vukca Marišića sa Neretve. Naime, po presudi donesenoj od strane jedne grupe od njih izabranih arbitara, bilo je sredinom 1429. naređeno spomenutom Vukcu (Marišiću) da odmah, kada bude tamo u Drijevim, »mora dići protiv Gojaka i braće Stipčića (sa Stona) sramno proturen glas zbog krvi njegovog brata Vučete koja nije bila učinjena od rečenoga Gojaka i braće Stipčića« i zbog toga »putem javnog proglasa obavijestiti čitav neretljanski trg da niti su Gojak niti i jedan od njegove braće bili krivi za proljevanje rečene krvi, već su naprotiv bili i ostali nevini u tome«. Vjerovatno, da bi stala na put novim ljudskim žrtvama, spomenuta odluka je svojim daljim tekstom predvidjela i novčanu kaznu u iznosu od 100 zlatnih dukata za slučaj ako bi se Drijevljanin Vukac, ili neko od njegovih srodnika, usudio poslije njenoga stupanja na snagu učiniti »neku nepravdu ili uvredu« stonskoj braći Stipčićima¹³⁰). Pored svih ovih njihovih međusobnih sukoba koji su

¹²⁵) Lam. de For. XIX fol. 101, 7. VII 1445.

¹²⁶) Lam. de For. VII fol. 48, 10. VIII 1426.

¹²⁷) Lam. de For. VI fol. 164', 23. X 1428.

¹²⁸) Div. Not. XIV fol. 75', 18. III 1423.

¹²⁹) Cons. Rog. III fol. 206, 29. II 1424; Cons. Mai. III fol. 14', 1. III 1424; Cons. Rog. III fol. 207', 10. III 1424; Cons. Mai. III fol. 15, 11. III 1424; Cons. Rog. III fol. 208, 18. III 1424.

¹³⁰) »Et apresso zudichemo et sentiamo che lo ditto Vočaç Marsich esendo zunto in Narenta, che debia levare la fama la quale aveva infamata sopra Goiach et fratelli Stipçich per la sangue delo suo fradello Voceta, la galle sangue non era fata, per li ditti Goiach et fratelli Stipçich, ne vera ne verissima, et subito fare cridare per tuto lo mercato de Narenta anuntiando

obično počinjali verbalnim uvredama a završavali se fizičkim napadima, te ponekada čak i gubljenjem života, trgovci nastanjeni u Drijevimama su se povremeno sukobljavali i sa zakupcima tamošnje carine. Razloge za to trebalo bi, prije svega, tražiti u pokušajima uvođenja nekih dotada neuobičajenih novosti u carini i bespravnom oduzimanju tuđe robe od strane ovih posljednjih¹³¹⁾. Zbog neriješenih suvlasničkih odnosa u njemu, do kraja komplikovana i zamršena uprava neretljanskog trga dovodila je zaista do grdnih nespozazuma između trgovaca i carinika. Svakako, najbolju ilustraciju zato nalazimo u postupku vođenom početkom mjeseca maja 1423. pred dubrovačkom vladom povodom jedne njihove svađe čiji ćemo tok na ovom mjestu prikazati. Kada je jednom oko 3 sata po ponoći čuo otvaranje kapije na ogradi, carinik vojvode Sandalja Petar Primović, zvani Kljunović, pronašao je jednoga vlaha i domaćeg čovjeka, po imenu Miladina Milatkovića, kako krađu so u carini. Poslije fizičkog obračuna s njima oteo im je šest ukradenih džakova soli i poslao glasnika kod sudija trga da ih pita za savjet šta će učiniti sa ovom dvojicom lopova. Umjesto očekivanog odgovora Primović je, vjerovatno, bio iznenađen pojavom upozorenih sudija i trgovaca koji su »sa štitovima, mačevima, strijelama i kopljima«, u društvu svojih žena, vičući i bacajući se kamenjem razbili dvije kapije na ogradi i troja vrata carinarnice i prodrli u nju. Pošto nije mogao zaustaviti zahuktalu rulju na vratima, Radonja Vatoljević, carinik vojvode Radoslava je odvalio nekoliko dasaka od prigradenog magazina za so i zatrpao rečenog Petra u nju. Nemogavši ga naći tamo, napadači su batinama i noževima udarali smrtonosno sluge po leđima. a Pavlovićevog carinika premlatili tako da je bacao krv na usta i da su mu kosti na grudima bile polomljene. Nisu se naravno zadovoljavali samo time, već su na kraju uzeli i jednu bundu postavljenu kožom od lisice, par čizama, konjsku uzdu i košulju Radina Tolinovića. Ovi trgovci sljedeće večeri ponovo su, između 1 i 2 sata, zveckajući oružjem, najprije stajali ispred carine, a potom je jedan od njih ušao u nju i tiho pozvao Petra Primovića da izađe vani, prijeteći mu da će ga isjeći na tome mjestu. U tom su momentu naišli Stjepko Pribinić, spomenuti Pavlovićev carinik Vatoljević i jedan kurir koga je bio poslao ser Teodor Prodanelić i spriječili ovoga u njegovoj namjeri. Tokom ove afere mnogo se iskompromitovao i Stanihna Sladenović, nadzornik nad čitavim mjestom u Drijevimama, kada je javno obećavao da će platiti »svaku stvar« onome ko uspije zaklati ili strijelom raniti carinika Primo-

atuta la universita de quello luoco publicamente, che ne Goiach ne niuno fratelli, non erano colpevoli ala opposition soprascripta dela dita sangue, anzi erano e sono iditti fratelli inocenti dela dita sangue, e damo inanzi che niguno non possi prosumer uno contra altro, che lo dito Vochaç o alchuno di suo parentado fata alguna inzuria over offensione contra iditti Goiach e fratelli, etrovandose che fosse per industria del dito Vochaç, volemo e sentiamo chel dito chada in pena de ducatos cento doro, segundo e scritto in cancelarae chome disopro contiene«. Div. Canc. XLV fol. 242',—243, 12. VI 1429.

¹³¹⁾ Ref. XXX fol. 58, 29. III 1397; Lett. di Lev. VIII fol. 44 b, 5. II 1422; 33, 22. XI 1421.

vića. U isto to vrijeme i trgovci su se, zbog nekih njihovih izgreda, tužili protiv Petra Primovića i njegovih drugova carinika u Dubrovniku, što, svakako, još više osvjetljava svu zamršenost odnosa koji su tada vladali na Neretvi. Pored ovih, na tim optuženičkim spis-kovima našli su se, također, kao njihovi prijatelji i saučesnici: vojvoda Pavle Durđević, sa braćom Nikolom, Vlatkom i Vukom i cijelim rodom, braća Vuk i Vlatko Dabišinovići sa rodom, Pavle Komljenovići i njegova braća Pavko, Vukac, Radat i cio rod, Pavle i Ivan Nimčići sa braćom i rodom, Čepnja Grubačević sa sinom, sinovcem i ljudima, Obrad Kovilac, Petina i njegovi ljudi, Vuk Milatović, Sanko i Marko sa bratstvom. Uvidjevši da te stalne svađe ne vode nikakvom dobru, dubrovačka vlada je na koncu morala narediti svojim građanima, sudijama i trgovcima, na jednoj, te carinicima, na drugoj strani, da se moraju među sobom izmiriti, dobro paziti i živjeti, jedni drugima dolaziti i prijateljski se sretati, ostavljajući sve ranije nesporazume po strani¹³²). I doista kao da je i bilo tako, pošto nakon toga vremena u dokumentima susrećemo sve manje podataka koji govore o takvim sporovima trgovaca i carinika. Ukoliko bi do njih možda i dolazilo vlada bi ponovo, uz primjenu odgovarajućih novčanih kazni, na vrijeme intervenisala i tako ih u kori-jenu sasijecala¹³³). Ali, s druge strane, njene poruke neretljanskim trgovcima da budu »pokorni lokalnim sudijama u onom što su dužni kako bi se na taj način izbjegli razlozi za nepotrebne skandale«¹³⁴) nisu, izgleda, imale tako snažnoga efekta kao u predhodnom slučaju. Naime, i poslije njih su poznati mnogi slučajevi da su pojedinci, ne samo otkazivali poslušnost, nego ponekad na grub i nedostojan način nanosili razne uvrede tumačima pravde i zbog toga dospijevali i u zatvor¹³⁵). Nije bila rijetka pojava da su neki od njih, kada je bilo u pitanju rješavanje izvjesnih nesporazuma sa sugrađanima, pribje-gavali i raznim nečasnim sredstvima. Takvi nisu prezali čak ni od toga da dovedu na trg neke ljude sa strane i uz njihovu pomoć premlate svoje protivnike¹³⁶). Nadalje, često prisustvo vlahi u Drije-vima donosilo je, također, mnoštvo problema ljudima koji su tamo

¹³²) Lam. de For. V fol. 167—170', 7. V 1423. Upor. M. Dinić, Trg Drije-va 142—143.

¹³³) Tako je u aprilu 1425. naredila Petru Primoviću »quod verbum injuriosum non audeat dicere Vlacote Crancovich neque Nalco neque Francho filiys dicti Vlacote (zakupcima drijevske carine) sub pena ypperperorum centum«, a isto tako i Franku Vlahotiću naredila da pod istom kaznom »non audeat dicere neque facere contra Petrum Primi«. Cons. Min. II fol. 217, 19. IV 1425.

¹³⁴) »... siate ad essi obedienti in quello chie debito, sicche piu avanti caxon non sia che scandalo intervegna«. Lett. di Lev. IX fol. 134, 27. VII 1426.

¹³⁵) Tako su Bogiša Poručeniović, te Radovan i Maroje Utišeniović zbog toga što su »inhoneste et malo modo pluribus vicibus multa et multa verba inhonistissima dixerunt contra dictos judices« bili osuđeni da »stare debeant in carceribus inferioribus comunis Ragusy usque ad quindecim dies mensis may proxime«. Cons. Min. III fol. 218, 23. IV 1425.

¹³⁶) Radin Miljenović, prema tužbi podnesenoj od strane Ivana Kopitovića »a menado alguna zente de fora sovra deto Ivan che li amazono«. Lam. de For. VIII (poseban prilog) ad fol. 245, 16. XII 1427.

živjeli¹³⁷). Svade s njima koštale su pojedince čak i zatvora¹³⁸). U sukob sa zakonom Neretljani su dolazili i zbog povremenih pljački u kojim su na trgu ili njegovoj bližoj okolini otimali jedni drugima novac, so, olovo, tkanine, kože, srebreninu i ostale vrste robe¹³⁹). Nastradali u takvim pljačkama, svadama i tučama obračali su se gotovo redovno dubrovačkoj vladi i od nje tražili pomoć¹⁴⁰). Ova bi obično nakon toga pozivala optužene na odgovornost pred svojim sudom¹⁴¹). U zavisnosti od stepena učinjenog krivičnog djela, njegovim akterima su u Dubrovniku bile izricane različite presude. U najvećem broju slučajeva takvi su kažnjavani zatvorom¹⁴²), a ponekad su nad njima bili primjenjivani i razni oblici torture¹⁴³). Za grublje prekršaje zakona bile su predviđene i smrtne kazne koje su, ipak, često zamjenjivane isplatom određene novčane globe¹⁴⁴).

Pod uticajem Dubrovnika i drugih primorskih mjesta, i Drijevljani su se organizovali u jednu bratovštinu, čiji se zadatak, uistinu, sastojao »u promicanju religioznosti i čuderednosti uz tjelesno pripomaganje svojih članova«¹⁴⁵). Ime te bratovštine na Neretvi nije nam poznato, ali se zato zna da su se u nju uključivali gotovo svi oni iz Dubrovnika, a vjerovatno i domaći ljudi, koji su se tamo okupljali radi trgovine, zakupa carine i drugih poslova. Zbog toga što je trgovcima naplaćivao carine veće od onih koje su bile propisane, Žore Bokšić je bio početkom 1397. osuđen novčanom kaznom u iznosu od 150 perpera, koje je morao isplatiti ili bratovštini, ili ih, pak, dati u svrhu popravljanja crkve u Drijevimama¹⁴⁶). Bratovština drijevskih trgovaca često je radila i na učvršćivanju lične bezbjednosti svojih članova. Tako su početkom maja 1423.

¹³⁷) Bisto Bunić je »cum multis Vlachis« napao i opljačkao barku Foske Lukarevića »in merchato Narenti« (Lib. Mal. I fol. 111—111', 19. VI 1350), a dubrovački knez i Malo vijeće dobili ovlaštenje »de proclamere faciendo Rogliam de Narente inculpatum de rissa his facta Narente cum Vlachis quod comparere debeat infra terminum qui videbitur ipsis .d. Rectori et consilio« te »de mittendo vocatum Radossavum Milatovich etiam inculpatum de dicta rissa pro examinando eum«. (Cons. Rog. VII fol. 91, 2. X 1439).

¹³⁸) »...captum fuit de detinendo Nicholam et Braiam mercatores Narenti, qui dicuntur esse chulpobiles brige facte cum Vlachis domini Regis Bosne. Et ponantur in Sancto Marco. Et steat detenti donec parverit presentī Minori Consilio«. Ref. XXXII fol. 9', 22. VIII 1402.

¹³⁹) Lib. Mal. I fol. 111—111', 19. VI 1350; Lam. de Int. I fol. 4', 13. VI 1404; 41, 25. IX 1404; Lam. de For. II fol. 184', 19. V 1412; Lib. Mal. III fol. 35', 26. III 1413; Cons. Rog. III fol. 56', 20. IX 1421; Lam. de For. V fol. 143', 22. III 1323; Lett. di Lev. IX fol. 138', 20. X 1425; Div. Canc. XLIV fol. 16—16', 2. V 1426; Lam. de For. VII fol. 182, 10. V 1427; 249, 16. XII 1427; Lam. de For. IX fol. 107', 9. VIII 1432; Lib. Mal. VIII fol. 323, 30. X 1438; Lam. de For. XVI fol. 273, 26. VII 1443; Lam. de For. XIX fol. 105', 13. VI 1445; Com di Stag. I fol. 22, 10. III 1449; 89', 19. XI 1450.

¹⁴⁰) Lam. de Int. I fol. 4', 13. VI 1404; 41, 25. IX 1404; Lib. Mal. II fol. 124, 17. VI 1408; Lam. Pol. II fol. 90, 6. IX 1417; Lett. di Lev. VIII fol. 33, 22. XI 1421; Lam. de For. V fol. 269, 4. III 1424; 122', 19. VI 1425; 164', 23. X 1425; 215', 15. III 1426; Lam. de For. VII fol. 48, 10. VIII 1426; 182, 10. V 1427; 195', 18. VI 1427; 221', 21. VIII 1427; 245', 8. XII 1427; 249, 16. XII 1427; Lam. de Int. II fol. 12, 3. XII 1441; Lam. de For. XVII fol. 16, 26. VII 1443; Lam. de For. XIX fol. 101, 7. VI 1445; 105', 13. VI 1445; Lam. de For. XX fol. 101', 28. VI 1446; Lam. de For. XXIII fol. 146', 23. V 1450.

sudije i svi trgovci neretljanskog trga položili zakletvu u njoj da neće lažno svjedočiti protiv tamošnjih carinika s kojima su bili u nekoj zavadi¹⁴⁷⁾. Međutim, to nije bila dovoljno čvrsta garancija da će bratimi uvijek živjeti u međusobnoj slozi i ljubavi. U stvari, jedva tri godine nakon polaganja spomenute zakletve, na zahtjev nekih bespravno osuđenih članova drijevske bratovštine, bilo je pisano jedno latinsko pismo dubrovačkoj vladi protiv Gojisava Petrovića i Ostoje Radosaljića, sudija u Drijevimama, kojim je traženo da oni budu isključeni iz bratovštine i udaljeni sa dužnosti koju su tada obavljali¹⁴⁸⁾. Za koju je od dvije u dubrovačkim izvorima spominjane crkve, crkvu Sv. Vida ili crkvu Sv. Marije, bilo vezano djelovanje ove bratovštine u Drijevimama, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Ali, s obzirom da najranije vijesti o postojanju prve crkve datiraju već iz sredine 60-ih godina XIV vijeka, a druge tek iz 1434. godine¹⁴⁹⁾, to djelovanje bi, vjerovatno, trebalo vezivati prije za crkvu Sv. Vida.

¹⁴¹⁾ Ref. XXXIV fol. 186, 25. II 1413; Lib. Mal. III fol. 35', 26. II 1413; Lett. di Lev. IX fol. 191, 1. XII 1423; 178 b, 9. XII 1423; Lett. di Lev. X fol. 65, 2. VI 1429; Cons. Rog. IV fol. 106', 6. VI 1429; 110, 17. VI 1429; 179, 10. VII 1430; Cons. Min. VII fol. 88, 20. IX 1436; Cons. Mai. V fol. 123, 5. II 1437; Cons. Min. VII fol. 40, 4. VII 1440; Cons. Rog. XI fol. 103', 9. IX 1449.

¹⁴²⁾ »...super facto illorum de Narento qui sunt in carceribus nostris detenti«. Ref. XXXIV fol. 197', 1. VII 1413; »...de dando Consilium Rogatorum illis de Narente qui carcerati sunt ad diem jovis proximo«. Cons. Rog. II fol. 44', 10. VII 1419; »...de ponendo superscriptos Stanichna, Maroie et Radovoi in carceribus«. Cons. Rog. IV fol. 109', 17. VI 1429; »...de rogando affidam tribus Narentinis existentibus in carceribus comunis Ragusy«. Cons. Mai. V fol. 39', 23. VI 1429; »...de deliberando super factis istorum de Narente qui sunt in carceribus«. Cons. Rog. IV fol. 113, 12. VII 1429; 113', 14. VII 1429.

¹⁴³⁾ »...de ponendo et examinando Nalchum filium Vlacote cum tortura«. Cons. Rog. IV fol. 46, 24. I 1428; »...de examinando ipsum Nalchum cum tortura«. Cons. Rog. IV fol. 47, 7. II 1428; »...cum statim secundum ultrascriptam partem quassatus fuerit ter superscriptus Nalchus et nichil dixerit«. Cons. Rog. IV fol. 46', 25. I 1428.

¹⁴⁴⁾ »...de sententiando dictum Zvietchum Ghudelich ad mortem ... de sententiando Maroe supradictum Pulchovich ad mortem... quod pro habendo in manibus dictos Zvietchum et Maroe expendere possint a mille ducatos infra pro quolibet«. Cons. Rog. II fol. 23. V 1419.

¹⁴⁵⁾ K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj*, od XIII do konca XVIII vijeka, Sveska I, JAZU, Zagreb 1899, II.

¹⁴⁶⁾ »...sentenar se debia in perperi CL li quali se debia dare ala congregacion deli merchadanti over alo lavoriero dela glesia del merchato«. Ref. XXX (poseban prilog) ad fol. 62', 16. IV 1397.

¹⁴⁷⁾ »Perche zudesi et tutti mercadanti ano gurado in lor congregacion o torto o non torto contra di testimoniare«. Lam. de For. V fol. 169', 7. V 1423.

¹⁴⁸⁾ »...videlicet quod scripta fuit per ordinacione Pavlizy et superscripti Nalchi et superscriptorum accusaxorum congregatium et corruptentium mercatores et populum et incitantium ipsos contra dictos alios iudices, videlicet ipsum Goisavum et Ostoiam. Et non perminantium ipsos esse in dicta congregacione, nec exercere officium suum«. Lam. de For. VII fol. 24, 26. VII 1426.

¹⁴⁹⁾ Stanichna Sladenović je u svome testamentu, pored jednog perpera »a Sancta Maria a Narente«, ostavio i mnoštvo stvari »per renovacion dela chiesa«. Test. Not. XII fol. 98', 11. IV 1434. Upor. D. Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, 32—33, nap. 23.

Manje neizvjesna od toga bila je, svakako, činjenica da se vjerski život svakog žitelja, dok se nalazio i živio u Drijevimama, odvijao najvećim dijelom u ove dvije crkve u kojim je nedjeljom ili drugim praznikom, zajedno sa ostalim vjernicima, mogao prisustvovati službi božijoj i obratiti se za savjet svešteniku koji se stara i bori za dušu čovjekovu. Pored takvoga učešća u obredima, posebno velika naklonost crkve sticala se i darežljivošću prema njoj, za što je najzgodnija prilika bio kraj života, kada su ostarjelom ili oboljelom, dospjelom na smrtnu postelju, vjera i crkva ostajale jedina utjeha i najsigurniji put u život vječni i kada mu se, zbog svega toga, sve ono što je postigao na ovom svijetu činilo jadnim i ništavnim, pa je zato smatrao da ga je bolje dijelom zavještati jednoj od svojih bogomolja nego li u cjelini ostaviti ionako nezahvalnim nasljednicima na uživanje. Otuda i mnoštvo podataka u testamentima drijevskih trgovaca koji govore da su mnogi od njih, za spas svoje duše, te održavanje misa njima ili članovima njihovih porodica, ostavljali, na ime poklona, lokalnim crkvama različite sume novca i prilagali im ostale dragocjene predmete, zahtijevajući ponekad izričito da se imaju potrošiti »per renovacion dela chiesa«¹⁵⁰). Pored crkava u Drijevimama, Stonu i Dubrovniku pojedinci u svojim testamentima spominju i crkvu u Ljubuškom, iako ne navode kome je bila posvećena¹⁵¹), dok su neki od njih, kao što je Gojislav Orlović, zvani Petanović, za spas svoje duše tražili da se dio njihove zaostavštine mora poslati čak i do neke crkve u Rimu¹⁵²). Poznato je i nekoliko lica koja su vršila dužnost sveštenikâ, kapelanâ u Drijevimama, koji su, od krštenja novorođenčeta pa do praćenja umrlog na posljednjem putu, aktivno učestvovali u životu svakoga vjernika. Već početkom 1376. godine »prezbiter Bogoje kapelan Neretve« primio je od Miltena Priboevića, izvršitelja testamanta Obrena Vekojevića »jednu kuću zavještanu crkvi Sv. Vida u Drijevimama«¹⁵³). Nekoliko godina docnije njegov brat Stojko je, nakon smrti ovoga, sakupio »sva dobra pokojnoga prezbitera Bogoja«¹⁵⁴) i od njegovih dužnika

¹⁵⁰) Vidi nap. gore.

¹⁵¹) Gojislav Orlović, zvani Petanović je svojim testamentom ostavio jedan srebreni pojas »che se vendi e che se daga due parti in Lubisia in la chiesa« (Test. Not. XIII fol. 170, 21. II 1444), a Radojko Dobrovoević »a Lubussa che me dagano le messe de Santo Gregorio yperperi VI«. (Test. Not. XIII fol. 183. 18. V 1444). Upor. D. Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, 31 nap. 15, 33 nap. 27.

¹⁵²) »Anchora tuto quello che se trovera in mia chasella de argento et de ducati che tuto parti Radovaz et Catherina per mitade salvo voglio che subito li deti Radovaz et Catherina debiano mandare in Roma per mia anima«. Test. Not. XIII fol. 170, 21. II 1444.

¹⁵³) »Presbiter Bogoje capellanus Narenti... confessus recepisce a dicto Milteno tanquam epitropo unam domum pallcarem legatam ecclesie Sancti Viti de Narente«. HAD: Distributiones Testamentorum (Dist. Test.) IV fol. 75, 28. I 1376.

¹⁵⁴) »... quod Stoychus frater quondam presbitri Bogoje exiget et habuit bona relicta per dictum presbitrum Bogoje«. Lett. di Lev. III fol. 45, 21. IV 1382.

naplaćivao preostale dugove¹⁵⁵). Bogoja je na položaju lokalnog sveštenika zamijenio neki Nikola Barbarosa koji se 22. januara 1378. godine tužio pred dubrovačkom vladom na sudije i trgovce u Drijevimima »zbog toga što su ga primili za njihovog kapelana i otpustili prije ugovorenoga roka od godinu dana iz službe ne dajući mu platu za obavljenju dužnost i posao«¹⁵⁶). Nije sigurno da je ovaj identičan sa protopopom Nikolom čije su stvari, poslije njegove smrti, na zahtjev dužnika zlatara Alekse Tolovorijevića, morali sakupiti sudije na Neretvi¹⁵⁷), ali ih, po svemu sudeći, nisu zatekli u cjelini, pošto je već ranije crkva bila kupila njegovo sveštensko odijelo¹⁵⁸). Ponovo se, nakon izvjesne pauze, javlja neki don Nikša, »capellan de Narente«, kome je pod kraj 1395. stonski sveštenik Nikola Nigro ostavio svojom oporukom novčani iznos od 40 perpera¹⁵⁹). Za sve ove popove u Drijevimima se ne zna da li su bili domaći ljudi ili stranci. Tek je 5. februara 1405. sastavljen, a 13. juna iste godine distribuiran testament prezbitra Georgija Andrijana iz Drivasta, koji je službovao u drijevskom trgu¹⁶⁰). Ratko Radunović je od Vlakuše i Matka Radosalića zahtijevao da u roku od godinu dana iskupe njegovu dušu zbog grijeha za koga je znao don Ivan, sveštenik iz Neretve¹⁶¹). Isti taj drijevski kapelan Ivan bio je prisutan i kao svjedok prilikom sastavljanja testamenta Vladne, sestre Dragila Nakojevića i Vukoslava Dobromanića¹⁶²), te u jednoj svađi između Vlahote Zugotića i nekih drugih Neretljana¹⁶³). Na sličan se način među svjedocima testamenta Georgija Radetića javlja 1448.

¹⁵⁵) »Stoychus Helie frater quondam presbitri Bogoe facit manifestum quod ipse confitetur se habuisse et recepisse a Radoslavo Thuerdovich de Narento yperperos centum quos ipse Radoslavus dare et solvere tenebatur supradicto quondam presbitro Bogoe prout ipse presbiter Bogoe scripsit in suo ultimo testamento«. Div. Canc. XXV fol. 169', 9. I 1383.

¹⁵⁶) »...quod ipsi receperunt et acordaverunt ipsum pro eorum capellano et expulerunt eum antea annum non satisfaciendo sibi de suo servicio et labore«. Mon. Rag. IV 154, 22. I 1378.

¹⁵⁷) »...quod ipsi iudices Narenti deberent recogliere omnes res et bona quondam presbitri Nichole prothopop debitoris dicti Alexi et quod deberent ipsas res mittere Ragusium«. Lett. di Lev. III fol. 70', 15. V 1383.

¹⁵⁸) »...ecclesia emit paramenta ipsius presbitri Nichole«. Lett. di Lev. III fol. 71, 15. V 1383.

¹⁵⁹) »Item lasso a don Nixa lo quale e capellan de Narente perperi XL«. Test. Not. VIII fol. 76', 24. IX 1395.

¹⁶⁰) »Testamentum presbitri Georgy Andrian de Drivasto qui decesit in mercato Narenti«. Test. Not. IX fol. 66, 5. II 1405; »Distributio testamenti dampni Georgy de Drivesto olim capellani in Narento«. Dist. Test. VI fol. 184', 13. VI 1405.

¹⁶¹) »...voglo che attenda per uno anno pechado che discompiano mia anima lo qual peccado sa don Ivan prevedo de Narento«. Test. Not. XI fol. 80', 4. II 1423. Upor. D. Kovačević, Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, 33 nap. 28.

¹⁶²) »...domnum Ivanis presbitrum ad presens Narenti«. Test. Not. XI fol. 104, 22. V 1424; »...prete Ivanis capellano a Narente«. Test. Not. XI fol. 122, 16. IV 1425.

¹⁶³) »Presbiter de Narente dom Ivanus«. Lam. de For. VI fol. 164', 23. X 1425.

prezbirat Mihiel¹⁶⁴), a 1459. godine kao svjedok na testamentu Radonje Miljahnića neretljanski sveštenik Marin, koji je čak »cum la sua man propria« pisao ovaj testament¹⁶⁵).

Iz svih ovih dosada posmatranih prava koja su uživali proizlazilo je i mnoštvo obaveza drijevskih stanovnika. Bile su to, u prvom redu, obaveze bezbjedonosnog karaktera. Tako su oni, pod prijetnjom kazne od 25 perpera, morali pomagati predstavnicima zvaničnih vlasti u sprovođenju određenih sudskih odluka u djelo i sprečavanju nekih zločina na trgu¹⁶⁶). Pored ovih, bili su ponekad dužni obavljati i izvjesne vojničke dužnosti. Tako je u ratu sa bosanskim krajem Ostojom (1403—1404) bilo mobilisano 50 ljudi, u konavskom ratu (1430—1432) najprije 30 strijelaca, a potom i još 20 novih vojnika, te u pohodu pokrenutom u cilju uspostavljanja vlasti nad ostrvima Korčulom, Bračom i Hvarom (1413. godine) 100 naoružanih Drijevljana u redove dubrovačke vojske¹⁶⁷). Ako bi u poslovima takve vrste uspjeli postići neke zapaženije rezultate, njima ili članovima njihovih porodica bile su dodijeljivane različite nagrade i priznanja. Tako je zbog njegovog »dobrog žrtvovanja« u spomenutom bosansko-dubrovačkom ratu 1403, za izdržavanje žene pokojnog Vukoslava Kopitovića, iz sredstava dubrovačke komune, dato 30¹⁶⁸), a majci nekoga Zize dodijeljeno 20 perpera, pošto je i ovaj 1431. godine izgubio život u službi dubrovačke vlade¹⁶⁹). Po istom osnovu je ženi i sinovima Radivoja Kozarke bilo odobreno da se mogu baviti trgovinom na isti način na koji su to činili i drugi trgovci u Drijevim, a samom Radivoju omogućeno da i dalje ostane u službi koju je do tada obavljao, uz obrazloženje da je bio »vjeran

Koristeći se pravima koja su imali i izvršavajući obaveze kojima su podliježali, mnogi stanovnici Drijeva tamo su dočekivali i kraj života. Svestrano i precizno, vjerovatno, kao nikad do tada, takvi su u posljednjim svojim danima pravili detaljno bilanse cjelokupnog životnog poslovanja, vodeći strogo računa da im ne promakne ni najmanja sitnica prilikom raspodjele svega onoga za što su se čitav život mučili i što su sticali uz velike napore. Navodeći obično da to čine »infirmo del corpo« ali »cum bona mente et sana

¹⁶⁴) »Pre Michiel capelano Narenti«. Test. Not. XIV fol. 84'—85, 13. VI 1449. Upor. D Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, 33 nap. 28.

¹⁶⁵) Test. Not. XVIII fol. 95', 17. XI 1464.

¹⁶⁶) »...quod ipsi iudices possint imponere penam cuilibet nostro mercatori in Narento de iperperi XXV quod debeant dare eis favorem et eos sequi in capiendo ipsos Radetam et fratrem pro rixa et mallificio quod comiserunt contra illos de Radivoj«. Ref. XXI fol. 57', 15. V 1399.

¹⁶⁷) G. Škrivanić, *Rat kralja Ostoje s Dubrovnikom*, 46; Ref. XXXIV fol. 200', 15. VII 1413; Cons. Rog. IV fol. 180', 23. VI 1430; 216', 12. VIII 1430.

¹⁶⁸) »...de providendo uxori quondam Volcoslavi Copito de Narento pro bono portramento facto nostro comuni per dictum Volcoslavum tempore guerre nostre proximo ellapsis perperi XXX«. Ref. XXXIII fol. 19', 6. V 1407.

¹⁶⁹) »...de donando matri Sisse de Narente qui interfectus fuit in nostris servicys... perperi XX«. Cons. Min. 134', 28. IV 1431.

službenik našoj vladi« i u toj službi »bez ruke ostao i mnoge druge teške rane zadobio«¹⁷⁰).

memoria«¹⁷¹), na smrt osuđeni su pitanje svoje zaostavštine rješavali putem testamenta. Ti njihovi testamenti su rukom pojedinih svjedoka, najčešće trgovaca, a ponekad i sveštenika¹⁷²), bili pisani u Drijevimama »in sclava litera«, a potom slati u Dubrovnik i tamo »in latinam translatai« i po nalogu Malog vijeća registrovani u knjige testamenata¹⁷³).

¹⁷⁰) »... quod ipse Radivoy fuit et est fidelis servitor nostri dominy in cuius servicys perdidit manum et pluribus mortalibus vulneribus fuit acerbissime sanciatu«. Cons. Min. VII fol. 80', 21. VIII 1436.

¹⁷¹) Test. Not. VII fol. 85', 2. I 1385; Test. Not. IX fol. 66, 5. II 1405; 81, 27. XI 1406; Test. Not. X fol. 80, 4. XI 1423; Test. Not. XI fol. 104—104', 2. V 1424; 122—122', 16. IV 1425; 126, 29. VIII 1425; 137, 2. IV 1426; 200, 16. IV 1429; Test. Not. XII fol. 15, 31. XII 1431; Lett. di Lev. XI fol. 117—117', 2. XI 1432; Test. Not. XII fol. 90', 18. XII 1434; 98, 20. IV 1435; 111, 8. I 1443; 170, XVIII fol. 68, 10. XII 1463; 93', 8. VI 1464; 95, 17. XI 1464 i dalje.

¹⁷²) »... e io Bogossav Radosaglich son guarente e scripse con mia mano«. Test. Not. XI fol. 104', 22. V 1424; »... et Deian Maroevich e testimonio et con la sua man scripse hoc testamentum«. Test. Not. XI fol. 200, 15. IV 1429; »Et io Deian scripse con mia man, et son testimonio al sopra scritto testamento«. Test. Not. XII fol. 15', 3. XII 1431; »Io Nicola Pocrailich son garante a questo scritto e scrivo con la mia man«. Test. Not. XII fol. 47', 28. X 1432; »Radoe Miladinovich scrisse con la sua man propria«. Lett. di Lev. XI fol. 117', 2. XI 1432; »E io Vochas Ostoicich sono guarente et son scritto con mia man«. Test. Not. XIII fol. 158, 5. VI 1443; »Et io pre Marin capellano de Narente lo qual ho scritto cum la mia man propria«. Test. Not. XVIII fol. 95', 17. VI 1464.

¹⁷³) Test. Not. XI fol. 104', 22. V 1424; 126, 29. VIII 1425; Test. Not. XII fol. 15, 31. XII 1431; 90, 18. XII 1434; Test. Not. XIII fol. 111, 8. I 1443; Test. Not. XVIII fol. 68, 10. XII 1463 i dalje.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE EINWOHNER DER MITTELALTERLICHEN HANDELSSTADT DRIJEVA

Mit der Zeit bildete sich in Drijeva eine Art von Kondominat, eine gemeinsame Herrschaft, die darin bestand, daß der dortige Zoll im Besitz der bosnischen Herren verblieb, während die Dubrovniker den Ort selbst beherrscht, indem sie über ihre Verwalter und Richter das Leben in ihm so organisierten, wie es ihnen entsprach. Daher entfiel natürlich auch der größte Teil der dortigen Bevölkerung auf Dubrovniker, weiterhin gab es Dubrovniker Untertanen aus Ston, Kaufleute aus mitteldalmatinischen und überseeischen Städten und ziemlich viele Einheimische mit dem Status Dubrovniker Bürger.

Haupttätigkeiten der Bewohner von Drijeva waren Handel, Zollpacht und Handwerk. Dank der Tatsache, daß es eine Differenzierung bei der beruflichen Tätigkeit noch nicht gab, haben wir viele Fälle, in denen sich Bürger hauptberuflich mit Handel und daneben mit Landwirtschaft und Viehzucht befaßten. In Drijeva gab es auch einige besondere Berufsfarten: Herbergsvater, Gastwirt, Salzhändler, Träger, Salzmesser... Die Armen des Ortes schließlich verkaufen ihre Arbeitskraft an andere, da sie keine anderen Mittel für ihren Lebensunterhalt hatten.

Das Leben der Bewohner von Drijeva usw. sowohl der Dubrovniker als auch der Einwohner mit dem Status Dubrovniker Bürger, verlief in enger Zusammenarbeit und unter voller Kontrolle der Dubrovniker Regierung. Viele der Einwohner, die die Rechte, die sie hatten, nutzten und die Verpflichtungen, denen sie unterlagen, erfüllten, blieben hier bis zu ihrem Lebensende und regelten die Frage ihrer Hinterlassenschaft durch Testamente, die, in »serbischer Sprache« geschrieben, nach Dubrovnik geschickt, dort ins »Lateinische« übersetzt und auf Anordnung des Kleinen Rates in das Testamentsregister eingetragen wurden.

Dr Milan Krajčović

SLOVACI I SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI ZA VRIJEME VELIKE ISTOČNE KRIZE 1875—1878*)

Pokreti slovenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji bili su u svojim narodnooslobodilačkim nastojanjima objektivno uslovljeni jačanjem antiturskog oslobodilačkog pokreta i socijalne antifeudalne revolucije na Balkanu, koju međunarodna istorijska nauka zove velikom istočnom krizom 1875—1878. Vojno rješenje tzv. istočnog pitanja bitno je uticalo i na perspektive demokratskog rješenja nacionalnog pitanja u Austro-Ugarskoj. Za razliku od Habsburške Monarhije, gdje se državno-pravnom nagodbom od 1867. završila epoha nedovršene buržoaske revolucije, na Balkanu su i dalje postojali objektivni uslovi za revolucionarnu, oružanu alternativu narodnooslobodilačke borbe. Poljski publicista Julijan Kljačko (Klaczko) dobro je pogodio logičke povezanosti međunarodnog razvoja, kad je formulisao tezu da je »istočni konflikt opasniji za Austro-Ugarsku negoli i za samu Tursku.«¹⁾ Stoga i u savremenom istorijskom istraživanju treba za ovo tražiti uzročne veze tih pojava u istoriji slovenskih naroda — u kontekstu balkanskog i evropskog razvoja. Možemo sa sigurnošću konstatovati da se publicistika slovačkog nacionalnog pokreta jednoznačno postavila protiv reformističkog rješenja balkansko-turskog pitanja i za revolucionarni narodnooslobodilački pokret južnih Slovena.

Od same aktivizacije istočnog pitanja, ustankom L. Vukalovića protiv Turske u Hercegovini (1852—1853), pa kroz dalje rasplamsavanje istočne krize — oružanim akcijama i ustancima u godinama 1857—1858. i 1860, zatim ustaničkom djelatnošću Crnogoraca protiv Porte, u tome jačanju narodnooslobodilačke borbe na Balkanu — slovaški nacionalni pokret i buržoaska politika računali su sa tzv. istočnim pitanjem kao s eminentnim činiocem u nacionalnooslobodi-

*) Originalni naslov ovog rada na slovačkom jeziku glasi: *Slováci a serbsko-chorvátске vzťahy za veľkej východnej krízy 1875—1878*

¹⁾ Milutinović, K., *Miletić i Polit u borbi za nacionalni opstanak Srba u bivšoj Ugarskoj*, Sremski Karlovci 1931, str. 6.

lačkom programu za Slovačku, na ideološkoj bazi rusofilski orijentisane slovenske uzajamnosti.

Nakon neuspješnih ustaničkih manifestacija 1872. u Bosni i Hercegovini, velika istočna kriza razbuktala se u junu 1875. seljačkim ustankom kod Nevesinja — koji se razrastao u opštenarodnu oslobodilačku bunu Bosne, Sandžaka, Makedonije i sve do aprilskog ustanka u Bugarskoj 1876. Odmah nakon toga, samostalne jugoslovenske države, Srbija i kneževina Crna Gora, objavljuju narodno-oslobodilački rat Turskoj, u junu 1876. Zbog turske nadmoći srpska vojska nije imala uspjeha u tim bojevima, a nakon surovog gušenja aprilskog ustanka u Bugarskoj — pod pritiskom svjetskih sila — savezničke vojske balkanskih monarhija bile su prinuđene da sklope mir s Portom, u februaru 1877. Međutim, ruska spoljna politika ne može da dopusti ovakvo jačanje pozicije tlačiteljske Turske na Balkanu. Zbog toga će, na kraju krajeva, uticaj javnoga mnjenja u Rusiji, koje je uplvisano slavanofilima kao što je Aksakov, gurnuti Rusiju u rat s Turskom radi rješavanja ovih komplikovanih pitanja. Kad je ruska diplomatija zajamčila sebi neutralnost svoga glavnog rivala na Balkanu — Austro-Ugarske, posjetom ministra spoljnih poslova Gorčakova kod Andrašija (Andrászy) u Budimpešti, onda je na sastanku dvojice careva u Rajhštatu bila osigurana neutralnost Habsburške Monarhije — po cijenu priključivanja dijela Bosne i Hercegovine Austriji.

Tako se rasplamsala velika istočna kriza, koja je sudbonosan problem u jugoslovenskoj istoriji. Diplomatsko-politički neuspjesi oslobodilačke borbe u istorijskoj kategorizaciji znače da se nije ostvarilo potpuno nacionalno oslobođenje južnih Slovena, a takođe ni oslobođenje potlačenih austrijskih Slovena toga doba. Dana 11. aprila 1877. godine Rusija objavljuje rat Porti, čime počinje nova etapa narodnooslobodilačke borbe Jugoslovenâ — za likvidaciju turske hegemonije u Evropi. Glavni stožer u ruskoj koncepciji balkanske politike bilo je stvaranje slobodnih slovenskih država koje bi stajale u tijesnim vezama s Rusijom. Bugarski i jugoslovenski revolucionarni demokrati bili su svjesni hegemonističkih aspiracija carizma, ali su — unatoč tome — podržali ovaj oslobodilački rat.

Istorijat slovačko-jugoslovenskih odnosa u godinama 1874-75, i na samom početku velike istočne krize, bio je obilježen represivnim političkim skandalima zatvaranja slovačkih nacionalnih škola (gimnazija), a naročito aferom velikoga međunarodnog odjeka — ukidanjem Matice slovačke, ujesen 1875.

Poznato je da su jugoslovenski narodi, u toj egzistencijalnoj borbi slovačkog naroda, podigli svoje glasove u njegovu podršku: srpski poslanici iz Vojvodine interpelirali su čak i u peštanskom parlamentu. Miletićeva »Zastava«, u broju 100, 1875. objavila je apel narodima srednje Evrope: »Kao pravi Slaveni ne treba da napustimo ugarske Slovake . . . Te da se ne samo svi slavenski nego i svi narodi u Austro-Ugarskoj kao jedan čovek dignu da zakonitim putem pomognu narodu slovačkom.« Šira organizaciona akcija koju je predložila »Zastava« nije se ostvarila.

Simptomatično je za politiku Hrvata toga doba da vladina većina narodnjakâ nije zauzela oštar stav prema progonjenju Slovaka, svojih dojučerašnjih saveznika, mada je hrvatska rodoljubiva štampa, ipak izražavala svoje saosjećanje sa Slovacima.

Unatoč ovoj kritici neadekvatnog stava Hrvata, valja napomenuti da je izvjesnu solidarnost sa Slovacima, čak i protest, nezvanična Hrvatska ispoljila u uvodniku zagrebačkog »Obzora« broj 89. Nju su za informaciju u Slovačkoj preštampane slovačke »Narodne novine« od 24. 04. 1875. Ton ovakvoga stava karakteriše i patetički apel F. Sasineka u Zagrebu (delegacija) Matice slovačke (MS) na otvaranju sveučilišta 1874) u kojem su iskazane izvjesne uzajamne simpatije. Radi se o neutralno usmjerenom komentaru, tako da ni »Narodne novine« (NN) nisu zauzele stav prema njemu. Zbog toga najreprezentativnijim stavom solidarnosti Hrvatske prema progonoj slovačkom pokretu — u vezi sa ukidanjem njegovih nacionalnih ustanova — treba smatrati sljedeće: Matica hrvatska donijela je odluku, nešto kasnije, da se Predsjedništvu Matice slovačke izrazi »bratsko saosjećanje i divljenje zbog nečuvenoga postupka ustavne vlade.« Činjenica da je ova istorijska manifestacija podrške bila preštampana u slovačkim »Narodnim novinama« od 24. 04 (preuzeto iz praškoga »Čeha« — organ Staročeha), broj 92, upućuje nas na zaključak da pomenuta poslanica iz Zagreba nije nikad ni dospjela u Slovačku. Tu se još navode značajne potvrde iz kuloara: »u samim zagrebačkim vladinim krugovima s odbojnošću se gleda na mađarsko nasilje.« Potom je i zvanična narodnjačka politika izrazila izvjesno neslaganje sa proganjanjima u Slovačkoj. To su zabilježile i NN od 1. 05. 1875, kad su preštampane iz režimske »Reforme« kritiku narodnjakâ — da su se »usudili ne saglasiti se sa korakom Tise (Tisza) po pitanju Matice slovačke.« Javni protest narodnjačke vlade u Hrvatskoj ipak nije zabilježen.

Pod uticajem narastajuće istočne krize dolazi koncem 1875. godine do najznačajnije manifestacije slovačko-hrvatskoga prijateljstva — u matičnoj aferi koja se ispoljila u određenim inicijativama slovakofila u Hrvatskoj, kako u rukovodstvu tako i u bazi nacionalnog pokreta. »Narodne novine« od 16. 12. objavile su energičan iskaz »Obzora« protiv ukidanja Matice slovačke. Zakasnjeli programski stav hrvatske opozicije protiv zatvaranja slovačkih škola, u redakcijskom članku »Obzora« posmatra se u vezi sa balkanskom krizom i pretvara se u pravu prijetnju mađarskoj reakcionarnoj vladi, jer su njeni koraci naljutili ne samo Slovake, već sve Slovene. Smatra se da ovaj postupak mađarske vlade stoji usamljeno u cijeloj Evropi. To se nikad neće zaboraviti, jer »takva se djela obično osvećuju. U ovome teškom vremenu očekujemo od naše nesrećne braće da neće pokleknuti [...]« Istina, najznačajniji izraz podrške proizašao je iz širih krugova srpsko-hrvatske koalicije, pa je on zbog toga istorijski dokaz trajnosti prijateljstva dvaju naroda — koje je ukorijenjeno u pučkim slojevima. Rodoljubi iz varaždinske župe poslali su u Slovačku adrese podrške, koje su NN objavile 28. 12. 1875. Ovaj istorijski dokument uzima u zaštitu one poznate manifestacije odnosa sa

Hrvatima u vezi s ukidanjem slovačkih škola, a te manifestacije su bile obilježene panslavizmom. Otkriva se da su lišene svakog istorijskog smisla parole »da Slovak ne smije simpatisati Hrvat«, već naprotiv — potreba slovačko-hrvatske solidarnosti ima u sebi neke istorijske logičnosti. Ondašnjim vlastodržcima ovaj oblik manifestacije solidarnosti jugoslovenskog naroda sa slovačkim — govorio je da je ta solidarnost neuništiva: »Gospodo! Slušajte! Simpatije se nikad ne mogu zabraniti. To znajte! A znajte i to da one ovakvim postupcima samo džinovski rastu i jačaju! Složno, složno, braćo mila! Vlade kratko traju, a narodi ostaju. A naše su simpatije s njima.«

Ovom optimističkom demonstracijom solidarnosti, na koju se nisu odvažili rukovodeći krugovi u Zagrebu, zapravo dostižu vrhunac pozitivna ispoljavanja nove hrvatsko-slovačke solidarnosti (u drugoj polovini 19. vijeka) u prvoj fazi istočne krize i pod njenim posrednim uticajem. Javnost Slovačke i njena štampa raspravljala je o tim pitanjima, i uzimala ih u zaštitu, još početkom 1876. Bilo je to u vezi sa interpelacijom S. Miletića u matičinoj stvari i sa odgovorom premijera K. Tise u parlamentu. Takođe je to bilo u vezi i sa replikom S. Miletića po pitanju sudski inkriminiranih dviju delegacija u istoriji Matice slovačke (1867, 1874) u slovačko-hrvatskim odnosima. Produbljivanje krize u tim odnosima, negodovanje i kritiku Hrvata u slovačkoj javnosti, i kod slovakofila u inostranstvu, uglavnom se omeđavalo na činjenicu da su Hrvati, kao članovi kluba vladine liberalne stranke, u Pešti glasali po interpelaciji za odobravanje Tisinih razloga za likvidaciju slovačkih škola. Najoštriji kritiku toga vrhunskog oportunitizma u hrvatskoj politici — u odnosu na Slovake — ponudile su NN od 28. 12. 1875. na već uobičajen način: preštampanjem lista praške »Politike« iz Zagreba, gdje su istakli da »je to posljedica nevaljalog oportunitizma, a da hrvatski puk inače drugačije misli.« Najzad, specifičnost ove kritike i kriza u odnosima značili su i moralno žigosanje hrvatskog zemljaka J. Tombora, a time i čitave platforme narodnjaka. NN su 18. 12. 1875. objavile interpelaciju S. Miletića, s ciljem da se razjasni putovanje Tombora i Marinkovića (1867) u Slovačku — na plenarnu sjednicu MS — u odnosu na panslavizam i u vezi s tim ukazivalo se: »Eto, gospodin ministar ima sad blizu kod sebe jednoga od tih gostiju... Janka Tombora ima sad iz zemlje Hrvatske kao zapisničara u parlamentu, pa nek njega upita.« Tomborovo ćutanje za vrijeme čitavog trajanja antislovačke akcije moralno je diskreditovalo ne samo njegovu ličnost već i oportunitizam njegove stranke. Ta politika, mada je u prošlosti stvarala naprednu liniju hrvatsko-slovačke solidarnosti, zakazala je već na samom početku istočne krize. To se lijepo ogleda u njenom držanju u peštanskom parlamentu, u njenom podlijeganju psihozi antislovenske propagande koju je provodila vladajuća ideologija Austro-Ugarske.

Pri tom je usamljena istorijska pojava da najoštriji kritički glas takvoga stava narodnjaka prema slovačkom pitanju nije došao iz Slovačke, već je zazvonio u samom hrvatskom parlamentu. Riječ je o istorijskom nastupu predstavnika jedne Slovacima naklonjene

opozicijske skupine narodnjačkih disidenata M. Mankanca, 10. 06. 1875. Tada je u svome skupštinskom govoru Mankanec pred evropskom javnošću, jedini od hrvatskih poslanika, izrazio protest hrvatskih rodoljuba protiv zatvaranja slovačkih kulturnih institucija, optuživši pri tom narodnjačku većinu za njeno nepoštenu ćutanje, koje je bilo uvreda za sam hrvatski narod: »Kad je ugarska vlada ukidala slovački gimnazij, kad je brutalnim činom slovačkoj nam braći oduzela jedino utočište duševnog razvoja, Maticu, — tada ste, gospodo, ovoj vladi ipak ostali o bok, dočim ste se od iste već samo radi toga odvratiti morali, jer je to bila moralna pripomoć, koju ste kao zastupnici našega naroda u dno srca uvređenoj slovačkoj braći pružiti mogli i morali« ...²⁾ On predlaže i želi kao program hrvatske politike podršku narodnostima u Mađarskoj.

Općenito se smatra da je ovaj represivni udar aparata vlasti po narodnooslobodilačkim stremljenjima bacio slovački nacionalni razvoj u letargiju, kad se intenzivirala i Grinvaldova (Grünvald) antislovačka kampanja.

Ni javnost u Slovačkoj i Češkoj nije ćutke primila ove udare. Pri tome su zabilježena i radikalnija reagovanja izvan centra nacionalnog pokreta — varoš Martin — u predvečerje balkanske krize. Registrovani su čak i pokušaji ilegalne djelatnosti, a novija istraživanja otkrila su i inicijativu da se osnuju tajna društva i organizacije (J. M. Hurban, I. B. Zoch i dr.). Međutim, martinsko rukovodstvo — u svome reagovanju na slične podstreke, koji proističu iz negodovanja širokih slojeva slovačkog naroda — javno i odlučno, u novinama, odbija mogućnost radikalnijeg revolta po primjeru Jugoslovena. Dopušta ga samo teorijski. U uvodniku »Narodnih novina« od 25. 04. 1874, pod naslovom *Samostanska gimnazija* izjavljuje se: »Takav zaključak je provokacija, koja hoće da postavi na probu trpeljivost slovačke krvi. Svako draženje slovačkog naroda ostaće bez željenog rezultata... Slovaci se nikad neće pobuniti... Oni neće pribjeći sredstvima sile.« U NN su sistematski opominjali građane na ilegalnu opoziciju. S obzirom na različite uslove u Karpatskoj kotlini i na Balkanu umijemo i shvatiti situaciju: ne dati se izazvati na još veća progonjenja. Kao pravi zastrašujući primjer služili su Slovacima »hajke« na Srbe u Vojvodini i trojednoj kraljevini. Umjerenom raspoloženju javnosti u slovačkoj znatno je doprinijela i kriza na Balkanu.

Izuzev samoga početka 70-ih godina, slovačko rukovodstvo nije umjelo da održava novu hrvatsko-slovačku solidarnost adekvatnim mjerama i sistematskom djelatnošću na buđenju nacionalne svijesti u širokim narodnim masama. Građanskom predstavništvu Slovakâ, slično kao i u Hrvatskoj, nije pošlo za rukom da razviju širi pokret otpora protiv dualizma, jer nisu bili kadri da ponude potlačenom slovačkom seljaštvu i seoskoj sirotinji odgovarajući socijalni program. Upravo zbog toga, kako je to veoma tačno izrekao organ naci-

²⁾ Bogdanov V., *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb 1958, str. 696.

onalnog pokreta u Dalmaciji 1875, slovački politički pokret još nije mogao da postane relevantan partner društvenom pokretu otpora protiv ugnjetavanja a za nacionalnu autonomiju Jugoslavena u Habsburškoj Monarhiji. Velika istočna kriza je dalji impuls slabljenja odnosa sa Hrvatima — ne samo time što se pažnja štampe okrenula na Balkan, na politiku Rusije i na srpski pokret, već i zbog ideološki znatno različitih stavova prema toj krizi u Hrvatskoj i Slovačkoj.

Istorija proganjanja Matice i ostalih ustanova (škola) u prvoj fazi istočne krize, u doba *nevesinjskog ustanka*, uspjela je — za neko vrijeme — da održi, t. j. da oživi aktuelnost hrvatsko-slovačkih odnosa u javnosti, iako su oni bili opterećeni primarnim političkim interesima oslobodilačkih pokreta i nosili su u sebi i negaciju te solidarnosti — u njenom istorijskom značenju i predmetno. Slabljenje hrvatsko-slovačkih odnosa, pa čak i njihova kritička faza, nastupili su baš u doba krize. Do toga je dolazilo zato što su Hrvati bili motivisani stavovima bitnim za njihove interese, što je izazivalo i neraspoloženja u slovenskom svijetu. To se, zatim, još dalje produbljavalo diferencijacijom stavova prema konceptijskim pitanjima oslobodilačke borbe u doba istočne krize, prema jugoslovenskoj ideji, kao i diferencijacijom stavova prema srpskoj oslobodilačkoj borbi, tj. istorijski konceptijskih pitanja, ne samo u okviru slovenske uzajamnosti, već i evropske politike.³⁾ Različiti konceptijski stavovi

³⁾ Čehoslovačka istorija dosad se nije bavila idejnim pitanjima slovačko-južnoslovenskih odnosa, konkretno krizom u odnosima sa Hrvatima u doba velike istočne krize. O tome vidi u djelu *Česi i Jugoslaveni u prošlosti*, Academia Praha 1975, str. 344. Djelimičan predmetni prilog možemo naći i u starijim priložima R. Kovijanića, A. Mraza i J. Vlčeva — Kovijanić R., *Jugoslovenska jednota*. Bratislava 1936, str. 45. Od istog autora vidi još *Milan Hodža u Juhovini*. Bratislava 1938, str. 18. Mraz A., *Andrej Sytniansky u slovenskej literatúre sedamdesiatych rokov 19. storočia*. Martin 1945. Vlčev J. *Slovacite za nas*, Sofia 1963, i još novija književnoistorijska publikacija J. Košeka. Na te radove oslonio sam se kad sam objavio djelimične rezultate svoga istraživanja pozicije Slovakâ prema istočnoj krizi — u recenziji knjige J. Vlčeva u *Slovanskom prehledu* 1965, 3, str. 173-175. Godine 1972. objavljena je i moja studija *Slovenské národné hnutie* (= Slovački nacionalni pokret), Stara Pazova i Juhoslaveni. Vidi o tome u *Stara Pazova 1770-1970*. Novi Sad, str. 108, gdje sam proširio svoja istraživanja istočne krize. I sad, ovdje, pozivam se na dokumentaciju iz one studije, jer ona dopunjuje i proširuje sadašnje objašnjenje. Znatno je doprinio ovoj tematici i onaj što ga je dao M. Pisch, koji se na materijalu ondašnje štampe samostalno pozabavio pitanjem solidarnosti Slovakâ s ustanomom u Hercegovini i u Bosni i s narodnooslobodilačkom borbom u godinama 1875-1878. Taj prilog s navedenim naslovom objavljen je u zborniku referata Sarajevske konferencije povodom 100. godišnjice istočne krize (1977, sv. III, Sarajevo, str. 205). Mana je toga priloga što nije naveo dotadašnju literaturu. Inače prilog je na polazištima njegove studije objavljene u *Slovenskim študijama* (Slovačke studije), sv. XI, Veda, Bratislava 1971, gdje autor, takođe, ne navodi međunarodnu literaturu, niti, pak, arhivske izvore. Takođe mu ekscerpcija članaka iz *Narodnih novina* nije do kraja upotpunjena. Ja sam, međutim, za jubilej objavio — na temelju novih arhivskih istraživanja — rezime dosadašnjeg poznavanja te problematike u članku *Velká východná kríza*. Povodom 100. godišnjice od pobjede ruske vojske u tjesnacu Šipka. *Priroda a spoločnosť* (Priroda i društvo) 1977, broj 18, str. 10-15. Osim

koji su se protezali u slovačkom i hrvatskom nacionalnom razvoju za vrijeme istočne krize — u pominjanom kontekstu sa slovačkim potrebama za emancipacijom — izazvali su, takođe, zahlađenje koje premašuje razdoblje Nagodbe (1868) i potištenosti nakon istočne krize. Tako možemo istovremeno govoriti i o nekoj krizi u slovačko-hrvatskim odnosima.

Sa gledišta slovačko-jugoslovenskih odnosa, istočna kriza 1875—1878. zapravo je oblast slovačko-srpskih veza i oblast bugarofilstva i rusofilstva. Već samim aktivisanjem srpskih političara iz Vojvodine u matičinoj stvari i razmahom srpskog oslobodilačkog pokreta na Balkanu solidarnost sa Srbima dosegla je u Slovačkoj neviđenu intenzifikaciju, unatoč tome što je pažnja javnosti u Slovačkoj bila usmjerena razvoju situacije u Hrvatskoj. U tome kontekstu možemo govoriti o slabljenju odnosa sa Hrvatima u slovačkom nacionalnom pokretu. Pri tome je njemačka i mađarska regionalna štampa u Slovačkoj — do izvjesne mjere — uticala na javno mnjenje takođe i u hrvatskom i jugoslovenskom pitanju.

U cjelini može se zaključiti da se poslije nagodbe, nova hrvatsko-slovačka solidarnost (u razdoblju 1868—1875), s epilogom njenog oživljavanja u matičnim pitanjima, završava u doba prve faze balkanske krize i narodnog ustanka u Bosni i Hercegovini. Od polovine 1875. godine, u vrijeme narastajuće solidarne djelatnosti u Slovačkoj, za podršku ustanka na Balkanu, ali ne u direktnoj vezi s istočnom krizom, održava se još neki kontinuitet u odnosima — u političkoj borbi za ukidanje Matice slovačke. Ulogu konstantnog činioca ima prije svega, slovačka politička i privredna emigracija u Hrvatskoj. Kao nova karakteristika i dimenzija tih odnosa, sad već direktno izazvana istočnom krizom, jeste nastupanje Dalmacije u ulozi primarnog činioca. Osim u istočnoj krizi, to se više nije ispoljilo u 19. vijeku. Kao pogranična oblast prema ratištu, Dalmacija odigrava (Dubrovnik, Zadar itd.) ulogu posrednika u pomoći i solidarnosti sa ustankom, čak i za Slovačku. Tako se novi kvalitet tih odnosa karakteriše time što Zagreb sad više nije posrednik, nego Dalmacija. Na slovačkoj strani, takođe, nešto slično: to više nije samo središte nacionalnog pokreta u Martinu, već su to njegovi lokalni predstavnici (na primjer, Slovaci u Vojvodini). Lokalna središta sad prikupljaju novčane priloge i šalju ih direktno Odboru za novčanu podršku u Zadru i na druga kompetentna mjesta. Apeli iz Dubrovnika i Zadra za pomoć ustanicima dopijevaju direktno i u Slovačku⁴), a takođe i knjige iz Dalmacije (NN 107, 1975).

Specifičnu crtu uticaja istočne krize na jugoslovensko-slovačke odnose i na njihovo iskorišćavanje za usmjeravanje slovačkih snaga emancipacije prema balkanskim događajima posredstvom emigracije, čini istorijska činjenica da je baš u to doba regionalno središte slovačkoga nacionalnog pokreta ponovo na granici sa Bal-

sarajevskog zbornika u međunarodnoj literaturi posljednja riječ iz marksističke nauke jeste fundamentalna sovjetska edicija: *Rossija i nacionalnoosvoboditeljnaja borba na Balkanah 1875—1878*, Moskva 1978.

⁴) *Národné noviny* (u daljem tekstu NN) 93, 102, 107. iz 1875.

kanom — tada se u brojno nastanjenoj (Slovacima) Staroj Pazovi naseljava sin vođe slovačkoga nacionalnog pokreta 40-ih godina, Vladimir Hurban. Prilikom njegova postavljenja za evangeličkog sveštenika u maju 1875. tu su bila priređena i savjetovanja slovačkih javnih radnika koji su se naročito aktivisali u doba istočne krize (- M. Hurban, J. T. Langohoffer, L. Abaffy, Kutlikovci i dr).⁵⁾ U čitavoj toj akciji najznačajnija je misija inkognito putovanje J. M. Hurbana u Beograd neposredno pred izbijanjem nevesinjskog ustanka. On se tamo »dao prevesti posredništvom Milanova adutanta«, tj. generala Franje Zaha, koji je 1873. bio imenovan adutantom kralja Milana. Hurban je bio motivisan borbama na Balkanu, pa je i sam oživio spoljnopolitičku inicijativu u slovačkom nacionalnom pokretu. Pazova mu je bila vrlo značajan punkt za djelovanje u tom smjeru. Pazovski centar postaje sad i posrednik živih kontakata sa J. Štrosmajerom, kao i sa prof. I. Zohom (Zoch) u Osijeku.⁶⁾

Kontinuitet slovačko-jugoslovenskih odnosa na političkom planu uspijeva se održati, uglavnom, izvan zvanične politike i to dopisima u štampu sa pučkih terena. Uzajamno se šalju časopisi, a u toj fazi još se iz »Obzora« preuzimaju nadzori o istočnoj krizi, tako da hrvatsko stanovništvo još upliviše i na slovačku javnost. U slovačkom stavu prema hrvatskom razvoju u toj fazi je najznačajnija komentatorska djelatnost F. Strakovića iz Budimpešte u NN, s tim što njena aktuelnost postupno slabi, sve dok nije posve iščezla. S obzirom na postupnu diferencijaciju koncepcijskih gledišta, treba navesti da se u Martinu isprva nisu dobro orijentisali u stavovima ruske i češke štampe, zbog čega je u početku — iz austroslavističkih razloga — u svojim uvodnicima manje-više podržavala nastojanje Hrvata da se Bosna pripoji trojednoj kraljevini, tj. Habsburškoj Monarhiji. To se može zaključiti iz uvodnika NN posvećenih istočnoj krizi,⁷⁾ gdje se ukazuje na optužbe »hrvatskih ultraša« iz Pešte, koji su bili protiv toga pripajanja. Radi sagledanja složenosti stavova prema balkanskom ustanku na relaciji Pešta — Zagreb — Beč valja napomenuti da je u to doba austrijska diplomatija još podstrekivala katoličko stanovništvo Bosne i same ustanike u duhu svojih hegemonističkih aspiracija.⁸⁾ U toj fazi događaja hrvatska politika pridobijanja Slovakâ u korist svoje koncepcije ide čak tako daleko da u Martin šalje ne samo svoj časopis »Obzor«, nego mu prilaže i jednu brošuru radi podupiranja velikohrvatske koncepcije, kako bi se Austrija proglasila nasljednikom turske u pobunjenim balkanskim pokrajinama.⁹⁾

U razvoju istočne krize, slovačko-jugoslovenski odnosi dobivaju na životnoj svestranosti i poprimaju nove, duboke dimenzije

⁵⁾ Više o tome vidi u radu Krajčovič M., *Stara Pazova*, str. 107.

⁶⁾ Na istom mjestu. Začek V., *Uloga Franje A. Zaha u Srbiji*. Glas CCL XL SANU, Odeljenje istorijskih nauka. Knj. I, Beograd 1974, str. 190.

⁷⁾ NN 92, od 10. 08. 1875, Normálne pomeri (Normalni odnosi).

⁸⁾ Chitrova N. I., *Černogorija v nacionalnoosvoboditelnom dviženii na Balkanah*. Moskva, Nauka 1979, str. 304.

⁹⁾ NN 107, od 14. 08. 1875. *Osterreich und die Südslawen*.

koje se nisu ni mogle razviti u doba mira; projugoslovenske manifestacije slovačkog naroda sve su češće i u listovima nacionalne štampe. Takav karakter imali su i novčani prilozi nacionalnom pokretu, u korist ranjenih Jugoslovena, kao i ilegalna i djelimično spontana akcija dobrovoljaca za pomoć Jugoslovenima (zasad pretpostavljamo da je bilo oko 20 slovačkih dobrovoljaca na Balkanu).¹⁰⁾ Kvalitativno novo ispoljavanje takvih slovačkih raspoloženja jeste i pojava dopisa sa balkanskih ratišta u nacionalnoj štampi. Direktni doticaji Slovačke s ratnim akcijama ispoljeni su i u vidu slovačkih telegrama vođama ustanka i slanje novčanih priloga. Kompleks intenzivno rastućih veza i odnosa slovačke oslobodilačke ideologije sa balkanskim oslobodilačkim ratovima morao je da utiče i na slovačke odnose sa Hrvatima. Od jeseni 1875. ispoljava se tendencija da se programski dokumenti balkanskih ustanika radije preuzimaju iz Miletićeve »Zastave«. Upravo politička atmosfera u Vojvodini, uplivisana događajima s one strane Save, imperativno djeluje i na slovačke odnose sa Hrvatima. Od jeseni 1875. ispoljava se ten. J. M. Hurbanu, u oktobru 1875, i otud je inspisiran plan za organizovanje tajnih društava u Slovačkoj.¹¹⁾

Hurban je u Martinu namjeravao da organizuje »barem jedan bataljon radi istinske pomoći balkanskoj braći«, pa je tako i javno, u časopisu »Njitra«, pozvao Slovake i Poljake na veću pomoć balkanskim oslobodilačkim ratnicima.¹²⁾ Tisina tajna policija već je i sama pretpostavila da će se u Slovačkoj pod uticajem istočne krize eventualno organizovati neka tajna organizacija, pa mađarska vlada požuruje regionalni aparat vlasti da istragom pronade takvu organizaciju.

Pod uticajem istočne krize javlja se i zakašnjela, ali energična manifestacija hrvatske opozicije za podršku progonjenom slovačkom nacionalnom pokretu, u citiranome članku »Obzora« iz decembra 1875.

Nezvanična Hrvatska, na čelu sa Štrosmajerom i u tom je razdoblju stvarala pozitivne vrijednosti solidarnosti. Iz krugova bliških Štrosmajeru, i recipročno iz Slovačke, pošlo je nekoliko inicijativa za dalji razvoj te solidarnosti. Slovačka javnost visoko je ocijenila nekoristoljubivu podršku hrvatskoga puka balkanskim ustanicima i onu pomoć koja je ukazana ratnim izbjeglicama iz Bosne u hrvatske pokrajine (njih je bilo oko 10.000). U kontekstu balkanskog ustanka zatim, u septembru, redakcija »Narodnih novina«, kao organa slovačkoga nacionalnog pokreta, šalje Štrosmajeru tele-

¹⁰⁾ NN 94 od 14. 08. 1875, objava o prvoj zbirci, broj 107, 108, 136 informacija o prvim dobrovoljcima, odnosno o njihovim taktičkim elementima. Isporedi Česi a Jihoslované, str. 383. Dalje Kovijanić R., Juhoslovanska jednota (Jugoslovensko jedinstvo), str. 45. Od istog pisca: Milan Hodža a Juhoslovani, str. 18.

¹¹⁾ Literárni archiv Matice slovenskej (Matice slovačke), Martin. U daljem tekstu (LAMS). Nasljedstvo (u daljem tekstu Pz.) Hurbanovaca, 32 B 57, 20. X 1875.

¹²⁾ Krajčovič M., Stara Pazova, str. 111 i moj članak u Slovanskom prehledu (Slovenskom pregledu) 1965, broj 3.

gram za jubilej i pri tom ga naziva »velikim Jugoslovenom«. Ovo ocjenjujemo ne samo kao ispoljavanje dobre orijentacije slovačkoga stava prema hrvatskim stavovima u vezi s istočnom krizom, već i kao neko upozorenje iz Slovačke Hrvatima: da se Slovaci ne slažu sa uskom hrvatskom koncepcijom. Ni u takvoj situaciji Štrosmajer nije zaboravio na zvanično pismo Slovacima, koje su NN i javno štampale. Zahvaljujući za manifestaciju i »svim ostalim slovačkim društvima i rodoljubima«, Štrosmajer želi »ljepšu budućnost slovačkom narodu.¹³⁾

Savremena marksistička historiografija pri ocjeni stava Hrvata prema istočnoj krizi ističe razliku u stavu između zvanične i nezvanične Hrvatske. Tako se, zapravo, u hrvatskome stavu ocrtavaju dvije suprotne pozicije: 1) *austroslavistička* pozicija narodnjakâ i 2) *jugoslovenska* platforma Štrosmajera i F. Račkog. Naglašava se njegov nacrt programa o stvaranju buduće Jugoslavije izvan Austrije, iz godine 1874, kao dokaz da je Rački u tim stavovima išao još dalje od Štrosmajera. U hrvatskoj literaturi ispoljavaju se razlike samo u nijansama. Na primjer, V. Ciliga tvrdi da je platforma Štrosmajer — Rački o pripajanju Bosne Srbiji, a Hercegovine Crnoj Gori bila izolirana u realnoj politici Hrvatske, ali to protivurječi pogledima ostalih jugoslovenskih historičara, na primjer Vase Čubrilovića i dr.¹⁴⁾ U hrvatskoj historiografiji ističe se da je korak dalje na razvijanju demokratske pozicije, u saradnji s emigracijom, učinio J. I. Tkalac u projektima dunavsko-balkanske konfederacije.¹⁵⁾ Ekmečić naglašava¹⁶⁾ da je dio narodne stranke, pod uticajem jačanja srpskog nacionalizma, u doba istočne krize ispoljio aspiracije na čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine i da se zauzimao za njihovo pripajanje Monarhiji.

U drugoj fazi istočne krize, godine 1876, pažnja usmjerena na aprilski ustanak bugarskog naroda potiskuje u Slovačkoj interesovanje za Hrvate, a za vrijeme prvog srpsko-crnogorsko-turskog rata još se više produbila razlika u stavovima Slovakâ i Hrvatâ — u shvatanjima kako treba riješiti istočnu krizu. Slovačka nacionalna stranka se onda priklonila maksimalnoj platformi i revolucionarnoj demokratsko-oslobodilačkoj koncepciji, jer je jedino s tom alternativom bila harmonična dalekosežnija nada slovačkoga oslobodilačkog programa, koji nam je poznat još skrajâ 60-ih godina (»Orientalna otázka po slovensky« — u »Slovačkom programu«). Onda se

¹³⁾ NN 105, 9. 09 i 10. 09, 107.

¹⁴⁾ Ispredi Milutinović K., *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*. Novi Sad 1976, str. 215-260.

¹⁵⁾ Aras T., *Buržoaske i socijalističke teorije o rješavanju istočnog pitanja kod Srba i Hrvata*. U radu: *Historijski pregled IX*, 1963, str. 42. Milutinović K., Franjo Rački i južnoslovenska misao. U *Braničevu* 1959.

¹⁶⁾ Ekmečić M., *Ustanak u Bosni 1875—1878*. Sarajevo 1969, str. 240. Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. Sarajevo, Svjetlost, 1968, str. 418 i 438. navodi da su hrvatski narodnjaci u Dalmaciji bili za okupaciju, ali s nekim izuzecima. Isporedi i stav J. Šidaka, *Mažuranić kao političar*. U radovima Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb 1973, str. 303.

kalkulisalo s eventualnim proširenjem istočne krize u svjetski rat, čiju stvarnu prijetnju potvrđuju i neki historičari. Alternativa usko hrvatska-austroslavistička, dabome, nije mogla imati nikakav neposredan uticaj na rješenje slovačkog pitanja. Doduše, iluzije o sve većem broju Slovena u Monarhiji bile su donekle perspektivan argument za federalizaciju, ali to je negirao stvarni efekat takvog rješenja, jer je u međunarodnim relacijama ojačao reakcionarni sistem dvojne monarhije. U hrvatskim pokrajinama je izmjena pozicija u samom razvoju krize dovelo čak do antisrpskih političkih akcija. Hrvatska historiografija to tumači pritiskom iz Pešte i ličnim pritiskom samog vladara na Mažuranićevu nacionalnu vladu.¹⁷⁾ U Slovačkoj, suprotno ovome, već u januaru 1876. rukovodstvo nacionalnog pokreta dopijeva do direktnog odbacivanja okupacije. Istina, taj stav je donekle uslovljen i antagonističkom stanovištu prema mađarskoj vladajućoj klasi.

Istovremeno s ovim idejnim razilaženjem hrvatske i slovačke politike u Slovačkoj i dalje snažno jača uzajamnost sa srpskom oslobodilačkom borbom, što se odrazilo i u Vojvodini, u srpskoj sredini, u kojoj su zabilježne neke mikrostrukturne pojave slovako-filstva među Srbima — na primjer, skupljanje novčanih priloga za slovačke studente (čega nije bilo kod Hrvata). Suvišno je isticati da je slovačka štampa u svojoj orijentaciji izrazila, već među prvim vijestima, negodovanje zbog političkog progonjenja Srba u trojednoj kraljevini i zbog »hajki na Srbe« u Vojvodini. Ovo možemo dovesti u vezu sa bezbjednosnim mjerama u Slovačkoj, gdje su vlasti tragale za onim građanima koji su priložili svoj novac »za ranjene Jugoslovene« i proganjale slovačke studente u Štiavnici.¹⁸⁾ Sam premijer Tisa (Tisza) smatrao je opasnim uticaj revolucionarnih događaja sa Balkana u Mađarskoj i to, uglavnom, među Srbima i Slovacima u Mađarskoj, pri čemu ovaj vladin bilans — razaslat župama — ignoriše stav Hrvata. U novembru 1876.¹⁹⁾ zbog toga su već bili stavljeni u zatvor aktivniji slovački i srpski predstavnici, ukoliko već tamo nisu bili. Inicijativan komentator širokih razgleda J. Čajda sa jednim valom slovačkih dobrovoljaca odlazi ilegalno na Balkan. On iz Beograda šalje u Martin i neka konspirativna pisma, koja su selektivno objavljivana i u NN.²⁰⁾

¹⁷⁾ Horvat J., *Povjest novinstva hrvatske 1771—1939*. Zagreb 1962, str. 258. U tome pitanju mnogo je kritičniji V. Bogdanov, op. cit. str. 704, s kojim polemise J. Šidak, op. cit. str. 306. O hajkama u Hrvatskoj, vidi poziciju Slovačkog nacionalnog pokreta u NN 92, 93, 106. (1876) i 99 od 24. 08. 1876, NN 87 (1878)

¹⁸⁾ Pietor A., *Nápor-otpor* (Pritisak i otpor). Martin 1905, str. 64, NN 94 (1876).

¹⁹⁾ *Štátni oblastný archiv* Bratislava (Državni oblasni arhiv). Fond Hlavný župan Bratislavskej župy, 502, 513, (1876). To nam izvrsno potvrđuje i navod iz povjerljive okružnice mađarskoga premijera grofa Kolomana Tise glavnim županima: »povodom istočnoga rata u pokrajini se ojačao panslavistički pokret i agitacija, koji je najviše uzeo maha među Slovacima i Srbima, našim građanima koji su se dali zavesti od agitatora...«.

²⁰⁾ NN 59, od 20. 05. 1876.

U tome trendu produblјavanja društvene krize na međunarodnom planu, i u Monarhiji, modificiraju se i slovački stavovi prema Hrvatima: gubi se kontinuitet preuzimanja pouzdanih materijala sa Balkana iz hrvatske štampe. Zvanični organ nacionalnog pokreta NN dao je veliki publicitet peštanskom komentatoru interpelacije M. Mankanca u saboru, usmjerenom protiv planova Mažuranićeve narodne vlade da se zavede državno pravo u Provincijalu. Tu je sad žigosana politika narodnjaka u vezi sa njihovim stavom prema oslobodilačkoj borbi na Balkanu i kritikovan je stav narodnjaka u vezi s ukidanjem Matice slovačke.²¹⁾ Sa zadovolјstvom je slovačkoj javnosti serviran jedan pasaż iz Mankančeva govora »o razlikama između vladine i nevladine Hrvatske u stavu prema sadašnjem ratu«. Ova dijagnoza stavova hrvatskoga puka, data sa distance u Slovačkoj, zbilja je odgovarala istorijskoj stvarnosti. To dokazujemo dosad neobjavljenim primarnim izvorom, a to je komentar F. Račkoga od 18. 10. 1876. u povjerljivoj informaciji F. Rigeru (Rieger): »Naša vladajuća stranka došla je glede istočnoga pitanja u čudnovat položaj. Pjesnik »Čengić-age« pokorava se službenim diktatima mađarske turkofilske politike! U ostalom mi se ovdje nadamo, da će se istočno, tj. slavensko pitanje napokon u interesu Slavenstva riješiti; ako nam se i ne ispune već tad sve naše nade, sve će o tom ovisiti, hoće li javno mnenje ruskoga naroda biti dosta silno, da odvrati svoju vladu od takova riješenja, koje ne bi bilo ni »bielo ni crno.«.²²⁾

U trećoj fazi istočne krize, godine 1877, obavljene su pripreme, a 24. 04. iste godine je i objavljen rusko-turski rat. Prema mišljenju austrijskih istoričara to je predstavljalo opasnost izbijanja svjetskog rata. U ovoj fazi možemo pratiti izvjesne nove nijanse u slovačko-jugoslovenskim odnosima, a takođe i u ohladnijim slovačkim vezama sa Hrvatima. Nešto uticajem jačanja ideje rusofilski orijentisane slovenske uzajamnosti, nešto, kod austrijskih Slovena, uticajem balkanske oslobodilačke borbe, nastaje izvjesno zblizavanje stavova. Pozitivna pojava u istoriji tih odnosa bilo je istupanje rodoljubivih krugova Dalmacije, kao aktivnoga činioca tih odnosa, u primarnoj i naprednoj ulozi. Radi se o specifičnosti odnosa sa Hrvatima.²³⁾ To se najizrazitije ispoljava u Beču, u jačanju solidarnosti između đalmatinskog i slovačkog omladinskog pokreta. Navešćemo društva »Jedinstvo« i »Tatran«, koja su zajednički demonstrirala. Inače su ta društva jasno stajala na demokratsko-oslobo-

²¹⁾ NN 82, od 15. 07. 1876.

²²⁾ Archiv Narodního musea Praha, Pz. F. L. Riegra. Isporedi i NN 1 130, od 4. XI 1876, Rozhodný obrat (Odlučan zaokret) 149, 1876 : »nevystane ani nevynutný vplyv tohoto boja na inostrané otázky« (ovaj će boj imati neizbježne reperkusije i na inostrana pitanja 13, 1. 2. 1877: »zmeny na vychode budú za sebou táhat aj pomjerne zmeny v iných krajinách, medzi inými aj v Rakúsko-Uhorsku 2 (promjene na istoku povući će za sobom i odgovarajuće promjene u drugim zemljama, poimence u Austro-Ugarskoj).

²³⁾ Benedikt H., Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz Josef, Zeit. Wien, str. 109.

dilačkoj platformi, tako da su nekad izazivala intervenciju austrijske policije.²⁴⁾

U pozitivna ispoljavanja ovih odnosa uzajamnosti uključuje se i objavljivanje u nacionalnoj štampi stavova J. Štrosmajera prema istočnom pitanju. Kao što je poznato, on je ne samo moralno već i novčano podržao oslobodilačku borbu na Balkanu.²⁵⁾ Radikalno uticaj u toj fazi istočne krize imala je i individualna akcija dra I. Zoha (Zoch) iz Osijeka. On je razaslao po Slovačkoj litografski umnoženu pjesmu jugoslovenskih ustanika »U boj!«. Bojazan od njenoga psihološkog djelovanja i na raspoloženja u slovačkom nacionalnom pokretu izazvala je intervenciju vlasti i pretrage u Tisovcu. Zbog nje je policija u Beču i prekinula omladinsko veće slovenske uzajamnosti, što ga je organizovalo dalmatinsko društvo »Jedinstvo.«²⁶⁾ Ova akcija se u Slovačkoj može dovesti u vezu samo sa radikalnim stavovima J. M. Hurbana. U vezi s tim, čini nam se instruktivnom detalatnošću i simptomatično putovanje Zohovo u Slovačku (ljetu 1877). Izvjesno jačanje pažnje prema hrvatskom pitanju donijela su istupanja narodnjaka u peštanskom parlamentu po pitanju Bosne i Hercegovine i pripajanju Vojne krajine Banovini. Na to su NN od 24. 04. 1877. reagovale zvaničnim uvodnikom — kao o najvažnijem referativnom materijalu hrvatske politike onog doba. Naglašavamo da gledišta NN ne treba interpretirati kao nazore cijelog rukovodstva nacionalnog pokreta, već radije kao stav vodećih faktora u Martinu i oko njega (A. Pietor, J. Francisci). Stavovi opozicije u tom rukovodstvu Slovačke narodne stranke — koja nije bila čvršće organizovana — i to J. M. Hurbana, S. Štefanoviča i dr. bili su manje oportunistični, a u pogledu na oslobodilačke ratove i njihovu povezanost sa rješenjem slovačkog pitanja bili su upravo napredni. Dalje, treba pri istorijskom ocjenjivanju i uopštavanju materijala iz slovačke štampe o istočnoj krizi uzimati u obzir i činjenicu da cenzura (zvanična i autocenzura redakcije u strahu od sudskih procesa) nije dozvoljavala istinite materijale o oslobodilačkoj borbi Jugoslovena, konkretno o Bosni, pa stoga mnogi materijali nisu ni mogli biti objavljeni (svejedno što su oni bili bliži raspoloženjima slovačke javnosti). To se ispoljava i u bilješkama redakcije,²⁷⁾ pa se ovdje, dakle, radi o značajnom metodološkom aspektu: istoričar je prinuđen da pronicljivo i na temelju znalačkog poznavanja istorijskih prilika kompleksno procijeni odsustvo odre-

²⁴⁾ NN 20, 17. 02. 1877, Dalmatinci su *masovno* došli na sjednicu Tatrana a »Dalmatinci pripili nám k oslobodzeniu«. Na sjednici Slovačkoga pjevačkog društva u Beču, maj 1876 (NN 58) policijski komesar rastjerao je tu sjednicu zbog slovačke pjesme *Šablúnka brusená*, a jedan dopisnik prokomentarisao je to kao »revolucionarni panslavizam«.

²⁵⁾ NN 123 (1876). Posebnu pažnju izazvalo je objavljivanje intervjuua s engleskim novinarom, gdje se Štrosmajer izjasnio o »budućoj jugoslovenskoj državi« — NN 29, od 10. 03. analiziraju njegov govor o istočnom pitanju, u gradu Osijeku, povodom kanoničke vizitacije.

²⁶⁾ NN 53 (1877), 98 od 18. 08. 1877, 74 od 23. 06. 1877.

²⁷⁾ NN 85 od 19. 07. 1877, Pozivanje na pisca »Zaujatie Bosny« (Zauzeće Bosne).

đenih stavova. Tako, na primjer, historičar mora obazrivo da tumači šifrovane komentare slovačke publicistike kao javna stanovišta, u objašnjavanju politike u doba rusko-rumunsko-srpsko-crnogorsko-turskog rata. Naime, u Mađarskoj se, i to ne samo u jugoslovenskoj sredini, već i u Slovačkoj, objavljuje i razduvava psihoza o panslavističkim izdajnicima, što dokumentuje i monstreproces Sv. Miletiću i njegova osuda na 5 godina strogog zatvora. Takođe se štampaju optužbe i demanti o ilegalnim brošurama, o tajnim društvima i udruženjima koja pozivaju na ustanak i u Slovačkoj. U širokim pučkim slojevima spontano se širio i glas o stvaranju slovačko-ruske kneževine, što je naraslo do razmjera fame.²⁶⁾

Slovačka nacionalna javnost, sa pogledom uprtim na Rusiju, shvatila je narodnooslobodilačku borbu u antiturskim ratovima na Balkanu kao početak definitivnog boja i za naše nacionalno oslobođenje. Postavljanjem pitanja potlačenih Slovena dospjelo je, naime, na evropski forum i pitanje Slovena u podunavskoj monarhiji. Sa toga stanovišta antiturski ustanci i ratovi u 70-im godinama na Balkanu imali su konkretan politički značaj i za slovački nacionalni razvoj. Solidarnost sa antiturskim oslobodilačkim ratovima južnih Slovena ispoljila se i u nacionalnom pokretu u Slovačkoj i to u mnogim formama. U našoj historijskoj nauci nije sasvim istraženo pitanje koliko je u uslovima ugnjetavanja, pri ondašnjoj političkoj realnosti Mađarske (makar i djelimično), u Slovačkoj našao odziva pomenuti projekat i apel Jozefa Miloslava Hurbana da se pošalje »jedan slovački bataljon« u pomoć oslobodilačkim borbama na Balkanu. Legalno je potvrđena aktivnost prikupljanja novca za podršku ranjenim Jugoslovenima. Nju su potkraj 1875. organizovale »Narodne novine« u Slovačkoj i u, tzv. donjim zemljama Mađarske (u Vojvodini). Ukupno je ona iznosila oko 500 zlatnika, a u toj akciji učestvovalo je oko 500 đarovalaca.

Aparat vlasti vladajućih klasa u Mađarskoj snažno se aktivisao protiv akcijâ solidarnosti za pomoć antiturskim ratovima na Balkanu, posebno u sredini masovnoga pokreta kod Srba u Vojvodini. Zloglasni premijer mađarskog kabineta »željezne ruke« K. Tisa, u svojim historijskim proglašima, više puta je jasno ocijenio uticaj velike istočne krize i na pokrete potlačenih naroda u Mađarskoj. Na primjer, u jednome svom govoru, održanom 20 godina nakon ovih događaja, on je naveo: »kad je 1875. godine došla na dnevni red istočna kriza, Srbi su onda bili stvorili zavjeru, ali nam je pošlo za rukom da pohapsimo glavne ljude, pa je time spriječena buna, a nacionalni pokret se istoga momenta utišao.«²⁷⁾

I u Slovačkoj se u godinama velike istočne krize 1875—78. ispoljila radikalizacija narodnih masa, u vidu manifestacija solidarnosti, ali bi danas već bilo teško kartografisati sve te pojave. Ipak se kao eho osjećaju do danas neke od tih akcija, unatoč tome da su organi vlasti i policija uništavali dokumentaciju o tome. To

²⁶⁾ NN 95 od 11. 08. 1877, 72 od 19. 06. 1877, 96 (1876), »l'ud pošeptava si všeličo« (u narodu se svašta priča) — piše jedan težak iz Zvolena.

²⁷⁾ NN od 6. 09. 1894.

donekle pokazuje i povjerljivi materijal ministara unutrašnjih djela što ga je on razaslao županima u Slovačkoj dne 30.01. 1976. »o sprečavanju akcijâ za podršku neprijatelja Turske«, jer »te manifestacije u susjedstvu toga strašnog rata (tj. na Balkanu, M. K) vodile bi samo ka njegovom proširenju na još veću teritoriju«. ³⁰⁾ Jasan odraz balkanskih događaja sačuvan je i u slovačkoj književnosti. Ovdje pominjemo samo neke od poznatih literarnih ostvarenja s takvom tematikom: prva je »Sitnjanski orač«, ali to nije sve. Svakako ćemo još navesti VI i VII godište Hurbanove »Njitre« u godinama 1876-77, a zatim stvaralaštva F. Kutlika, S. Vajanskog, G. Zehentera (Zechenter) i dr. I Slovaci su se onda časno postavili u podršci borbama slovenskih naroda protiv Turaka, u odlučnim fazama balkanske krize. Slovačka podrška je tu zapečaćena i krvlju. U borbama protiv Turaka na Balkanu, u redovima srpske vojske i ustanika, poginuli su kao dobrovoljci i slovački pisci i pjesnici: Jozif Bohuslav Bela (Bella) (1832-1876), u poznatoj bici kod Aleksinca (1876) i Adolf Svetopluk (Svätopluk) Osvald (1839-1876), koji pade u Bosni — u bici na Drini. Grupu dobrovoljaca, koja je otišla iz srednje Slovačke, doveo je na Balkan J. Rišiak. Prema tome, uznemirenost vladajućih krugova zbog toga vrenja u Slovačkoj bila je motivisana.

U onakvoj vladinoj antiruskoj histeriji protiv paňslavizma u zvaničnom javnom mnjenju i komentare slovačke štampe treba interpretirati ovako: oni su javno samo relativan odraz stvarnih stavova rukovodstva nacionalnog pokreta i ne daju cjelovit pogled na kompleksnu poziciju u nacionalnom pokretu prema istočnoj krizi i događajima u vezi s njom. Kao što smo to već naveli, širenje rusofilstva među slovenskim narodima, naročito spontane demonstracije u vezi s padom Plevne, kakav je bio i miting u Zagrebu, značilo je izvjesno otopljanje odnosa između Martina i Zagreba. U tim istorijskim danima optimizam se ispoljio kao primarno svojstvo slovenske uzajamnosti: pokazatelj mogućnosti nove saradnje u politici jeste i to što su NN objavile vijest o padu Plevne u originalnom, vlastitom telegramu iz Zagreba. Proslovensku transformaciju raspoloženja javnog mišljenja u Hrvatskoj, u značajnoj istorijskoj potvrdi, povjerljivo je u Slovačku referisao istaknuti rodoljubivi djelatelj B. Šulek iz Zagreba, u decembru 1877. i to u pismu J. M. Hurbanu, koji je u doba istočne krize razvio inicijativu kod Šuleka da se zainteresuje za Slovačku (slao mu je časopise i knjige), a nudio mu je zajedničke književno-političke projekte. Šulekove informacije odašiljane u Slovačku, kao i Zohova (Zoch) obavještenja predstavljaju dobar kompas rukovodstvu nacionalnog pokreta da se temeljito orijentišu o prilikama u Hrvatskoj i u zamršnim pitanjima međujugoslovenskih odnosa. Šulek naglašava neobično jačanje rusofilstva u Zagrebu prilikom napredovanja ruske vojske na Balkanu, jer slovenski osjećaj ni ranije nije bio (kod Hrvata) uplivisan oportunistom političkih kalkulacija. Radi pore-

³⁰⁾ SOA Bratislava. Fond Podžupan Bratislavskaj župy.

đenja upozoravamo da je još u julu 1877. Šulek ukazivao S. Štefanoviću na znatnu rezervisanost koja tamo (u Zagrebu) vlada prema slovenskoj uzajamnosti. Utoliko su značajniji onda bili ti međunarodni uticaji na unutrašnje prilike u Banovini, kad je on pisao: »Plevna je i kod nas obuzela sve glave, tako da se na druge stvari i ne misli. I zaista je proslava pada Plevne za Hrvatsku trenutak *istorijski značajan!* Nikad se ovdje dosad nije tako otvoreno ispoljio panslavizam, a posebno rusizam, kao u ovoj prilici. Sve je bilo oduševljeno, same hrvatske rodoljupke čestitale su ruskom caru, a po cijelom Zagrebu razlijegalo se: Slava Aleksandru II.«³¹⁾

I kad NN u ozbiljnom uvodniku, od septembra, objektivno informiše o *Adresi hrvatskog parlamenta*, kao alternativni zvanične politike prema balkanskom pitanju, ubrzo se u tome sporu Zagreba i Beograda oko Bosne precizno ističe potreba njenog pripajanja Srbiji. Ispravnost takvog stava karakteristično se obrazlaže time što je tako postupio i Štrosmajer.

U četvrtoj fazi istočne krize, sa gledišta slovačko-jugoslovenskih i uže hrvatsko-slovačkih odnosa, sadržajem idejnog razlaza postaje sad vrednovanje ciljeva i samih oslobodilačkih ratova. Tu već martinskom rukovodstvu Slovaka nije bila dovoljna ona uobičajena obazrivost, stavovi su se sad posve jasno iskristalisali. Karakteristično je za srpsko-hrvatske odnose da je zvanični organ slovačkoga narodnog pokreta, »Narodne novine«, donio glavni komentar Sanstefanskog mirovnog ugovora ne iz srpskih novina, nego iz zagrebačkog »Obzora«.³²⁾ Iz napredne Miletičeve »Zastave« često se u Slovačkoj preuzimaju materijali za samo karakterisanje hrvatsko-srpskih odnosa³³⁾ u rješavanju istočne krize. Putovanja J. Štrosmajera 1878. godine po Sremu i njegov programski slovakofilski proglas u St. Pazovi jeste kulminaciono ispoljavanje slovenske uzajamnosti potkraj krize.³⁴⁾

U toku Berlinskoga kongresa, u slovačkoj politici su se formulisale dvije koncepcije u ocjeni velike istočne krize. Progmatско-оportunističku platformu čini inicijativno istupanje aktivnoga L. Abafija (Abaffy), koji je u doba istočne krize bio aktivan i kao dopisnik u slovačkoj štampi iz zapadne Evrope. Inače je imao pretenzija da sam vješto formuliše određene prakticističke spoljopolitičke stavove slovačkog nacionalnog pokreta. U svojim uvodnicima

³¹⁾ LAMS M 23 H 19. J. M. Hurban istupa inicijativno u kontaktu sa B. Šulekom, kad je ovaj visoko ocijenio njegov rad o životu i djelu Viliama P. Topha — podpredsjednika Matice slovačke (1878).

³²⁾ NN 41 od 6. 04. 1878, 36 od 26. 03. 1878.

³³⁾ Napr. NN 63 od 29. 05. 1878. uporedi Milutinović K., *Štrosmajer*, str. 205. Dalje kritikuje i stav narodnjakâ u parlamentu NN 19 (1878).

³⁴⁾ NN 62 od 28. 5. 1878. Štrosmajer je izjavio u svome govoru: »ja znam slovački narod i svi ga znamo kao narod veoma sposoban, marljiv i moralan. Mi visoko cijenimo taj narod.« Vl. Hurbanu on je, pri odlasku, uzviknuo iz kočije: »Srdačno mi pozdravite Vašega dragog oca i našega mučenika« (J. M. Hurban bijaše onda osuđen na zatvor, M. K.) »i recite mu da sam ne samo njegov prijatelj, već ostajem i dalje njegov velik poštovalac.«

koji su u nastavcima izlazili u »Narodnim novinama« od septembra 1878, pod naslovom *Šta mi mislimo o rezultatima istočnog pitanja* Abafi je sugerisao slovačkoj javnosti lojalnu i legitivnu platformu. On je, zapravo, austroslavističkim motivima podržavao zvaničnu hrvatsku koncepciju, i posredno i faktički. To se razabire u njegovom zaključku: sa »dosadašnjim rezultatima rusko-turskog rata«, jačanju Slovena u Monarhiji, i Slovaci su »sasvim zadovoljni« rezultatom istočne krize.³⁵⁾ Sa stanovišta slovačkih nadanja u istočnu krizu iz prethodnih njenih etapa, o zaključcima Abafija kao »jugoslovenskog emisara« (kako su ga vlasti nazvale 50-ih godina) možemo reći sljedeće: iako su se mogli pojaviti u slovačkoj javnosti, takvi stavovi bili su samo taktički i spoljašnji. Oni nisu predstavljali ni minimalnu varijantu onoga što su Slovaci očekivali od istočne krize. Oni su prije očekivali rušenje reakcionarnog dualizma. Dijelom direktno, ali uglavnom posredno, takvu je koncepciju u slovačkoj javnosti forsirao prof. dr Ivan B. Zoch.³⁶⁾ On je, inače, bio autoritativna ličnost. Osnivač je i Prve državne gimnazije u Sarajevu. On je isticao da su Bosna i Hercegovina austrijskom vojnom okupacijom dospjele iz srednjeg vijeka u modernu civilizaciju. Pa ipak, ni Zohova pozicija ne isključuje dozu taktike i za nijansu je drugačija u jednoj drugoj, kasnijoj formulaciji. Kao da je bio malo uplivan i Štrosmajerovom orijentacijom.

Unatoč tome, u to doba se postupno formulisalo zvanično i istorijski ispravnije gledište rukovodstva Slovačke narodne stranke (SNS) prema rezultatima istočne krize. U pitanju Bosne i Hercegovine, koje je u skladu sa načelima marksističke historiografije — da oslobođenje balkanskih Slovena i buržoaska revolucija nisu do kraja dovedeni krivicom zapadnih sila. »Narodne novine« već u septembru 1878,³⁷⁾ preuzele su iz Češke oštru koncepcijsku kritiku uskohrvatskog programa prema jugoslovenskoj koncepciji, formulisanog prilikom audijencije predstavnika hrvatskog parlamenta kod cara Franje Josifa u Beču, da se Bosna i Hercegovina pripoji trojednoj kraljevini. Međutim, rezultat ove audijencije označio je krah hrvatskih aspiracija. Radi se, uopšte, o najoštrijoj kritici hrvatske politike u Slovačkoj, sa platforme slovenske uzajamnosti. Zatim je već uslijedio i direktni glavni materijal Slovačke narodne stranke u uvodniku »Narodnih novina« od 19. 11. protiv aneksije, a za podršku srpskim predlozima. Zbog toga se u tim novinama štampa i obimna interpelacija M. Polita u peštanskom parlamentu o tome pitanju. U decembru 1878. uslijedio je programski niz članaka u organu slovačkog nacionalnog pokreta, *Stavovi o okupaciji*. Ovi članci već očit protivurječe stanovištu i zaključcima prethodnoga Abafijeva niza članaka.³⁸⁾ U zaključku, dakle, možemo konsta-

³⁵⁾ NN 106 od 10. 09. 107, 12. 09. 1878.

³⁶⁾ Krajačović M., *Ravnatelj profesor dr Ivan Branislav Zoch*. U djelu »Slovenské štúdie« (Slovačke studije) XIV, Bratislava ASAV 1973, str. 194.

³⁷⁾ NN 133, 12. 9. 1878.

³⁸⁾ NN 146, 12. 12, 147, 14. 12. 1878. u uvodniku su već naglasile: »mi smo se već više puta jasno iskazali protiv okupacije, pa čak i protivu načina na koji se ona vrši«.

tovati da se istorijski formulisalo u suštini ispravno stanovište slovačke politike u ocjeni velike istočne krize — da su hegemonistički ciljevi velesila onemogućili balkanske Slovene iako je takav stav, rusofilski gledano uslovan, pa se hegemonu oslobodilačkog rata ne vidi u socijalno i nacionalno ugnjetenom puku balkanskih naroda, već u državi Rusiji.³⁹⁾

Najzad, završna faza istočne krize znači već izvjesno oživljavanje hrvatsko-slovačkih odnosa i tako se postepeno gubi aktuelnost idejnih neslaganja. U odnosima sa Jugoslovenima za vrijeme okupacijskih događaja ispoljavaju se kvalitativno nove dimenzije i socijalni motivi. Tome su, prije svega, doprinijele inicijative iz širokih pučkih slojeva, kakva su, na primjer, pisma⁴⁰⁾ (iz Vukovara, iz Bosne i sa drugih strana) od mobilisanih Slovaka u okupacionoj mađarskoj armiji, koja su neposredni odraz solidarnosti slovačkog naroda s jugoslovenskim narodom. Najznačajnija istorijska manifestacija međuslovenskih odnosa u to doba — koje je nadahnuto jugoslovenskim ratovima — bila je poetska serija upućena sa jugoslovenskom juga: mobilisani vojnik, ideolog Slovačke narodne stranke Svetozar Hurban Vajanski poslao je u »Narodne novine«⁴¹⁾ svoja *Jadranska pisma*, a zatim i zbirku *Tatre i more*. Socijalni motivi se ispoljavaju, uglavnom, pri vrbovanjima u siromašnim slovačkim krajevima za seljenje naroda u okupirane oblasti⁴²⁾ na krčenje šume u Slavoniji. Sa druge strane, slovački seljaci u okupacionoj armiji izražavaju u pismima svoj socijalni protest i blagonaklonost prema jugoslovenskom narodu, pošto osuđuju korake okupacione uprave Bosne i Hercegovini, koja čuva imanja izbjeglih begova i feudalaca koji su, uglavnom, tlačili jugoslovenski narod. Okupaciona uprava čak ih poziva da se vrate, a vraća im i imanja u vlasništvo, dok sam narod nema zemlje za obrađivanje.

U kratkom zaključku o slovačko-jugoslovenskim odnosima u doba velike istočne krize 1875—1878. treba konstatovati njihov značaj u međunarodnim razmjerama slovačkoga nacionalnog pitanja. Odnosi sa Hrvatima nisu imali neki primarni značaj, jer su tu često prisutna neslaganja. Njihovu ulogu preuzeli su odnosi sa Srbima i opšta intenzifikacija rusofilstva u Slovačkoj. Tematika srpskih i bugarskih oslobodilačkih ratova na Balkanu potisnula je hrvatske napise u slovačkoj publicistici. Ipak, jugoslovenska orijentacija hrvatskih rodoljuba grupisanih oko J. Štrosmajera i njegove slovačkofilске inicijative bile su manifestacija kontinuiteta pozitivnih ispoljavanja uzajamnosti i za budućnost.

³⁹⁾ NN 140, 1891. pisale su: »U pitanju balkanskih naroda, koje je sad Rusija uzela u svoje ruke. uradilo se za jednu godinu više nego što je cijela Evropa uradila za cijelo stoljeće. Sad Evropa zadržava napredovanje osloboditeljima i da prepusti stvar nespремnima...«

⁴⁰⁾ Napr. NN 118, 126, 127, (1878).

⁴¹⁾ NN 108 (1878).

⁴²⁾ NN 41, 7. 4. 1877.

⁴³⁾ NN 133, 12. 9. 1878.

Represivnim mjerama aparata vlasti ugnjetačkog režima sredinom 70-ih godina se prekida povoljna etapa u razvoju slovačkog nacionalnog pokreta, čija je karakteristična crta bila i jugoslovensko-slovačka solidarnost. Predstavnici, makar i malobrojni, nastupajuće generacije 80-ih godina dokazivali su da stanje potištenosti u tako visokoj mjeri kod Slovaka nije baš bilo sasvim opravdano. Stanje u rješavanju slovačkog nacionalnog pitanja nakon balkanske krize ipak nije bilo beznačajno, što dokazuje i položaj susjednih neravnopravnih naroda.

Preveo: dr Bogdan L. Dabić

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SLOWAKEN UND DIE SERBISCH-KROATISCHEN BEZIEHUNGEN ZUR ZEIT DER GROßEN OSTKRISE 1875—78.

Bei der Betrachtung der slowakisch-jugoslawischen Beziehungen zur Zeit der großen Ostkrise von 1875—78. stellt der Autor, fest, daß sie von großer Bedeutung für die slowakische nationale Frage waren. Zu jener Zeit waren die Beziehungen der Slowaken zu den Kroaten, von Unstimmigkeiten und Streit erfüllt, nicht von primärer Bedeutung, während die zu den Serben an Charakter gewannen. Die Thematik der serbischen und bulgarischen Befreiungskriege auf dem Balkan drängte kroatische Titel in der slowakischen Publizistik zurück. Die jugoslawische Orientierung kroatischer Patrioten, die sich um J. J. Štrosmajer gesammelt hatten und Štrosmajers slowakophile Initiative waren jedoch Manifestationen der Kontinuität im Ausdruck positiver Wechselbeziehungen und für die weitere Zukunft.

Mit repressiven Maßnahmen unterbrachen die Behörden Mitte der 70er Jahre des vergangenen Jahrhunderts gewaltsam die günstige Entwicklung der slowakischen Nationalbewegung — eines ihrer Kennzeichen war die jugoslawisch-slowakische Solidarität. Die Vertreter der Folgegeneration der 80er Jahre waren, wenn auch zahlenmäßig schwach, bemüht, auf jede nur mögliche Art zu beweisen, daß der Zustand von tiefer Verzagtheit unter den Slowaken nicht ganz berechtigt war. Der Verfasser konstatiert gegen Ende seiner Arbeit, daß nach der Balkankrise die slowakische Nationalfrage nicht ohne Hoffnung war, wofür er Beweise in der Situation der benachbarten ungleich-berechtigten Völker fand.

Dr Dževad Juzbašić

O UKLJUČENJU BOSNE I HERCEGOVINE U ZAJEDNIČKO AUSTROUGARSKO CARINSKO PODRUČJE

Austro-Ugarska je prije okupacije 1878. imala glavni udio u spoljno-trgovinskom prometu Bosne i Hercegovine. Najveći dio ovog prometa bio je vezan za austrougarsko tržište, a Trst i Beč bili su centri preko kojih je išlo sedam do osam desetina cjelokupnog bosanskohercegovačkog eksporta i importa.¹⁾ Ovakav pravac pretežnog dijela bosansko izvozno-uvozne trgovine pred okupaciju bio je uslovljen sticajem geografskih okolnosti, specifičnostima privrednog razvitka, postojećim političkim odnosima i carinskim sistemom. Na gotovo dvije trećine svoje granice Bosna i Hercegovina je bila opkoljena teritorijem koji je pripadao Habsburškoj Monarhiji. Tamo su se nalazile najbliže morske i riječne luke kao i željezničke veze. Najvažniji trgovački putovi u Bosni i Hercegovini, koji su išli dolinama rijeka, bili su okrenuti u tom smjeru, tj. prema Savi i Jadran-

¹⁾ Dž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVIII, Sarajevo, 1970, str. 52-53. Podaci o obimu ovog prometa za pojedine godine osjetno variraju. Vidi tabelu koju je za razdoblje od 1857. do 1874. izradio I. Tepić, *Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875*, Beograd 1978 (Rukopis magistarskog rada) str. 116, 117 i nap. 24 str. 166. Prema jednom izvještaju v. Thömmela datiranom 1. 5. 1878. bosanskohercegovački izvoz iznosio je 10 miliona a uvoz 8 miliona guldena, ili izraženo u krunama 20, odnosno 16 miliona kruna. Prema tome, obim cjelokupne razmjene bio je oko 36 miliona kruna. Ovo se približno podudara sa drugim podacima koji vrijednost spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine prije okupacije procjenjuju na oko 34 miliona kruna (Dž. Juzbašić, op. cit. str. 52, 53). Podrobnije u pogledu količine i vrijednosti pojedinih vrsta robe koja je iz Austro-Ugarske ili preko nje izvožena i uvožena u Bosnu i Hercegovinu u 1874. vidi V. Bogičević, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875*. (Prema podacima izvještaja austrougarskog generalnog konzula dr Svetozara Todorovića u Sarajevu iz 1875), Godišnjak I/1949, str. 222-227.

skom moru. Stoga je najveći dio potreba Bosne i Hercegovine podmirivan u susjednoj Monarhiji ili tranzitom preko njenih jadranskih luka ili željeznica.²⁾

U osnovi carinskog režima u Bosni i Hercegovini bio je austro-turski trgovački ugovor od 22. maja 1862. (RGB1 Nr br. 42), odnosno njegovi dodatni akti od istog datuma. Tim aktima načinjen je izuzetak u pogledu trgovine sa Bosnom i Hercegovinom tako što je na robu uvezenu iz Habzburške Monarhije plaćana uvozna carina od 6°/_o od vrijednosti, a na izvezenu robu 1°/_o, za razliku od opšte turske carinske tarife koja je bila utvrđena u iznosu od 8°/_o na uvezenu robu. Takođe je uz plaćanje carine od 20°/_o osiguran i uvoz austrougarske soli.³⁾ U Bosni i Hercegovini se, naime, osim turske i vlaške soli smjela uvoziti samo so iz susjedne Monarhije.

Međutim, iako je prije okupacije uvoz robe austrougarske provenijencije bio u pogledu carinskog tretmana povlašten, u Bosnu i Hercegovinu su u priličnim količinama uvoženi, takođe, engleski, francuski i italijanski fabrikati, kao i roba iz drugih dijelova Otmanskog Carstva.⁴⁾ Tako su iz Engleske uvoženi pamučna pređa i pamučne tkanine, iz Njemačke, Engleske i Švajcarske vunena roba, marame, kratka roba, krznena i svilena roba, iz Italije svila, čoha i pirinač, iz njemačkih, holandskih i francuskih fabrika dolazio je šećer, a bakar je uvožen iz Francuske i Njemačke itd. Od sve robe koja je 1867. bila uvezena u Bosnu i Hercegovinu preko savske i dalmatinske granice na robu porijeklom iz Habzburške Monarhije otpadalo je 26,22^o/_o, dok je ostalih 73,78^o/_o bila roba iz ostalih evropskih zemalja koju su austrijski trgovci nabavljali i isporučivali bosanskim trgovcima. Učešće austrijske robe u bosanskom importu bilo je u stalnom porastu, pa je već dvije godine kasnije, 1869, ono iznosilo 33,82^o/_o.⁵⁾

²⁾ D. Pavličević, *Odras bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest, br. I, Zagreb 1971, str. 91-92.

³⁾ Motivenbericht zum Gesetzentwurf betreffend die Herstellung eines gemeinsamen Zollverbandes mit Bosnien und der Herzegowina, 20, der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses; I. Tepić, op. cit. str. 151-152, 183-185. Prema austro-turskom trgovinskom ugovoru iz 1862. na svu robu uvezenu ili izvezenu iz Turske po odbitku 10°/_o od vrijednosti robe plaćala se carina u iznosu od 8°/_o, s tim što je bilo predviđeno da se carina na robu izvezenu iz Turske iz godine u godinu smanjuje za 1°/_o. Ugovor je sklopljen na sedam godina, ali je bio prolongiran. Odredbe austro-turskog ugovora iz 1862. u pogledu carinske stope od 8°/_o na uvezenu i izvezenu robu iz Turske i smanjenju izvozne carine za 1°/_o godišnje bile su analogne odredbama novih trgovinskih ugovora koje su Velika Britanija i Francuska sklopile 1861. sa Portom. I. Tepić, *Ibidem*; Uporedi J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, str. 311. i T. Bajkić, *Istorija srpske trgovinske politike, I sv.*, Austrougarska trgovinska politika na Balkanu do 1880, Beograd 1902, str. 8 i 9.

⁴⁾ F. Hauptmann, *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkeru o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austro-ugarske okupacije*, Glasnik Arhiva i društva arhivista BiH 8-9, 1968-1969, str. 550.

⁵⁾ I. Tepić, op. cit. str. 143-155.

Austrija je bila glavni i najvažniji trgovački partner i kad je riječ o bosanskohercegovačkom eksportu. Proizvodi iz Bosne i Hercegovine (cerealije, stoka i stočarski proizvodi, šljive, drvo, duhan i dr.) nalazili su prođu na tržištu u Monarhiji ili su posredstvom austrijskih trgovaca plasirani u drugim evropskim zemljama, u Italiji, Njemačkoj, Engleskoj, Francuskoj i dr. Izvoz proizvoda bosanskog zanatstva u balkanske zemlje, Srbiju, Crnu Goru, Vlašku i Albaniju bio je u opadanju zbog konkurencije evropske industrije. Uvoz sa ovog područja bio je bez posebnog značaja, jer je ekonomska struktura pomenutih zemalja i Bosne bila slična.⁶⁾ Veću važnost imao je import orijentalne robe (svila za izradu pozamanterije, gotova odijela, tepisi i ostala luksuzna roba) iz Carigrada i drugih dijelova Turske, kao i uvoz duhana.⁷⁾ Sarajevo je bilo centar trgovine orijentalnom robom, koju su vodili Muslimani, Jevreji i Srbi. Inače, srpski i jevrejski trgovci bili su do 1878. glavni reprezentanti bosanskohercegovačke spoljne trgovine. Pretežan dio ove trgovine, koja se odvijala sa Trstom i Bečom bio je u rukama srpskih trgovaca.

Međutim, najveće profite od prometa robom iz austrijskih fabrika i drugih zemalja, koja se uvozila u Bosnu i Hercegovinu, kao i od velikog dijela bosanskog izvoza imali su trgovci naveliko iz Trsta, Beča i dr. Oni su se javljali i kao kreditori bosanskih trgovaca. Nemajući dovoljno potrebnog kapitala, bosanski trgovci su se sve više zaduživali kod austrijskih firmi.⁸⁾

Uvoz engleske manufakturne i kolonijalne robe išao je velikim dijelom preko Trsta i odatle opet preko Splita, Dubrovnika, a kasnije naročito preko Metkovića u unutrašnjost zemlje. Stoga su Englezi sredinom 19. vijeka bili živo zainteresovani za ostvarenje plana Porte, koji je inicirao Omer-paša Latas, da se uspostavi neposredna veza Bosne i Hercegovine sa Carigradom preko Sutorine i Kleka. Turski plan je imao u vidu uspostavljanje pogodnije komunikacije za transport vojske, ali bi jednom uspostavljena ova veza služila i za prevoz inostrane robe.⁹⁾ U decenijama koje su prethodile okupaciji engleski uvoz u Bosnu i Hercegovinu uzmicao je ispred uvoza austrijske i njemačke manufakture,¹⁰⁾ pa je razumljivo nastojanje Engleza da se stvori takva komunikacija koja će omogućiti direktan import u Bosnu i Hercegovinu. To je bilo poželjno i s obzirom na težinu kopnenog puta koji je od Carigrada i Soluna vodio u Bosnu. Inače, loše komunikacije i transportne teškoće bile su po ocjeni savremenika velika prepreka za trgovački promet u zemlji. Njegov nivo je bio uslovljen niskim stepenom razvitka privrede i društva.¹¹⁾

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Vidi J. Roskiewicz, op. cit. str. 313,315.

⁸⁾ I. Tepić, op. cit. str. 160.

⁹⁾ Vidi R. Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom 19. vijeka* (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu), Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) XLV, Sarajevo 1933, str. 87, 88.

¹⁰⁾ V. Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine 19. vijeka*, Godišnjak I/1949, str. 20-21.

¹¹⁾ J. Roskiewicz, op. cit. str. 84,85.

Za Topal-Osman-paše činjeni su pokušaji da se bosanskim trgovcima omogućiti direktan kontakt sa zapadnoevropskim tržištem. Međutim, posrednička uloga austrijskih trgovaca nije time mogla biti dovedena u pitanje. Takođe zahvaljujući svojoj dominirajućoj ulozi na Jadranu, Austrija je spriječila otvaranju slobodne luke u Kleku, koji je ostao samo kao luka preko koje su u slučaju potrebe mogle doći nove turske trupe.¹²⁾

Međutim, općenito uzevši, privredni položaj Habzburške Monarhije na Balkanu nije bio povoljan. Od sredine 19. vijeka dolazi na Balkanu do korijenitih promjena na štetu tradicionalne trgovine srednje Evrope a u korist Engleske i Francuske, čiji brodovi sve intenzivnije posjećuju turske luke. I prve željezničke pruge, koje su građene od obale Crnog mora prema Dunavu, s ciljem da se obiđe tada još neregulisano ušće Dunava, bile su prvenstveno u interesu pomorskih trgovačkih sila, kao i ostale željeznice na Balkanu izgrađene do Berlinskog kongresa. Uprkos nastojanju da u vlastitom interesu realizuje niz planova izgradnje željeznica na istoku. Austrija je u stvarnosti morala do 1878. stalno uzmicati na Balkanu ispred strane konkurencije.¹³⁾

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. prouzrokovao je opadanje razmjene sa Austro-Ugarskom, posebno poremetivši trgovačke veze sa susjednom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Na to su trgovački krugovi u Monarhiji žustro reagovali i pokazali su po izbijaanju ustanka veću revnost od političara u zahtjevima da Austro-Ugarska odmah izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine.¹⁴⁾ Inače, događaji na Balkanu 1875-78. uticali su na dalje opadanje austrijskog izvoza na ovo područje. Prema podacima, koje je u januaru 1879. iznio u Donjem domu austrijskog parlamenta poslanik Neuwirth, na Austriju je prije nepunih 20 godina otpadalo dvije trećine cjelokupnog importa u Tursku, da bi se to učešće u vrijeme okončanja istočne krize svelo na svega jednu petnaestinu. U ovom importu, koji se većinom sastojao iz gotovih fabrikata, Engleska je učestvovala sa 240 miliona franaka, Francuska sa 45 miliona, a Austrija sa samo 34,2 miliona franaka, pa ju je Rusija bila skoro stigla sa 32,4 miliona franaka. Karakteristično je, kad je riječ specijalno o pamučnoj robi da je ovu robu Engleska izvozila u Tursku u iznosu od 170,9 miliona franaka, dok je iz Austrije bilo izvezeno samo za 120 hiljada franaka.¹⁵⁾

¹²⁾ I. Tepić, op. cit. str. 142-143, 160.

¹³⁾ R. M. Dimtschoff, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel*, Bamberg 1894, str. 5-13, 16, 40-41; F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878-1881*. Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 5, Bd. W. Rechner, *Zur Geschichte der Orientbahnen*, Österreichische Osthefte 5/1960, str. 5/1960, str. 348 i dalje.

¹⁴⁾ Vidi: D. Pavličević, op. cit. str. 92-94; M. Despot, *Prilog proučavanju trgovine Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom 1873-1880*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 11-12/1975-1976, str. 237-244.

¹⁵⁾ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, VIII Session, XII Band, 415 Sitzung der 8 Session 18. I 1879, str. 13.300.

Još ranije pod uticajem ekonomske krize (1873) i tendencija visoke carinske zaštite, koje su sve više dolazile do izražaja u međunarodnoj razmjeni i austrijski poslovni krugovi postavljali su odlučne zahtjeve za aktiviranje eksporta na evropskom jugoistoku i Bliskom istoku. Da bi se to postiglo tražilo se u prvom redu uspostavljanje direktne željezničke veze sa Carigradom i Solunom. Paralelno s tim, postavljen je pored ostalih i zahtjev za izgradnju neposredne željezničke veze sa Švajcarskom i Francuskom (Arlbergbahn), kako bi se izvoz Monarhije na zapad učinio nezavisnim od njemačkih željeznica i Bizmarkove tarifne i carinske politike.¹⁶⁾

U toku istočne krize austrijski privredni krugovi traže, pored sređivanja političkih prilika u Turskoj, da se uspostavi carinski savez balkanskih država pod vođstvom Austro-Ugarske i insistiraju na izgradnji željezničkih komunikacija koje treba da otvore Balkan austrijskim industrijskim proizvodima.¹⁷⁾ Zahtijevajući da Monarhija odmah izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine, oni su imali u vidu proširenje tržišta za svoju robu i osiguranje izvora sirovina za industriju. I hrvatska buržoazija bila je motivisana prvenstveno privrednim razlozima kada su njeni eksponenti tražili da se Bosna i Hercegovina pripoji Austro-Ugarskoj, u uvjerenju da će to biti i priključenje Hrvatskoj.¹⁸⁾

U vrijeme zaključenja Sanstefanskog mira Heinrich Haymerle, koji je tada bio austrougarski predstavnik u Rimu, sugerisao je Andrassy-ju da se neodložno ispituju tehničke mogućnosti za uključenje Bosne i Hercegovine u austrougarsku carinsku uniju. Carinsko priključenje Bosne i Hercegovine bilo je, u stvari, stara ideja barona Karla von Brucka, koju je on kao internuncij izložio za vrijeme krimskog rata grofu Boul-Schauensteinu, nasljedniku kneza Schwarzenberga na položaju kancelara. Prema Haymerleu, ovu ideju je bilo moguće realizovati, iako bi Bosna i dalje ostala nominalno pod Turskom, kojoj bi trebalo dati odštetu za carinske prihode.¹⁹⁾

¹⁶⁾ Vidi K. H. Werner, *Österreichs Industrie — und Aussenhandelspolitik 1848 bis 1948*. (u Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1949, Wien 1949), str. 411-412; I. Graier, *Das österreichische Verkehrswesen im Wandel eines Jahrhunderts*, ibidem str. 549.

¹⁷⁾ M. Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*. U: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine (Tom I), izd. ANUBiH, Posebna izdanja XXX/4, Sarajevo 1977, str. 74-75.

¹⁸⁾ D. Pavličević, op. cit. str. 93,94.

¹⁹⁾ Haymerle Andrassy-ju, 2. III 1878, B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, izd. ANUBiH, Građa XVII/14, Sarajevo 1973, str. 84,86.

U svojoj prvoj varijanti ideja o carinskom povezivanju sa Bosnom i Hercegovinom javila se u izvještaju ministarskog savjetnika Karla Czörniga od 21. marta 1851, koji je po nalogu austrijskog ministarstva trgovine razmatrao mjere za poboljšanje teškog privrednog i finansijskog položaja Dalmacije. On je predlagao da se ukine carinska granica i uvede slobodan trgovački promet Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom i Crnom Gorom, a po moguć-

Haymerle je smatrao da ba carinsko pripojenje Bosne bilo korisno za Monarhiju najprije zato jer bi došlo do znatnog smanjenja carinske granice. Osim toga, Bosna i Hercegovina bi se otvorila za Dalmaciju i Hrvatsku. Zajednička carinska uprava imala bi kao posljedicu jednakost u indirektnom oporezivanju, pa bi Austro-Ugarska dobila dovoljno sredstava da u svoje ruke uzme čitav privredni život zemlje. Haymerle je bio mišljenja da bi se naizmjenično pružanjem privrednih pogodnosti i privrednim pritiscima moglo djelovati da Crna Gora, Srbija i možda još neke podunavske zemlje pristupe austro-ugarskoj carinskoj uniji. Pri tome su mu pred očima bili dalekosežni politički ciljevi. Imao je u vidu primjer Pruske, koji je pokazao kako su carinski savezi, i ustanove s njim u vezi, doprinijeli da sazrije privredno apsorbovanje njemačkih zemalja i politička suprematija Pruske u Njemačkoj, davno prije odluke na bojnom polju 1866.²⁰⁾

Kao što ideja barona Karla von Brucka u doba krimskog rata nije naišla na odjek u austrijskim vodećim krugovima tako ni Haymerleovo mišljenje u pogledu redosljeda rješavanja balkanskih problema nije moglo biti usvojeno. Nije slučajno da su u aktivnosti austrougarske diplomatije u doba istočne krize političko strateški momenti došli u prvi plan u odnosu na ekonomske probleme. Razlog tome leži, pored ostalog, i u nepodudarnosti interesa austrijske industrije i ugarskog agrara te u teškoćama formulisanja jednog zajedničkog privrednog programa.²¹⁾ Mada su austro-ugarska konvencija od 8. jula 1878. godine, kao i odluke Berlinskog kongresa, specijalno o izgradnji željeznica na Balkanu, u grubim crtama sa državali privredni program Monarhije na istoku, problemi njegove realizacije, pa i eventualno sklapanje carinske unije sa Srbijom nije naišlo samo na spoljnopolitičke nego i na vrlo ozbiljne unutrašnje političke teškoće.²²⁾

nosti i Srbijom, što je bilo u datim okolnostima neostvarivo. (Vidi: R. Zaplata: *Neostvareni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća* (Iz povjerljive archive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu) GZM XLVI-1934, sv. 2. Sarajevo 1934, str. 195-207). Karl Czörnig je bio jedan od najbližih saradnika Karla von Brucka, ministra trgovine u Schwarzenbergovom kabinetu, koji je pripremio ukidanje carinske granice između Austrije i Ugarske 1. jula 1851. Tako je stvoreno zajedničko austrougarsko carinsko područje koje do 1879. nije obuhvatilo Dalmaciju i još neke manje carinske enklave. Orijeintisan u velikonjemačkom smislu, Bruck je težio stvaranju velikog privrednog prostora koji bi dinamično djelovao prema istoku. O tome kao i balkanskim planovima i politici grofa Bool-Schauensteina i austrijskih vodećih krugova za vrijeme krimskog rata H. Hantsch, *Dine Geschichte Österreichs*. II Bd, Graz-Wien-Köln, 1962, str. 354, 357-358.

²⁰⁾ B. Gavranović, Ibidem. O trgovinskoj politici Pruske i austro-pruskim ekonomskim suprotnostima 60-tih godina 19-tog vijeka vidi: H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Wien-München 1958, str. 57-69.

²¹⁾ Treba se samo podsjetiti na austro-ugarske suprotnosti u periodu prije Berlinskog kongresa oko toga da li glavna željeznička veza sa Orijentom treba da vodi preko Bosne ili preko Srbije: Vidi: Dž. Juzbašić, *Iz-*

Potrebno je takođe u vezi s okupacijom ukazati i na činjenicu da je Austro-Ugarska svoju politiku prema Bosni i Hercegovini kao i u samoj okupiranoj zemlji izgrađivala postepeno i u teškim unutrašnjim raspravama.²³⁾ Prije okupacije nije uopšte postojala formulirana koncepcija o tome šta učiniti sa Bosnom i Hercegovinom kada ona bude vojnički zaposjednuta. Tek pri kraju okupacionog rata, 2. septembra 1878. godine, ministarstvo inostranih poslova dalo je prvi prijedlog o ustrojstvu provizorne uprave i o tome na kojim bi načelima trebalo da zajedničko austro-ugarsko ministarstvo (tj. vlada) upravlja Bosnom i Hercegovinom. Potom su provedeni dugotrajni pregovori između vladâ Monarhije o modalitetima uključivanja upravljanja Bosnom i Hercegovinom u komplikovani sistem dualističke vladavine. Stoga je zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom mogao biti sankcionisan tek u februaru 1880. godine.²⁴⁾

Interesantno je napomenuti da u prijedlogu ministarstva inostranih poslova od 2. septembra 1878. nije uopšte bilo ni riječi o uključivanju Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje,²⁵⁾ što u prvi mah navodi na pomisao da je to učinjeno iz obzira prema međunarodno-pravnom statusu Bosne i Hercegovine. Međutim, najveći značaj imala je okolnost što između austrijske i ugarske vlade još nije bilo raščišćeno u kakvom će odnosu biti okupirana zemlja prema carinskom području Monarhije, pa su već u toku izvođenja okupacije došli do izražaja njihovi divergentni pogledi na ovaj problem.

Kako je u vezi sa okupacijom u industrijskim i trgovačkim krugovima Cisleithanie više puta bila izražena želja da se Bosna i Hercegovina uključi u austrougarsko carinsko područje,²⁶⁾ austrij-

gradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere, izd. ANUBIH, Djela XLVII/28, Sarajevo 1974, str.

²²⁾ Vidi: F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...* str. 146 i dalje, Isti, *Austrougarska politika, trojecarski savez i tajna konvencija sa Srbijom 1881*, Godišnjak IX /1955, str. 58 i dalje.

²³⁾ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 1971, str. 448 i dalje; Vidi: H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958, str. 21 i dalje; Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*, Radovi XXX/11 izd. ANUBIH, Sarajevo 1967, str. 163 i dalje.

²⁴⁾ Dž. Juzbašić, *Ibidem*.

²⁵⁾ Još u oktobru 1878. austrijsko ministarstvo trgovine kao ni Zajedničko austrougarsko ministarstvo finansija nije znalo odgovoriti na mnogobrojna pitanja trgovaca u pogledu carinskog režima u Bosni i Hercegovini, a naročito da li će roba uvezena iz Monarhije podlijegati plaćanju carina. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF) BH Nn 109/1878, austrijski ministar finansija Andrassyju 19. 10. 1878, Hofman Andrassyju 23/X 1878.

²⁶⁾ ABH ZMF BH Nr 702/1979, Schwegel: *Zur Frage der Einbeziehung Bosniens und der Herzogovina in das allgemeine österreichisch-ungarische Zollgebiet*, Wien 5. März 1879, koncept u Haus-Hof-und Staatsarchivu, Wien (dalje: HHStA) Adm. Reg. Kart 253, F 34 SR 10 3/12-14.

ska vlada bila je ta koja je još sredinom avgusta 1878. godine insistirala da se, kao minimalna kompenzacija za teške žrtve koje je nametnula vojnička okupacija, Bosna odmah i u komercijalnom pogledu okupira. U ime svoje vlade austrijski ministar financija je zahtijevao da se tržište okupirane zemlje, bez obzira na to koliko će u prvo vrijeme biti malena njegova apsorciona moć odmah otvori i osigura za Monarhiju. Inače, glavnu privrednu korist od carinskog priključenja austrijska vlada je vidjela u jačanju industrije usljed proširenja tržišta. Zalažući se na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 21. aprila 1879. da se u Bosni i Hercegovini uvedu monopoli i indirektni porezi koji su bili na snazi u Austro-Ugarskoj, austrijski ministar trgovine Chlumecky je to obrazlagao u prvom redu potrebom da se tamo spriječi podizanje velikih fabrika u drugim povoljnijim uslovima oporezivanja. Cilj je bio da se unaprijed onemogući izgradnja takvih industrijskih postrojenja u Bosni i Hercegovini koja bi konkurisala industriji u Monarhiji.²⁷⁾

Po prvobitnom prijedlogu austrijske vlade carinsku granicu s Bosnom i Hercegovinom trebalo je ukinuti uz primjenu § 14 austrijskog temeljnog državnog zakona i naknadno izdejsstvovati legislativno odobrenje. Sugerisano je da se u krilu ministarstva inostranih poslova obrazuje komisija, koja će pod predsjedništvom jednog visokog funkcionera, koga odredi Andrassy, uz sadejstvo ministarstva trgovine i finansija Austrije i Ugarske izraditi nacрте potrebnih mjera,²⁸⁾ što je u izvjesnom smislu anticipacija načela na kojima je u septembru iste godine formirana komisija za poslove Bosne i Hercegovine.

S austrijske strane izražena je u avgustu 1878. i nada da će nakon carinskog pripojenja Bosne uslijediti druge mjere koje će dovesti do uključenja Crne Gore, a moguće i Srbije u carinski savez Monarhije. Osim toga, austrijska vlada je smatrala da će okupacijom i carinskim priključenjem Bosne biti stvoreni uslovi za ukidanje posebnog carinskog položaja Dalmacije i pripojenje ove pokrajine kao i drugih carinskih izuzetaka glavnom carinskom području. Ona je računala da bi hitno ukidanje carinske granice prema novom okupiranom području i njegovo »trgovinsko-političko zaposjedanje« imalo pozitivan politički efekat da javnost i parlament povoljno prihvate okupaciju.²⁹⁾

Međutim, gledište ugarske vlade o ovom pitanju bilo je savim suprotno. Ugarska vlada je ne samo bila protiv iz načelnih razloga da se Bosna i Hercegovina naredbodavnim putem uključi u zajedničko carinsko područje, nego je ona u avgustu 1878. polazila sa stanovišta da to priključenje neće donijeti nikakve koristi i da bi u mnogom pogledu moglo biti štetno. Inače, još prije odluke Berlinskog kongresa, ugarska vlada se u noti od 30. juna 1878. izjasnila protiv stvaranja carinskog saveza Monarhije sa Bosnom

²⁷⁾ D.ž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera...*, str. 53—54.

²⁸⁾ ABH ZMF BH Nr 9/1878, austrijski ministar finansija Andrassyju 14. VIII 1878.

²⁹⁾ Ibidem.

i Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom, ili samo sa Dalmacijom.³⁰⁾ Ovaj stav je bio podudaran sa stanovištem ugarske vlade zauzetim početkom 1878. godine da se prilikom osiguranja privrednih interesa Monarhije pri regulisanju istočnog pitanja ne sklapaju carinski savezi sa balkanskim zemljama, nego da se austrougarskoj trgovini osiguraju one privilegije koje je ona ranije uživala u Turskoj, imajući u vidu, u prvom redu, održavanje povlastica u pogledu izvoza duhana i soli.³¹⁾

Mada nije poricala da je Berlinskim ugovorom i u međuvremenu faktički započetom okupacijom Bosne i Hercegovine situacija postala drukčija i nije osporavala da će biti potrebno regulisati i carinsku administraciju zemlje, ugarska vlada je bila odlučno protiv austrijskog predloga o carinskom priključenju Bosne. Pri tome je otvoreno došlo do izražaja i mađarsko gledište da se sada radi o okupaciji a ne o aneksiji. Ugarska vlada se samo utoliko slagala sa austrijskom što je, kao i austrijska, bila protiv da se Bosna i Hercegovina sjedini u posebno carinsko područje s Dalmacijom. Njen stav je u septembru 1878, inače, bio da obje teritorije ostanu u carinskom pogledu odvojene dok se ne donese definitivna odluka o njihovoj sudbini.³²⁾ Prema mađarskoj koncepciji trebalo je odmah po okončanju vojničke okupacije pristupiti organizovanju okupirane zemlje kao samostalnog carinskog područja. Stoga je s ugarske strane dat prijedlog da se pod predsjedništvom zastupnika ministarstva inostranih poslova sazove konferencija koja će izraditi i podnijeti objema vladama prijedlog u pogledu samostalne carinske administracije i carinske uprave u Bosni i Hercegovini.³³⁾

Ovakvi stavovi ugarske vlade bili su uvjetovani, prije svega, unutrašnjopolitičkim obzirima. Okupacija je naišla na žešći otpor javnog mnjenja u Ugarskoj nego u Austriji. Ona je i kod vladine stranke bila isto tako malo popularna kao i kod opozicije, jer je izazivala ozbiljnu zabrinutost da ne uzdrma postojeće dualističko uređenje.³⁴⁾ Osim toga, agrarna Ugarska, koja se tada nalazila tek na pragu svog intenzivnijeg industrijskog razvitka, daleko je manje od Austrije bila zainteresovana za jedno takvo zaostalo agrarno područje kao što je bila Bosna i Hercegovina. U to doba mađarski veloposjednici su, s obzirom na carinske zapreke u Njemačkoj, sve više forsirali zaštitu vlastite poljoprivrede i stočarstva od uvoza iz balkanskih zemalja i Rusije, obraćajući punu pažnju održavanju unutrašnjeg austrijskog tržišta.³⁵⁾

³⁰⁾ ABH ZMF BH Nr 16/1878, Ugarsko ministarstvo poljoprivrede, industrije i trgovine Andrassyju 10. IX 1878.

³¹⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, K. Z. VIII, od 25. III 1878; Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica...*, str. 28.

³²⁾ Kao napomena 27 i 30.

³³⁾ Ibidem.

³⁴⁾ Vidi: E. V. Wertheimer, *Graf Julius Andrassy, Sein Leben und seine Zeit*, III Bd. Stuttgart 1913, str. 126, 127, 142—145, 199—201; A. Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen*, Wien 1909, str. 80, 81; J. Miskolzy, *Ungarn in der Habsburger Monarchie*, Wien-München 1959, str. 160—161.

³⁵⁾ Uporedi: F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien...*, str. 132—134.

Okupacijom Bosne i Hercegovine ponovo je aktuelizirano i pitanje carinskog statusa Dalmacije. Trgovačke komore u Dalmaciji zauzele su tim povodom stav koji je bio suprotan koncepcijama kako austrijske tako i ugarske vlade. One su se izjasnile protiv uključenja Dalmacije u austrougarsko carinsko područje i obratile se austrijskoj vladi sa željom da se Bosna i Hercegovina i Dalmacija ujedine u posebno carinsko područje u kojem bi bila zadržana, nešto modificirana, postojeća niža dalmatinska carinska tarifa.³⁶⁾

Težnje koje su povodom okupacije Bosne i Hercegovine došle do izražaja u Dalmaciji imale su svoju dužu predistoriju. Poznato je da se na jačanje privrednih veza sa zaleđem u Dalmaciji gledalo kao na najvažnije sredstvo u borbi protiv ekonomske stagnacije i da su u tom pogledu planovi izgradnje željezničkih veza sa Bosnom dolazili na prvo mjesto. Na to su se nadovezivali i politički projekti o sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom. Trgovačke veze Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom bile su daleko značajnije od onih sa Hrvatskom, pa se očekivalo da će te veze biti još više pojačane poslije uspostavljanja austrijske vlasti nad njima. Zato se u privrednim krugovima Dalmacije od 1848. godine s nestrpljenjem očekivalo rješenje istočnog pitanja.³⁷⁾ Težnja da se Dalmacija spoji s Bosnom bila je zajednička narodnjacima i autonomašima. Pri tome su narodnjaci u svojoj propagandi tvrdili da će ostvarenjem ujedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom doći lakše i brže do sjedinjenja sa Bosnom. Sjedinjenju s Hrvatskom autonomaši su pružali otpor koji nije bio motivisan nacionalnim pobudama već željom za ekonomskom ekspanzijom u Bosni i strahom činovničkog sloja da sjedinjenjem sa sjevernom Hrvatskom ne izgubi svoj društveni i ekonomski položaj.³⁸⁾

I u odnosu na carinsku politiku interesi pojedinih društvenih slojeva u Dalmaciji bili su različiti. Predstavnici dalmatinskih trgovaca izjasnili su se još 1851. protiv uključenja Dalmacije u opšte carinsko područje Monarhije. Oni su zauzeli takvo stanovište na zasjedanju komisije koju je sazvala vlada u Zadru povodom reforme carinskog zakonodavstva Carstva. Ukidanjem carinske linije između zapadnog dijela države i Ugarske 1. jula 1851. značilo je ostvarenje starog jozefinskog plana i bilo je popraćeno uvođenjem umjerenih

³⁶⁾ Bericht des volkswirtschaftlichen Ausschusses über die Regierungsvorlage, betreffend das Gesetz über die Einbeziehung des Zollausschusses Istrien und Dalmatien in das allgemeine österreichungarische Zollgebiet, Wien 23. XI 1879, 73. der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses — IX Session.

³⁷⁾ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo 1968, str. 37—39.

³⁸⁾ Vidi: B. Zelić-Bučan, *Ekonomska osnova političkog programa narodne strane u Dalmaciji* u zborniku: »Dalmacija 1870«, Zadar 1972, str. 37—54.

zaštitnih carina. Predstavnici dalmatinske poljoprivrede u Komisiji 1851. izjasnili su se, međutim, da se Dalmacija uključi u zajedničko carinsko područje jer su se nadali da će u njemu osigurati zaštitu svojih interesa i proširiti tržište za glavne dalmatinske poljoprivredne proizvode. Nasuprot tome delegati Trgovačke komore isticali su da u Dalmaciji nema industrije koju treba štititi visokim carinama i da bi sloboda trgovačkog prometa povlaštena nižim carinama u najvećoj mjeri pridonijela privrednom razvoju zemlje. Međutim, Dalmacija je zbog fiskalnih interesa države ostala poslije 1851. odvojena od glavnog austrougarskog carinskog područja. Uvođenje carinskog sistema sa višim tarifama bilo je povezano sa znatnim izdacima i pogodovalo bi krijumčarenju s obzirom na dužinu carinske granice i vrlo razučenu obalu. Problem carinskog statusa Dalmacije ostao je, pak, i dalje otvoren, a u pogledu njegovog rješenja ispoljile su se različite težnje. Tako je Zemaljski odbor 1863, izražavajući gledišta trgovačkih krugova, podnio Dalmatinskom saboru projekt u kome se tražilo uspostavljanje potpuno slobodnog trgovačkog prometa u Dalmaciji, kao što je bio slučaj sa Istrom i Kvarnerskim otocima. Za uzvrat trebalo je da se Dalmacija odrekne povlaštenih carina za izvoz svojih proizvoda. Od realizacije ove zamisli Odbor je očekivao veliki privredni polet u Dalmaciji, nadajući se da će brojna obalna mjesta razviti živu trgovinu sa susjednim područjima u Turskoj. Sabor je, međutim, odbacio pomenuti projekt ocjenjujući da bi njegovo ostvarenje značilo punu izolaciju i privrednu propast zemlje. Docnije, 70-tih godina, jačaju glasovi iz Dalmacije koji traže uključenje u zajedničko austrougarsko carinsko područje. Ni Zemaljski odbor nije to poslije 1871. u principu odbacivao, ali je smatrao da od toga ne može biti koristi ako bi Trst i dalje ostao slobodna luka. Inače, Dalmacija je privredno zaostajala, što se ogledalo i u razvitku trgovačkog prometa. U razdoblju od 1869. do 1878. uvoz i izvoz je porastao samo za 31⁰%, dok je taj porast u istom periodu uglavnom carinskom području Monarhije iznosio 75⁰%.³⁹⁾

I pored evolucije carinske politike u zajedničkom austrougarskom carinskom području u razdoblju od 1851. do 1878, Dalmacija je zadržala svoj posebni carinski status. Pomenutu evoluciju karakteriše počevši od 1852. opšte sniženje carinskih tarifa. U zapadnoj i centralnoj Evropi je 60-tih godina XIX vijeka zavladao skoro slobodan trgovački promet, čiji je ugaoni kamen bio englesko-francuski trgovinski sporazum iz 1860. godine. Međutim, upravo tada, 1862, bečka vlada je doživjela poraz svojih velikonjemačkih pretenzija na ekonomskom polju sklapanjem francusko-pruskog trgovačkog ugovora sa klauzulom najvećeg povlaštenja, koja je onemogućila svako protežiranje Austrije. Ipak, trgovinski ugovor koji je iste, 1862. godine sklopila Austrija sa Turskom bio je određena kompenzacija za gubitak zapadnog tržišta. Poraz Austrije u borbi za prevlast u Njemačkoj vodio je s druge strane pobjedi politike

³⁹⁾ Kao napomena 36.

carinske zaštite austrijske industrije nad velikonjemačkim programom slobodne trgovine.⁴⁰⁾

U Austriji kao i u većini drugih evropskih država 70-tih godina XIX vijeka došla je do izražaja tendencija za carinskom zaštitom. Na to je uticala pobjeda sjevernih industrijskih država nad južnim u secesionističkom ratu u SAD kao i francusko-pruski rat. Za postepeni zaokret u pravcu protekcionizma bile su, međutim, prije svega mjerodavne promjene u svjetskoj privredi: izgradnja nove industrije u većini evropskih zemalja i velika ponuda jeftinog života iz Amerike i Rusije. Posebno Bismarkova orijentacija na carinsku zaštitu industrije pod uticajem krize iz 1873, kao i preduzimanje mjera u cilju agrarne zaštite imala je dalekosežne posljedice za Austro-Ugarsku, kojoj je Njemačka bila glavni trgovački partner. Potreba industrije za spoljnom zaštitom poremetila je odnose između industrijski razvijenije Austrije i izrazito agrarne Ugarske. Mađari, koji su bili za slobodnu trgovinu i niske carine za svu robu koja se ne proizvodi u Ugarskoj, otkazali su krajem 1875, prije njegovog isteka, carinski trgovinski savez sa Austrijom. Neposredni povod za to bilo je odbijanje Austrije da produži naknadnu konvenciju sa Velikom Britanijom, koja je veoma pogodavala uvozu engleskih tekstilnih proizvoda, pa je postojala opasnost da tržište bude preplavljeno jeftinom engleskom robom. Umjesto toga, sa Engleskom je zaključen običan ugovor na osnovu najvećeg povlaštenja. Iz istog razloga raskinut je i ugovor sa Francuskom.⁴¹⁾

Privredni pregovori između austrijske i ugarske vlade, koji su otpočeli 1876, završili su se 1878. obnavljanjem carinskog i trgovinskog saveza između Austrije i Ugarske. Pri tome je u pregovorima pitanje carinskih tarifa bilo najkomplikovanije. Po austro-ugarskoj autonomnoj carinskoj tarifi od 27. juna 1878, koja je stupila na snagu 1. januara 1879, izvoz robe, osim u jednom slučaju, bio je slobodan. Pri uvozu gotovo sve industrijske sirovine kao i važniji prehrambeni artikli takođe su bili oslobođeni od plaćanja carine. Na polufabrikate plaćala se umjerena uvozna carina (većinom manja od 6 odnosno 8^{0/0}), dok su mnogi finalni industrijski proizvodi i roba pogodna za indirektno oporezivanje bili srazmjerno više carinjeni.⁴²⁾ Ipak, princip carinske zaštite ovom prilikom je došao do izražaja samo u vrlo umjerenom opsegu. Osjetnije povećanje carina izvršeno je jedino kod končane i tekstilne robe. Kod ostalih industrijskih proizvoda došlo je samo do manjeg povećanja carina, jer je uticaj ugarske vlade odnio prevagu.⁴³⁾

U isto vrijeme u Dalmaciji, koja je bila carinski izuzetak u bližem diferencijalnom odnosu prema glavnom carinskom području,

⁴⁰⁾ H. Benedikt, op. cit. str. 30—72.

⁴¹⁾ Ibidem, str. 72. 104—107; K. H. Werner, op. cit. str. 404—422; J. Miskolczy, op. cit. str. 154—155.

⁴²⁾ Motivenbericht zum Gesetzentwurfe betreffend die Herstellung eines gemeinsamen Zollverbandes mit Bosnien und der Herzegowina.

⁴³⁾ Kao napomena 41.

svi predmeti potrošnje, gotovo bez iznimke, podlijegali su umjerenim finansijskim carinama. Ove carine na uvezenu robu iz inostranstva bile su, osim u izuzetnim slučajevima, znatno manje od carina u glavnom carinskom području. Na najvažnije artikle pri importu iz Austro-Ugarske u Dalmaciju plaćana je carina u upola manjem iznosu od onoga koji se plaćao na robu uvezenu iz inostranstva.⁴⁴⁾

Nisu samo predstavnici dalmatinskih trgovaca bili protiv da se Dalmacija zajedno sa Bosnom i Hercegovinom uključi u glavno austrougarsko carinsko područje. Takvo stanovište imale su i neke uticajne austrijske ličnosti do čijeg su mišljenja držali mjerodavni politički faktori. Zanimljive podatke o motivima takvog jednog gledišta pruža nam memoar nepoznatog autora koji je bio pozvan od nadležnih da izloži svoj pogled na buduću trgovinsko-političku i finansijsku organizaciju Bosne i Hercegovine.⁴⁵⁾

Pisac memoara polazi sa stanovišta da će biti moguće trajno zadržati Bosnu i Hercegovinu i da će okupacija donijeti koristi Monarhiji samo ako ova uspije moralno i materijalno zadobiti Južne Slavene. Mislio je da se to može postići ustavnim putem, postepeno, tako da se na isti način tretiraju Slaveni sa Nijemcima i Mađarima, što bi Austriju učinilo privlačnom tačkom za Južne Slavene. Stoga umjesto pretenzija na nacionalnu hegemoniju i vještačko mađariziranje odnosno germaniziranje trebalo bi dati »puno zadovoljenje« Hrvatima i ugarskim Srbima unutar državnopravnih okvira postojećeg ugarskog ustava. Stvaranjem duhovnih središta za Južne Slavene unutar Austrije, u obliku dobrih slavenskih univerziteta, trebalo bi da Austrija ovlada jugoslavenskim pokretom. U protivnom Bosna i Hercegovina će biti ugrožena od mladih slavenskih država, naročito od Srbije, s obzirom na većinu pravoslavnog stanovništva.

U kontekstu ovakvih razmišljanja pisac memoara je smatrao da bi potpuno uključenje Bosne i Hercegovine u glavno austrougarsko carinsko područje bilo preuranjeno i pogrešno. Kao razlog naveo je da se može očekivati negativno međunarodno reagovanje, jer Bosna i Hercegovina još nije formalno anektirana. Ukazao je i na opasnost od davanja podsticaja novim sukobima unutar dualizma. Uključenje zemlje u sistem viših i za njenu privredu nesnošljivih indirektnih poreza gurnulo bi Bosnu i Hercegovinu u naručje Srbije. Na kraju je smatrao da finansijsko individualiziranje i izolaciju Bosne i Hercegovine zahtijeva njen cjelokupni međunarodni i državno-pravni status. Pledirao je za takvo rješenje koje djelomično ostvaruje privredno srašćivanje Bosne i Hercegovine sa Monarhijom,

44) HHStA, Kabinettsarchiv, Geheimacten K. 23 (alt 21) Memoar nepoznatog autora o trgovinsko-političkoj i finansijskoj organizaciji Bosne i Hercegovine. Prepis bez oznake datuma. Memoar je nastao povodom okupacije 1878, prije nego je donesena odluka o uključanju Bosne i Hercegovine i Dalmacije u zajedničko austrougarsko carinsko područje. Prema istom izvoru 95% od vrijednosti cjelokupnog importa u Dalmaciju obavljalo se morskim putem.

45) Kao prethodna napomena,

a dijelom ga pripravlja, te s druge strane čuva međunarodni, administrativni i politički individualitet zemlje, rezerviše je samo za krunu i izuzima iz dualističkih i nacionalnih sukoba. Cilj mu je bio da se omogući političko-ekonomska asimilacija Bosne i Hercegovine nezavisno od postojećeg državno-pravnog okvira Monarhije. Zato je predlagao da se Bosna i Hercegovina, bilo sama ili eventualno zajedno sa Dalmacijom, organizuje kao samostalno carinsko i trgovinsko područje sa višom tarifom prema inostranstvu a nižom međutarifom prema Austro-Ugarskoj.

Na višoj vanjskoj tarifi od one na Savi trebalo je da se zasniva ekonomsko udaljavanje Bosne i Hercegovine od Srbije i Turske i njeno približavanje Monarhiji. Vanjsku tarifu trebalo je inače niže fiksirati od opšte austrougarske tarife zbog osobenosti i nižeg privrednog nivoa zemlje. Kao uzor imala je biti dalmatinska tarifa koja se u većoj mjeri zasnivala na načelima slobodne trgovine. Međutarif bi uz pomoć nižih diferencijalnih stavki osigurala bosansko tržište za industriju i trgovinu Austro-Ugarske, dok bi Bosna i Hercegovina za svoje proizvode dobila što slobodnije tržište u Monarhiji. Pri tome bi se za svaki artikal posebno normirala što niža stavka, ukoliko nisu u pitanju finansijske carine ili opasnost zaobilaznog uvoza iz inostranstva. Da je ovu zamisao moguće ostvariti navodio je slučaj Dalmacije, zatim postojanje u razdoblju od 1853. do 1866. međucarinske linije između Njemačke i Austrije, kao i tri međucarinske linije kojima je poslije Napoleonovog doba pripremljeno carinsko ujedinjenje zapadne Austrije.

Mada nije na tome do kraja insistirao, autor memoara je toplo preporučivao spajanje Bosne i Hercegovine i Dalmacije u jedno carinsko područje. Pri tome je u prvi plan stavio političke motive — stvaranje na zapadu protuteže privlačnoj snazi kneževine Srbije. Smatrao je da bi se poslije mogao na Srbiju izvršiti pritisak carinskim i željezničkim tarifama istovremeno iz Bosne i Ugarske, s ciljem da se ona uže carinski poveže sa Austro-Ugarskom.

Bez obzira na njihovu političku pozadinu i kranje ciljeve, prijedlozi izneseni u memoaru u uslovima okupacije bili su u izvjesnom smislu povoljnije rješenje za bosansku privredu od onoga koje je uskoro realizovano. Prihodi od carina ostali bi u tom slučaju u zemlji, a postojala bi i mogućnost da se vodi politika indirektnih poreza i monopolskih taksa koja bi više odgovarala privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini. Bilo bi moguće ublažiti, ako ne i posve izbjeći, i one teške udarce koje su domaći trgovci i zanatlije pretrpjeli u godinama poslije okupacije. Da će nametanje institucija iz Monarhije okupiranoj zemlji, a naročito poreskog sistema, imati teške posljedice upozoravali su i oni poslanici austrijskog parlamenta koji su bili u načelu protivnici okupacije Bosne i Hercegovine. Ovi stavovi došli su do izražaja u jesen 1878. u austrij-

skom parlamentu prilikom debate o Berlinskom ugovoru.⁴⁶⁾ I ministar J. Andrassy je, diskutujući docnije na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 21. aprila 1879, smatrao da se ne može izbjeći nezadovoljstvo stanovništva zbog povećanja poreskih tereta. Izjašnjavajući se tada za uključenje Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje, predlagao je da se potrebne promjene što prije izvedu dok u zemlji ima na raspolaganju dovoljno vojske.⁴⁷⁾

Austrijska vlada se odlučno suprotstavila zahtjevima iz Dalmacije i odbacivala je sva druga mišljenja koja su išla za tim da Bosna i Hercegovina, bilo sa Dalmacijom zajedno ili sama bez nje, čini posebno carinsko područje. Smatrala je da takvo područje nema nikakvih uslova za opstanak kao posebno privredno područje. Ocjenjivala je da bi tom području prijetila opasnost od privrednog otuđenja i izolacije. Za austrijsku vladu bilo je neprihvatljivo da se međucarinskom linijom učini iluzornim uvođenje u Bosnu i Hercegovinu monopola i indirektnih poreza koji bi se regulisali na istim principima kao i drugim dijelovima Monarhije. Ovo je bilo motivisano usko shvaćenim fiskalnim i komercijalnim interesima i tada suvišnim strahom da se u Bosni i Hercegovini ne razvije industrija u povoljnijim uslovima oporezivanja koja bi konkurisala industriji u Monarhiji.⁴⁸⁾

Austrijska vlada je insistirala da se zajedno sa carinskim priključenjem Bosne i Hercegovine ukine posebni carinski status Dalmacije, Istre kao i slobodnih luka Bakra, Karlobaga, Kraljevice i Senja, te grada Brody-ja u Galiciji. Jedino je ostavljala da se u budućnosti riješi pitanje Trsta i Rijeke. Pri tome, ona se pozivala na carinski i trgovinski savez sa Ugarskom sankcionisan od cara 27. juna 1878.⁴⁹⁾ kojim je bilo predviđeno da postojeći carinski izuzeci treba da se ukinu. Međutim, o trenutku i modalitetima tog uklanjanja i uključenju pomenutih carinskih enklava u zajedničko carinsko područje trebalo je da se austrijska i ugarska vlada sporazumiju i upute odgovarajuće prijedloge svojim parlamentima. Austrijska vlada polazila je sa stanovišta da je postojeći carinski položaj Dalmacije neodrživ, ali da bi njeno priključenje glavnom carinskom području Monarhije bilo praktično vrlo teško izvodivo bez istovremenog uključenja bosanskohercegovačkog zaleđa. To je bio i najvažniji razlog što je povodom okupacije Bosne i Hercegovine ona težila da se istovremeno izvrši privredna asimilacija obiju zemalja.

⁴⁶⁾ Tako je poslanik dr Wolski govorio: »... Ako mi tamo uvedemo naš sudski sistem, naš vojni zakon, naše stečajne zakone, naše poreze i poreske dodatke, naš monopol soli i duhana, vidjećete moja gospodo kako će to sve postati sjeme mržnje koje će strašno buknuti protiv nas«. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates, VIII, Session, XII Bd, 404 Sitzung der 8. Session am 4. November 1878, str. 13011.

⁴⁷⁾ HHStA, Politisches Archiv (PA) XL Interna, K. 191. Gemeinsame Ministerrateprotokolle GMKPZ 232. od 21. IV 1879.

⁴⁸⁾ Kao napomena 42 i 47.

⁴⁹⁾ RGB1 Nr. 62 od 27. juna 1878.

Pri tome je nastojanje da se skрати carinska granica i pojeftini carinska režija igralo vrlo značajnu ulogu.⁵⁰⁾

Međutim, kako je ugarska vlada prvobitno zauzela suprotno stanovište, Bosna i Hercegovina je poslije izvršene vojne okupacije do postizanja sporazuma između Austrije i Ugarske i njegovog oza- konjenja činila privremeno posebno carinsko područje. Carinska uprava u Bosni i Hercegovini bila je provizorno uređena. Na grani- cama, kako prema Austro-Ugarskoj, tako i prema Srbiji i Crnoj Gori, a kasnije i prema Turskoj, ubirana je na svu robu carina po tadašnjoj turskoj tarifi i korištena je za potrebe zemaljske uprave. Od 1. januara 1879. pristupilo se utjerivanju svih poreza koji su postojali za turske uprave, izuzev poreza za oslobođenje od vojne službe. Trebalo je, takođe, da se plaćaju monopolske takse i pristoj- be kao i pod ranijim režimom.⁵¹⁾ U ovom prelaznom periodu utvr- đivanje vrste, visine i načina ubiranja poreza i carina, svi mono- polski i trgovačko-politički poslovi, regulisanje novčanog sistema, sistema mjera i utega i sl. pripalo je u nadležnost zajedničke austro- ugarske vlade. Ovo je bilo utvrđeno članom 14. Provizornog djelokru- ga šefa Zemaljske vlade koji je sankcionisao car 29. oktobra 1878. Istovremeno su, prije zakonskog perfektuiranja, počele pripreme za uključenje Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije. Uz saglasnost austrijske i ugarske vlade provedene su neke mjere koje su se odnosile na zabranu uvoza soli iz drugih zemalja osim Austro-Ugarske, postepeno uvođenje metarskog sistema, osnivanje novih carinskih ureda, povlačenje iz opticaja nekih vrsta turskog novca i dr.⁵²⁾ Kada su austrijska i ugarska vlada u proljeće 1879. postigle principijelnu saglasnost da se Bosna i Hercegovina uključi u austrougarsko carinsko područje, intenzivirane su pripreme da se u zemlju uvedu monopoli i indirektni porezi koji su bili na snazi u Monarhiji.

*
**

Poslije Berlinskog kongresa nastala je prilično neizvjesna si- tuacija da li će njegove odluke i odredbe austro-srpske konvencije od 8. jula 1878. u pogledu izgradnje željeznica biti realizovane. Bilo je otvoreno pitanje sklapanja kako željezničkog tako i trgovačkog ugovora sa Srbijom, koja je zatezala da ispuni obaveze preuzete u Berlinu iz bojazni da u uskoj privrednoj vezi sa Monarhijom ne

⁵⁰⁾ Kao napomena 42 i 47.

Bosna i Hercegovina je imala površinu od 52089 km², a ukupna dužina nje- nih granica prema susjednim zemljama iznosila je 1375 km. Od toga je 905 km bila granica prema našim zemljama u sastavu Habzburške Monarhije, a 300 km samo prema Dalmaciji. Ukupna dužina granice prema Srbiji, Tur- skoj (Novopazarski sandžak) i Crnoj Gori bila je 470 km. Kao napomena 42.

⁵¹⁾ Kriegsarchiv Wien, Kriegsministerium Pras. 91—21/1/1879, Schwe- gel Bylandt-Rheydtu 29. XII 1878. Kao napomena 42.

⁵²⁾ Vidi: H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 24—25, 49—50.

izgubi svoju samostalnost. S druge strane, unutrašnja političke teškoće i nepovoljna reakcija na okupaciju Bosne i Hercegovine, neregulirani međunarodni komercijalni odnosi, prije svega sa Njemačkom, potencirali su probleme oko usklađivanja austrijskih i mađarskih interesa na Balkanu. To je djelovalo paralizirajuće i na preduzimanje odgovarajućih spoljnopolitičkih koraka od strane austro-ugarske diplomatije.⁵³⁾

Posebnu epizodu u balkanskoj politici Dvojne Monarhije i odnosima između Austrije i Ugarske predstavlja rješavanje čitavog kompleksa pitanja kojem je pripadao i problem utvrđivanja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom, te njeno uključanje u austrougarsko carinsko područje. Ovo se u izvjesnom smislu preplitalo sa pitanjem ekonomskih odnosa sa Srbijom i problemom izgradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne, te s pitanjem realizacije željezničke veze sa Solunom i Carigradom. Raščišćavanju ovih problema u političkim vrhovima Monarhije moglo se ponovo pristupiti u proljeće 1879, po okončanju dramatične orijentalne debate i usvajanju Berlinskog ugovora u austrijskom i ugarskom parlamentu. U vremenu od 21. aprila do 1. maja 1879. održano je niz uzastopnih sjednica Zajedničkog ministarskog vijeća čiji je rezultat bio da su postignuti načelni sporazumi o mnogim pitanjima. Zadnjoj sjednici predsjedavao je lično car, što samo po sebi govori o značaju koji je ovim problemima pridavan.

Ugarska vlada je tada pro foro interno u načelu pristala da se Bosna i Hercegovina uključi u austrougarsko carinsko područje i da se to izvede tako što će u jesen iste, 1879. godine podnijeti parlamentima odgovarajući zakonski nacrt. Ona je takođe prihvatila da se Dalmacija, Istra i ostale carinske enklave, osim Trsta i Rijeke, posebnim zakonom istovremeno priključe austroudarskom carinskom savezu. Međutim, ugarska vlada dala je svoju saglasnost u pogledu Bosne i Hercegovine uz rezervu da će se definitivno izjasniti tek na jesen, po okončanju detaljnijih studija i priprema. Grof K. Tisza, predsjednik ugarske vlade, izražavao je određene sumnje u pogledu finansijske koristi od toga što će se u Bosnu i Hercegovinu uvesti monopoli i indirektni porezi kao u Monarhiji. Vjerovao je da će nezadovoljstvo naroda, osobito zbog ograničenja sadnje duhana i pečenja rakije, zahtijevati duže zadržavanje većeg broja trupa, čije će izdržavanje više koštati od novih prihoda. Tisza je bio takođe skeptičan u pogledu očekivanja da će priključenje Dalmacije i Istre dovesti do ušteda izdataka za graničnu stražu, jer će se morati pojačati nadzor nad ostrvima da bi se spriječilo krijumčarenje.⁵⁴⁾

Mada problem komercijalnih odnosa Monarhije sa Njemačkom nije imao neposredne veze sa carinskim priključenjem Bosne i Hercegovine, grof Tisza je strahovao da bi to moglo uticati na sudbinu

⁵³⁾ Kao napomena 22.

⁵⁴⁾ HHStA PA XL Interna K. 291, Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMPKZ 232, 235, 236, 237 od 21, 24 i 25. IV i 1 V 1879.

vladinog prijedloga u ugarskom parlamentu. Očekivao je eventualne prigovore da se Austro-Ugarska otvara za bosanske sirovine u vrijeme kad knez Bismark svojim zakonskim prijedlozima zatvara granicu Monarhije. Predsjednik ugarske vlade je želio da Andrassy interвениše kako bi iz Berlina stigao umirujući odgovor. Pa i u slučaju da uspjeh izostane, to bi ugarskoj vladi dobro došlo da onemogući prigovore kako nije učinila sve u svojoj moći da spriječi negativne posljedice njemačke carinske politike. Međutim, austrijski ministar trgovine Chlumecky nije smatrao pogodnim da se u datom trenutku interвениše, očekujući da će Bismarkov prijedlog naići na protivljenje u samoj Njemačkoj. Isticao je da carine koje je njemačka vlada podnijela parlamentu na odobrenje ne tangiraju samo ugarske agrarne interese nego i interese austrijske industrije, jer teško po- gađaju neke industrijske artikle. Imajući upravo u vidu austrijske interese Chlumecky je bio odlučno protiv da se u bilo kakvu vezu dovode trgovinski odnosi sa Njemačkom i carinski status Bosne i Hercegovine. Međutim, Tisza je uporno insistirao na svojim argumentima i uspio je izdejstvovati obećanje Andrassyja da će udovoljiti njegovom zahtjevu.⁵⁵⁾ Nije nam poznato da li je austrougarska diplomatija u tom pogledu išta učinila, ali znamo da su njemačka autonomna tarifa iz 1879. kao i francuske agrarne mjere imale za posljedicu da je ugarski agrar izgubio znatan dio svog spoljnog tržišta.⁵⁶⁾

Svoju preliminarnu saglasnost za carinsko priključenje Bosne i Hercegovine ugarska vlada dala je tek onda kada je postignut sporazum u pogledu zakonskog nacrtu o principima na kojima će se zasnivati upravljanje Bosnom i Hercegovinom. Usvojeni nacrt označio je punu afirmaciju gledišta ugarske vlade o uklapanju uprave nad Bosnom i Hercegovinom u komplikovani sistem dualističke vladavine u Monarhiji. Njegove odredbe, koje su sa manjim izmjenama ozakonjenje početkom 1880, osiguravale su ugarskoj kao i austrijskoj vladi paritetan uticaj na politiku bosanskohercegovačke uprave i predviđale su ustavna ograničenja i odgovornost faktora koji su učestvovali u vođenju te uprave, ali samo u odnosu na Monarhiju. Prema istom zakonskom nacrtu, austrijski i ugarski parlament trebalo je da na Bosnu i Hercegovinu prošire i ono paralelno zakonodavstvo koje je po analogiji carinskog i trgovinskog saveza slijedilo iz pripadnosti carinskom i trgovinskom području Monarhije. Pomenuti nacrt je, pak, sadržavao samo opšta načela koja će biti docnije šire formulisana u Zakonu o carinskom ujedinjenju.⁵⁷⁾

Koncepcije ugarske vlade odnijele su, takođe, prevagu i kad je riječ o politici izgradnje željezničkih veza prema Istoku. Austrijska vlada je pokušala da svoju saglasnost za pregovore o srpskoj

⁵⁵⁾ HHStA PA XL Interna K. 291, Gemeinsame Ministarratsprotokolle GMKPZ 235. od 24. IV 1879.

⁵⁶⁾ Kao napomena 35.

⁵⁷⁾ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, str. 181 i dalje.

željezničkoj konvenciji učini zavisnim od pristanka ugarske vlade da se izda koncesija Südbahnu za prugu Sisak—Dobrljin. Na taj način trebalo je da se austrijska polovina Monarhije najkraćim putem poveže sa Bosnom. Videći u tom i opasnost da Ugarska bude zaobiđena pri uspostavljanju željezničke veze sa Orijentom, ugarska vlada je prihvatila zahtjev da se gradi željeznička pruga Sisak—Dobrljin tek nakon što je austrijska vlada izričito priznala da srpski priključak na turske željeznice treba da prethodi bosanskom.⁵⁸⁾

Izlazeći ususret željama ugarske vlade sada je bilo priznato da je pitanje željezničkog priključka važnije nego pitanje trgovačkog ugovora sa Srbijom i da treba energično nastojati da Srbija izvrši preuzete obaveze u pogledu izgradnje željeznica. Međutim, najbitnije je bilo to što su se obje vlade u proljeće 1879. sporazumjele da se skine s dnevnog reda pitanje carinske unije sa Srbijom, a umjesto toga teži poboljšanju statusa quo-a u postojećim odnosima. Ugarska vlada je već ranije u više navrata odbacivala ideju o carinskoj uniji sa balkanskim zemljama. Ona je svojevremeno odbila i nacrt trgovinskog ugovora sa Srbijom, ocjenjujući ga kao suprotan ugarskim interesima, jer bi samo koristio izvozu industrijskih artikala i bezcarinskom uvozu sirovina. Zaključci Zajedničkog ministarskog vijeća u pogledu ekonomske politike prema Srbiji,⁵⁹⁾ koji su u velikoj mjeri bili uslovljeni stanjem trgovinskih odnosa sa inostranstvom, u prvom redu su odgovarali ugarskim agrarnim interesima.

S druge strane, načelni pristanak ugarske vlade da se u austrougarsko carinsko područje uključi Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Istra i dr. predstavljao je tada objektivno ustupak interesima austrijske industrije, iako nema dokaza da je to bila direktna kompenzacija prilikom pregovora o cijelom kompleksu balkanskih problema. Pri tome je ugarska vlada nastojala da svojim uticajem na željezničku politiku unaprijed osigura mađarske komercijalne interese. Mađari će vremenom posvećivati sve veću pažnju bosanskom tržištu, što je bilo uslovljeno rastom industrijske proizvodnje u Mađarskoj, postepenim porastom apsorpcione moći bosanskog tržišta, kretanjima u evropskoj privredi i njihovim uticajima na ekonomske odnose unutar Monarhije.⁶⁰⁾

*

**

Sjednicama zajedničkog ministarskog vijeća od 21. aprila do 1. maja 1879. obilježen je kraj prve faze pregovora o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Monarhije. Tom

⁵⁸⁾ D.ž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica...*, str. 35—37.

⁵⁹⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 23 (21) Bosnien »Résumé der Beschlüsse der in der Zeit vom 21 bis 25 april 1. J. (1879 — napomena D.ž. J.) statgehabten gemeinsame Ministerkonferenz, rektifiziert nach dem Ergebnisse des unter Allerhochsten Vorsitze vom 1. Mai d. J. abgehaltenen Ministerrates«.

⁶⁰⁾ Vidi: D.ž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera...*, str. 54 i dalje.

prilikom formulisani su samo neki osnovni principi i data su uputstva Carinskoj i trgovinskoj konferenciji za izradu odgovarajućih zakonskih nacerta i drugih popratnih akata, kako u odnosu na carinsko priključenje Bosne i Hercegovine, tako i priključenje Dalmacije i ostalih carinskih enklava, izuzev Trsta i Rijeke. Planirano je da se ova priključenja istovremeno sprovedu 1. januara 1880,⁶¹⁾ što je i ostvareno. Trst i Rijeka izgubili su svoj posebni carinski status tek 1891, kada su i oni postali sastavni dio opšteg carinskog područja.

Međutim, kada je riječ o Bosni i Hercegovini, još je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća u proljeće 1879. kao poseban problem iskrslo određivanje finansijske naknade za gubitak carinskih prihoda zemlje. Takođe, na pitanju organizacije carinske službe u Bosni i Hercegovini došlo je do razmimoilaženja između austrijskog i mađarskog gledišta, koje je bilo produbljeno na sastancima Carinske i trgovinske konferencije. Ovi problemi, koji su imali krupan finansijski — politički i državnopravni značaj, morali su se na koncu rješavati krajem septembra 1879. na posebnoj sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća i uz lično posredovanje cara.

Kada je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 22. aprila 1879. nabačen problem organizacije carinske službe u Bosni i Hercegovini, iskrsla je alternativa da li da se ta služba na granici podijeli između austrijske i ugarske finansijske uprave, ili da se ona u cjelini potčini bosanskohercegovačkoj upravi. Za posljednju soluciju odmah se izjasnio austrijski ministar trgovine Chlumecky. To je bilo u skladu sa prijedlogom koji je u martu 1879. dao predsjednik Komisije za poslove Bosne i Hercegovine baron Schwegel. Isti je predlagao da se u Sarajevu osnuje poseban ured koji bi, kao i u doba turske uprave, bio vrhovni organ za upravljanje carinama, državnim monopolima i indirektnim porezima, te bi kao takav bio samo u izvjesnoj mjeri potčinjen zemaljskom poglavaru. Međutim, problem je tada ostao otvoren, s tim što je odlučeno da se u detaljnim pregovorima nađe odgovarajuće rješenje. Jedino je u instrukciji za Carinsku i trgovinsku konferenciju naglašeno da se pri uvođenju monopola i indirektnih poreza kao i organizaciji carinske službe i finansijske straže mora pružiti puna garancija da se obezbijede finansijski interesi Monarhije.⁶²⁾

U toku rada Carinske i trgovinske konferencije njeni ugarski članovi nisu se složili s tim da carinsku službu na granici u Bosni i Hercegovini vrše lica koje imenuje Zemaljska vlada, već su zahtjevali da tu službu obavljaju dijelom austrijski a dijelom ugarski carinski organi. Ovaj kao i drugi njihovi stavovi naišli su na puno odobravanje ugarske vlade. Ona je tim povodom u zaključku svoje

⁶¹⁾ HHStA PA XL Interna K 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 237 od 1. V 1879. Beschlüsse der Ministerkonferenz die als Instruktion der Zoll-und Handelskonferenz dienen sollen.

⁶²⁾ HHStA PA XL Interna K 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 233 od 22. IV 1879; kao napomene 26 i 61.

sjednice od 22. septembra 1879. posebno naglasila da upravljanje Bosnom i Hercegovinom ne smije da pruži priliku za narušavanje dualizma i za nehoteični nastanak trećeg državnog tijela u Monarhiji. Zato bosanska vlada ni u kojem pogledu nije mogla pretendovati na kompetencije koje pripadaju isključivo u djelokrug ugarske i austrijske vlade.⁶³⁾

Grof K. Tisza je u ime ugarske vlade predložio na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 26. septembra 1878, kojoj je predsjedavao car, da se postojeći ugarski carinski uredi sa Save pomjere na Drinu, na granicu prema Srbiji, a austrijski carinski uredi sa dalmatinsko-bosanske granice premjeste na crnogorsku i tursku granicu. Pri tome bi svi carinski uredi ostali i dalje pod onom finansijskom upravom pod kojom su i ranije bili.⁶⁴⁾

Zajednički ministar finansija Hofmann smatrao je da bi ugarski prijedlog bio teško ostvariv. U zemlji bi bile stvorene tri finansijske ustanove što bi moglo izazvati samo zabunu kod stanovništva. Zato je pledirao da se bar odustane od podjele carinske uprave. Za uzvrat je izražavao spremnost da se bosanska Zemaljska vlada, kojoj bi bilo povjereno vođenje carinskih poslova, povinuje u potpunosti svim mjerama kontrole austrijske i ugarske vlade i da u bosanske carinske urede namjesti sve one činovnike koje mu označe njihovi ministri finansija.⁶⁵⁾

Hofmannov stav dobio je punu podršku predstavnika austrijske vlade. Pri tome je u kritici ugarskog gledišta još istaknuto da bi njegova realizacija podrazumjevala i postojanje dvostrukih propisa i duplih vrhovnih carinskih instanci za jednu zemlju. Osim toga, bosanski carinski uredi mogli bi obavljati i druge poslove za finansijsku upravu zemlje, što austrijski i ugarski ne bi mogli, pa bi usvajanje ugarskog prijedloga bilo povezano i sa povećanjem administrativnih troškova.⁶⁶⁾

Ugarski ministri ostali su, međutim, nepristupačni za sve ove argumente. Ugarski ministar trgovine baron Kemény primjetio je da kod ugarskog prijedloga praktična strana i nije tako važna kao politička. Ako se imaju u vidu sve štete koje mogu nastati za dualistički sistem od samostalne carinske uprave u Bosni i Hercegovini, onda za njega »male praktične nepodobštine« gube svoj značaj. Tada je car izložio svoj stav da podjela carinske administracije ne bi bila u skladu sa ostalim načelima upravljanja u zemlji koja je potčinjena Zajedničkom ministarstvu. Kako cjelokupna uprava nije bila dualistički organizovana, car je smatrao da to ne treba činiti ni kada su u pitanju carine. I car je sa svoje strane upozorio da se komplikacijama i eksperimentima ne zbunjuje stanovništvo.⁶⁷⁾ Iz

⁶³⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten Nr 3753/1879, Vortrag des Reichsfinanzministers Freicher v. Hofmann 14. IX 1879; Ungarische Ministerratsprotokolle KZ XLIII od 22. IX 1879.

⁶⁴⁾ HHStA PA XL Interna K 291 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMPKZ 241 od 26. IX 1879.

⁶⁵⁾ Ibidem.

⁶⁶⁾ Ibidem.

⁶⁷⁾ Ibidem.

stava ugarske vlade o podjeli carinske službe mogla se razviti ideja o podjeli Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske. Ovu ideju je, kao što je poznato, grof. K. Tisza docnije zastupao u vezi sa planovima o aneksiji Bosne i Hercegovine.

Tek poslije careve intervencije s ugarske strane je ispoljena spremnost na popuštanje i odustajanje od postavljenog zahtjeva, ali je pri tome ugarski ministar trgovine grof Szápary postavio određene uslove. Tražio je u biti ono što je zajednički ministar finansija Hofmann već bio ponudio. Naime Szápary je zahtjevao da se carinska služba u Bosni i Hercegovini organizuje tako da obje vlade budu u mogućnosti da se uvjere da su carinski prihodi osigurani i da se poštuju postojeći zakoni; da odluke o svim carinskim pitanjima donosi postojeći organ, tj. zastupnici ugarskog i austrijskog ministra trgovine i finansija; da se istima garantuju uticaj na personalna pitanja, naročito na imenovanje direktora finansijske uprave i njegovog zamjenika, te da isti organ u carinskim pitanjima bude treća instanca. Ovi uslovi bili su od svih faktora na sjednici bez daljnega prihvaćeni, s tim što je priznat takođe određeni uticaj i zajedničkom ministru finansija.⁶⁸⁾ Sve je to bilo zatim od strane austrijske vlade preciznije formulirano i ponešto blago modificirano i u skladu sa željom grofa K. Tisze pretočeno u odredbe Nacrta zakona o uspostavljanju zajedničkog carinskog saveza sa Bosnom i Hercegovinom, s kojim se ugarska vlada konačno saglasila na svojoj sjednici od 16. oktobra 1879.⁶⁹⁾

Nešto lakše došlo je do sporazuma o budućoj naknadi carinskih prihoda Bosni i Hercegovini, koju je trebalo odrediti s obzirom na utvrđeni princip samofinansiranja zemaljske uprave. Najprije se na Zajedničkom ministarskom vijeću 22. aprila 1879. samo načelno raspravljalo o načinu pomenutog obeštećenja iz zajedničkih carinskih prihoda Monarhije. Austrijski ministar trgovine Chlumecy izjasnio se da se to učini u obliku jedne brutto paušalne sume, koja bi se na osnovu dotadašnjih carinskih prihoda i potrošačke sposobnosti zemlje privremeno odredila za period od 5 godina, a potom revidirala. Ovo je podržao i zajednički ministar finansija Hofmann, smatrajući da u datim okolnostima ništa drugo ne preostaje. S obzirom na lošu organizaciju ubiranja carina pod turskom upravom i na nenormalne okolnosti u Turskoj posljednjih godina, koje ne pružaju mogućnost za pouzdan obračun, on je samo predložio da se umjesto petogodišnjeg probnog termina uzme jedan

⁶⁸⁾ Ibidem.

⁶⁹⁾ HHStA, Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle KZ XLIX od 16. X 1879. Naročito je u §§ 3, 4 i 12 naglašena ingerencija austrijske i ugarske vlade u odnosu na organizaciju i funkcionisanje carinske službe koja je bila potčinjena zemaljskoj upravi. Tako su po § 12 ministri finansija obje vlade dobili pravo da šalju posebne inspektore kako bi se uvjerili da se ubiranje carina i upravljanje carinama, monopolima i indirektnim porezima na proizvodnju piva rakije i šećera, kao i nadzor u pogledu sprovođenja odredaba o čistoći zlatne i srebrne robe vrši na odgovarajući način prema dogovorenim normama.

kraći rok.⁷⁰⁾ Ovi stavovi bili su u duhu prijedloga predsjednika Komisije za poslove Bosne i Hercegovine barona Schwegela iz marta 1879. godine.⁷¹⁾

I grof T. Tisza se izjasnio za paušal. Karakteristično je, međutim, da je on tom prilikom naglasio da bi se pri ustanovljenju cifre trebalo postupiti pravedno, ali da ni iz kakvih obzira ne treba biti široke ruke. To je obrazložio time da se vlada ne potakne da organizuje skupu upravu i da predstavnička tijela ne dobiju utisak kako se hoće uljepšati stanje i prikriti deficit zemaljskih prihoda. Tisza je bio protiv da se vrši periodična revizija carinskog paušala, jer je smatrao da je to nespojivo sa stanovištem o provizornom karakteru okupacije, na kome se još stoji u odnosu prema inostranstvu. Bio je radije za to da austrijska i ugarska vlada po svom slobodnom nahođenju, u slučaju potrebe, izvrše reviziju visine paušala. Zato je na sjednicama Zajedničkog ministarskog vijeća od 22. aprila i 1. maja 1879. usvojen samo zaključak da će Bosna i Hercegovina iz zajedničkih carinskih prihoda Monarhije dobijati godišnje jednu paušalnu sumu kao brutto prihod iz kojeg će se pokrivati i troškovi carinske uprave u zemlji. Pomenuta paušalna suma trebalo je da se naknadno odredi po ispitivanju carinskih prihoda zemlje na osnovu turske i austrougarske carinske tarife i ocjene potrošačke sposobnosti stanovništva.⁷²⁾

Međutim, novoj austrougarskoj administraciji nisu stajali na raspolaganju nikakvi službeni detaljni iskazi ranije uprave o carinskim приходima zemlje. Zatečeni sumarni iskazi, čija se autentičnost nije mogla provjeriti, datirali su iz zadnjih godina otomanske vladavine i znatno su se međusobno razlikovali. Slična odstupanja pokazivali su i podaci u literaturi o Bosni i Hercegovini koja je tada bila na raspolaganju novim upravljačima.⁷³⁾ Nova uprava nije zatekla ni detaljne službene iskaze o obimu bosanskohercegovačkog robnog prometa, niti o tome koliko pojedini artikli učestvuju u carinskim приходima. Sve cifre o importu i eksportu Bosne i Hercegovine u austrougarskim i drugim konzularnim izvještajima navođene su bez ukazivanja na izvore podataka.

⁷⁰⁾ HHStA PA XL Interna K 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 233 od 22. IV 1879.

⁷¹⁾ Kao napomena 26.

⁷²⁾ Kao napomene 61 i 70.

⁷³⁾ Kao napomena 42.

Otto Blau navodi da su carinski prihodi Bosne iznosili 1866. godine 4 miliona pjastera, a Johan Roskiewicz 1868. godine objavljuje da oni iznose 3 1/2 do 4 miliona pjastera. Međutim, krajem 1869. godine ruski konzul u Sarajevu Kudrjavcev pisao je da su prihodi od carina 7.875.337 a rashodi 1 milion pjastera. Cifru od 8 miliona pjastera prihoda i 1 milion pjastera rashoda navodi za 1874. godinu Svetozar Teodorović, austrougarski generalni konzul u Sarajevu. U odnosu na 73,768.371 pjaster, koliko su iznosili te godine ukupni prihodi bosanskog vilajeta, udio carina u njima iznosio je, kako je to izračunao I. Tepić, gotovo 11% (I. Tepić, op. cit. str. 189; O. Blau, *Handel und Verkehr von Bosnien in 1866*, str. 161, citirano po I. Tepiću, ibidem; J. Roskiewicz, op. cit. str. 315; V. Bogičević, *Grada...*, str. 230, 231).

Baron Schwegel je još početkom 1879. proračunao na osnovu raspoloživih turskih podataka da su u normalnim prilikama carine donosile izraženo u austrougarskoj valuti, oko 800.000 forinti. Ako se od toga oduzme 100.000 forinti za carinsku režiju, čisti prihod je bio 700.000 forinti. Smatrao je da je to znatno ispod stvarnih mogućnosti i da će se za nove uredne administracije carinski prihodi zemlje povisiti na 1 milion forinti računajući po stavkama turske carinske tarife. Stoga je Schwegel predlagao da se odredi paušal u visini od 800.000 forinti koji bi Bosna i Hercegovina u svim okolnostima i pod režimom austrougarske carinske tarife mogla reklamirati u carinskim prihodima Monarhije. Primajući, ipak turske podatke cum garno salis, on je predviđao i mogućnost da se visina naknade za carine određuje svake godine na osnovu faktički ostvarenih prihoda.⁷⁴⁾

Austrijska vlada je prvobitno pristala da iznos carinskog paušala bude 800.000 forinti godišnje. Međutim, ugarski predstavnici u Carinskoj i trgovinskoj konferenciji, na kojoj su sudjelovali i predstavnici Zajedničkog ministarstva finansija, nisu se s tim saglasili. Oni su insistirali na cifri od samo 500.000 forinti godišnje. Ugarska vlada je potpuno odobrila njihov stav i pristajala je da se cifri od 500.000 forinti doda još oko 60-70.000 forinti godišnje kao naknada za troškove osnivanja i održavanja carinskih ureda. Potom je i austrijska vlada izmijenila svoj stav i priklonila se gledištu ugarske vlade, koja je sa svoje strane učinila ustupak u pitanju organizacije carinske službe u Bosni i Hercegovini. U takvoj situaciji zajednički ministar finansija Hofmann, kao šef bosanskohercegovačke uprave, predočavao je na Zajedničkom ministarskom vijeću 26. septembra 1879. kako je na osnovu statističkih podataka iz vremena prije ustanka proračunato da je carinski prihod zemlje iznosio 900.000 forinti i istovremeno je molio da se suma carinskog paušala zaokruži bar na 600.000 forinti. Smatrao je da bi politički bilo vrlo opasno da se okupiranoj zemlji ne da dovoljna ošteta za gubitak carinskih prihoda i time stvori opasnost da se u zemaljskom budžetu pojavi deficit. Kada ga je iz istih motiva u njegovom zahtjevu podržao car, svi faktori na Zajedničkom ministarskom vijeću saglasili su se da suma carinskog paušala iznosi 600.000 forinti,⁷⁵⁾ što je zatim i ozakonjeno.

⁷⁴⁾ Inače, po Schwegelovim proračunima, u normalnim uslovima Bosna i Hercegovina mogla bi očekivati čist prihod od monopola soli 660.000 forinti, od monopola duhana 1.000.000 fr., od monopola baruta i indirektnih poreza na pivo, rakiju i šećer 40.000 fr., pa bi to zajedno sa 800.000 fr. od carina iznosilo ukupno oko dva i po miliona forinti. Pri tome je imao u vidu da se monopoli i indirektni porezi uvedu kao i u Monarhiji. (Kao napomena 26). Zajednički ministar finansija Hofmann izjavio je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 13. X 1879. kako prihodi od carina u Bosni i Hercegovini u istoj godini obećavaju da će doseći cifru od 800.000 forinti, ističući da je to više od onoga što se ranije očekivalo. (Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 242 od 13. X 1879). O realizaciji prihoda od monopola i indirektnih poreza u prvim godinama austrougarske okupacije vidi F. Hauptmann, *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja...*, str. 550 i dalje.

⁷⁵⁾ Kao napomene 63, 64 i 70.

Izmjenu stanovišta austrijske vlade obrazložio je austrijski ministar trgovine von Korb. Kao prvi razlog naveo je da se »bespotrebno« ne otvara novi problem, a drugo, jer u Monarhiji otpada po glavi stanovnika oko 70 xr carinskih dažbina, dok bi u Bosni i Hercegovini taj iznos po njegovom mišljenju mogao biti najviše 50 xr. To je na 1 milion stanovnika, koliko se procjenjivalo da tada ima u Bosni i Hercegovini, davalo sumu od 500.000 forinti.⁷⁶⁾

Očito da su ocjene o visini bosanskohercegovačkih carinskih prihoda varirale u zavisnosti od političkih potreba. Što se tiče posebno stava ugarske vlade prema pitanju carinskog paušala, on je bio u duhu njenog opšteg odnosa prema bosanskim finansijama. Sa mađarske strane, koja je bila ekonomski i finansijski slabiji partner vis à vis Austrije, potekao je krajem 1879. godine zahtjev da u narednim godinama okupirana zemlja svojim sredstvima učestvuje u pokrivanju troškova vojne okupacije kako bi se rasteretila Monarhija.⁷⁷⁾ S druge strane, eventualni deficit u bosanskom budžetu zahtijevao bi da se zajednička vlada obrati delegacijama radi njihovog pokrića. Ovo je bilo povezano sa političkim teškoćama, naročito s obzirom na neraspoloženje zbog velikih izdataka s kojima je bilo povezano zaposjedanje Bosne i Hercegovine. Delegacije su insistirale na smanjenju troškova okupacije i pravile su teškoće i kad je bio u pitanju novac za potrebe okupacionih trupa u Bosni i Hercegovini. Zato se na početku okupacije, kada se ostali budžetski prihodi zemlje još nisu bili stabilizovali, bosanskohercegovačka uprava nije smjela ostaviti bez prihoda od carina, niti su se oni smjeli drastično smanjiti. U prvim godinama poslije okupacije carinski paušal (tzv. carinski aversum) činio je vrlo značajnu stavku u zemaljskim prihodima, kada se njihov ukupan iznos kretao oko 7 miliona forinti.

Međutim, ni tada naknada od 600.000 forinti u zlatu nije bila adekvatna. Ona nije bila u stanju da pokrije finansijske gubitke nastale zbog carinskog priključenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. To je 1883. konstatovao šef finansijskog odjeljenja Ze-

⁷⁶⁾ Kao napomena 64. Prema popisu iz 1879. u BiH je bilo 1.158.164 stanovnika.

Austrijska vlada je u austrijskom parlamentu izašla sa drugčijim obrazloženjem sume carinskog paušala od 600.000 forinti. Polazeći od toga da je potrošačka sposobnost po glavi stanovnika u Bosni i Hercegovini, kad su u pitanju kafa, začini, južno voće i riža, jednaka kao i u Monarhiji, ona je izračunala da će carinski prihodi od tih artikala, računajući 28 xr po stanovniku, iznositi 280.000 forinti godišnje. Daljih 80.000 forinti bilo bi dato kao obeštećenje zemaljskim finansijama za bescarinski uvoz iz Monarhije šećera, piva i rakije. Do ove cifre se došlo uzimajući u obzir uvoz pomenu-tih artikala u zadnjih deset godina uz plaćanje dotadašnjih vrlo umjerenih carina. Suma od 240.000 forinti odnosila se na carinski prihod od ostalih artikala, u prvom redu od tekstila. Pri tome je aproksimativno uzeto da je njihova potrošnja u Bosni i Hercegovini za gotovo polovinu niža po glavi stanovnika (24 xr) od potrošnje u Austro-Ugarskoj (42 xr). Sve je to bilo popraćeno komentarom da se svota od 600.000 forinti za prvo vrijeme može duže dati. Kao napomena 42.

⁷⁷⁾ Vidi: D.Ž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom...*, str. 183, 184.

maljske vlade Plenker i pri tome naglasio kako je potpuno nepravedno što bosanske finansije moraju uplaćivati svoju quotu na ime poreskih restitucija za pivo i rakiju, iako se ni kap piva ni rakije proizvedene u Bosni i Hercegovini ne izvozi izvan zemlje.⁷⁸⁾

Zakon o carinskom priključenju Bosne i Hercegovine javljao se prema svojim spoljnim obilježjima kao jedna vrsta carinskog saveza između oba dijela Monarhije i bosanske uprave, dok je, s druge strane, podvrgavao Bosnu i Hercegovinu najvećem dijelu postojećeg i budućeg privrednog i finansijskog zakonodavstva obiju država Monarhije i davao austrijskoj i ugarskoj vladi posebna prava u pogledu ingerencije kod rješavanja određenih konkretnih pitanja na ovome području. Ukoliko je trebalo da se, s obzirom na posebne prilike u Bosni i Hercegovini, donesu propisi koji bi odstupali od postojećih normi u obje države Monarhije, i to kako u oblasti carina, tako i u pogledu monopola soli i duhana, te indirektnih poreza na pivo, rakiju i šećer, bilo je potrebno dobiti saglasnost nadležnih resornih ministara Austrije i Ugarske (§§ 3 i 5).

Promjene koje su bile izvršene u pogledu plaćanja indirektnih poreza bile su, po priznanju funkcionera Zemaljske vlade nadležnog za finansije, više u interesu Monarhije nego okupirane zemlje.⁷⁹⁾ Ova konstatacija se odnosi i na monopole. Naročito je uvođenje monopola duhana naišlo na otpore i teškoće, jer je bilo suprotno tradicijama i navikama stanovništva. Posebnom zakonskom odredbom bilo je utvrđeno da bosanskohercegovačka uprava smije samo od uprava monopola u Austriji i Ugarskoj nabavljati, po unaprijed utvrđenim cijenama, one potrebne količine duhana i soli koje se ne bi mogle obezbijediti u Bosni i Hercegovini vlastitom sadnjom duhana ili iz sopstvenih izvora soli (§ 5). Ovaj propis, koji je štitio fiskalne interese obiju država Monarhije, pokazao se docnije kao smetnja u radu duhanske industrije, jer je sprečavao direktan uvoz duhana koji je bio potreban za izradu cigareta.

Koliko se vodilo računa o fiskalnim i privrednim interesima Monarhije pokazuju i prelazne odredbe Zakona po kojima je privremeno i poslije njegovog stupanja na snagu ostala do daljnjega međucarinska linija između Bosne i Hercegovine i starog austro-ugarskog carinskog područja. Dok je robni promet u pravcu Bosne od 1. januara 1880. postao slobodan, na uvoz iz Bosne i Hercegovine plaćana je carina po stavkama koje su važile za uvoz iz najpovlašćenijih zemalja, ukoliko nije bila u pitanju roba proizvedena u samoj Bosni i Hercegovini, što se moralo dokazati valjanim certifikatima. Takođe, od plaćanja carine bile su izuzete manje količine robe u graničnom prometu za kućnu potrebu, kao i roba koja se nisko tarifirala i za koju se nije moglo pretpostaviti da se preko Bosne i Hercegovine uvozi u Monarhiju zaobilazeći plaćanje carine po austrougarskoj carinskoj tarifi (§ 15). Ove odredbe donesene su

⁷⁸⁾ F. Hauptmann, *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja Zemaljske vlade...*, str. 554.

⁷⁹⁾ Ibidem, str. 550.

stoga da se ne bi roba (kao napr. kafa), koja je uvezena u Bosnu i Hercegovinu do 1. januara 1880. i bila ocarinjena niže po odredbama turske tarife, slobodno uvezla u Austro-Ugarsku.

Međucarinska linija trebalo je da privremeno postoji između starog austrougarskog carinskog područja, s jedne strane, i Dalmacije i Bosne i Hercegovine kao cjeline, s druge strane. Ukidanje pomenutih privremenih ograničenja slobodnog prometa trebalo je da uslijedi naredbodavnim putem, nakon prethodnog sporazuma između austrijske i ugarske vlade (§ 16). Njihovo trajanje u biti je zavisilo od zaliha uvezene robe koje su bile stvorene do 1. januara 1880. godine.⁸⁰⁾

Jedan od malobrojnih protivnika carinskog priključenja Bosne kao i načina na koji je trebalo da se njome upravlja pod austrougarskom vlašću bio je u austrijskom parlamentu poslanik Kronawetter, pripadnik demokratskog krila njemačke liberalne stranke. Po njegovim riječima oktroirati tako teške poreske terete stanovništvu, koje nema mogućnosti da se izjasni da li oni odgovaraju ili ne odgovaraju zemlji, mogu činiti samo apsolutni monarsi. On je izrazio žaljenje što to čini jedan parlament potsjetivši prisutne na princip »nihil de nobis sine nobis«, koji su 1848. na svojoj zastavi istakle sve liberalne snage.⁸¹⁾ Ovo je načelo bilo u odnosu na stanovštvo okupirane zemlje grubo pogaženo od strane austrijskog i ugarskog parlamenta. Ovi parlamenti su u poznu jesen 1879. usvojili paralelne zakone o uspostavljanju zajedničkog carinskog saveza sa Bosnom i Hercegovinom, koje je uskoro potom sankcionisao i vladar.⁸²⁾

Kako prema zakonskim odredbama nije bilo predviđeno da Bosna i Hercegovina plaća za zajedničke izdatke Monarhije, za izdržavanje dvora i diplomatije, za zajedničku austrougarsku vojsku i mornaricu, niti da učestvuje u otplati državnih dugova, u austrijskom parlamentu čuli su se glasovi da je ona čak i privilegovana.⁸³⁾ Pri tome se iz vida gubio međunarodnopravni položaj Bosne i Hercegovine. Nije se uzimalo u obzir da se bosanskohercegovačkim stanovništvom vladalo apsolutistički i da ono nije imalo svoje predstavnike u parlamentima Austrije i Ugarske i njihovim delegacijama. koje su odobravale budžetske izdatke za zajedničke poslove. Osim toga, Bosna i Hercegovina je bila toliko nerazvijena i siromašna da je jedva podmirivala osnovne troškove austrougarske administracije, pod čiju vlast nije došla voljom svoga stanovništva. Da se i u samom tekstu Zakona u izvjesnoj mjeri vodilo računa o međunarodnom aspektu problema, pokazuju odredbe njegovog § 6. Njime je propisano da valuta koja je zakonsko sredstvo plaćanja

⁸⁰⁾ Kao napomena 42.

⁸¹⁾ Sten. Protokolle über die Sitzungen der Hauses der Abgeordneten..., 15. Sitzung der 9. Session am 21. XI 1879, str. 317—336.

⁸²⁾ RGB1 Nr 136 od 20. XII 1879. i ugarski zakonski član LII: 1879; Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweissungen, 1878—1880, I Bd. Wien 1880, str. 50—54.

⁸³⁾ Kao napomena 81.

u Austro-Ugarskoj isto tako vrijedi i u Bosni i Hercegovini, ali je uz to dodano »bez štete po slobodan opticaj efektivnog otomanskog novca.« Time je, iako samo formalno iz spoljnopolitičkih obzira, izražena spremnost Austro-Ugarske da poštuje obavezu preuzetu u konvenciji koja je sklopljena sa Turskom 21. aprila 1879.

Do sada je bilo nepoznato da je uključenje Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje imalo i izvjestan spoljnopolitički odjek, koji je neprijatno iznenadio austrougarsku diplomaciju i u jednom trenutku zaprijetio da ovo pitanje postane međunarodni problem.

Austrijski funkcioneri koji su bili glavni protagonisti carinskog priključenja, predsjednik bosanske komisije baron Schwegel i austrijski ministar trgovine J. Chlumecky, isticali su da je uključenje Bosne i Hercegovine u carinski režim Monarhije nedvojbeno dopustivo po Berlinskom ugovoru, jer je istim ugovorom na Austro-Ugarsku preneseno pravo da upravlja Bosnom i Hercegovinom, bez ograničenja i bilo kakve rezerve sila potpisnica u korist statusa quo-a, nasuprot onim odredbama Berlinskog ugovora koje su se ticale Bugarske i Srbije. Ovo gledište prihvatio je u proljeće 1879. i predsjednik ugarske vlade grof K. Tisza,⁸⁴⁾ nakon što je ugarska vlada odustala od svog prvobitnog stanovišta po kojem je Bosna i Hercegovina trebalo da ostane samostalno carinsko područje sve dotle dok se ne donese definitivni zaključak o njenoj sudbini.⁸⁵⁾ Ministar inostranih poslova grof J. Andrassy takođe je dokazivao da pravo Austro-Ugarske da samostalno reguliše pitanje carina u Bosni i Hercegovini proizlazi iz ovlaštenja koja su na nju prenesena u pogledu uprave. Andrassy je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 21. aprila 1879. podržao zahtjev za carinsko priključenje Bosne i s obzirom na to da su bili privedeni kraju pregovori sa Turskom,⁸⁶⁾ koji su istog dana rezultirali potpisivanjem austro-turske konvencije. Za Austro-Ugarsku je bilo od posebnog značaja da je time konačno regulisano pitanje zaposjedanja novopazarskog sandžaka i utvrđen broj austrougarskih trupa i garnizona u njemu. Konvencijom je ponovo bio formalno priznat sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, ali za razliku od tajnog sporazuma između Austro-Ugarske i Turske od 13. jula 1878, u njoj nije bio spomenut privremeni karakter okupacije, koja je u novom bilateralnom aktu, analogno Berlinskom ugovoru, pretvorena u zaposjedanje na neodređeno vrijeme.

⁸⁴⁾ HHStA PA XL Interna K. 291 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 232 od 21. IV 1879, i kao napomena 26.

⁸⁵⁾ Kao napomene 27 i 30.

⁸⁶⁾ HHStA PA XL Interna K. 291. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 232 od 21. IV 1879.

Ipak, unutar austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija bilo je još ranije izraženo podozrenje da li će sile potpisnice trgovačkih ugovora sa Turskom bez pogovora prihvatiti izmjenu statusa quo-a u Bosni i Hercegovini.⁸⁷⁾ Ispoljena je rezerva u pogledu pristanka Rusije i Turske i ukazano je na mogućnost da Engleska, Francuska i Italija protestuju potaknute od svojih podanika koji se bave trgovinom. Međutim, ove rezerve nisu se pojavile prilikom pregovora između mjerodavnih faktora Dvojne Monarhije, kada se u aprilu 1879. rješavalo pitanje carinskog priključenja Bosne i Hercegovine. Šta više, Andrassy je jedan upit Engleske, koji se odnosio na carine, protumačio tako kao da očekuje da Austro-Ugarska reguliše ovaj problem.⁸⁸⁾

Nakon što su u jesen 1879. zakonski prijedlozi o carinskom priključenju Bosne i Hercegovine podneseni parlamentima obiju polovina Monarhije, ministarstvo inostranih poslova uputilo je 1. novembra povjerljivu instrukciju austrougarskom ambasadoru u Carigradu o tome kako bi trebalo tretirati ovo pitanje ukoliko bi sa turske strane bila o njemu pokrenuta diskusija. U instrukciji su bili općenito argumenti za spoljnu upotrebu, pa su sa njenim sadržajem bile upoznate austrougarske diplomatske misije u Berlinu, Parizu, Londonu, Rimu i Petrogradu, predsjednici vlada Austrije i Ugarske, kao i Zajedničko ministarstvo finansija.⁸⁹⁾

Pozivajući se na vlastitu interpretaciju odredaba Berlinskog ugovora, u instrukciji se naglašavalo da se pravo Monarhije na carinsko priključenje Bosne i Hercegovine ne bi moglo ni sa koje strane dovesti u pitanje. Izraženo je uvjerenje da specijalno Turska ne bi mogla imati za to povoda, jer nije protestovala ni protiv postavljanja engleskih carinskih ureda na Kipru,⁹⁰⁾ koji je do izvjesnog stepena imao analogan položaj sa Bosnom i Hercegovinom.

Kao razlog za carinsko priključenje Bosne i Hercegovine trebalo je, prema instrukciji, u prvom redu istaći potrebu da se osiguraju finansijska sredstva za upravu okupirane zemlje i za njene vlastite privredne interese. Trebalo je ukazati kako je neodrživo

⁸⁷⁾ Glosa na elaboratu barona Schwegela. Kao napomena 26.

⁸⁸⁾ Kao napomena 86.

⁸⁹⁾ HHStA, Adm. Reg. Kart. 253, F 34 SR 10 3/12—14—9, Ministarstvo inostranih poslova Kosjeku, Beč 1. 11. 1879, povjerljivi telegram.

⁹⁰⁾ Na Kipru su do kraja februara 1879. ostale na snazi ranije turske carine od 8% na uvoznu i 1% na izvoznu robu. Od marta 1879. izvoz je bio oslobođen plaćanja carine, a na uvoznu robu ostala je ista carinska stopa koja je bila utvrđena ugovorima između Porte i drugih država. (HHStA, Adm. Reg. Kart. 253, F 34 SR 10 3/12—14—9, konzul Schulz ministarstvu inostranih poslova, Bejrut 20. 8. 1880). Već je F. Hauptmann ukazao kako je Haymerle dovodio u vezu postupak Velike Britanije na Kipru sa austrougarskim planom za uključanje Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije (F. Hauptmann, *Andrassyjeva politika i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi VI, izd. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1971, str. 545). Međutim, postojala je suštinska razlika u carinskoj politici jedne i druge države. Dok se Velika Britanija i dalje držala načela slobodne trgovine, Austro-Ugarska je počela mađu u ograničenom opsegu primjenjivati izvjesne mjere carinske zaštite.

da Bosna i Hercegovina bude samostalno carinsko područje, s obzirom na velike teškoće i visoke troškove koji bi iz toga proizašli. Naglašeno je da će Bosna dobijati paušalni iznos koji će odgovarati visini dotadanih carinskih netto prihoda i da će potpuno otvaranje tržišta Monarhije za bosanskohercegovačke sirovine i poljoprivredne proizvode djelovati pozitivno na razvoj privrede u Bosni i Hercegovini. Posebno značajno za vanjsko-političku upotrebu, naročito vis à vis Turske, bilo je objašnjenje da carinsko priključenje nema samo po sebi politički karakter i ne zadire u pitanje suvereniteta. Pri tome se ukazivalo na činjenicu da su u prošlosti i potpuno suverene države često stupale jedne s drugima u carinsku uniju, kao i na savremeni primjer kneževine Lichtensteina, koja se nalazila u carinskoj uniji sa Austro-Ugarskom i velikog vojvodstva Luxemburg, koje je pripadalo holandskoj kruni, a bilo je u carinskom savezu sa njemačkim Reichom.

Međutim, negativna reakcija na ovaj plan došla je sa strane odakle je za Austro-Ugarsku bilo najneprijatnije, od sile koja je na Berlinskom kongresu bila njen glavni pomagač. Kada je u oktobru 1879. saznao za namjeru da se Bosna i Hercegovina uključi u austrougarsko carinsko područje, ministar vanjskih poslova Velike Britanije lord Salisbury dao je nalog da se vladi Austro-Ugarske poruči da kapitulacije i ostali međunarodni ugovori Turske treba da ostanu na snazi u Bosni i Hercegovini kao i postojeće carine koje su regulisane tim ugovorima. On je smatrao da Austro-Ugarska nema pravo da stavi van snage ove sporazume bez saglasnosti drugih sila. U protivnom slučaju Salisbury je nagovijestio da će Velika Britanija protestovati.⁹¹⁾ Svoje stanovište motivisao je time da će planirane promjene imati kao posljedicu povećanje carina na britanski import. To bi bilo protiv interesa britanskih građana i, po njegovoj ocjeni, ne bi bilo u skladu sa britanskim pravima. Isticao je da Austro-Ugarska po Berlinskom ugovoru ima pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu i njome upravlja, ali u ugovoru nema ni riječi da sultan nije više suveren zemlje niti postoje u njemu odredbe protiv postojećih ugovora između Porte i drugih sila. Međutim, za razliku od svog prvobitnog stava, Salisbury je docnije, početkom 1880. godine, promijenio gledište u odnosu na pitanje kapitulacija, priznavši da austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini implicira neke promjene u odredbama međunarodnih ugovora, ali je i dalje insistirao na tome da u Berlinskom ugovoru nema ništa u pogledu prava Austro-Ugarske da jednostrano izmjeni carinski režim.⁹²⁾

Ovom britanskom gledištu suprotstavilo je austrougarsko ministarstvo inostranih poslova svoje tumačenje Berlinskog ugovora, naglašavajući da u njemu nema obaveze da se u Bosni i Hercegovini

⁹¹⁾ HHStA, Adm. Reg. Kart. 253, F 34 SR 10 3/12-14-9-6, Salisbury Egertonu London 27. 10. 1879. kopija telegrama.

⁹²⁾ HHStA, Adm. Reg. Kart. 253, F 34 SR 10 3/12-4-9-9, Salisbury Elliotu, London, 4. 2. 1880, kopija telegrama.

respektuju odredbe trgovinskih ugovora koje je zaključila Porta. Osporeno je Salisburyjevo mišljenje da postoji fundamentalna razlika između kapitulacija i trgovinskih ugovora. Pri tome je istaknuto da je turska carinska tarifa isto tako nespojiva sa austrougarskom upravom kao što je nespojiva i turska jurisdikacija. Izražena je rezerva u to da bi britanska vlada, koja je vis à vis Francuske zauzela odlučno stanovište u pogledu važnosti ugovora s Portom u vezi sa izmjenom jurisdikcije na Kipru, mogla u pitanju bosanskih carina zastupati drugo mišljenje.⁹³⁾

S austrougarske strane pridavan je veliki značaj ostvarenju pune saglasnosti između Austro-Ugarske i Engleske u odnosu na promjene na Kipru i u Bosni i Hercegovini. Austrougarski diplomati ukazivali su svojim engleskim kolegama na potrebu da se i pri tretmanu pitanja bosanskih carina u prvom redu moraju imati u vidu politički obziri. Andrassy-jev nasljednik na položaju ministra vanjskih poslova, Haymerle, poručivao je lordu Salisburyju da bi mu bilo vrlo neprijatno ako bi ovaj i dalje insistirao na svom stanovištu, te mu se u tome priključile i druge vlade, koje su bile manje prijateljski raspoložene prema Monarhiji od britanske. Pozivajući se na zajednicu interesa Austro-Ugarske i Velike Britanije u orijentalnoj politici, Haymerle je u februaru 1880. apelovao na Salisburyja da odustane od svog gledišta, ili da bar javno ne reaguje na priključenje Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, koje je bilo već zakonski perfekuirano i izvršeno. Za uzvrat on je obećao da će Austro-Ugarska gdje god bude mogla podržavati britanske interese. U datom momentu Haymerle je nagovijestio podršku stavovima britanske vlade u pogledu djelatnosti internacionalne komisije za likvidaciju egipatskog državnog duga. Smatrao je da na koncu treba podsjetiti lorda Salisburyja kako su sve prijateljske sile odredbe Berlinskog ugovora u pogledu Bosne i Hercegovine shvatale kao konačno rješenje i da su pomenute odredbe dobile postojeću formu samo stoga da bi se pribavila saglasnost Porte.⁹⁴⁾

Za austrougarske državnike imalo je veliku važnost da poslije Berlinskog kongresa ne bude ničim poremećena saradnja sa Velikom Britanijom u orijentalnoj politici. Mada je 1878. likvidirana istočna kriza, na Balkanskom poluostrvu nije uspostavljena stabilna situacija. Ostao je niz otvorenih pitanja u vezi sa razgraničenjima i sprovođenjem u život drugih odredaba Berlinskog ugovora. Pri tome se austro-rusko suparništvo nije smanjivalo, nego se, naprotiv, povećavalo. U okviru tog političkog rivaliteta vrlo veliku ulogu igrala je borba za izgradnju željezničke mreže na Balkanu, koja je trebalo da osigura kapitalističke interese suparničkih sila. Ostvarenjem odredaba Berlinskog ugovora u pogledu željeznica i konvencije sa

⁹³⁾ HHStA, Adm. Reg. Kart. 253, F 34 SR 10 3/12—14—9—2, Schwegel Karolyju novembar 1879. i 3/12—14—9—3, Schwegel Elliotu 16. 2. 1880. (koncepti pisama).

⁹⁴⁾ Ibidem.

Srbijom od 8. jula 1878, kojom se ova obavezala da uspostavi vezu sa postojećim prugama koje su vodile prema Solunu i Carigradu, Austro-Ugarska bi ugrozila ozbiljno ruske pozicije na Balkanu, posebno u Bugarskoj. Upravo 1879/80. general Černjajev, kao eksponent panslavističkog krila ruske politike, koje je bilo u uskim vezama sa ruskim industrijskim krugovima, pokušao je svojom misijom u Beogradu spriječiti realizaciju austro-srpskog željezničkog programa i nadomjestiti ga transbalkanskim projektom, za koji se interesovala i Italija. U isto vrijeme čuli su se glasovi o balkanskom savezu pod rusko-italijanskim patronatom koji bi bio uperen protiv Austro-Ugarske.⁹⁵⁾

Mada su saobraćajni kao i komercijalni interesi Austro-Ugarske i Velike Britanije u balkanskim zemljama u mnogome bili divergentni, njihovi politički interesi, naročito u odnosu na rusku politiku, bili su dosta bliski.

Dvojna Monarhija nastojala je ne samo da ostvari neosporan uticaj na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, nego i da što je moguće više smanji ruski upliv u Rumuniji i Bugarskoj. Rusi su otezali sa povlačenjem svojih trupa iz kneževine Bugarske i istočne Rumelije i poslije roka (maj 1879) koji je za to bio određen. Konačno, 1880. Rusija je povukla vojsku sa pomenutih teritorija, pod pritiskom koji je na nju vršila Velika Britanija uz pomoć Austro-Ugarske i Francuske. I poslije Berlinskog kongresa Britanci su igrali vodeću ulogu u suzbijanju Rusije, kontrolišući komisije koje su se starale o pridržavanju dogovorenih termina.⁹⁶⁾

Austro-Ugarska je željela da austro-njemački defenzivni savez protiv Rusije, sklopljen 7. oktobra 1879, proširi ugovorom o savezu sa Velikom Britanijom, koji bi pojačao njenu poziciju prema Rusiji. Inače, Andrassy-ju je, kao i predsjedniku britanske vlade Disraeliju, bila bliska ideja o stvaranju fronta evropskih sila protiv ruske orijentalne politike. Sa svoje strane britanski državnici su pozdravili stvaranje saveza između Austro-Ugarske i Njemačke. Lord Salisbury je tih dana dao u Londonu izjavu kako vjeruje da stabilnost i mir u Evropi počivaju na snazi i nezavisnosti Austrije.⁹⁷⁾

Po globalne interese Austro-Ugarske bio bi veoma štetan javni protest Velike Britanije protiv uključenja Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, koji bi bio obrazložen restriktivnim tumačenjem odredaba XXV člana Berlinskog ugovora u pogledu prava Monarhije na izmjenu carinskog režima u okupiranoj zemlji. Odjek takvog protesta bio bi za Austro-Ugarsku tim nepovoljniji što njen položaj u Bosni i Hercegovini nije još bio do-

⁹⁵⁾ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1879—1881*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Bd. 5, Wien 1952, str. 143, 151, 157-165 i dalje, isti, *Politika Austro-Ugarske, trojecarski savez i tajna konvencija sa Srbijom godine 1881*. Godišnjak IX, 1958, str. 58, 59.

⁹⁶⁾ Vidi A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918*, Sarajevo 1968, str. 250; J. R. von Salis, *Weltgeschichte der neueren Zeit*, Bd. I, Zürich 1951, str. 108, 121.

⁹⁷⁾ J. R. von Salis, op. cit. Bd. I. str. 116, 117.

voljno konsolidovan. Međutim, lord Salisbury nije ostvario svoju prijetnju, pa je izostao javni protest britanske vlade. Prema tome, izgleda da su austrougarski argumenti postigli odgovarajući efekat i da su opšti interesi britanske spoljne politike, koja je u doba Disraelijevog konzervativnog kabineta bila izrazito proaustrijska, odnijeli prevagu nad perifernim interesima britanske trgovine u Bosni i Hercegovini. Za liberalnu britansku vladu obrazovanu u aprilu 1880. na čelu sa Gladstone-om, koja je unekoliko izmijenila odnos prema Austro-Ugarskoj, uključenje Bosne i Hercegovine u carinsko područje Dvojne Monarhije predstavljalo je već blizu pola godine svršen čin.

Velikoj Britaniji mogla je, inače, samo dobro doći austrougarska podrška pri obnavljanju međunarodne kontrole nad egipatskim finansijama, koje je uslijedilo 1880. godine, nakon što je svrgnut kediv Ismail, a za kediva postavljen njegov sin Teufik.⁹⁸⁾ Nakon Berlinskog kongresa i zadobijanja Kipra, Egipat je dobijao centralno mjesto u imperijalnoj politici Velike Britanije i njenim trgovačkim, finansijskim i strateško-političkim interesima. Pri tome se ona u Egiptu oštro sukobljavala sa Francuskom. U ovakvom kontekstu, britanski komercijalni interesi u Bosni i Hercegovini, kojom je upravljala Austro-Ugarska, bili su od sasvim sporednog značaja za britansku vladu.

Prema podacima kojima raspoložemo, uključenje Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje naišlo je na izvjestan odjek takođe u Srbiji i Italiji. U Srbiji je u jesen 1879. izdata proklamacija uperena protiv namjere Austro-Ugarske da izvrši carinsko priključenje okupirane zemlje. Ona je tajno prenošena u Bosnu i tamo širena.⁹⁹⁾ U italijanskom parlamentu je 17. novembra, prilikom debate o trgovinskom ugovoru sa Srbijom, poslanik Cavalletto ukazao da su austrijskim carinskim zakonodavstvom ugroženi italijanski trgovački interesi u Bosni i Hercegovini i da Austrija nema pravo tako da postupa u zemlji koja se ne nalazi pod njenim suverenitetom.¹⁰⁰⁾

Međutim, na ovome se sve i završilo. Privredna aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, koja je i prije okupacije imala dominirajući položaj na bosanskom tržištu, nije izazvala nikakve javne proteste od strane drugih država ni poremećaje u međunarodnim odnosima zahvaljujući opštoj političkoj konstela-

⁹⁸⁾ Austro-Ugarska je zajedno sa Velikom Britanijom, Francuskom i Italijom učestvovala u upravi egipatskog državnog duga — Caisse de la Dette égyptienne, koja je osnovana 1876. i djelovala do oficirske pobune 1879. Pri tome je Francuskoj i Velikoj Britaniji kao glavnim povjericima bilo povjereno vršenje finansijske kontrole nad egipatskim finansijama. J. R. von Salis op. cit. Bd. I, str. 190—192; V. P. Potemkin, *Istorija diplomacije*, tom II, Zagreb 1951, str. 58—61.

⁹⁹⁾ HHStA, Interna XL, Kart. 137, Korresp. mit Militär. und Zivilbehörden 1879, Haymerle — Württembergu 11.11. 1879, koncept.

¹⁰⁰⁾ HHStA, Adm. Reg. Kart. 237, F 34 SR 1 2/19—1—218, Wimpffen Haymerleu 18. 11. 1880.

ciji stvorenoj u prvim godinama poslije Berlinskog kongresa. To je bio slučaj i sa drugim aktima kojim je de facto negiran sultanov suverenitet (uvođenje vojnog zakona 1881, propisi o izdavanju pasoša, konzularnoj zaštiti i dr.). Takvom političkom praksom bile su anulirane pojedine odredbe aprilske konvencije iz 1879. između Austro-Ugarske i Turske. Uskoro poslije okupacije, međunarodno-pravni odnos Bosne i Hercegovine prema Austro-Ugarskoj sve više se pretvarao u državno-pravni odnos.¹⁰¹⁾ Pri tome je relativnoj stabilizaciji austrougarskog položaja u Bosni i Hercegovini i uopšte učvršćivanju pozicija Monarhije na Balkanu doprinijelo obnavljanje trocarskog saveza između Njemačke, Austro-Ugarske i Rusije, kao i sklapanje tajne konvencije između Austro-Ugarske i Srbije 1881. godine. Ugovorom o trocarskom savezu, kojim su bile ublažene austro-ruske suprotnosti, Rusija je, ponovo kao i 1878, dala svoj pristanak da Austro-Ugarska može kad nađe za shodno anektirati Bosnu i Hercegovinu i okupirati novopazarski sandžak. Zaključenjem tajne konvencije, kojom je spoljna politika Srbije dospjela pod austrougarsku kontrolu, Srbija se odrekla aspiracija na Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, obavezavši se da će na svom teritoriju spriječiti svaku agitaciju usmjerenu u tom pravcu.¹⁰²⁾ Međutim, prvenstveno iz unutrašnjopolitičkih razloga Austro-Ugarska je propustila da tih godina izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine.

Uključivanje Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, kao i cjelokupna carinska i saobraćajna politika koja se odvijala u početnoj fazi izgradnje sistema carinske zaštite u Evropi, imali su za posljedicu da je Monarhija u potpunosti zagospodarila bosanskim tržištem potisnuvši gotovo sasvim proizvode iz drugih država. Nasuprot tvrdnjama austrougarske diplomacije, bosanskohercegovački privredni interesi nisu bili mjerodavni za carinsko priključenje Bosne, nego prije svega interesi ekonomski vodećih krugova u Monarhiji i njena globalna balkanska politika. Ti interesi bili su tokom okupacije, naročito sa mađarske strane, u tolikoj mjeri usko shvatani da su postajali čak prepreka djelovanju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini na privrednom polju i ostvarenju širih interesa i politike Monarhije.¹⁰³⁾ Tako je

¹⁰¹⁾ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 15—25; H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882*, Sarajevo 1958, str. 17—21.

¹⁰²⁾ Vidi F. Hauptmann, *Politika Austro-Ugarske...*, str. 65, 66, 70. Rusija, inače nije imala ekonomskih interesa u Bosni i Hercegovini i njeno uključivanje u carinsko područje Monarhije nije je ekonomski tangiralo. Prije okupacije samo je sarajevski trgovac Filipović vodio trgovinu sa Rusijom (I. Tepić, op. cit. str. 160).

¹⁰³⁾ Vidi Dž. Juzbašić, *Izveštaj Hermana von Sautera...*, str. 53, 54, isti, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, ANUBiH, Djela XLVIII/28, Sarajevo 1974, str. 35—37.

O neposrednim posljedicama carinskog priključenja Bosne i Hercegovine Monarhiji: A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni i Hercegovini u vrijeme režima Benjamina Kállaya*, Osijek 1940, str. 10—14; P. F.

i naknada Bosni i Hercegovini na ime carinskih prihoda (carinski averzum), koja ni u početku nije bila odmjerena u odgovarajućem iznosu, vremenom postala potpuno neadekvatna. To je bilo protivno odredbi austro-turske konvencije od 21. aprila 1879, kojom se predviđalo da se prihodi okupirane zemlje koriste isključivo za njene potrebe. Međutim, ekonomski i finansijski tretman Bosne i Hercegovine postao je isključivo unutrašnji problem Monarhije, koji su tek u prvoj deceniji XX vijeka aktualizirale narasle političke snage građanstva u Bosni i Hercegovini boreći se za ekonomsku i političku emancipaciju.

Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918*, University of Washington Press, Seattle 1963, str. 45—48; F. Hauptmann, *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austro-ugarske okupacije*, Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH VIII—IX, 1968—1969, str. 550—551.

ZUSAMMENFASSUNG

UBER DIE EINBEZIEHUNG BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA IN DAS GEMEINSAME ÖSTERREICH.-UNGARISCHE ZOLLGEBIET

Der Verfasser verweist zuerst auf die grundlegenden Merkmale des Außenhandels Bosniens und der Herzegowina vor der Okkupation von 1878. und auf die Rolle, die Österreich-Ungarn in ihm spielte. Er gibt weiterhin einen Rückblick auf die Ideen von der Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das Zollgebiet der Habsburger Monarchie, Ideen, die mit weitreichenden politischen Zielen ab Mitte des 19. Jahrhunderts auftauchten. Zur Zeit der Ostkrise von 1875—78. hatten bei den Aktivitäten der österreich.-ungarischen Diplomatie politisch-strategische Beweggründe jedoch Vorrang vor ökonomischen Problemen. Der Grund dafür lag u. a. darin, daß sich die Interessen der österreichischen Industrie mit denen der ungarischen Landwirtschaft nicht deckten. Vor der Besetzung gab es kein Konzept darüber, was mit einem militärisch okkupierten Bosnien-Herzegowina zu geschehen sei. Noch im Laufe der Kriegsoperationen forderte die österreichische Regierung und gab damit dem Wunsch der kapitalistischen Kreise von Zisleithanien Ausdruck, Bosnien und die Herzegowina auch in kommerzieller Hinsicht zu okkupieren und für die Monarchie zu sichern. Sie drückte gleichzeitig auch ihre Hoffnung aus, daß danach weitere, zur Einbeziehung Montenegros und nach Möglichkeit auch Serbiens in die österreich.-ung. Zollunion führende, Maßnahmen folgen würden. Die österreichische Regierung war außerdem der Meinung, daß mit der Okkupation und der Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in die Zollunion die Bedingungen für die Realisation ihrer früheren Absichten hinsichtlich der Aufhebung der besonderen Zoll-Situation Dalmatiens geschaffen würden. Der Standpunkt der ungarischen Regierung dazu war jedoch völlig entgegengesetzt. Sie hatte sich schon früher gegen die Schaffung eines Zollverbandes mit Bosnien und der Herzegowina, mit Serbien und Montenegro, oder nur mit Dalmatien, ausgesprochen. Die ungarische Regierung hielt eine Einbeziehung Bosniens auf dem Gebiet des Zolls für in vieler Hinsicht schädlich. Dabei kam auch die Meinung der Ungarn zum Ausdruck, daß es sich um eine Okkupation handle, aber nicht um eine Annexion. Daher war man von ungarischer Seite schon im September 1878 dafür, daß Bosnien und die Herzegowina und Dalmatien bis zur endgültigen Entscheidung über ihr Schicksal gesonderte selbständige Zollgebiete sein müßten. Später jedoch stimmte die ungarische Regierung der Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina, Dalmatiens, Istriens und noch einiger kleiner Zollenklaven zu. Sie tat das aber erst als ausreichend Garantien für die Absicherung ungarischer Gesamtinteressen auf dem Balkan gegeben waren.

Der Abschluß des internen Übereinkommens zwischen der österreichischen und der ungarischen Regierung über das Traitement Bosniens und der Herzegowina fiel zeitlich mit der Unterzeichnung der Konven-

tion mit der Türkei vom 21. 4. 1879 zusammen. Bei dieser Gelegenheit erzielten alle österreich.-ung. Faktoren Einigung darüber, daß die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina mit den Verfügungen des Berliner Vertrages übereinstimme. Im Herbst 1878 gab das Außenministerium den österreichischen diplomatischen Auslandsvertretungen in den europäischen Hauptstädten Anweisung zu erklären, daß der bevorstehende Akt an sich keinen politischen Charakter habe und die Frage der Souveränität nicht berühre. Der britische Außenminister Salisbury war jedoch gegensätzlicher Meinung. Er drohte, Großbritannien werde öffentlich protestieren, falls Österreich-Ungarn einseitig das Zollregime in Bosnien und der Herzegowina ändere, denn diese Maßnahme würde den englischen Import treffen. Das Echo auf solch einem Protest wäre für Österreich umso ungünstiger gewesen, je weniger seine Position in Bosnien und der Herzegowina gefestigt war. Daher appellierte Haymerle, der Nachfolger von Andrassy, unter Berufung auf die gemeinsamen Interessen Österreich-Ungarns und Großbritanniens in der Orientpolitik, an Salisbury, von seinem Standpunkt abzugehen. Haymerle versprach, daß, wo auch immer möglich, Österreich-Ungarn als Gegenleistung die britischen Interessen unterstützen werde und kündigte für die Haltung der britischen Regierung zum Wirken der internationalen Kommission für die Liquidation der ägyptischen Staatsschulden Hilfestellung an. Es scheint, daß man damit Effekt erzielte und daß die allgemeinen Interessen der britischen Außenpolitik schließlich schwerer wogen als periphere kommerzielle Interessen in Bosnien und der Herzegowina.

Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das österreich.-ung. Zollgebiet fand in Serbien und in Italien ein gewisses Echo, die wirtschaftliche Annexion Bosniens und der Herzegowina jedoch traf, infolge der in den ersten Jahren nach dem Berliner Kongreß geschaffenen allgemeinen politischen Konstellation, auf keinerlei öffentlichen Protest der Regierungen.

Dr Nusret Šehić

NARODNO VIJEĆE SHS ZA BOSNU I HERCEGOVINU
I NJEGOVA DJELATNOST NAKON SLOMA AUSTRO-UGARSKE
(novembar — decembar 1918)

Teški vojni porazi centralnih sila u toku 1918. godine i proboj balkanskog fronta u septembru iste godine nagovještavali su duboke promjene u Evropi i posebno na Balkanskom poluostrvu. Austro-Ugarska, pod čijom upravom se nalazio sve do konca prvog svjetskog rata znatan dio jugoslovenskih zemalja, bila je na pragu svog sloma. To je otvaralo perspektivu nacionalnog oslobođenja narodima pod njenom upravom i stvaranja njihovih samostalnih i nezavisnih država.

Jugoslovensko pitanje, koje je aktuelizirano u punoj mjeri samim izbijanjem rata, ušlo je sada u fazu svog konačnog rješenja.¹⁾ Istaknutu ulogu u njegovom rješavanju preuzela je na sebe srpska vlada već koncem 1914. godine donošenjem poznate Niške deklaracije.²⁾ Jugoslovenski političari sa područja Monarhije, koji su u emigraciji obrazovali 1915. godine Jugoslovenski odbor, prihvatili su se važnog zadatka da popularišu ideju jugoslovenskog jedinstva. Oni su pri tome razvili veoma široku diplomatsku aktivnost u savezničkim zemljama da bi dobili njihovu podršku za stvaranje zajedničke države svih naših naroda. Važan korak u cjelokupnoj ovoj akciji predstavljalo je donošenje Krfske deklaracije u kojoj je došao do izražaja kompromis između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora.³⁾

¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. IX, 1957. s. 48—49. (dalje: *Austrougarska politika u BiH*).

²⁾ Dr Dragoslav Janković, *Niška deklaracija* (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914), *Istorija XX veka*, Zbornik radova X, Beograd 1969; Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914. godine*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973.

³⁾ Dr Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Savremena administracija, Beograd, 1967., s. 411.

I jugoslovenski političari u Austro-Ugarskoj, suočeni sa neizbježnim promjenama u Monarhiji, intenzivirali su u posljednjim godinama rata svoju političku aktivnost na liniji borbe za ujedinjenje jugoslovenskih naroda u tadašnjim državnim okvirima. Oni su neposredno prije sazivanja bečkog parlamenta obrazovali 29. maja 1917. godine Jugoslovenski klub u koji su ušli svi slovenački, hrvatski i srpski zastupnici u Carevinskom vijeću. Za predsjednika Kluba izabran je dr Antun Korošec a za podpredsjednika dr Matko Laginja. Na sjednici bečkog parlamenta od 3. maja 1917. godine, Korošec je u ime Kluba pročitao tekst tzv. Majske deklaracije u kojoj se »na temelju nacionalnog principa i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi«, u jedno »državno tijelo« pod žezlom »habsburško-lotarinške dinastije...⁴⁾ Iako u istorijskoj nauci postoje različita mišljenja o ovom dokumentu, on je, uz naglašavanje ideje o ujedinjenju naših naroda doprinio oživljavanju političke aktivnosti i daljih novih inicijativa jugoslovenskih političara u Monarhiji u pravcu rješavanja jugoslovenskog pitanja.⁵⁾ Tako je na sastanku predstavnika raznih stranaka iz svih jugoslovenskih zemalja Monarhije, koje je održano 2. i 3. marta 1918. godine u Zagrebu, usvojena rezolucija sa ponovnim naglašavanjem ideje narodnog jedinstva koje mora biti zasnovano na načelu samoopredjeljenja naroda kao osnovnom motivu za stvaranje nezavisne i na demokratskim načelima zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Bosna i Hercegovina bila je zastupljena na ovom sastanku sa slijedećim svojim predstavnicima: D. Dimović, Đ. Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i V. Šola. Značaj ovog martovskog sastanka građanskih političkih činilaca bio je i u tome jer je tom prilikom pokrenuta inicijativa i podnesen prijedlog o obrazovanju Narodnog vijeća SHS sa sjedištem u Zagrebu koji je realizovan tek u oktobru 1918. godine. Slovenci su nešto ranije obrazovali svoj Narodni svet koji će kasnije zajedno sa Narodnim vijećem SHS u Zagrebu djelovati na stvaranju »...suverene i nezavisne slobodne države svega naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom neprekinutom etničkom teritoriju toga naroda.«⁶⁾ Time je jugoslovenska buržoazija u Monarhiji počela svoj rad na stvaranju pretpostavki za organizovanje vlasti s osnovnim ciljem da spriječi nered i »možda građanski rat«, i da na taj način, bez dubljih društvenih potresa, preuzme vlast od ranijeg upravljača.

Narodno vijeće SHS sa sjedištem u Zagrebu ubrzo je obrazovalo svoj Središnji odbor od 36 članova u kome je i Bosna i Hercegovina bila zastupljena sa 9 svojih predstavnika (Vojislav Šola, dr Jozo Sunarić, fra Ljubo Galić, dr Milan Jojkić, dr Luka Čabraić, Šćepan Grđić, Vjekoslav Jelavić). Ovom sastavu naknadno

⁴⁾ Isto, s. 123.

⁵⁾ Isto, s. 123—124.

⁶⁾ Dr Bogdan Krizman, *Stvaranje jugoslovenske države*, Historijski pregled, 3—4, Zagreb, 1958, s. 174—175; Hamdija Kapidžić, nav. rad s. 38—39.

su dodata 2 predstavnika Muslimana (dr Halidbeg Hrasnica i Hamid Svrzo). O kooptiranju muslimanskih predstavnika prethodno su se morali dogovoriti politički predstavnici Srba i Hrvata. Pored toga, muslimanski predstavnici bili su obavezni da prethodno daju izjavu kojom potvrđuju svoju saglasnost sa načelima zagrebačke rezolucije od marta 1918. godine u kojoj je stavljen akcenat na princip narodnog samoopredjeljenja i ujedinjenja svih Hrvata, Srba i Slovenaca u nezavisnu i na demokratskim načelima zasnovanu narodnu državu.⁷⁾ Ovakav postupak sa muslimanskim predstavnicima i njihovo neravnopravno predstavljanje u Narodnom vijeću SHS bilo je uslovljeno iz više razloga, ali je u prvom redu proizašlo iz nepovjerenja prema politici njihovih tadašnjih političkih predstavnika. U akciji na rješavanju jugoslovenskog pitanja u smislu stvaranja zajedničke i nezavisne države SHS i u zemlji i van zemlje tadašnji istaknutiji muslimanski političari nisu se ozbiljnije angažovali. Muslimani nisu tada imali svog političkog predstavnika u Jugoslovenskom odboru, niti su bili uključeni u sve one pripremne akcije na stvaranju Narodnog vijeća SHS. Izostao je i potpis muslimanskih političkih predstavnika na memorandum jugoslovenski orijentisanih političara u Bosni i Hercegovini mađarskom političaru Tisi od 20. septembra 1918. godine, u kome se tražilo rješenje bosanskog pitanja na temeljima samoopredjeljenja narodâ i u formi »sporazuma ravnopravnih i državama samostalnih naroda«.⁸⁾ U tadašnjim prilikama politički život se najčešće manifestovao kroz djelatnost pojedinaca i užih političkih grupa. Takav slučaj je i sa Muslimanima. U ovo vrijeme Muslimane najglasnije predstavljaju pojedinci iz redova konzervativnih političara koji rješavanje bosanskog pitanja, a unutar njega i problem Muslimana, nalaze u autonomno uređenoj Bosni i Hercegovini koja treba da bude prisajedinjena Ugarskoj (takav stav formulisan je u memorandumu Šerifa Arnautovića od avgusta 1917. godine), odnosno u ujedinjenoj Hrvatskoj uređenoj u sklopu Austro-Ugarske (Safvet beg Bašagić). Muslimanski političari jugoslovenski orijentisani uključuju se u jugoslo-

⁷⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine*, u zbirci radova istog autora pod naslovom *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Svjetlost, Sarajevo, 1968, s. 264—265.

⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika* u BiH... s. 44—45. — Up. Dr Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Svjetlost, Sarajevo, Drugo izdanje 1977, s. 20. — U jugoslovenskom pokretu u toku prvog svjetskog rata uzeli su učešća predstavnici muslimanske omladine, politički još nedovoljno afirmisani. Oni su učestvovali i u formiranju Prve srpske dobrovoljačke brigade osnovane u Odesi 1915. godine. Među njima se posebno isticao Šukrija Kurtović koji je ostvario bliže veze sa istaknutim srpskim političarima. On je zajedno sa nekolicinom Muslimana uputio jedan memorandum srpskoj vladi na Krf u kome je izložen stav i objašnjeno stanje i položaj Muslimana u budućoj jugoslovenskoj državnoj zajednici. — Čedomil M. Mitrinović, *Jugoslovenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost*, Gajretov kalendar za 1937. godinu, s. 114—115.

venski pokret nešto kasnije (M. Spaho, Halidbeg Hrasnica).⁹⁾ Svi navedeni momenti, uz nasljeđeno nepovjerenje i surevnjivost između hrvatskih, srpskih i muslimanskih političara, doprinijeli su privremenoj izolaciji muslimanskih političara i njihovom širem učešću i aktivnom doprinosu rješavanju tadašnjih složenih pitanja oko stvaranja organa vlasti u danima agonije Austro-Ugarske.

U dosadašnjoj literaturi ne utvrđuje se tačan datum osnivanja Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Što se tiče osnivanja njegovog Glavnog odbora, prema H. Kapidžiću to je uslijedilo nakon održanog plenuma Narodnog vijeća SHS u Zagrebu na kome je 17. oktobra izabrano Predsjedništvo Središnjeg odbora.¹⁰⁾ Prema Krizmanu to je bilo 20. oktobra 1918.¹¹⁾

Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu pojavljuje se kao inicijator osnivanja odbora narodnog vijeća na području Bosne i Hercegovine. On je na svojoj sjednici od 24. oktobra 1918. godine donio odluku da se organizacija okružnih, kotarskih i seoskih odbora sprovede na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine i zadužio je pojedine svoje članove da taj zadatak provede u život.¹²⁾ Organizacija kotarskih odbora Narodnog vijeća trebalo je da bude jedinstvena na području Bosne i Hercegovine. Zadatak tih odbora bio je, prema instrukciji Narodnog vijeća u Sarajevu, da »... mobiliziraju sve nacionalne snage« koje treba staviti u »službu nacionalnih zahtjeva«. Narodna vijeća treba da na svom području sprovedu cjelokupnu organizaciju »aprovizacije naroda« (snabdijevanja životnim namirnicima — pr. moja) i da stvore narodnu vojsku po »primjeru sokolskih i pobratimskih organizacija«. Narodna vojska, koja u prvom redu ima zadatak da čuva narodna dobra i obezbijedi red i mir, treba da se organizuje kao jedinstvena i u »plemenskom« i u »konfesionalnom« smislu.¹³⁾

Na čelu cjelokupne organizacije odbora narodnih vijeća stajao je njegov Glavni odbor NV za Bosnu i Hercegovinu.¹⁴⁾ Na prijedlog

⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika u BiH*, s. 44. — U knjizi dr Luke Đakovića, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914—1918* (Tuzla 1980) veoma iscrpno je citiran memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije o rješenju jugoslovenskog pitanja, s. 163—176.

¹⁰⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u nov. i dec. 1918*. Glasnik Arhiva i Društva arhivista, knj. III, 1963, s. 140. U stvari, autor ovdje objavljuje na punih 176 str. Zapisnike Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH uz veoma sadržajne svoje napomene i objašnjenja (dalje: Kapidžić, *Zapisnici sjednica Glavnog odbora NV za BiH*).

¹¹⁾ Dr Bogdan Krizman, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje*. Prilozi Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta br. 4/1968, s. 113.

¹²⁾ *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1. 1—20. 12. 1918). Izdanje Instituta društvenih nauka, Bgd. 1964. Priredili D. Janković i B. Krizman, Tom II, s. 383—384 (dalje: *Građa o stvaranju jugoslovenske države*).

¹³⁾ *Glas slobode*, br. 86/VIII, od 2. novembra 1918.

¹⁴⁾ Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH bio je sljedećeg sastava: Gligorije M. Jeftanović predsjednik, dr Jožo Sunarić potpredsjednik, dr Halid-

Glavnog odbora i uz saglasnost Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu obrazovana je Narodna vlada za BiH. Članovi Vlade bili su povjerenici Glavnog odbora NV za BiH. Glavni odbor NV i Narodna vlada u svom radu tražili su oslonac na kotarske, mjesne i seoske odbore narodnog vijeća, ali isto tako i na činovnički aparat stare uprave. Kotarski odbori NV bili su nadležni na području okruga i brojali su 12 do 20 članova. Seoski odbori brojali su 6 članova. U selima su bili od strane kotarskog odbora narodnog vijeća postavljani povjerenici. Uz predsjednika i podpredsjednika svaki odbor narodnog vijeća imao je i referate za određene oblasti: za organizaciju prehrane, za vojsku, za prosjetu i dr.¹⁵⁾

Djelokrug rada kotarskih i mjesnih odbora narodnog vijeća nije bio utvrđen posebnim statutom. Glavni odbor NV u Sarajevu utvrdio je samo glavne principe na kojima su ti odbori trebalo da zasnivaju svoj rad. U prvom redu oni su morali da rade u sporazumu sa kotarskim uredima, odnosno sa kotarskim predstojnicima koji su u najvećem broju ostali na svojim položajima i nakon sloma Austro-Ugarske. I kurs je bio da se oni ne diraju bez velike potrebe i samo u slučaju ako su se mnogo kompromitovali. Prema tome, odbori narodnog vijeća u odnosima prema kotarskim uredima i mjesnim uredima pojavljuju se u ovoj situaciji kao novostvoreni oblici vlasti. Izvršni organi uprave u seoskim općinama i selima, odnosno načelnici seoskih općina, knezovi i muhtari i dalje su ostali na svojim položajima ukoliko narod u međuvremenu nije izabrao druge. Svi ti organi uprave i dalje su primali naređenja od kotarskog predstojnika. U slučaju spora ili sukoba u odnosima između odbora narodnog vijeća i organa uprave trebalo je da arbitrira Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu.¹⁶⁾ Bilo je primjera kada se u slučaju su-

beg Hrasnica potpredsjednik, dr Savo Ljubibratić sekretar, dr Hamid Svrzo sekretar, Grdić Vasilj povjerenik za organizaciju odbora narodnog vijeća, Kosta Kujundžić, Vojislav Šola, dr Danilo Dimović, Vjekoslav Jelavić, fra Ljubob Galić, dr Vojislav Besarović, fra Didak Buntić, dr Luka Čabrajić, dr Vladimir Čorović, Msgr Karlo Cankar, dr Đuro Džamonja, Simo Eraković, dr Milan Jožkić, Dušan Kecmanović, Pero Stokanović, Smajo Čemalović, Salih Bašić, Maksim Đurković i Šćepan Grdić. Predsjedništvo Glavnog odbora sačinjavali su: Gligorije Jeftanović, dr Jozo Sunarić, dr Halidbeg Hrasnica, dr Savo Ljubibratić i dr Hamid Svrzo.

¹⁵⁾ Narodna vlada SHS za BiH bila je sljedećeg sastava: Atanasije Šola predsjednik, dr Jozo Sunarić povjerenik za unutrašnje poslove, D. Dimović povjerenik za pravosuđe, dr Mehmed Spaho povjerenik za obrt, trgovinu, poštu i brzojave, Vjekoslav Jelavić povjerenik za poljoprivredu i rudarstvo, Sabo Jelić, povjerenik za javne radnje i željeznice, dr Uroš Krulj povjerenik za zdravstvo, dr Tugomir Alaupović povjerenik za prosvjetu i bogoštovlje, Stevan Zakula povjerenik za prehranu, Vaso Ristić povjerenik za financije, Vasilj Grdić povjerenik za narodnu odbranu. Vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća održavali su često zajedničke sjednice.

¹⁶⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XV sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća (NV) SHS za BiH od 25. 11. 1918*, s. 242—243; *Narodno jedinstvo*, organ Narodnog vijeća za BiH, br. 27/I od 29. 11. 1918.

koba između navedenih organa Narodna vlada osjećala bespomoćnom jer nije raspolagala aparatom sile da prinudi određeni organ na poslušnost.

Obrazovanje odbora narodnog vijeća, kako onog najvišeg sa sjedištem u Sarajevu, tako i onih u unutrašnjosti nije se vršilo demokratskom procedurom. To se najčešće obavljalo u prisustvu uglednijih građana određene političke orijentacije i u prisustvu predstavnika Glavnog odbora NV za BiH. Glavnom odboru stizalo je dosta prigovora na takav način konstituisanja odbora Narodnog vijeća. Prilikom konstituisanja odbora narodnog vijeća vodilo se računa o konfesionalnom ključu, ali to nije bilo svugdje sprovedeno konzekventno. U pojedinim sredinama dosta su agresivno nastupali ljudi iz redova srpskih nacionalista i oni su imali presudnu riječ u pogledu nacionalnog odnosno konfesionalnog sastava pojedinog odbora (posebno je to došlo do izražaja na području Bos. krajine). Predstavnici Jevreja bili su u početku potpuno zaobiđeni u radu odbora narodnog vijeća. Zato se Židovski politički odbor obratio Glavnom odboru NV jednom predstavkom u kojoj traže da im se priznaju ista prava kao i ostalim stanovnicima BiH, jer njihovi interesi »ne kolidiraju« sa interesima države SHS i da budu ravnopravno zastupljeni u novostvorenim organima vlasti.¹⁷⁾ Tome se izašlo u susret, a od sredine decembra 1918. godine u gradskom vijeću Sarajeva jevrejski predstavnici dobili su treće potpredsjedničko mjesto.¹⁸⁾

Što se tiče organa uprave oni su, uglavnom, u odnosu na njihov sastav u vrijeme austrougarske vlasti, ostali nepromjenjeni, izuzimajući organe najviše upravne vlasti kakva je bila Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Iz aparata vlasti nisu bili uklonjeni ni oni ljudi koji su se u ranijem periodu ozbiljno kompromitovali. Na svom položaju ostao je i dotadašnji državni nadodvjetnik. Na položaju su ostali i dotadašnje sudije. Zato novoosnovani organi u formi narodnih vijeća nisu bili revolucionarni organi vlasti jer nisu imali snage da se radikalno obračunaju sa ostacima starog režima. Pa i u onim slučajevima gdje su pojedini kotarski odbori narodnog vijeća »na svoju ruku« pokušali da vrše izmjene u organima uprave bili su ozbiljno upozoreni od Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu da to ne spada u njihovu kompetenciju. Jasne su stoga bile intencije nosilaca vlasti da se mirnom i bezbolnom smjenom vlasti obezbijedi na određen način njen kontinuitet. Za to su bili zainteresirani kako dotadašnji nosioci vlasti u licu austrougarske uprave, tako i nosioci »nove vlasti« u formi narodnih vijeća. I jednima i drugima bila je »pouka« oktobarska revolucija i opšte revolucionarne prilike u Evropi i stoga se i kod primopredaje vlasti vodilo računa da se izbjegnu sukobi koji bi dali povoda za radikalnijim društvenim promjenama. I poglavar Bosne i Hercegovine general Sarkotić shvatio

¹⁷⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice Glavnog odbora NV SHS za BiH od 18. 11. 1918.* s. 208—209. — *Narodno jedinstvo*, br. 2. od 5. 11. 1918.

¹⁸⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XX sjednice Glavnog odbora NV za BiH od 16. 12. 1918.* s. 301; *Narodno jedinstvo*, br. 34/1 od 5. dec. 1918.

je svoju ulogu u tim prelomnim trenucima na taj način, pa je sa svoje strane doprinio da se Narodnom vijeću i Narodnoj vladi pomogne da bez većih teškoća preuzmu vlast. A nosioci nove vlasti sa svoje strane učinili su da general Sarkotić na bezbjedan način napusti teritorij Bosne i Hercegovine. Samo pojedinci u Narodnom vijeću SHS za BiH smatrali su da general Sarkotić treba da odgovara za svoj rad neposredno prije rata i u toku rata.¹⁹⁾

Kontinuitet stare sa novom vlašću na svojevrstan, gotovo simboličan način, izrazio se i u činjenici da se i arhivsko poslovanje u Bosni i Hercegovini nastavilo i nakon sloma Austro-Ugarske, kao da se ništa krupno nije desilo, jer nisu bili prekinuti ni tekući brojevi u djelovodnim protokolima bilo koje vrste arhivske građe.²⁰⁾ U očuvanju starih simbola ponekad se tako daleko išlo da je to moralo izazivati čudenje. Tako su nove vlasti bile izdale naredbu da se strážarno čuva spomenik caru Franju Josipu u Sarajevu zbog »opasnosti da bi mogao biti srušen.«²¹⁾ Kao da se strogo vodilo računa da stanovnici Bosne i Hercegovine ne ispolje suviše snažno svoja osjećanja u danima kada je poražena austrijska vojska napuštala našu zemlju, pa se je gotovo tiho pristupilo uklanjanju spoljnih obilježja stranog režima: skidane su slike, kipovi i grbovi koji podsjećaju na stari režim; zatim su na udar došli natpisi na njemačkom i mađarskom jeziku i spoljni znaci na vojnim uniformama; umjesto crno-žute zastave starog režima na ulicama i ustanovama počela se pojavljivati nacionalna trobojnica.²²⁾

S obzirom na to da je primopredaja vlasti izvršena 1. novembra 1918. godine, a da je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu preuzela vlast već 3. nov. iste godine, može se konstatovati da je period međuvlašća trajao veoma kratko. U tom međuvremenu Sarajevo i neka druga mjesta BiH bila su ostala bez novina i pošte. Željeznički saobraćaj na liniji Zagreb—Pešta—Bos. Brod nije tada uredno funkcionisao. Telegrafske veze su bile prekinute. Bosna i Hercegovina i Sarajevo kao glavni grad bile su stoga nekoliko dana odijeljene od ostalog svijeta. Život se počeo normalizovati u toku samo nekoliko dana.²³⁾ Glavna briga najviših vlasti oličenih u Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodnoj vladi za BiH bila je da se očuva red i mir i da se izbjegnu sukobi bilo koje vrste koji bi utirali put dubljim društvenim promjenama. U tom cilju trebalo

¹⁹⁾ Isto, *Zapisnik XII sjednice od 9. 11. 1918.*, s. 179—182. — Detaljan opis primopredaje vlasti izvršen između generala Sarkotića i Narodnog vijeća SHS za BiH dao je dr B. Krizman u pomenutom radu: *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje*, Prilozi Instituta za izučavanje istorije rad. pokreta Sarajevo, 4/1968.

²⁰⁾ Kasim Isović, *Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vrijeme od 1918 do 1924*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. II, knj. II, s. 16, 42.

²¹⁾ *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, Tom II, dok. br. 396 s. 473.

²²⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 12/I od 14. novembra 1918. — *Glas slobode* br. 86/VIII od 2. novembra 1918.

²³⁾ *Glas slobode*, br. 86/VIII od 2. novembra 1918.

je u prvom redu osigurati što mirnije povlačenje austrijske vojske sa teritorija Bosne i Hercegovine. Vojska u povlačenju pojavljivala se kao potencijalna opasnost pošto je bila u rasulu, neuredno i loše snabdjevena i zato je izazivala nered i nemir među stanovništvom. Zato je važna briga bila da austrijski vojnici u što kraćem roku i na što lakši način napuste Bosnu i Hercegovinu. U nekim mjestima Bosne i Hercegovine, gdje je koncentracija austrijskih vojnika bila velika, prijetila je opasnost širih razmjera. Takav slučaj je bio u Rogatici gdje je u jednom trenutku bilo skoncentrisano 3.000 austrijskih vojnika.²⁴⁾ Vojnici nisu bili spremni da se povlače u pravcu Brčkog ukoliko im se ne obezbijedi putovanje vozom. Vojska u povlačenju bila je prinuđena da pljačka. Vlasti su bile posebno zabrinute jer su vojnici, koji su se vraćali iz Rusije, donosili nove ideje, isticali parolu republike i sl. Jedna od mjera pomoću kojih je vlast nastojala da olakša povlačenje austrougarske vojske sastojala se u organizovanju prehrane vojnika na važnijim željezničkim stanicama i raskrscinama. Organizovani su čak i topli obroci na željezničkim stanicama u Travniku, Doboju, Zenici, Bos. Brodu. Narodna vlada za BiH bila je donijela posebnu odluku da Privilegovana banka odobri za prehranu austrijske vojske u povlačenju poseban kredit koji je dostavljen željezničkim stanicama.²⁵⁾ Samoinicijativno su u selima organizovane tzv. narodne straže, a na inicijativu Glavnog odbora NV i narodne garde koje su dijelom učestvovala u razoružavanju austrijskih vojnika.

Uspostavu reda i mira, čemu su najviše pažnje posvetile novostvorene vlasti u vidu odbora narodnog vijeća, dovodile su u pitanje i spontane pobune seljaka koji su u pojedinim mjestima (Odžaku, području oko Brčkog, Derventi i dr.) napadale na imanja zemljišnih posjednika (pretežno aga i begova), pljačkali ambare sa hranom, palili čardake i dr. U strahu od nereda širih razmjera Glavni odbor NV za BiH razmatrao je mogućnost proglašavanja vanrednog stanja i uspostavljanja prijekih sudova u pojedinim mjestima. Prijeki sud bio je proglašen na području Banja Luke, Dervente (7. nov.), u Brčkom (6. nov.). Bilo je pojedinačnih mišljenja da se prijeki sud proglasi na području cijele Bosne i Hercegovine. Od toga se odustalo. Prijeki sud bio je na snazi za sljedeće delikte: krađu, paljevinu, pobunu, umorstvo. Ukinuta je kazna za zločin veleizdaje i smetnje javnog mira (ovo posljednje odnosilo se na delikte verbalnim putem). Odluka o proglašavanju prijekog suda u navedenim mjestima nije dugo ostala na snazi. U praksi se potvrdilo staro načelo da bez sile nema ni zakona. Vlasti bez organizovane policije, žandarmerije i vojske nisu mogle svoje mjere da sprovedu efikasno u život. U praksi se, takođe, pokazalo da u datom trenutku veći efekat ima obrazovanje tzv. narodne odbrane, koja u neku ruku predstavlja privatnu

²⁴⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XI sjednice Glav. odbora NV SHS za BiH* od 8. 11. 1918, s. 176.

²⁵⁾ *Glas slobode*, br. 87/VIII od 6. novembra 1918; H. Kapidžić, *Zapis. X sjednice Glav. odbora NV za BiH*, s. 153—154.

vojsku građana i u nevolji zamjenjuje regularne jedinice obezbjeđenja.²⁶⁾

Konsolidaciju prilika u zemlji u ovom prelaznom vremenu ometali su mjestimični sukobi i nesuglasice između novih organa vlasti u vidu odbora narodnog vijeća i starih organa vlasti, kotarskih i mjesnih ureda, jer između njih nisu bile razgraničene kompetencije i djelokrug djelovanja. Stalna je tendencija odbora narodnog vijeća da od privremenih političkih predstavništava, što su oni trebali da budu, postanu stalni i jedini organi vlasti. Međutim, mehanizam vlasti obuhvatao je organe uprave preko kojih je Narodna vlada sprovođila svoje odluke. Glavni odbor NV u takvoj situaciji formulisao je ulogu i zadatke odbora narodnog vijeća kao »savjetujućih organa sviju oblasti« i zato njima ne pripada pravo egzekutivne i administrativne vlasti. Oni, takođe, ne treba da se upliću u rad željezničke službe, pravosuđa, pošte, telefona i dr. To je značilo da stvarnu vlast ima državna uprava koja nadzire ostale javne poslove u Bosni i Hercegovini, a njen najviši organ je Narodna vlada sa svojih deset povjerništava.²⁷⁾

Praktični politički život imao je, međutim, svoju drugačiju logiku. Odbori narodnog vijeća u pojedinim mjestima nastojali su da se afirmiraju kao pravi i jedini organi vlasti: vršili su hapšenja, pretrase stanova, smjenjivala činovnike i dr. Ove pojave nisu bile karakteristične za cijelo područje Bosne i Hercegovine. One su najdrastičnije došle do izražaja na području Bos. krajine, posebno na području Banja Luke i njene šire okoline. Odbor tamošnjeg Narodnog vijeća odbijao je da se povinjava odlukama o instrukcijama najviše privremene vlasti u Sarajevu. Govorilo se tada da se u Banjoj Luci stvorila »država u državi«.²⁸⁾ Dobar povod za odbore narodnog vijeća za »uzurpaciju prava« koja su bila u nadležnosti upravnih organa vlasti nalazio se u činjenici što su u tim organima sjedili ljudi iz starog režima, što je među njima bilo dosta kompromitovanih ljudi koji nisu uživali ugled u narodu. Zamjeralo se Glavnom odboru NV i Narodnoj vladi što su u tom pogledu neodlučni, što i dalje traže oslonac na stari aparat i sl.

Glavni odbor NV i Narodna vlada nisu gajili iluziju da će njihovi nalozi i instrukcije imati efekta ako oni nemaju oslonca i podrške aparata sile, policije, žandarmerije i vojske. Zato se oni vrlo rano počinju baviti pitanjem organizacije aparata obezbjeđenja, pošto je dobar dio ranijeg aparata policije i oružništva (žandarmerije) bio u rasulu. Policajci i žandarmi iz starog aparata, kompromitovani i nepopularni, napuštali su svoju službu u danima prevrata.

²⁶⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik X sjednice Glav. odbora NV za BiH od 4. 11. 1918.*, s. 161-162; Up. M. Gaković, *Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata*. Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god VI, knj. 6. Sarajevo 1966. godine.

²⁷⁾ Isto, *Zapisnik XI sjednice od 8. 11. 1918.* s. 174-175; *Narodno jedinstvo*, br. 9 od 11. novembra 1918.

²⁸⁾ *Glas slobode*, br. 96b od 10. decembra 1918.

Prvi korak u pravcu stvaranja svojih naoružanih formacija Glavni odbor NV i Narodna vlada učinili su obrazovanjem jedinica narodne garde koja je u tadašnjim okolnostima dobila formu poluvojne formacije. Narodna garda je trebalo da osigura red i mir i da osigura sprovođenje u život raznih mjera nove vlasti. Glavni odbor NV koji je inicijator ove akcije naložio je da se u svakom mjestu »... okružnom, kotarskom, seoskom« osnuje narodna garda u koju treba da stupi »...svaki čestit i sposoban građanin«. Takođe se nalagalo da se žandarmerija i mjesna policija stavi na raspolaganje »zapovjedniku garde i da s njim sporazumno djeluje«. Narodnoj gardi bilo je takođe stavljeno u zadatak da razoruža austrijsku vojsku u povlačenju.²⁹⁾ Sprovođenje u život organizacije narodne garde u unutrašnjosti bilo je povjereno četovođi kotarskog odbora narodnog vijeća, a organizaciju je trebalo sprovesti na sokolskoj i vojničkoj osnovi. Narodna garda izravno je bila podložna dotičnom odboru narodnog vijeća. Gardisti su imali svoje zborni mjesto (kasarnu). Iako se služba u gardi smatra počasnom, gardisti su dobijali platu i besplatnu hranu. Odziv u narodnu gardu u početku nije bio najbolji i stoga su upućivani naknadni pozivi da se građani uključuju u njene redove. Gardisti su bili naoružani i imali su specijalne legitimacije.³⁰⁾ Međutim, upis u gardu nije bio obilježen jasno utvrđenim kriterijem. Bilo je slučajeva da su u njene redove primani maloljetnici, zatim i oni čije moralno-političke vrijednosti nisu bile na visini i koji su svoje učešće u ovim formacijama nastojali iskoristiti za lične ciljeve i interese — u prvom redu za pljačku tuđe imovine i u osvetničke svrhe. Stoga gardisti nisu uživali ugled u narodu i zato su bile česte optužbe građana na njihove postupke.³¹⁾ Glasilo Socijaldemokratske stranke BiH, »Glas slobode«, pisalo je da je sirotinja često žrtva nasilja gardista. Nedužne ljude su gonili pod bajonetima. Loše su, takođe, prolazili oni građani koji su se tih dana glasno izjašnjavali za republiku. Oni su u zatvorima bili batinani od strane gardista.³¹⁾ Brojni su slučajevi da su gardisti zajedno sa članovima narodnih vijeća noću vršili premetačine »sumnjivih« ljudi pod izgovorom da traže oružje i ostale vojne predmete. Pretresi stanova bili su popraćeni nasiljem i pljačkom. Gardisti su bili nosioci šovinističkih ispada, podstrekači osvetničkih napada, izazivači nereda. Oni su posebno grubo nasrtali na muslimanski dio stanovništva Bosne i Hercegovine. Nad gardistima tada nije bilo moguće uspostaviti kontrolu tako da su oni u pojedinim mjestima zaveli pravi teror. To je bila dobra busija za pojedine ekstremne srpske nacionaliste koji su

²⁹⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 2/I od 5. novembra 1918. — Up. Hamdija Kapidžić u nav. knj. s. 268—269.

^{29a)} *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (Zapisnik sa sjednice Glavnog odbora NV za BiH od 4. nov. 1918), s. 481. Gardisti su nosili na kapama trobojku sa kokardom a zakletva je bila: »Zaklinjem se Bogom živim, da ću vjerno služiti suverenom narodu Hrvata, Srba i Slovenaca« — Isto.

³⁰⁾ *Glas slobode*, br. 88a/VIII od 11. novembra 1918; Isto br. 96b/VIII od 10. decembra 1918.

³¹⁾ *Glas slobode*, br. 96/VIII od 7. decembra 1918.

svojim šovinističkim ispadima ujedno vrijeđali poštene i čestite ljude srpske nacionalnosti.³²⁾

Na adresu Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade za BiH stizali su sa raznih strana prigovori na ponašanje i postupke gardista. Tako je raslo neraspoloženje prema ovoj vojnoj formaciji kod tadašnjih najviših vlasti u Sarajevu. Doduše bilo je pojedinačnih pokušaja da se tu ocjenjuje djelatnost gardista u manje lošem svjetlu, da se ističu njihove zasluge u razoružavanju austrijske vojske u povlačenju, ali to nije uticalo na odluku Narodne vlade da što je moguće prije zamijeni gardiste regularnim jedinicama srpske vojske. I kada je srpska vojska na poziv Narodnog vijeća prešla u novembru 1918. godine na teritorij Bosne i Hercegovine njene jedinice svugdje su raspuštale narodnu gardu.³³⁾

Pokušaji Narodnog vijeća i Narodne vlade sa stvaranjem vlastite žandarmerije imali su za cilj da nova vlast na taj način učvrsti svoj položaj i obezbijedi svojim mjerama snagu zakona. Od svog obrazovanja Narodna vlada počela je da poduzima korake na stvaranju vlastitih jedinica žandarmerije. Prema instrukciji Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, žandarmeriju (tada se je uobičajio naziv oružništvo) je trebalo regrutovati od jednog dijela bivših austrougarskih vojnika. Aparat žandarmerije trebalo je, takođe, popuniti podmladkom. U vrijeme prevrata bilo je svega 2.304 oružnika, a Narodno vijeće planiralo je da njihov broj povisi na 5.000. Računalo se da će se u međuvremenu veći broj vojnika demobilisati. U početku se predlagalo da se žandarmerija teritorijalno podijeli kao što je do tada bilo pod austrougarskom upravom. To je značilo da je trebalo da bude 9 zapovjedništava sa sjedištem u Bihaću, Banjoj Luci, Travniku, Livnu, Tuzli, Sarajevu, Goraždu, Mostaru i Trebinju. Međutim, u toku razmatranja ovog pitanja u Glavnom odboru NV u Sarajevu zaključeno je da takav raspored žandarmerijskih zapovjedništava ne bi trebalo zadržati, pošto više ne postoji državna granica prema Srbiji i Crnoj Gori. Takođe, ni s jedne ni s druge strane nema potrebe da više postoji tako gust raspored žandarmerijskih karaula kakav je do tada bio. Čitavo ovo pitanje trebalo je da se razmatra i o njemu donese odluka u sporazumu sa specijalnim izaslanikom Vrhovne komande srpske vojske, generalom Terzićem. Narodna vlada jednom svojom odlukom uklonila je kompromitovane oficire dotadašnjeg žandarmerijskog sastava, s tim što je to učinila i pod pritiskom javnosti koja je bila nezadovoljna što su se u organima bezbjednosti zadržali ljudi starog režima.³⁴⁾ Formiranje žandarmerije išlo je teško iz jednostavnog razloga što je odziv u ove bezbjednosne formacije bio veoma slab. Ono se oteglo pa je i centralna vlada u Beogradu, koja je obrazovana 20. dec. 1918, bila angažovana na tome. U Beogradu je izazvalo čuđenje obavještenje iz Sarajeva da postoje teškoće

³²⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora NV za BiH*, od 18. 11. s. 215 i *Zapis. XIX sjednice* od 11. 12. 1918. s. 287, 293 295. Up. Dr Atif Purivatra, nav. knj. s. 26-27.

³³⁾ Isto, *Zapis. XVI sjednice* od 2. 12. 1918, s. 259—260.

³⁴⁾ Isto, *Zapis. XIII sjednice* od 18. 11. 1918, s. 215.

za popunu jedinica žandarmerije i zahtjev tamošnje vlade da se za ovu službu regrutuje momčad iz Srbije. Ministar Pribičević savjetovao je predsjednika Narodne vlade za BiH A. Šolu da se u tom pravcu u BiH izvrši snažnija propaganda. Šola je, opet, sa svoje strane upućivao uznemirujuće zahtjeve da se vlada nalazi u teškoćama, da je suočena sa pojavama nasilja i nezakonitosti i da je nužno da se pojačaju posade i vojske i žandarmerije u Bosni i Hercegovini.³⁵⁾ Pa i kada je donesena Uredba o formaciji, dužnostima i nastavi žandarmerije (februar 1919. godine) teškoće su bile ozbiljne da se ona sprovede u život, jer kandidata za žandarmeriju nije bilo, a u policiji se nije mogao tražiti ozbiljniji oslonac, pošto je bila bez ugleda i slabo plaćena. Prema pomenutoj uredbi, žandarmerija je »... sastavni dio vojske stalnog kadra Kraljevine SHS i ima zadatak: da bdi nad javnom bezbjednošću, da održava red i mir i da obezbjeđuje izvršenje zakona«. Formacijski, žandarmerija Kraljevine SHS bila je podijeljena u šest brigada. Treća brigada imala je svoje sjedište u Sarajevu i bila je podijeljena u tri bataljona sa centrima u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci. Takva teritorijalna podjela žandarmerije nije se podudarala sa administrativnom podjelom Bosne i Hercegovine.³⁶⁾

Opšte rasulo koje je zahvatilo austrougarsku vojsku poslije proboja solunskog fronta i izbijanje jedinica srpske vojske na Drinu potaklo je Narodno vijeće SHS u Zagrebu da pristupi obrazovanju vlastitih vojnih formacija. Predsjedništvo Narodnog vijeća SHS u Zagrebu uspjelo je u opštem metežu koji je zahvatio vojne snage Monarhije da privoli austrougarske vojne komandante u Zagrebu da »cjelokupno vojništvo« bude stavljeno na raspolaganje Narodnom vijeću SHS. Na osnovu toga je Vojni odjel NV SHS preuzeo na sebe sve vojne poslove i imenovao komandante vojnih okruga koji su imali svoje sjedište u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Bosna i Hercegovina bila je obuhvaćena u treći i četvrti vojni okrug sa sjedištem u Sarajevu i Mostaru. Za komandanta trećeg vojnog okruga imenovan je podmaršal Bekić, a za komandanta četvrtog vojnog okruga general Durman. S njima je u Sarajevo doputovalo još nekoliko oficira, među njima i jedan potpukovnik predviđen za zapovjednika buduće žandarmerije. Oni su u Sarajevu u hotelu »Evropa« obrazovali neku vrstu svog štaba.³⁷⁾

Dalji korak Narodnog vijeća SHS u Zagrebu bila je objava neke vrste mobilizacije koja je obuhvatala sve sposobne muškarce do 40. godine njihovog života. Mobilizacija je trebalo da ima odbrambeni karakter, tj. da zaštiti domove od »osvete razjarenih rulja Mađara i Niemaca«, drugim riječima, od ostataka austrougarske vojske u povlačenju. Poziv na mobilizaciju ostao je bez ozbiljnijeg efekta

³⁵⁾ Kasim Isović, nav. rad s. 58.

³⁶⁾ Isto, s. 57—58.

³⁷⁾ Milan P. Popović, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914—1918*, Bgd. 1922, s. 253.

tako da je ovaj pokušaj Narodnog vijeća SHS da obrazuje vlastite vojne snage ostao bez uspjeha.³⁸⁾

Zaslužuje da se istakne da je Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu u pogledu upućivanja pomenutih oficira u Sarajevo negativno reagovalo, jer je u međuvremenu poziv koji je ono uputilo srpskoj vojsci da stupi na teritorij Bosne i Hercegovine i da zavede red i mir, učinio cijelu stvar bespredmetnom. Uz to, Glavni odbor NV za BiH nije gajio iluziju u uspjeh objavljene mobilizacije i isključivao je mogućnost da se na toj osnovi obrazuje vojska države SHS. Smatralo se da za to ne postoje realni uslovi, pošto su vojni obveznici prezasićeni ratom i prekomjernom vojnom službom.³⁹⁾ To je dokazivalo ponašanje vojnika koji su se vraćali sa frontova i koji su bili nestrpljivi da se vrate civilnom životu. Takvo stanje u redovima vojnika, koje je sada trebalo ponovno mobilizirati, došlo je do izražaja i prije kraja rata u pojavi masovnog dezertstva i zelenog kadra.

Većina oficira jugoslovenskog porijekla iz bivše austrougarske vojske, koji su bili upućeni u BiH da obrazuju vojsku države SHS, vratili su se u Zagreb neobavljena posla. Samo je nekoliko oficira među njima bilo zadržano u Sarajevu, jer im je bio povjeren zadatak da u saradnji sa Komandom srpske vojske organizuju »žandarmeriju. Među njima je bio pukovnik Radošević. U Zagrebu se sa negodovanjem reagovalo na takvu odluku Narodnog vijeća za BiH. Povjerenik za Narodnu odbranu Narodnog vijeća SHS dr Mate Drinković prigovorio je ovoj odluci i smatrao je da je jednostrano donesena s obzirom na to da su »... odredbe u pogledu vojništva u Bosni i Hercegovini« donesene na prijedlog bosanskohercegovačkog vojnog odbora u Zagrebu. On je u takvom postupku Sarajeva vidio elemenat koji može da utre put »učvršćenju separatizma« u državi SHS u prvim danima njenog postojanja.⁴⁰⁾ U Zagrebu su bili još više ozlojedeni kada je Narodno vijeće za BiH pozvalo građane da se slobodno prijavljuju u kraljevsku srpsku vojsku. To je dalo povoda «Obzoru» da postavi pitanje u kakvom odnosu stoji Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodna vlada u Sarajevu prema Narodnom vijeću SHS u Zagrebu kada samostalno donosi jednu takvu odluku, pošto je povjerenik za Narodnu odbranu Narodnog vijeća SHS dr Mate Drinković imenovan na tu dužnost za čitavo područje jugoslovenskih zemalja koje su bile u okviru bivše Austro-Ugarske, a ne samo za područje Slavonije i Hrvatske.⁴¹⁾

³⁸⁾ Dr Bogdan Krizman, *Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918*, Historijski zbornik, god. XIV, Zagreb 1961, s. 181. (dalje: *Srpska vrhovna komanda...*)

³⁹⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XII sjednice Glav. odbora NV za BiH od 9. 11. 1918.* s. 186—187. — Up. B. Krizman, *Srpska vrhovna komanda...* s. 181—182.

⁴⁰⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Narodne vlade BiH, prez. br. 13767/1918. od 12. 11. 1918 (dalje: ABHF Nvl.); Up. H. Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća BiH*, s. 188, bilješka 65. na s. 187—188; B. Krizman cit. rad na s. 161, 164.

⁴¹⁾ Dr Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije*

Iako se od strane Narodnog vijeća SHS nije mogla bez prigovora prihvatiti odluka Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu da se pozove srpska vojska da obezbijedi red i mir na tom području, a da se prethodno o tome i ne obavijesti Zagreb, desilo se da je uskoro i s njegove strane upućen poziv srpskoj vojsci da se što hitnije uputi na područje Slavonije i Hrvatske, jer u nedostatku vlastitih vojnih snaga nije bilo više u stanju da kontroliše nepovoljan razvoj prilika koje su nagovještavale dublje društvene poremećaje. Poznato je da je srpska vlada i vrhovna komanda srpske vojske pozitivno odgovorila na ovo traženje Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i da su ubrzo srpske jedinice bile upućene na područje Slavonije i Hrvatske.⁴¹⁾

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu ostvarilo je kontakt sa srpskom vojskom, odnosno sa komandom njene II armije putem specijalne delegacije koja je bila upućena u Višegrad, gdje su srpske jedinice stigle 4. novembra 1918. godine. S obzirom da je general Sarkotić u to vrijeme još zvanično fungirao kao komandujući general Bosne i Hercegovine, Glavni odbor Narodnog vijeća mu se obratio za dozvolu da se delegacija može uputiti srpskoj vojsci kroz austrougarske linije na Drini. General Sarkotić ne samo da je dao za to svoju saglasnost već je ponudio i vojnu pratnju za dotičnu delegaciju. Vojna pratnja je ipak izostala i delegacija Narodnog vijeća sastala se sa komandantom II armije vojvodom Stepom Stepanovićem u malom mjestu Vardište u blizini Višegrada.⁴²⁾ Podatke o sadržaju razgovora vođenih tom prilikom nalazimo, između ostalog, u depešama koje je vojvoda Stepa dostavio 6. novembra 1918. godine Vrhovnoj komandi srpske vojske. U jednoj od tih depeša vojvoda navodi kako su predstavnici Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu tražili da se austrijske trupe u povlačenju na terenu od Foče do Kotora ne kreću preko Bosne i Hercegovine već preko Italije; dalje, da se u Bosnu i Hercegovinu ne upućuju komitske čete i da srpska vlada pruži pomoć Bosni i Hercegovini u novcu za održavanje željeznica i administracije.⁴³⁾ U svojoj drugoj depeši vojvoda je obavijestio Vrhovnu komandu o svom naređenju komandantu Sarajevskog odreda za njegov rad u Sarajevu. On je u njemu, pored ostalog, naložio da treba potpomoći »rad narodnog veća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom«. Time je, kako on ističe, uznemirio članove delegacije Narodnog vijeća za BiH koji su smatrali da se njegov takav

Jugoslavije (komunista), Istorija XX veka, Zbornik radova I, Izd. Instituta društvenih nauka, Bgd., 1959, s. 67, bilješk. 24 (dalje: Društveni i politički odnosi).

⁴¹⁾ B. Krizman, *Srpska vrhovna komanda...* s. 185. — *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, tom II, s. 471.

⁴²⁾ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, Tom II, s. 471, 472; Dr Milan Jojkić, *U susret srpskoj vojsci*, Sarajevo, 1918, s. 6, 7. Up. Dr Atif Purivatra, nav. knj. s. 27.

⁴³⁾ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, Tom II; depeše vojvode S. Stepanovića dok. 426, s. 496.

nalog može od »protivničke strane« iskoristiti za tvrdnju da se vrši »invazija Bosne i Hercegovine«. Vojvoda Stepa zatim navodi kako je on delegaciju Narodnog vijeća umirivao kako je pri tome mislio samo na pružanje pomoći Narodnom vijeću u Sarajevu u borbi protiv onih koji bi ometali rad na ujedinjenju.⁴⁴⁾ U daljoj analizi utvrdićemo da je Vrhovna komanda uputila određene ličnosti sa posebnom misijom za rad na ujedinjenju Bosne sa Srbijom i da je to bio dio taktičkog vojno-političkog plana najviših vojnih i političkih krugova Srbije.

Za privremeno organizovanu vlast u BiH, sa njenim najvišim organima Narodnim vijećem za BiH i Narodnom vladom za BiH, dolazak srpske vojske ocijenjivao se kao način i put za izlazak iz teškoća sa kojima su se susretali na svakom koraku. Jedinice srpske vojske trebalo je da u prvom redu spriječe anarhiju u Bosni i Hercegovini, koju su stvarali raspojasani austrijski vojnici u povlačenju. Trebalo je, dalje, zaštititi vojne magazine i skladišta koja su bila izložena pljački i otimačini. Trebalo je obuzdati komite koje su u ovo vrijeme predstavljali seljaci u odmetništvu i koji su bili ozbiljan elemenat nereda i nasilja, inicijatori osvetničkih akcija i šovinističkih ispada, posebno prema muslimanskom dijelu stanovništva. Računalo se s pravom da će jedna regularna i disciplinovana vojska kakva je bila srpska vojska u to vrijeme uspostaviti red i mir u zemlji. Za nosioce vlasti u Bosni i Hercegovini u to vrijeme srpska vojska se pojavljuje kao važan činilac u njenim nastojanjima da učvrsti buržoaski poredak i kao siguran oslonac u borbi, posebno, protiv organizovanog radničkog pokreta. Takvu ulogu srpske vojske potvrdili su događaji u toku 1919. godine kada se lično vojvoda S. Stepanović angažovao u ugušivanju nekih akcija radničkog pokreta.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine zvanično je bilo obavješteno da je u Sarajevu održavanje reda i mira povjereno srpskoj vojsci i da je u vezi s tim obrazovana Komanda mjesta, Komanda sarajevske tvrđave i Komanda željezničke stanice.⁴⁵⁾ Javnosti je saopšteno da će nadležnost srpske vojske biti isključivo vojne prirode, a krilo se da će ona biti upotrebljena i za policijske svrhe. U redovima socijalista to je stvaralo uznemirenje i bojazan da se obrazovanjem navedenih komandi ne utire put militarizaciji civilne uprave.⁴⁶⁾

Jedinice srpske vojske trebalo je uputiti u prvom redu tamo gdje je stanje najkritičnije. To je tada bilo područje crnogorsko-hercegovačke granice gdje su crnogorske komite vršile stalno upade i pljačku. Smatralo se, takođe, da srpska vojska treba da zaposjedne područje Vlasenice i njene široke okoline kako bi na taj

⁴⁴⁾ Isto, S. Stepanović Vrhovnoj komandi srpske vojske 6. 11. 1918, s. 495—496; Up. B. Krizman n. r, s. 190.

⁴⁵⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 14/I od 16. novembra 1918.

⁴⁶⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 18. 11. 1918, s. 223, bilješka 120; »Glas slobode« br. 91 od 20. 11. 1918.

način bio obezbijeden nesmetan rad željeznice u sjeveroistočnom dijelu Bosne. Na tom prostoru su bile rasturene veće jedinice austro-ugarske vojske koje su stvarale nered. Jedinicama srpske vojske trebalo je osigurati željezničku prugu na liniji Višegrad — Rogatica — Sarajevo. Zbog svega toga upućeni su zahtjevi od strane Glavnog odbora NV za BiH srpskoj Vrhovnoj komandi da jedna srpska divizija bude upućena u Bosnu i Hercegovinu, s tim što bi se jedan njen dio stacionirao i na području Dalmacije. Odatle su, takođe stizali dosta urgentni pozivi za upućivanje srpskih trupa u vezi sa opasnošću da italijanska strana zaposjedne dalmatinsku obalu. Srpska vojska u Bosni i Hercegovini trebala je da obezbijedi zaštitu željeznice, industrijskih objekata, privatnu i državnu imovinu, jednom riječi da bude zaštitnik uspostavljenog poretka.⁴⁷⁾

U početku je stigao manji kontigent srpske vojske — jedan odred od 100 pješaka i 60 konjanika. To je bilo 6. novembra 1918. Odred se smjestio u Sarajevo. Postepeno se broj srpskih vojnika povećavao.⁴⁸⁾ O dočeku srpskih vojnika u Sarajevo posebno se raspravljalo na sjednici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH. Postojala je bojazan da se manifestacije srpskoj vojsci ne pretvore u demonstracije, jer su opšte prilike bile složene i novostvorena vlast i njeni organi nisu bili sigurni da će moći kontrolisati situaciju. Narodno vijeće za kotar i okrug sarajevski planiralo je u povodu ulaska srpske vojske u Sarajevo da se svečane manifestacije održe tek 10. novembra. Ono se, s tim u vezi, obratilo građanima da istaknu na odgovarajućim mjestima zastave; na taj dan trebalo je zabraniti točenje alkohola a red i mir trebalo je da obezbijedi narodna garda.⁴⁹⁾ I predsjednik vlade A. Šola uputio je telegram svim kotarskim uredima i okružnim oblastima obavještavajući ih o ulasku srpskih trupa u Bosnu i Hercegovinu, koje treba da u sporazumu sa Narodnom vladom održavaju »uzoran red i mir«. Šola upozorava da će svaki onaj ko se ogriješi o mir i red, tuđe vlasništvo, ličnu slobodu ili život biti od komandanta srpske vojske predan sudu koji će prema krivcu postupiti sa svom strogošću.⁵⁰⁾ Planirani doček srpske vojske za 10. novembar nije održan, jer je stanovništvo Sarajeva organiziralo spontane manifestacije na sam ulazak srpske vojske u Sarajevo 6. novembra 1918. I reorganizirana žandarmerija se našla pod komandom srpske vojske. A u onim mjestima gdje još nije bila upostavljena komanda srpske vojske žandarmerija se morala staviti pod komandu kotarskog predstojnika.

Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH raspravljao je i o platama srpskih oficira. Srpski oficiri bili su plaćeni u srpskoj

⁴⁷⁾ Isto, *Zapisnik XI sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 8. 11. 1918. 178—179, bilješ. 55.

⁴⁸⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 11/I od 13. nov. 1918, br. 13/I od 15. nov. 1918, br. 14/I od 16. nov. i br. 15/I od 17. nov. 1918.

⁴⁹⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 1/I od 4. 11. 1918.

⁵⁰⁾ ABHF Nar. vl. prez. br. 13516/18 od 7. nov. 1918.

valuti (dinarima). Glavni odbor smatrao je da su oni u nepovoljnijim prilikama (komandant Sarajeva primao je platu u iznosu od 500 dinara) i da im treba obezbijediti poseban doplatak. To je trebalo obezbijediti i vojnicima. Smatralo se da su gardisti daleko bolje plaćeni od srpskih vojnika i da ta činjenica može izazvati nezadovoljstvo u redovima srpske vojske. Izgleda da je bio tražen kredit od Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu u iznosu od 8 milijuna kruna za te svrhe. Planiralo se da se dio sredstava za iste svrhe, tj. za plate srpskim oficirima i vojnicima, može dijelom upotrijebiti iz vojnog erara. Prema izvještajima Austrougarske banke za BiH, on je iznosio 15 milijuna kruna. Svi članovi Glavnog odbora Narodnog vijeća bili su za to da se poboljša materijalni položaj srpskih oficira i vojnika s obzirom na to »da nam pružaju tako veliku pomoć«. Ovo pitanje na koncu je prepušteno Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu da ga na najcjelishodniji način riješi u sporazumu sa komandom srpske vojske u Bosni i Hercegovini.⁵¹⁾

S obzirom na složenost i delikatnost odnosa u Bosni i Hercegovini, Vrhovna komanda srpske vojske odlučila je da u Sarajevo uputi svog izaslanika sa posebnim ovlaštenjima. To je bio general Terzić Božidar, bivši ministar vojni Kraljevine Srbije. On je stigao u Sarajevo 15. novembra 1918. godine sa posebnim uputstvom za svoj rad u Bosni i Hercegovini. Terzićeva misija bila je složena i njegov se zadatak nije svodio samo na rješavanje konkretnih vojnih pitanja i na stvaranje vojne organizacije i vojne vlasti na području Bosne i Hercegovine i Dalmacije. On je trebao da bude tijesna veza između srpske vlade i Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH i da neposredno utiče i pruža pomoć »u uređenju zemlje«, kao i »u ostalim pitanjima narodnih potreba.« Zadatak generala Terzića sastojao se i u rješavanju nekih privrednih pitanja, kao što su uređenje saobraćaja, željeznice, telegrafa i telefona.⁵²⁾ Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH sa svoje strane dao je podršku Terziću i obećao svoju pomoć. On nije smatrao da za djelatnost generala Terzića u BiH treba neka posebna saglasnost Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, izuzev pitanja organizacije narodne vojske i flote o čemu treba da se izjasni Središnji odbor NV SHS. Međutim, već smo ranije pomenuli da su vojna pitanja bila prepuštena komandi srpske vojske u Bosni i Hercegovini, a Narodno vijeće SHS za BiH putem svog glasila »Narodno jedinstvo« uputilo je poziv stanovnicima da se dobrovoljno javljaju u srpsku vojsku. Takođe je Glavni odbor NV SHS za BiH donio zaključak »da se zamoli srpska vojska da preuzme cjelokupnu intenciju i da se izreče hvala srpskoj vojsci što je pružila pomoć.«⁵³⁾

⁵¹⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora NV BiH od 14. 11. 1918.*, s. 202—204.

⁵²⁾ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, Tom II, Ž. Mišić — B. Terziću 8. 11. 1918., s. 519. Mišićeve upute Terziću donosi B. Krizman u svom radu *Srpska vrhovna komanda*, na s. 191.

⁵³⁾ H. Kapidžić, *Zapis. XIII sjed. Glav. odbora NV BiH od 18. 11. 1918.*, s. 214 i 217. i bilješ. na s. 216 br. 108. Up. H. Kapidžić, n. knj. s. 274.

General Terzić uspostavio je u Sarajevu vezu sa nizom viđenijih političkih ljudi i upoznao se sa urednicima pojedinih listova. Od njega su tražili novinari »Srpske riječi« instrukcije u kom pravcu treba da pišu, a on se branio kako kao vojnik ne treba da se miješa u politiku. Ipak im je sugerirano da pišu u duhu Krfske deklaracije i da vode računa da svojim pisanjem ne podstiču stranačko-političke sukobe. Doveden u takav položaj da iznosi svoj stav o određenim političkim pitanjima Terzić je bio prinuđen da od svoje komande u Beogradu traži dodatne instrukcije, »dok vlada ne delegira svog izaslanika«, da bi on mogao dati pravi odgovor na niz pitanja koja mu postavljaju članovi Narodnog vijeća SHS za BiH i članovi Narodne vlade za BiH.⁵⁴⁾ Na ovo traženje general Terzić nije dobio odgovor niti instrukcije, ali mu je u jednom povjerljivom pismu od 20. 11. 1918. vojvoda Živojin Mišić naložio da u strogo diskretnom tonu razgovara sa predsjednikom Narodne vlade za BiH A. Šolom i utiče na njega da vlada u formi jednog manifesta oglasi ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Naglašavajući da je to od »velikog opšteg srpskog interesa«, vojvoda Mišić istovremeno je požurivao generala Terzića da se ta akcija u što kraćem vremenu realizuje.^{54a)} Kako smo već ranije konstatovali, general Terzić je svoj položaj u BiH smatrao veoma delikatnim. On je u prvom redu nastupao kao vojnik kome je bio prvenstven zadatak da sprovede vojnu organizaciju u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji i to u dogovoru sa tamošnjim vladama. Svoje zadatke nastojao je da sprovede obazrivo i taktično i zato je u vezi sa nalogom vojvode Mišića zastupao stanovište da u pomenutoj akciji ne treba prenapliti, posebno zbog Hrvata koji su bili zastupljeni u Narodnoj vladi za BiH i za koje kaže da su, takođe, za prisajedinjenje Srbiji. Pledirajući za oprezan rad u tom pravcu, Terzić takođe ističe potrebu da cjelokupna stvar u vezi sa akcijom na prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Srbiji treba da »sazri«, jer bi takva prenapljena akcija izazvala komplikacije. Po njegovom mišljenju, u tom pravcu je već učinjen prvi korak kada je Narodno vijeće za BiH donijelo odluku da cjelokupnu intedanciju preda u ruke srpskoj vojsci. Pozitivna je činjenica, prema njegovom mišljenju, što su i Muslimani lojalni dinastiji Karađorđevića, ali se oni i najviše plaše osvetničkih akcija i najglasniji su u traženju zaštite od srpske vojske u koju imaju povjerenje. Terzić sugerira da bi bilo politički oportuno da se regent obrati javnosti sa jednom izjavom da će se prilikom rješavanja agrarnog pitanja voditi računa da Muslimani ne budu materijalno oštećeni. U pokušajima Narodnog vijeća SHS da obrazuje svoju vojsku i na teritoriji BiH Terzić vidi nastojanje Zagreba da pojača svoj uticaj u ovoj pokrajini, mada je morao priznati da oficiri upućeni iz Zagreba u Sarajevu nisu prihvaćeni.⁵⁵⁾ Međutim, dosta podataka je govorilo da je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu više

⁵⁴⁾ *Grada o stvaranju jug. države*, Tom II, bilješ. na s. 623.

^{54a)} Isto, s. 622 i 664—665.

⁵⁵⁾ Kao bilješka 54. — Terzićevu »Belešku...« za Ž. Mišića donosi i B. Krizman u radu *Srpska vrhovna komanda...*, na s. 209—210. Up. Dr Atif Purivatra, nav. knj. s. 28.

bila sklona da prihvata instrukcije od strane srpske vlade i Vrhovne komande srpske vojske nego od Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. I kada se pojavio general Terzić u Sarajevu i neki drugi emisari iz Srbije, Glavni odbor NV za BiH bio je spreman da prihvati nove instrukcije iz Beograda ako se odatle inicira »... promjena pravca dosadašnje politike.« Ovo se najdirektnije odnosilo na akciju za ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom.⁵⁶⁾

U specijalnoj misiji srpske vlade, u Bosnu i Hercegovinu je upućen dr Milan Pećanac. On se najviše angažovao u pripremanju akcije na ujedinjenju Srbije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije. U vezi s tim, Stojan Protić je pisao sa Krfa N. Pašiću da se Pećanac uputi u Bosnu »... da na licu mesta vidi i prouči prilike, obnovi poznanstva i vidi se sa ljudima. Uputstva bi ovdje dobio.«⁵⁷⁾ Pećanac će svojski nastojati da naloženi zadatak sprovede u život. On je s optimizmom gledao na svoju ulogu i 20. nov. 1918. godine piše Ljubi Jovanoviću kako su »... svi merodavni faktori Dalmacije i njen narod kao i Bosne i Hercegovine, a i u većini Hrvatske (su) za brzo sjedinjene sa Srbijom.« Pećanac je za brzu akciju, jer misli da već »... sutra može doći i do izvesnog rešenja o ovoj stvari i u narodnom veću« (vjerovatno se misli na Narodno vijeće SHS u Zagrebu — pr. moja). On stoga zagovara upućivanje u Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu većeg kontigenta srpske vojske, jer je smatrao da će na taj način cio poduhvat biti ubrzan i uspješno završen.⁵⁸⁾

O radu na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom postoji solidan rad iz pera dr H. Kapidžića. Ovaj istaknuti historičar i pozudani istraživač novije historije naših naroda veoma detaljno analizira ovo pitanje i ističe da je ideja o ujedinjenju Bosne i Hercegovine i Srbije dosta stara i da je živo aktuelizirana u bosanskohercegovačkom ustanku 1875—1878. godine, zatim u vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini i najzad u toku prvog svjetskog rata.⁵⁹⁾ Kapidžić ističe da je N. Pašić to pitanje na određen način pokrenuo prije konačnog sloma Austro-Ugarske, svojim pismom srpskom poslaniku u SAD od 21. januara 1918. godine, u kome je tražio da poslanik zainteresira saveznike za dezaneksiju Bosne i Hercegovine. To je konkretno značilo da saveznici treba da donesu odluku o »reparaciji« odluka Berlinskog kongresa i time omogućće stanovnicima Bosne i Hercegovine da se otvoreno izjasne da li će ostati pod Austrijom ili će se sjediniti sa Srbijom. »Treba popraviti, piše Pašić, ili uništiti akt o aneksiji i dati srpskom narodu pravo samoopredelenja.«⁶⁰⁾

⁵⁶⁾ *Građa o stvaranju jug. države*, s. 665.

⁵⁷⁾ *Građa o stvaranju jug. države*, Tom II, Stojan Protić — Nikoli Pašiću 6. 11. 1918. s. 496.

⁵⁸⁾ Isto, Milan Pećanac — Ljubi Jovanoviću 20. 11. 1918, s. 621—622.

⁵⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918.* u nav. knj. s. 262—282. Up. Atif Purivatra, nav. knj. s. 28—29.

⁶⁰⁾ *Građa o stvaranju jug. države*, Tom I, Nikola Pašić — Lj. Mihajloviću 22. januara 1918, s. 44—45. — Up. Hamdija Kapidžić nav. knj. s. 273.

Nije lako utvrditi koliko je aktivnost povjerljivih ličnosti srpske vlade i Vrhovne komande doprinijela da u nizu mjesta Bosne i Hercegovine odbori narodnog vijeća donesu odluku o proglašavanju ujedinjenja sa Srbijom, ali u svakom slučaju ona je bila pala na plodno tlo i naišla je na dobar prijem kod stanovništva, u prvom redu srpskog dijela naroda Bosne i Hercegovine. Ugled Srbije u toku prvog svjetskog rata ogromno je porastao kod svih naših naroda i jugoslovenski orijentisanih političara u svim dijelovima naše zemlje. Srbija se u ovo vrijeme predstavila kao najvažniji činitelj u borbi za ujedinjenje naših naroda. Akcija na ujedinjenju sa Srbijom zahvatila je veći dio naše zemlje (Crnu Goru, Dalmaciju, Hrvatsku, Vojvodinu, Sloveniju), a Narodna vlada u Splitu bila je donijela odluku o prisajedinjenju Srbiji i požurivala je Narodno vijeće SHS da se ubrza proces ujedinjenja naših naroda u jedinstvenu državu.⁶¹⁾ Sve se to mora imati u vidu kada se u nizu mjesta BiH donosi odluka o proglašavanju ujedinjenja sa Srbijom. U većini mjesta ta odluka je donesena prije proklamacije 1. decembra 1918. godine o ujedinjenju naših naroda u jedinstvenu državu, ali je u nekoliko mjesta takva odluka donesena i nakon tog istorijskog događaja. To je slučaj sa Fočom koja je 5. decembra obavijestila Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu o toj svojoj odluci. Jablanica, Žitomislić, Trebinje i Vlasenica to su učinili 3. decembra 1918. godine.⁶²⁾

Politička akcija na ujedinjenju BiH sa Srbijom najviše je imala odjeka u zapadnim i jugozapadnim dijelovima Bosne, odnosno u najvećem dijelu Bos. krajine. Na to je uticalo više momenata, a posebno živa tradicija iz bosanskohercegovačkog ustanka gdje je i donesena odluka o ujedinjenju Bosne sa Srbijom. U Bos. krajini postojao je dosta snažan i kontinuiran srpski nacionalni pokret kome su pečat davali srpski trgovci i sveštenici. Banja Luka je u centru svih tih zbivanja, a tu su se u toku 1915. i 1916. godine održali veliki procesi protiv najistaknutijih Srba sa cijelog područja Bosne i Hercegovine. Kroz njih se na vidan način izrazila nacionalna solidarnost, u prvom redu među srpskim dijelom stanovništva.⁶³⁾

U danima prevrata, na banjalučkom području dešavaju se neke pojave koje daju specifičnost političkom razvitku ovog dijela Bosne. Stvaranje odbora narodnog vijeća ovdje je obilježeno veoma izraženom tendencijom za smjenom upravnog aparata nasljednog od austrougarske vlasti. Smjenjivani su i organi sudstva i sve se to činilo bez saglasnosti Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Drugo, ovdje je Narodno vijeće zajedno sa narodnom gardom bilo inicijator neodmjerenih postupaka, nacionalističkih ispada. Brojni ljudi su iz osvete ili neosnovane sumnje hapšeni, proganjani

⁶¹⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIV sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 19. 11. 1918, s. 232. i bilješka 137 na s. 232—233.

⁶²⁾ Kao nap. 59, s. 277.

⁶³⁾ Isto, s. 276.

pa čak i internirani uz plaćanje kaucije u iznosu od 25.000 kruna. Po nalogu Kotarskog odbora Narodnog vijeća i uz asistenciju gardista vršene su premetačine po kućama gdje su se navodno skrivale rezerve hrane i oružja. Terorisani su ukućani, oduzimao im se novac i druge dragocjenosti. Za brojne zloupotrebe teško je bilo utvrditi krivca. Na osnovu ispitivanja koja su vršili pojedini članovi Glavnog odbora NV SHS za BiH utvrdilo se da velik dio krivice za stvoreno stanje snosi član i jedno vrijeme predsjednik Kotarskog odbora Narodnog vijeća dr Dušan Ivanišević, o čijim su se moralnim vrijednostima pojedini članovi Glavnog odbora vrlo negativno izražavali. Stevan Moljević, koji je u Banjoj Luci u to vrijeme, takođe imao istaknutu ulogu, tvrdio je da je Narodno vijeće ispoljilo »radikalizam« pod pritiskom stanovništva. Stvari su, međutim, poprimile takav tok da su pojedini ugledniji članovi Kotarskog odbora Narodnog vijeća u Banjoj Luci počeli da se ograđuju od takve njegove aktivnosti i da podnose ostavke. To je bio slučaj sa Vladimirom Skarićem koga je u tom odboru zamijenio Osman Nuri Hadžić, koji je bio kotarski predstojnik u Banjoj Luci za vrijeme prvog svjetskog rata i koga je Narodna vlada za BiH postavila za okružnog predstojnika u tom mjestu. Hadžić je dostavljao dosta nepotpune informacije Narodnoj vladi o stvarnom stanju i prilikama u Banjoj Luci i njenoj okolini upravo u vrijeme kada su činjene brojne zloupotrebe od strane Kotarskog odbora Narodnog vijeća i gardista. Po ocjeni Glavnog odbora NV za BiH Hadžić je postao oruđe u rukama Kotarskog odbora Narodnog vijeća i činio je ono što su mu oni naložili.⁶⁴)

Pažnju Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu privlačile su prilike na području Banje Luke i njene okoline posebno stoga što se tu najснаžnije ispoljila težnja za osamostaljenjem od najviših vlasti u Sarajevu i što je tamošnji Kotarski odbor Narodnog vijeća poduzimao niz mjera a da za to nije tražio saglasnost Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, niti Narodne vlade za BiH (uklanjani su činovnici uprave, sudije, postavljani novi službenici). Iako je ovakvo ponašanje organa vlasti u Banjoj Luci izazivalo negodovanje Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH, ipak se teško nalazila saglasnost među njegovim članovima kakve mjere treba poduzeti da se banjolučki odbor Narodnog vijeća prisili na poslušnost. Dok su jedni tražili raspuštanje tamošnjeg odbora Narodnog vijeća i kažnjavanje njegovih pojedinih članova, drugi su opominjali da ne treba prenatgljivati sa takvom odlukom, dok su, opet, treći nastojali pravdati pojave na tom području i postupke pojedinih ličnosti tradicionalnim buntovništvom Krajišnika. Najveći problem ipak je bio u tome što najviše vlasti u Sarajevu nisu mogle pribaviti svojim naređenjima potreban autoritet putem aparata nasilja, tj. policije i žandarmerije. Zato se došlo na ideju da se traži pomoć srpske vojske. Obraćajući se vojvodi Stepi Stepanoviću za tu pomoć, a preko nje ga i srpskoj vladi i Vrhovnoj komandi, Glavni odbor je navodio da

⁶⁴) H. Kapidžić, *Zapiski XIX sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 11. 12. 1918, s. 288. i 290. i bilješke 196, 197 i 198 na s. 290.

ga na to nagone »protuzakonite radnje« Kotarskog odbora Narodnog vijeća u Banjoj Luci, da se tu ne poštuju i ne izvršavaju njegova i vladina naređenja i da se uopšte ne postupa po uputstvima Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu.«⁶⁵⁾ Od Stepe Stepanovića stigao je ubrzo odgovor da »... Narodna vlada može računati na pomoć vojske kada to neophodna potreba bude zahtevala«, drugim riječima, uvijek onda kada bude ugrožen red i mir u zemlji.⁶⁶⁾

Neposredna intervencija srpske vojske na području Banje Luke izgleda nije uslijedila. Barem nedostaju podaci koji bi potvrđivali da je ona bila sprovedena. Izgleda da su određene akcije Glavnog odbora prije toga dale zadovoljavajuće rezultate. Savo Ljubibratić i Vasilj Grđić kao članovi Glavnog odbora Narodnog vijeća bili su zaduženi da u Banjoj Luci održe skupštinu i formiraju novi odbor Narodnog vijeća. Bila je donesena odluka da se po hitnom postupku rasturi narodna garda na tom području. Komanda mjesta dobila je zadatak da kazni, opomene ili zaprijeti rigoroznom kaznom svim onim koji su zloupotrijebili svoje dužnosti, bilo kao članovi odbora NV, bilo kao gardisti.⁶⁷⁾

Iako su u nizu mjesta Bosne i Hercegovine odbori narodnog vijeća donijeli odluku o proglašenju ujedinjenja sa Srbijom, ipak od strane Glavnog odbora NV za BiH jedna takva odluka nije bila donesena. To naravno ne znači da među njegovim članovima nije postojalo raspoloženje da se ona donese, pogotovo kada se znalo da on prihvaća instrukcije Vrhovne komande i srpske vlade u nizu pitanja. I sam predsjednik Narodne vlade za BiH A. Šola konstatovao je jednom prilikom kako je banjolučki odbor Narodnog vijeća donio odluku o proglašenju ujedinjenja sa Srbijom »... prije nego je sjedinjenje proglašeno u Sarajevu zvanično.«⁶⁸⁾ Da takvu odluku Glavni odbor NV za BiH nije i zvanično donio uticala je u svakom slučaju i činjenica što on nije bio sastavljen samo od Srba, nego i od Hrvata i Muslimana, pa se pazilo da se jednom takvom odlukom ne izazove podozrenje među njegovim članovima. To su, uostalom, izrazili na određen način predstavnici Narodnog vijeća u susretu sa vojvodom S. Stepanovićem u malom mjestu Vardištu, o čemu je u ovom radu već bilo riječi. Uz navedeno, valja istaći i okolnost da je Glavni odbor sa dosta uzdržanosti pratio akcije pojedinih odbora narodnog vijeća koji su bili najglasniji u svojoj akciji na ujedinjenju sa Srbijom, jer su utvrdile u njihovom radu brojne zloupotrebe vlasti. Kod pojedinih članova Glavnog odbora vladalo je mišljenje da oni izvikivanjem parole o ujedinjenju sa Srbijom žele da prikriju svoj nevaljali rad.^{68a)} Da se glavni odbor NV za BiH i Narodna vlada nisu oglušili pred pojavom masovnog izjašnjavanja odbora narodnog

⁶⁵⁾ Isto, s. 291.

⁶⁶⁾ ABHF Nar. vl. prez. br. 14233/1918.

⁶⁷⁾ H. Kapidžić, *Zapis. XIX sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 11. dec. 1918, s. 293. i 297.

⁶⁸⁾ Isto, s. 291. Up. navedeni članak H. Kapidžića, *Pokušaj ujedinjenja...*, s. 280—281.

vijeća u BiH za ujedinjenje sa Srbijom potvrđuje, pored ostalog, jedan dopis A. Šole potpredsjedniku Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu Sv. Pribičeviću, datiran 28. novembra 1918. godine, u kome on predlaže da Središnji odbor NV i Srpska vlada zauzmu stav prema akciji bosanskohercegovačkih odbora narodnog vijeća za ujedinjenje sa Srbijom. Tražio se, u stvari, njihov zaključak o tome što bi onda trebalo da bude orijentacija Glavnom odboru za njegov stav i odluku.⁶⁹⁾ Šola nije od Pribičevića dobio odgovor na svoj dopis, ali je odgovor na ovo njegovo traženje djelomično sadržan u depeši ministra srpske vlade S. Protića u kojoj, pored ostalog, stoji: »Iz Bihaća, Kostajnice, Konjica, Srebrenice, Ključa, Tešnja, Bijeljine, Banja Luke itd, dobili smo telegrame gdje se proglasilo jedinstvo sa Srbijom. Molimo, saopštite svima da ne bi bilo pometnje, da i dalje ostane, do novog naređenja, upravljanje kao do sad od strane Narodne vlade u Sarajevu.«⁷⁰⁾ Indirektan odgovor Šoli sadržan je, takođe i u Saopštenju Predsjedništva Narodnog vijeća SHS u Zagrebu o proklamovanju ujedinjenja i prestanku funkcije Narodnog vijeća kao suverene vlasti države SHS na teritoriji bivše Austro-Ugarske. Riječ je, prema tome, o dokumentu u kome se konstatuje da je posebna delegacija Narodnog vijeća SHS u svečanoj adresi na regenta Aleksandra 1. decembra 1918. godine proklamirala ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu jugoslovensku državu pod vladavinom kralja Petra I i da se u novoj državi mora odmah organizovati narodno predstavništvo kao provizorna zakonodavna vlast koja će djelovati do saziva Konstituante i da do daljnjeg ostaju postojeće zemaljske vlade.⁷¹⁾ Činom ujedinjenja bila je, prema tome, deplasirana dalja akcija na ostvarenju ujedinjenja BiH i Srbije.

Opravdano se nameće pitanje zašto je srpskoj vladi i Vrhovnoj komandi srpske vojske bilo uopšte potrebno da podstiče u jugoslovenskim zemljama akciju na ujedinjenje sa Srbijom samo mjesec dana prije nego je ostvareno ujedinjenje naših naroda u jedinstvenu državu? U svakom slučaju to treba shvatiti kao smišljenu akciju u prvom redu samog Nikole Pašića koji je time želio da izvrši pritisak na Jugoslovenski odbor i Narodno vijeće SHS u Zagrebu i stekne preimućstvo u pregovorima o modalitetu ujedinjenja naših naroda u jednu državu. Akcija na ujedinjenju pojedinih jugoslovenskih zemalja sa Srbijom trebala je tada srpskim političkim faktorima kako bi obesnažila odluke Ženevske konferencije o jugoslovenskom ujedinjenju koja je održana od 6. do 9. novembra i čije su odluke bile neprihvatljive za srpsku vladu. To je na određen način potvrdio i dr Milan Pećanac u ranije pomenutom pismu Lj. Jovanoviću kada on, između ostalog, piše »Raščistila bi se istovremeno (akcijom na uje-

^{69a)} Isto, s. 296.

⁶⁹⁾ *Građa o stvaranju jug. države*, dok. 577, A. Šola — Sv. Pribičeviću 28. 11. 1918, s. 662, 663.

⁷⁰⁾ Isto, Stojan Protić — Narodnoj vladi u Sarajevu 2, 12. 1918, s. 683.

⁷¹⁾ Isto, Saopštenje Predsjedništva Narodnog vijeća SHS od 3. 12. 1918, s. 683.

dinjenjem Bosne i Hercegovine i Dalmacije sa Srbijom — pr. moja) nezgodna situacija stvorena zastranjenjem u Ženevi i predupredila u najvećoj meri a možda i potpuno organizovanje nove države po primeru i u vezi sa A-Ugarskim zemaljskim autonomijama i sagrađila bi se nova država prema Krfskom paktu, pa možda bolje i nego što su neki njegovi tvorci mislili...«⁷²⁾

Važno mjesto u djelatnosti Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu zauzimala su pitanja iz oblasti privrede, u prvom redu problem snabdijevanja životnim namirnicama i ishrane stanovništva. Prvi svjetski rat ostavio je teške posljedice za privredni život u svim jugoslovenskim zemljama. Privredni život našao se u zastoju, saobraćaj je bio u kritičnom stanju. Samo su neki vidovi trgovine uspjeli da se održe i ostvare određenu dobit. To su oni trgovci koji su se bavili nabavkom i prodajom za vojničke i državne potrebe. Još za vrijeme rata cvjetala je crna berza i prodaja proizvoda po višim cijenama. Ipak u svemu tome najakutniji i najteži problem bio je ishrana stanovništva, jer se još posljednje godine rata vodila prava bitka za održanje golog života. Poljoprivreda je bila ozbiljno ugrožena usljed nedostatka radne snage i usljed stalnih rekvizicija. Nije bilo rezerve hrane. Ona se morala dopremiti iz krajeva u kojim su se te rezerve mogle naći, u prvom redu iz Bačke, Banata i Slavonije. Međutim, transport hrane iz krajeva gdje se ona mogla nabaviti u krajeve gdje je vladala velika oskudica onemogućavan je uglavnom iz dva razloga: 1. usljed slabih cestovnih i drugih saobraćajnih veza i nedovoljnog voznog parka i 2. usljed nepostojanja jedinstvenog tržišta u danima nakon sloma Austro-Ugarske i postojanja sistema kompenzacija kojim se podsticao, u stvari, izvoz žita i drugih prehrambenih proizvoda iz naših žitorodnih rejona u Češku, Austriju i druge evropske zemlje.⁷³⁾ U praksi nabavka hrane organizovana je tako što je svaki kotar na svoju ruku vršio narudžbe žita i drugih prehrambenih proizvoda. Sarajevo je, na primjer, preko vlade u Zagrebu tražilo da se Tuzli iz Češke uputi 5 vagona žita, a za uzvrat tamo bi se uputilo 5 vagona soli; Prijedor je nudio preko Zagreba za Češku mast, a za uzvrat je tražio neku drugu robu, itd.⁷⁴⁾

Problem organizacije ishrane i transporta hrane postavio se u tako oštrom vidu da je prisilio Glavni odbor NV za BiH i Narodnu vladu u Sarajevu da gotovo na svakoj sjednici razmatraju neke aspekte tog pitanja. U svojoj analizi stanja prehrane stanovništva Gla-

⁷²⁾ Isto, Milan Pećanac — Lj. Jovanoviću 20. 11. 1918, dok. 542, s. 621—622.

⁷³⁾ Dr Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi...*, s. 30—31.

⁷⁴⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XXII sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 30. 12. 1918, 326.

vni odbor NV zastupao je mišljenje da bi se dosta hrane moglo obezbijediti ako bi se realizovao plan rekvizicije žita i drugih poljoprivrednih proizvoda. Pretpostavljalo se da do nove žetve na prelazu 1918/1919. godine za prehranu stanovništva treba osigurati 200 vagona žita dnevno. U pogledu sprovođenja rekvizicije članovi Narodnog vijeća za BiH bili su zauzeli dosta kritičan stav. Polazilo se od toga da je ta mjera dosta kompromitovana i da se rekvizicija vrši pod veoma niskim cijenama (1 kg kukuruza po cijeni 80 helera). Nije se vidjelo pravo rješenje u podizanju cijena za rekviriranu robu. Zato se Glavni odbor NV veoma rano odlučio za obustavljanje rekvizicije i postepeno zavođenje slobodne trgovine. Već od polovine novembra 1918. godine bila je obustavljena rekvizicija stoke za klanje, a svi potrošači mesa (industrija, vojska, konzumne organizacije, mesari) ubuduće su se snabdijevali mesom na stočnim pijacama. Cijena se utvrđuje prema stanju tržišta. S druge strane, obrtnici koji su se bavili preradom i prodajom mesa bili su dužni da se i dalje pridržavaju maksimiranih cijena koje je određivao kotarski ured u sporazumu sa kotarskim odborom narodnog vijeća. Na snazi je i dalje ostala zabrana izvoza žive i zaklane stoke iz Bosne i Hercegovine. Za izvoz mesa trebala je posebna dozvola Narodne vlade.⁷⁵⁾

Obustavljanje rekvizicije odnosilo se i na žito i brašno. Neposredno prije zavođenja slobodne trgovine žitom i brašnom opskrbu gradova i sela brašnom trebalo je obezbijediti u seoskim općinama po ugovorenim cijenama prema popisu ljetine putem koje treba da se utvrde viškovi žita u općinama. Ti viškovi se tada otkupljuju putem aprovizacionih ureda ili komisionara. I tek pošto na području jednog kotara budu otkupljeni viškovi zavodi se slobodna trgovina žitom. Ni žito ni brašno, prema ovom propisu nije se smjelo izvoziti iz Bosne i Hercegovine bez posebne vladine dozvole.⁷⁶⁾

Ukidanje rekvizicije na navedene životne namirnice Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (dalje: SDSBiH) dočekala je s negodovanjem. Ona je smatrala da se tom mjerom siromašni dio stanovništva dovodi u još teži položaj i da će oni najviše biti žrtve beskrupuloznih trgovaca i špekulanata. Socijalisti su stoga tražili da se ponovno zavede rekvizicija životnih namirnica.⁷⁷⁾

Neizbježna posljedica zavođenja slobodne trgovine žitom, brašnom i mesom bio je nagli skok cijena ovih proizvoda na tržištu. Tačno je da je tih proizvoda sada na tržištu bilo više i bolje kvalitete, ali je isto tako tačno bilo da je ovih proizvoda u aprovizacionim uredima bilo sve manje i sve lošije kvalitete. Zastupnici ideje o slobodnoj trgovini vidjeli su samo dobre strane ove mjere pa je sarajevsko »Narodno jedinstvo« u veoma svjetlim bojama ocrtavalo stanje na sarajevskoj pijaci gdje se svako mogao snabdjeti bogatim

⁷⁵⁾ Isto, *Zapisnik X sjednice* od 4. 11. 1918. s. 164—165. — *Narodno jedinstvo*, br. 13/I od 15. novembra 1918.

⁷⁶⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 13/I od 15. novembra 1918.

⁷⁷⁾ *Glas slobode*, br. 94/VIII od 30. nov. i br. 95/VIII od 4. dec. 1918.

izborom prehrambenih proizvoda.⁷⁸⁾ Na drugoj strani »Jugoslovenski list« je stanje na tržištu poredio sa onom groznicom neposredno pred rat, u kojoj špekulanti, posebno trgovci mesom preko noći postaju bogataši.⁷⁹⁾ Ipak, u kritici ovih vladinih mjera najdalje je otišao socijalistički list »Glas slobode«. Socijalisti su putem ovog glasila predlagali da od veleposjednika, bogatih seljaka i špekulanta treba po sniženoj cijeni rekvirirati onoliko hrane koliko je bilo potrebno za prehranu gradskog i seoskog stanovništva. Pored toga vlasti bi morale obezbijediti veći uvoz hrane kako bi se na tržištu očuvale najniže cijene. »Glas slobode« redovno je objavljivao stanje na tržištu i registrovao rapidan rast cijena životnih namirnica. Time se dokazivala teza socijalista da je u uslovima oskudice životnih namirnica nužno bilo očekivati da će, zavodjenjem slobodne trgovine, doći do naglog porasta cijena tih roba i još većih špekulacija i crne berze od strane trgovaca.^{79a)}

Ukidanjem rekvizicije žita i drugih prehrambenih proizvoda vlada je bila upućena na njihov veći uvoz. Žito se dijelom dovozilo brodovima iz SAD u naše luke na Jadranu (Dubrovnik - Gruž, Zelenika, Metković i Split). U navedenim lukama bile su organizovane posebne službe za istovar robe iz brodova. Za taj posao bili su angažovani naši radnici iz pojedinih mjesta Hercegovine, koji su za taj rad bili plaćeni dijelom u žitu, a dijelom u novcu. Žito se nabavljalo i iz Banata i Bačke i prevozilo šleperima i parobrodima do Brčkog, Bos. Broda i Bos. Gradiške.⁸⁰⁾ Određene količine hrane zatečene su i u vojnim skladištima bivše Austro-Ugarske, koja su jedno vrijeme bila nezaštićena i izložena krađi. Dio hrane zatečen je u vojnim vagonima na željezničkim stanicama. Narodna vlada za BiH morala se pobrinuti da se ove rezerve hrane zaštite od krađe. Bila je obrazovana komisija koja je imala zadatak da utvrdi šta je od preostale robe u skladištima vojno a šta civilno da bi se s tim moglo slobodno raspolagati. Konačno je odlučeno da sve ono što je ocijenjeno kao vojna imovina bude predato sa propisanim inventarom srpskoj vojsci na raspolaganje. To se, također odnosilo na garnizonske bolnice kao i na razna vojna skladišta i zgrade. Zatečene zalihe robe u državnim magazinima dijelile su se putem zatečenih institucija koje su nastale u ratnim godinama (Ured za prehranu, Aproviacioni ured, Zavod za odijevanje). Ove zalihe robe dijelile su se besplatno samo u onim slučajevima ako je općina mogla primiti na sebe troškove za robu izdatu na taj način.⁸¹⁾

⁷⁸⁾ Todor Kruševac, *Razvojni put trgovine grada Sarajeva u periodu između dva rata (1918—1941)*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. XII—XIII, 1972—1973, s. 125. bilješ. 1.

⁷⁹⁾ Isto, s. 126. bilješ. 2.

^{79a)} *Glas slobode*, br. 90/VIII od 18. nov. 1918.

⁸⁰⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIX sjednice Glav. odbora NV za BiH od 11. 12. 1918*, s. 299—300. — »Narodno jedinstvo« br. 45/I od 16. dec. 1918.

⁸¹⁾ Isto, *Zapisnik XII sjednice Glavnog odbora od 9. 11. 1918*, s. 192—195. — *Narodno jedinstvo*, br. 34/I od 5. dec. 1918. i br. 39 od 5. 12. 1918.

I dio stočnog fonda koji je pripadao vojnom eraru (a samo u tzv. Filipovićevoj logoru u Sarajevu našlo se u vrijeme prevrata oko 500 volova i oko 1.000 konja) dijelio se privremeno stanovnicima, u prvom redu konji sa opremom, da bi se građani mogli snabdjeti ogrijevom za koji je vladala velika oskudica u zimu 1918/1919. godine. Vlasti su se morale zabrinuti što je u to vrijeme došlo do masovne pojave sječe šume pa su i nasadi na obroncima Trebevića u Sarajevu bili izloženi devastiranju. Inače je Glavni odbor NV za BiH svojim Zakonom o oprostima kazna i naknada za šumske štete sve krivce oslobodio kazna zaključno sa 3. novembrom 1918. godine, ali je postojala ozbiljna bojazan da ova mjera ne da podstreka za novu, još masovniju sječicu šume. Zato je paralelno sa objavljivanjem pomenutog zakona izdana okružnica Glavnog odbora NV sa upozorenjem od opasnosti devastiranja šuma i sa prijetnjama o najstrožijim kaznama za takve prekršaje.⁸²⁾

Narodno vijeće SHS za BiH i Narodna vlada za BiH bili su suočeni sa teškoćama iz oblasti privrede koje su proizlazile iz neriješenog valutnog pitanja i zbog neredovitog pristizanja prihoda od ubranog poreza. Oba ova problema, neregulisano valutno pitanje i slab odziv poreskih obveznika odslikavali su opšte stanje u danima prevrata kada je jedna vlast srušena a druga se još nije učvrstila. U novčanom prometu u ovo vrijeme bila je i dalje austrougarska kruna koja je još za vrijeme rata znatno izgubila od svoje vrijednosti, jer se emitovala u velikim količinama bez svog realnog pokrića. Takav trend se još izrazitije nastavio nakon završenog rata, jer je nastala još veća poplava ove valute za potrebe Austrije i Mađarske. A kako je zadržala svoj raniji oblik, ona se onda u špekulativne svrhe ubacivala na jugoslovensku teritoriju. Samo u januaru 1919. godine u Bosni i Hercegovini bilo je u prometu oko 500 miliona kruna. To je utvrđeno prilikom žigosanja kruna koje je vršeno da bi se na taj način spriječilo dalje unošenje »rđavog austrijskog novca.« To je, međutim, dalo slab efekat.⁸³⁾ Poplava krune bez njene stvarne podloge stvarala je nepovjerenje prema ovoj vrsti novca. To se posebno negativno odrazilo na državnu kasu. Jedan od primjera za to bile su teškoće sa otkupom duhana koje su, doduše, jednim dijelom bile uslovljene i niskom otkupnom cijenom. Narodna vlada bila je zainteresirana za uspješan otkup duhana jer su se u tom proizvodu krili značajni izvori njenih prihoda. Prema jednom podatku, ukupan budžet Bosne i Hercegovine prije rata u iznosu od 1/5 izmirivao se u duhanu. Vlada je dijelom našla rješenje u povećanju otkupne cijene koja je išla do 10 kruna po jednom kilogramu, mada se njegova cijena penjala na »crnoj pijaci« od 20 do 40 kruna po kilogramu. Povećanje otkupne cijene duhana bila je privremena mjera jer se šverc ovom robom nije dao zaustaviti, mada su vlasti prijetile najstrožim mjerama. »Švabe varati, isticao je predsjednik vlade A. Šola,

⁸²⁾ Isto, *Zapisnik XV sjednice Glav. odbora* od 25. 11. 1918, s. 240—241; *Narodno jedinstvo*, br. 27 od 29. 11. 1918. i br. 48/I od 19. 12. 1918.

⁸³⁾ Isto, *Zapisnik XII sjednice Glav. odbora NV* od 9. 11. 1918, s. 191.

može biti nije bilo grehota, ali svoju Vladu varati, to je grehota«. Ovim se »udaralo« na patriotsku žicu kako bi se proizvođači duhana odazvali vladinim mjerama.⁸⁴⁾

U ovom prelaznom periodu vlasti su imale teškoća u pogledu prikupljanja poreza od poreskih obveznika. U situaciji kada se nova vlast još nije konsolidovala, posebno kada je aparat policije i žandarmerije bio u fazi svog formiranja, brojni poreski obveznici oglasili su se o svoje obaveze. Nemajući još dovoljno snage i sigurnosti da pristupe represivnim mjerama vlasti su pribjegle u ovo vrijeme javnim pozivima poreskim obveznicima da izmiruju svoje obaveze, opominjali ih na »građansku dužnost« i ukazivali da bez tih sredstava ne može funkcionisati administrativna uprava. Skretala se, takođe, pažnja da i u novim političkim okolnostima ostaju stare poreske obaveze iz vremena ranije uprave.⁸⁵⁾

Jedna od odluka Glavnog odbora Narodnog vijeća za BiH koju je ono donijelo na prijedlog Predsjedništva Narodnog vijeća SHS u Zagrebu odnosila se na izradu elaborata o šteti koja je nastala za vrijeme prvog svjetskog rata na tlu Bosne i Hercegovine. Elaborat je trebalo podnijeti kao zahtjev za odštetu Mirovnoj konferenciji u Parizu. Cio posao oko izrade ovog dokumenta preuzela je na sebe Narodna vlada za BiH koja se u ovom poslu oslonila na rad kotarskih komisija za popis štete. Posao je bio obiman i tek je okončan u februaru 1919. godine.⁸⁶⁾ Štete učinjene za vrijeme rata su bile iskazane sljedećim stavakama: štete privatnih osoba; štete učinjene u BiH usljed preniskih cijena rekvizicije; štete u industriji; štete općina, kotarskih vijeća i kotarskih pripomoćnih zaklada; štete na državnom dobru; zgrade uništene usljed ratnih operacija i šteta u poljoprivredi. Ukupni odštetni zahtjev iznosio je 3 milijarde kruna. Smatralo se da taj iznos nije pretjeran s obzirom da je BiH bila poprište ratnih operacija, da su na tom području nastupale operativne vojske i da je za njene potrebe sprovedeno dosta vanrednih rekvizicija.⁸⁷⁾

U Glavnom odboru NV za BiH bilo je pokrenuto pitanje ne samo popisa ratne štete, nego i pitanje persekucija izvršenih uoči i za vrijeme prvog svjetskog rata. To se odnosilo na pitanje talaca, zatim osuda vojnih sudova, naročito feldgenihta (Feldgericht — ratni sud) i justifikacija (izvršenje smrtne kazne). U tom dokumentu trebalo je da se pokaže djelovanje civilnih građanskih sudova.⁸⁸⁾

Dobar dio podataka koji su se odnosili na gornja pitanja našlo se u knjizi Vladimira Čorovića pod naslovom »Crna knjiga — Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog rata 1914—1918«. U

⁸⁴⁾ Isto, *Zapisnik XII sjednice* od 9. 11. 1918, s. 191—192 i *Zapisnik XIII sjednice* od 18. 11. 1918, s. 209—213.

⁸⁵⁾ Isto, *Zapisnik XII sjednice* od 9. 11. 1918, s. 191; *Narodno jedinstvo*, br. 13 od 15. 11. 1918.

⁸⁶⁾ Isto, *Zapisnik XVII sjednice Glavnog odbora* od 9. 12. 1918, bilješke 186 na s. 276 i bilješ. na s. 277.

⁸⁷⁾ Isto, s. 278—279 i bilješ. 187 na s. 277.

⁸⁸⁾ Isto, *Zapisnik XXII sjednice Glav. odbora* od 30. 12. 1918, s. 326—327.

knjizi »Napor BiH za ujedinjenje i oslobođenje«, koja je 1939. godine izašla u Sarajevu, Pero Slijepčević dao je dokumentovan rad pod naslovom »Podaci o žrtvama interniraca u Aradu«.

Glavni odbor NV za BiH i Narodna vlada za BiH morali su razmatrati niz pitanja vezanih za funkcionisanja aparata vlasti. Nisu izdatke činili samo organi uprave već isto tako i novoosnovani odbori narodnog vijeća. Izdaci koji su činjeni za održavanje narodne garde nisu bili za potcjenjivanje. Financijski odjel Glavnog odbora NV za BiH izdao je cirkularnu depešu da odbori narodnog vijeća treba da svoje izdatke izmiruju prvenstveno putem dobrovoljnih priloga, a kada to nije dovoljno onda iz sredstava općina i u zadnjoj instanci od Glavnog odbora, odnosno Narodne vlade za BiH koji će obezbijediti potreban kredit za njihove troškove kod Privilegovane banke. Krediti su u prvom redu odobravani za one svrhe koje su usmjerene na osiguranje reda i mira u zemlji, a to je značilo za održavanje vojske, policije, žandarmerije i narodne garde.⁸⁹⁾ Zaduživanja pojedinih odbora narodnog vijeća kod banaka vršila su se bez kontrole i Vlada je morala intervenisati posebnim cirkularnim pismima. Banke nisu smjele odobravati kredite bez saglasnosti Narodne vlade za BiH.^{89a)}

Socijalisti su često podvrgavali kritici finansijsku politiku Narodne vlade za BiH. Oni su je kvalifikovali kao rasipničku, a prikupljanje dobrovoljnih priloga za potrebe narodnih vijeća smatrali su svojevrsnim prosjačenjem. Vlada bi morala, isticali su socijalisti, da prihode za državne potrebe u prvom redu izmiruje konfiskacijom imovine »imućne klase« koja je ratne i poratne prilike maksimalno iskoristila za svoje bogaćenje.⁹⁰⁾

Iako su u radu Narodnog vijeća za BiH i Narodne vlade prioritet imala najurgentnija pitanja (prije svega obezbjeđenje mira i reda i izgradnja aparata vlasti, zatim organizovanje ishrane i dr.), ipak su se morali rješavati i neki problemi iz oblasti kulturne i prosvjetne politike. Glavni odbor NV za BiH donio je zakon o uvođenju srpskog ili hrvatskog jezika kao zvaničnog jezika u BiH i pismima ćirilici i latinici kao ravnopravnim u unutrašnjem i spoljnom saobraćaju.⁹¹⁾ Ovaj zakon imao je krupan kulturno-istorijski i politički značaj i njime je s uspjehom krunisana dugogodišnja borba za narodni jezik.⁹²⁾ U vezi sa organizacijom škola i njihovim radom Glavni odbor NV za BiH uglavnom se orijentisao na donošenje nekih odluka koje su imale dominantno politički značaj. Tako je donesena odluka o ukidanju škola u kojima se dotada izvodila nastava na stranom jeziku (njemačkom ili mađarskom). U službenim statistikama one su zavedene kao privatne osnovne škole, a kao

⁸⁹⁾ Isto, *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora* od 18. 11. 1918, s. 207

^{89a)} Isto, s. 205—206.

⁹⁰⁾ *Glas slobode*, br. 93/VIII od 28. novembra 1918.

⁹¹⁾ *Narodno jedinstvo*, br. XI od 3. dec. 1918. Zakon od 3. nov. 1918. o zvaničnom jeziku i pismu.

⁹²⁾ Dr Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Svjetlost, Sarajevo 1973, s. 90.

njihovi osnivači pojavljuju se razna udruženja, industrijska preduzeća, nacionalne manjine. Osnivači su izdržavali ove škole uz određenu finansijsku pomoć tadašnje Zemaljske vlade. U škol. 1912/1913 godini, u BiH je bilo 13 takvih škola (Sarajevo 3, Tuzla 1, Banja Luka 1, Bihać 3, Travnik 4 i Mostar1). U tim školama školovala su se na prvom mjestu djeca funkcionera i službenika austrougarske administracije i vojske, ali su one bile otvorene i za djecu domaćeg življa. Postojanje ovih škola bilo je još prije rata podvrgnuto oštroj kritici u Bos. saboru. Poslije rata, ovo pitanje se zaoštrilo, ali Narodno vijeće nije bilo spremno za radikalne odluke u ovoj sferi.⁹³⁾ Tako su i u novim političkim uslovima zadržane škole u kojima se izvodi nastava na stranom jeziku i to u naseljima stranih kolonista i u mjestima gdje su bila industrijska preduzeća sa stranom radnom snagom. Očuvanje ovih škola Narodno vijeće je pravdalo potrebom zaštite interesa »narodnosnih manjina«. Ove preostale škole u kojima se nastava izvodila na stranom jeziku nisu više smjela pohađati djeca kojima je maternji jezik bio srpski, hrvatski ili slovenački.⁹⁴⁾ Jednom svojom posebnom odlukom Narodna vlada zabranila je rad i srednjih škola u kojima se nastava izvodila na njemačkom i mađarskom jeziku.^{94a)} Važnije odluke iz oblasti školstva jesu one o osnivanju Šerijatske gimnazije u Sarajevu i priprevnih tečajeva za polaganje mature za one đake koji su zbog političkih progona ili vojne službe bili ometeni u svom redovnom školovanju. Isti tečajevi bili su otvoreni i za dake trgovačke akademije i preparandije.⁹⁵⁾

Glavni odbor NV za BiH razmatrao je i neka pitanja studenata iz Bosne i Hercegovine koji su, u najvećem broju studirali van zemlje (u Beču, Pragu, Gracu, Brnu i dr.). Sada je brigu za njihovo studiranje preuzela na sebe Narodna vlada za BiH. Vlada je donijela odluku o povećanju studentske stipendije. Uбудuće, studenti iz Bosne i Hercegovine dalje studije mogli su nastaviti u univerzitetkim centrima u Zagrebu, Beogradu, Brnu i Pragu. Tu su bile dopuštene iznimke za studente u završnim godinama studija, koji su studije mogli nastaviti tamo gdje su i do tada studirali. Narodna vlada donijela je i odluku o godišnjoj potpori studentskim menzama u mjestima gdje su studirali studenti iz Bosne i Hercegovine.⁹⁶⁾ Vlada je zauzela stav da ona ne može sama davati potporu studentima. Polagala se nada da će i pojedina kulturno-prosvjetna i potporna društva, kao što su »Napredak«, »Prosvjeta« i »Gajret« dodjeljivati sa

⁹³⁾ Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463—1918*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965, s. 246—247.

⁹⁴⁾ *Narodno jedinstvo*, br. XII/I od 6. dec. 1918.

^{94a)} *Narodno jedinstvo*, br. 25/I od 27. novembra 1918.

⁹⁵⁾ H Kapidžić, *Zapisnik XV sjednice Glavnog odbora NV za BiH* od 25. 11. 1918, s. 245—246. — *Narodno jedinstvo*, br. 39/I od 10. dec. 1918.

⁹⁶⁾ Isto, *Zapisnik XX sjednice* od 16. 12. 1918, s. 303, 304. Postojala je jedina odluka Univerziteta u Beču i Gracu da studenti izvana ne mogu nastaviti dalje školovanje. Glavni odbor NV za BiH konstatuje da su naši studenti u Beču otpušteni: »Ne daju ni u Gracu zbog toga, jer je teško provesti aproviaciju, pa ne daju tuđincima«. — Isto, s. 304.

svoje strane studentima stipendije i odlučeno je da se vlada sa takvim prijedlozima obrati upravama navedenih društava.

Posebna brigada Glavnog odbora NV i Narodne vlade bila je da se u što skorijem vremenu obezbijedi službenički i činovnički kadar za potrebe uprave i njene pojedine organe. Zato je bila donesena odluka da se organizuju kursevi za poštanske činovnike jer je za njima bila velika potreba, pošto su do tada poštari bili u vojnoj službi koju su, nakon završenog rata željeli napustiti. Računalo se na islužene oficire kao polaznike ovih kurseva. Bila je donesena odluka da se organizuju kursevi za računare, za službenike u poreskim uredima, na željeznici i dr. Kandidati za ove kurseve regrutovali su se od svršenih učenika na pripremim tečajevima za polaganje mature, jer se smatralo da njihovo znanje nije takvo da bi mogli nastaviti školovanje na univerzitetu.⁹⁷⁾

U Narodnom vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu bile su zastupljene gotovo sve tadašnje političke grupacije sem Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Socijalisti Bosne i Hercegovine, za razliku od socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji, odbili su ponuđenu saradnju od strane Narodnog vijeća za BiH i, takođe, nisu prihvatili svoje učešće u Narodnoj vladi za BiH (ponuđeno im je povjereništvo za socijalnu skrb). Vođstvo SDSBiH obrazlagalo je takav svoj stav principijelnim razlozima koji ga opredjeljuju da ne učestvuje u buržoaskoj vlasti i da se bori kao samostalna i nezavisna stranka za interese radnog naroda.^{97a)} I pored ovakvog stava socijalista u pogledu njihovog učešća u najvišim organima tadašnje vlasti, Narodno vijeće Bosne i Hercegovine bilo je veoma zainteresirano da ostvari saradnju sa SDSBiH i izbjegavalo je konfrontaciju sa ovom strankom. Treba reći da u Glavnom odboru Narodnog vijeća za BiH nije bila prisutna tendenca da se značaj i uloga SDSBiH precjenjuje, ali isto tako ni da se ne potcjenjuje.⁹⁸⁾ Više razloga uticalo je da se najviši organ vlasti u BiH u to vrijeme pozabavi pitanjem socijalista i njihovim učešćem u radu novostvorenih organa vlasti. U prvom redu, takvu saradnju ostvarilo je Narodno vijeće SHS na području Hrvatske i Slavonije i razumljivo što su učinjeni pokušaji da se tako nešto ostvari i u Bosni i Hercegovini. Drugo, u revolucionarnim prilikama kakve su tada vladale i u našoj zemlji i u susjedstvu bilo je važno imati socijaliste uključene u određene oblike saradnje. To je moglo doprinijeti neutralisanju revolucionarnih akcija radnika. Treće, u procesu konsolidacije buržoaske vlasti

⁹⁷⁾ Isto. *Zapisnik XVII sjednice* od 9. 12. 1918, s. 268-269. i *Zapisnik XX sjednice* od 16. 12. 1918, s. 306-307.

^{97a)} *Glas naroda*, br. 85/VIII od 30. oktobra 1918 (u članku pod naslovom *Naša stranka i Narodno vijeće*) i *Glas slobode*, br. 86a od 4. novembra 1918 (u članku pod naslovom *Neučestvovanje socijaldemokrata u Privremenoj vladi*).

⁹⁸⁾ *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 14. 11. 1918, s. 195-200.

nije ni bilo oportuno da vlasti svojim nepromišljenim mjerama guraju socijaliste na pozicije koje će ih učiniti još žešćim protivnikom tadašnjeg režima. I SDSBiH sa svoje strane, mada je istupila sa programom takvih zahtjeva koje Narodno vijeće nije ni moglo, a ni htjelo u cjelini prihvatiti, nije išla na takvo zaoštavanje odnosa sa njim do te mjere koja bi isključivala sporazumjevanje, pa i određene oblike saradnje. Za ovakvo procjenjivanje ponašanja socijalista u ovo vrijeme ima više dokaza. Tako je već 8. novembra 1918. godine posebna delegacija SDSBiH primljena na punoj sjednici Narodnog vijeća i Narodne vlade gdje je izložila svoj stav prema tadašnjim društveno-političkim problemima i formulisala neke svoje konkretne zahtjeve iz oblasti opšte i socijalne politike. Socijaliste su zastupali njeni tada najugledniji članovi: Savo Kapor, Franjo Raušer, Sreten Jakšić, Đuro Đaković i Jovo Jakšić. Socijalisti su tada tražili najpunije političke slobode i potpunu zaštitu nacionalnih manjina i stranaca. Tražili su amnestiju za političke krivce i omogućavanje vraćanja na posao svih do tada progonjenih i otpuštenih radnika. Delegacija je zauzela negativan stav prema nastojanjima Narodnog vijeća da se jugoslovenske zemlje »okupiraju« antantinim »imperijalističkim« vojskama, jer u tom vide nastavljanje ranije štetne politike da se mali narodi prepuštaju u ruke »velikih imperijalističkih sila«. Socijalisti BiH zauzeli su rezervisan stav prema najavljenim mirovnim pregovorima i oni nisu bili spremni da podrže jugoslovensku delegaciju na toj konferenciji ukoliko bude zastupala stanovišta koja su suprotna socijaldemokratiji.⁹⁹⁾

Delegacija SDSBiH podnijela je, takođe, vrlo konkretne zahtjeve iz sfere socijalne politike: to je, u prvom redu, pravo na rad i zaposlenje koje vlada može najbolje i najbrže da ostvari organizovanjem javnih radova u svojoj režiji; tražilo se, zatim, osnivanje zavoda za zapošljavanje i ureda za davanje pomoći radnicima. Navedene institucije trebalo je organizovati uz pomoć radničkih sindikata. Tu su, zatim, prijedlozi o socijalnoj zaštiti za radnike u industriji i zanatskim preduzećima, za invalide, udovice i siročad palih u ratu. Posebna grupa zahtjeva odnosila se na obezbjeđenje prehrane siromašnih kategorija stanovništva proširivanjem gradske aprovizacije, povećanjem kvote brašna, očuvanjem maksimiranja cijena i uvođenjem narodne kuhinje. Trebalo je radnicima i sirotinji i dalje omogućiti nabavku mesa po sniženim cijenama. Siromašne slojeve stanovništva treba zaštititi od eksploatacije stanodavaca zadržavanjem na snazi ranije Naredbe o zaštiti kirajdzija.¹⁰⁰⁾ Jedan dio pobrojanih zahtjeva trebalo je da riješi konkretne teškoće u kojima su se našle siromašne kategorije stanovništva, a jedan njihov broj imao je dalekosežnije značenje i za njihovo ostvarenje trebala je duga i uporna borba (u prvom redu je to pravo na rad i zaposlenje). U cjelini, pobrojani zahtjevi socijalista odslikavaju na svoj način tadašnje

⁹⁹⁾ *Glas slobode*, br. 88/VIII od 9. novembra 1918. — Kapidžić, takođe objavljuje cio tekst zahtjeva SDSBiH na s. 171. bilješka 46 — Zapisnik XI sjednice Glav. odbora NV za BiH od 8.11. 1918.

¹⁰⁰⁾ Isto.

teške prilike u kojima pitanje prehrane i održavanje golog života zauzimaju važno mjesto. Socijalisti su u bitnome realno ocjenjivali tadašnje teškoće u kojima se novostvorena vlast našla i mogućnosti da se na nju vrši pritisak da izađe u susret njihovim zahtjevima.

Narodno vijeće BiH i Narodna vlada za BiH obećali su sa svoje strane da će uzeti u razmatranje zahtjeve socijalista. Oni su za tadašnje »lojalno« držanje socijalista izrazili delegaciji SDSBiH svoju zahvalnost i izabrali su iz svojih redova jedan odbor koji je imao zadatak da razmotri sve njihove zahtjeve i da ostvaruje kontakt sa socijalistima.¹⁰¹⁾

Odbijajući da učestvuju u Narodnoj vladi za BiH, socijalisti su, s druge strane, tražili da budu konsultovani o raznim pitanjima o kojima se raspravljalo, a u prvom redu o »radničko-sirotinjskim«. Iako je vodstvo SDSBiH odbilo da primi u vladi dužnost povjerenika za socijalnu skrb, ono je istovremeno tražilo da taj položaj ne može zauzeti niko ko ne uživa povjerenje njihove stranke. Čak je bilo mišljenja u vodstvu ove stranke da taj položaj ne treba ni popunjavati. Oni su tražili da i kotarski odbori narodnih vijeća zauzmu sličan stav prema mjesnim odborima SDSBiH kao što je to učinio Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH.¹⁰²⁾

Iako je u Glavnom odboru Narodnog vijeća za BiH bilo pojedinačnih različitih mišljenja o stavu i zahtjevima socijalista (jedni su isticali da oni žele da igraju veću ulogu nego što im stvarno pripada, da precjenjuju svoj značaj i uticaj u društvu i sl.), ipak je u većini preovladalo mišljenje da sa socijalistima treba obezbijediti saradnju i ne zaoštravati odnose. S njima treba pregovarati, održavati stalnu vezu, činiti im izvjesne koncesije i na taj način osigurati »klasni mir«. Članovi Glavnog odbora nisu krili da ih prilike nagne da prema socijalistima zauzimaju takav stav.¹⁰³⁾

Odbor koji je Narodno vijeće izabralo da bude veza sa socijalistima nekoliko puta se sastajao sa predstavnicima SDSBiH. Na jednom takvom sastanku socijalisti su kritikovali način na koji je osnovan Ured za zapošljavanje radnika i prigovarali što to nije bilo prepušteno radnicima odnosno njihovoj sindikalnoj organizaciji. Vlasti ne treba da se plaše, tvrdili su socijalisti, da će ta institucija biti korištena za političke ciljeve. To se nije desilo ni sa bolesničkim blagajnama, jer u njihovom radu nije dolazio do izražaja partijsko-politički interes. Socijalisti su takođe tražili da se uklone neki rukovodioci u rudniku Kreka (Bauer i Mihalić), jer su kompromitovani svojim dotadašnjim radom, ali su predstavnici vladinog odbora odgovorili da o smjenjivanju službenika odlučuje Narodna vlada. Sa svoje strane predstavnici vladinog odbora tražili su da radničke — U pregovorima sa socijalistima bili su sljedeći članovi Glavnog odbora i Narodne vlade: Danilo Dimović, dr Luka Čabrajić i dr Zečević.

¹⁰¹⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XI sjednice* od 8. 11. 1918, s. 170—171.

¹⁰²⁾ *Glas slobode*, br. 91/VIII od 20. 11. 1918.

¹⁰³⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice* od 14. 11. 1918, s. 198—200.

organizacije utiču na intenzivniji rad i proizvodnju u rudnicima gdje vlada manjak radne snage.¹⁰⁴⁾

U toku pregovora između predstavnika vlade i SDSBiH predstavnici Stranke formulisali su i neke izrazito političke zahtjeve. U prvom redu to je zahtjev da i žene dobiju pravo glasa i da prilikom izbora za Konstituantu treba primijeniti proporcionalni sistem izbora. Predstavnici SDSBiH na ove čisto političke zahtjeve nisu dobili odgovor od članova vladinog odbora. U Glavnom odboru Narodnog vijeća o tim zahtjevima socijalista bila su podijeljena mišljenja. Neki su bili za uspostavljanje proporcionalnog sistema izbora (M. Spaho, D. Dimović), a pojedini su bili da se ženama omogući izbornopravo (J. Sunarić). U cjelini, prevladalo je mišljenje da se zahtjevi socijalista tiču zemlje kao cjeline i Glavni odbor ne može biti kompetentan da u tom pogledu daje bilo kakva obećanja.¹⁰⁵⁾

Uz sva nastojanja Glavnog odbora Narodnog vijeća i Narodne vlade za BiH da putem dogovora sa vođstvom SDSBiH utiču na pojave i procese u radničkom pokretu oni u tome ipak, nisu potpuno uspjeli. Radnički pokret u cjelini i u danima prevrata imao je svoju dinamiku razvoja koju je teško bilo usmjeravati vladinim propisima i naredbama. Iako su, na primjer, u to vrijeme Glavni odbor NV i Narodna vlada kategorično bili protiv uvođenja osmočasovnog radnog vremena, ipak se desilo da je ono bilo uvedeno u rudniku Krelka i to uz podršku tamošnjeg Mjesnog odbora Narodnog vijeća. Mjesni odbor je tu odluku proslijedio Narodnoj vladi i dogodilo se da i vlada nije bila protiv toga. Glavni odbor Narodnog vijeća smatrao je da bi uvođenje osmočasovnog radnog dana zemlju »financijski upro-pastilo«.¹⁰⁶⁾ Ima i drugih dokaza kako najviše vlasti u ovo vrijeme nisu bile u stanju da kontrolišu i usmjeravaju rad narodnih vijeća u unutrašnjosti. Bilo je slučajeva da su pojedini kotarski odbori narodnog vijeća donosila odluku koliko pojedina preduzeća treba da plaćaju radnike. U Bos. Brodu tamošnji Mjesni odbor Narodnog vijeća dekretirao je doplatke. Ovakve pojave vlasti u Sarajevu su objašnjavale kao »boljševizaciju«.¹⁰⁷⁾ Ovi primjeri na svoj način svjedoče da se prevrat nije svugdje shvatao kao prosta smjena jedne vlasti drugom i da se zapretno duboko u težnjama naroda izražavala potreba za dubljim društveno-ekonomskim promjenama.

Odbijanjem da učestvuju u vladi Narodnog vijeća i zauzimajući općenito jednu nezavisnu poziciju prema uspostavljenom režimu vlasti u danima prevrata, socijalisti su sebi stvorili prostor za kritičku ocjenu tadašnje politike. Oni i same organe vlasti u formi narodnih vijeća ocjenjuju kao oblik diktature buržoazije a ne kao par-

¹⁰⁴⁾ *Glas slobode*, br. 91. od 20. novembra 1918.

¹⁰⁵⁾ To se, takođe, odnosilo i na agrarno pitanje koje su socijalisti pokrenuli u toku pregovora sa predstavnicima Narodnog vijeća i Narodne vlade. I to pitanje kao i pitanje državnih privilegija stranim kapitalističkim firmama ostavljeno je, prema navodima vladinih predstavnika, Konstituenti da ga ona rješava.

¹⁰⁶⁾ H. Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice* od 18. 11. 1918, s. 220—221.

¹⁰⁷⁾ Isto.

lamentarna i demokratska tijela. Oni smatraju da dalje održavanje narodnih vijeća postaje nemoguće i traže uspostavljanje parlamentarnog sistema vlasti koji svakoj političkoj grupaciji daje šansu da iznosi i vodi borbu za svoja stanovišta. Kritikujući način kako je obrazovana Narodna vlada za BiH, jer je to učinjeno u stilu pogodbe i dogovora između pojedinih političkih grupacija, socijalisti kao da su precijenili značaj stvaranja jedinstvenog jugoslovenskog parlamenta i kao da previdaju da se život u jednom buržoaskom parlamentu uglavnom zasniva na stranačkim kalkulacijama i pogađanjima. Posebno oštro socijalisti BiH okomili su se na dalje postojanje pokrajinskih vlada i sabora. Smatrali su da njihovo održavanje podstiče separatističke tendence i jugoslovensku buržoaziju su optuživali kao krivca što sporo teče proces centralizacije vlasti koja treba da se koncentriše u jedinstvenom jugoslovenskom parlamentu. Time su socijalisti sa svoje strane indirektno podržavali one snage u zemlji koje su ubrzavale proces uspostavljanja centralističkog sistema vlasti u Kraljevstvu SHS. Bosanskohercegovački socijalisti kritikovali su način na koji se konstituisalo Državno vijeće kao Privremeno predstavništvo zemlje koje je, u stvari, kooptirani organ a ne privremeni parlament, ali su, ipak, prihvatili da učestvuju u njegovom radu. Takođe, oni su prihvatili da učestvuju u lokalnim organima vlasti i zato su tražili raspuštanje dotadašnjih gradskih općina, iako su se i njihovi organi konstituisali po sistemu kooptiranja i po konfesionalnom ključu. U odboru sarajevske općine socijalisti su bili zastupljeni sa 9 svojih predstavnika i svoju ulogu u njemu shvatili su kao priliku i mogućnost da unutar njega vode borbu za interese radnika i sirotinje i da se založe da se općinski odbori ubuduće obrazuju putem izbora a ne sistemom kooptiranja.¹⁰⁸⁾

..

U toku postojanja Narodnog vijeća za BiH i Narodne vlade za BiH njihova uloga kao samostalnih tijela dolazila je do značajnog izraza. U mnogim pitanjima oni su istupali samostalno i donosili su zakone, uredbe, rješenja i druge odluke. Preko svojih predstavnika Narodno vijeće za BiH ostvarivalo je vezu sa Središnjim odborom Narodnog vijeća u Zagrebu, ali taj odnos nije bio subordinirajući.^{108a)} Okolnosti stvorene nakon prevrata tražile su u mnogim pitanjima brzu i efikasnu akciju i to je išlo na ruku najvišim privremenim organima vlasti u BiH da djeluju brzo i najčešće samostalno. Dva su događaja presudno uticala da se postepeno počela smanjivati kompetencija najviših privremenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini i to: proklamovanje ujedinjenja jugoslovenskih zemalja u jedin-

¹⁰⁸⁾ *Glas slobode*, br. 99/VIII od 18. 12. 1918, br. 93/VIII od 28. 11. 1918, br. 100/VIII od 21. 11. 1918, i br. 88/VIII od 9. 11. 1918.

^{108a)} I uzajamni odnosi i saradnja između Predsjedništva Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i Glavnog odbora NV i Narodne vlade u Sarajevu nisu bili stalni niti dobro razvijeni. To je izgleda više smetalo Predsjedništvu NV

stvenu državu 1. decembra 1918. godine i obrazovanje prve Zajedničke vlade Kraljevstva SHS 20. decembra 1918. Kako je već ranije istaknuto, aktima od 1. decembra 1918. godine Narodnom vijeću SHS ostale su od tada samo administrativne funkcije koje je imalo da vrši do stvaranja Zajedničke vlade koju je trebalo obrazovati u sporazumu sa srpskom vladom. Obrazovanjem prve Zajedničke vlade 20. decembra 1918. godine radikalno su ograničene kompetencije pokrajinskih vlada pa i Narodne vlade za BiH, a od tada prestala je i funkcija Narodnog vijeća SHS kao administrativnog tijela. To je ministar Sv. Pribičević u dopisu predsjedniku Narodne vlade za BiH. A. Šoli 26. dec. na sljedeći način rezimirao: pošto prestaje funkcija Narodnog vijeća njegovi članovi mogu se smatrati članovima Državnog vijeća; sve mjesne organizacije narodnog vijeća treba raspustiti a administrativnu vlast prepustiti upravnim organima; pošto u isključivu nadležnost vlade u Beogradu spadaju resori spoljnih poslova, rata i pomorstva, državnih financija, željeznica, pošta, brzozavi i telefoni, resori za ishranu i obnovu zemlje, trgovina, obrt i industrija, zatim socijalna politika i ad hoc obrazovani resor za Konstituantu i izjednačavanje zakona, pokrajinskim vladama se na taj način sužavaju kompetencije i oduzima obilježje samostalnosti. I povjereništva koja su zadržana (u Narodnoj vladi za BiH od ukupno 10 ostala su samo 4) stavljena su u potčinjen odnos Zajedničkoj vladi u Beogradu.¹⁰⁹) Na taj način režim koji se uspostavlja u Kraljevstvu SHS bio je centralistički i išao je na likvidaciju onih prava koja su do tada imala Narodna vijeća i Narodna vlada za BiH.

Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH i Narodna vlada za BiH sa svoje strane mirno su dočekali odluke prve vlade Kraljevstva SHS, mada je bilo iluzija kod pojedinih članova Narodnog vijeća da će se sačuvati određena autonomna prava pokrajinskih vlada. Gajila se, takođe, iluzija o ulozi Državnog vijeća kao »demokratskog parlamenta«. Smatralo se da će ono imati presudnu ulogu u formiranju i obaranju vlada. Svoje mirenje sa tokom stvari koje su se tada dešavale Narodna vlada za BiH izrazila je jednim svojim komi-

SHS u Zagrebu pa se ono obratilo Narodnoj vladi u Sarajevu 13. 11. 1918, s prijedlogom da bi kao i sve pokrajine bivše Austro-Ugarske i Bosna i Hercegovina trebalo da uputi svog povjerenika u Predsjedništvo NV SHS u Zagrebu kao člana vlade koji bi onda bio veza između vlade u BiH i Predsjedništva NV u Zagrebu. Smatralo se da bi time bilj izbjegnuti nesporazumi kao što je bio onaj sa generalom Sarkotićem koga je Narodno vijeće u Sarajevu pustilo da slobodno napusti BiH a u Zagrebu je isti bio uhapšen i s tim u vezi upućen prijedlog Narodnom vijeću u Sarajevu da se isti tamo vrati ili da se poduzmu neki drugi koraci protiv njega. Poznato je da je Glavni odbor NV u Sarajevu odbio prijedlog iz Zagreba da Sarkotić bude vraćen u Sarajevo i da se tu protiv njega pokrene postupak. Glavni odbor Narodnog vijeća u Sarajevu predložio je kao svog povjerenika u Predsjedništvu NV SHS u Zagrebu dr Vladimira Čorovića, već tada istaknutog historičara koji je u banjalučkom procesu u toku rata bio osuđen na 8 godina zatvora da bi 1917. godine bio amnestiran. — Kapidžić, *Zapisnik XIII sjednice Glav. odbora NV za BiH* od 18. 11. 1918, s. 213, bilješka 102.

¹⁰⁹) ABHF Nar. vl. prez. br. 14388/1918, od 26. 12. 1918. Up. H. Kapidžić, *Zapisnik XXII sjednice* od 30. XII 1918, s. 320, bilj. 219.

nikeom od 28. decembra 1918. godine, kojim je upoznala javnost da je prestala funkcija Narodnog vijeća SHS, da su raspušteni kotarski i mjesni odbori narodnog vijeća i da sva egzekutivna vlast prelazi na redovne upravne vlasti.¹¹⁰⁾

Narodna vlada za BiH pobrinula se da se sprovedu odluke Zajedničke vlade u Beogradu. U unutrašnjosti su kotarski uredi preuzeli na sebe brigu da se izvrši likvidacija odbora narodnog vijeća. Odbori narodnog vijeća bili su dužni da im predaju imovinu i arhivu a novčanu gotovinu najbližoj banci.¹¹¹⁾ Ovaj posao tekao je bez većih teškoća i komplikacija. Samo su se odbori narodnog vijeća u pojedinim mjestima odupirali ovim mjerama, jer se kod njihovih članova stvorilo uvjerenje da su se oni afirmisali kao pravi organi vlasti i da su kao takvi doprinijeli konsolidaciji prilika u zemlji. Otpor se, prema tome, pojavio tamo gdje su odbori bili učvršćeni kao organi vlasti. Oni nisu bili spremni da vlast predaju organima uprave, koje su inače prikazivali kao predstavnike starog režima. Pojedini odbori narodnog vijeća tražili su da se, prije njihove likvidacije, izvrši temeljita personalna promjena u organima uprave, a bilo je i takvih zahtjeva da se na području gdje je rasturen odbor narodnog vijeća uspostavi »srpska uprava«.¹¹²⁾

Vlasti su bile rješene da bez ikakvog kolebanja likvidiraju sve preostale odbore narodnog vijeća. U pojedinim slučajevima one su i ranije, a i sada, izvršile personalne izmjene u organima uprave, a u pojedinim slučajevima došlo je i do smjene kotarskih predstojnika novim ljudima. Sve je to ipak bilo bez većeg značaja jer radikalnija izmjena postojećeg aparata vlasti, naslijeđenog iz austrougarskog perioda uprave, još nije dolazila u obzir, pošto su intencije bile da se smjena vlasti izvrši mirno, dok s druge strane stari aparat još nije bilo moguće popuniti novim ljudima jer ih jednostavno nije bilo. Pojedini odbori narodnog vijeća istrajavali su u svom otporu i nekoliko mjeseci pošto je donesena odluka u Beogradu o njihovoj likvidaciji i tek u martu 1919. godine prestao je sa radom i posljednji odbor narodnog vijeća u Travniku.¹¹³⁾

**

Narodno vijeće kao oblik vlasti nastao u prelaznom periodu dobilo je privremen karakter. Ono je izvršilo svoju ulogu na taj način što je pripremlilo uslove za mirnu predaju vlasti od starih austrougarskih organa novim koji su trebali biti uspostavljeni u Kraljevstvu SHS. Zato odbori narodnog vijeća nisu bili revolucionarni organi vlasti. Pokazalo se da je bio obostrani interes i pred-

¹¹⁰⁾ ABHF Nar. vl. prez. br. 14417/1918. od 28. 12. 1918. — Up. H. Kapidžić, *Zapisnik XXI sjed. Glav odbora NV za BiH* od 23. 12. 1918, s. 314. bilješ. 216.

¹¹¹⁾ Kao napomena 109; ABHF Nar. vlada, prez. br. 407/1919. — Up. K. Isović, n. r. s. 33.

¹¹²⁾ ABHF Nar. vl. prez. 66/1919. Up. K. Isović n. r. s. 35.

¹¹³⁾ K Isović, n. r. s. 38.

stavnika stare vlasti koja je odlazila a i onih koji su je smjenjivali da se prevrat izvrši mirno i time izbjegnemo sukobi koji su u tadašnjoj revolucionarnoj situaciji nakon završenog rata mogli biti podsticaj za dublje društvene poremećaje čije bi se posljedice teško mogle sagledati. Revolucionarna atmosfera u zemlji i pobjeda revolucije u samom susjedstvu u Mađarskoj bila su dobra pouka i opomena za njihov takav međusobni odnos u danima prevrata.

Narodna vijeća nisu se konstituisala na demokratski način. Inicijativu u njihovom formiranju imale su uticajnije grupe građana različite političke orijentacije koje su ocijenile da u tim danima treba prevazići raniju partijsko-političku svadu i podijeljenost i naći se na zajedničkom zadatku odbrane građanskog poretka i buržoaskog društvenog sistema. Na sastav organa privremene vlasti uticao je nacionalno-konfesionalni momenat. Vodilo se računa da u odborima budu uticajniji ljudi iz građanskih krugova bilo kao ugledni privrednici ili predstavnici vjerskih organizacija. U Narodnom vijeću za BiH i Narodnoj vladi za BiH našli su se predstavnici gotovo svih dotadašnjih građanskih političkih grupa i stranaka: Hrvatske narodne zajednice, srpskih političkih grupa okupljenih ranije oko listova »Srpska riječ«, »Narod«, zatim politička grupa »Istina«, ranije Kočićeve grupe iz Bosanskog sabora i Muslimanske napredne stranke. U pogledu na brojnu zastupljenost, kako u najvišim tako i nižim novonastalim organima vlasti, Srbi su preovladivali. Od ukupno 25 članova Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu 13 su Srbi, 7 Hrvati a 5 Muslimani. Sličan nacionalni odnos je vladao i u Narodnoj vladi, jer od 12 članova Vlade bilo je 7 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman. Ovakav nacionalno-konfesionalni odnos bio je karakterističan uopće u pogledu sastava i odbora narodnih vijeća na području sreza i mjesnih odbora. To je izazivalo nezadovoljstvo i proteste. Međutim, kada je riječ o radu Narodnog vijeća BiH i Narodne vlade za BiH takav nacionalni sastav ovih najviših organa prihvatao se, izgleda, kao politička realnost jer nema podataka da su među njegovim članovima izbijali sukobi na toj osnovi.¹¹⁴⁾ U stvari, može se konstatovati dosta sporazuman rad njegovih članova. To se odnosi kako na Glavni odbor NV tako isto i na rad Narodne vlade za BiH. U kritičnim danima prelaznog perioda nosioci građanske politike u Bosni i Hercegovini bili su upućeni jedni na druge u zajedničkom poslu da konsoliduju jedan društveni poredak koji je odgovarao njihovom socijalnom statusu i ideološkim shvatanjima. Puna njihova solidarnost posebno se manifestovala u odnosu prema socijalistima i radničkom pokretu na što ih je upozorio general Sarkotić kada je predavao vlast kao najveću opasnost za postojeći društveni sistem.

¹¹⁴⁾ Dr Purivatra u svojoj monografiji o JMO skreće pažnju na određena reagovanja u muslimanskim krugovima na neravnopravno učešće Muslimana u tadašnjim najvišim privremenim organima vlasti. Isto s. 24 i 25.

ZUSAMMENFASSUNG

DER VOLKSRAT DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN FÜR BOSNIEN UND DIE HERZEGOWINA UND SEIN WIRKEN NACH DEM ZUSAMMENBRUCH ÖSTERREICH-UNGARNS (NOV.-DEZ. 1918)

Volksräte, als Art von Herrschaftsform, wurden unmittelbar nach Ende des 2. Weltkrieges in allen jugoslawischen Ländern gebildet, die unter der Verwaltung der ehemaligen österreichisch-ungarischen Monarchie gestanden hatten. Sie fungierten als provisorische Regierungsorgane, die vom Volkstrat der SHS (der Serben, Kroaten und Slowenen) als höchstem Organ, mit Sitz in Zagreb, vereint wurden. In dieser Übergangsperiode war in Bosnien und der Herzegowina als höchstes Organ der provisorischen Obrigkeit der Hauptausschuß des Volksrates der SHS für Bosnien und die Herzegowina tätig und als sein ausführendes Organ die Volksregierung der SHS für Bosnien und die Herzegowina. Obgleich der Hauptausschuß der Volksregierung der SHS für Bosnien und die Herzegowina und seine Regierung dem Volkstrat der SHS in Zagreb formal verantwortlich war, versahen diese beiden höchsten Organe der provisorischen Herrschaft in Bosnien und der Herzegowina ihre Ämter ziemlich autonom und erbrachten die Entscheidungen zu allen wichtigen Fragen selbständig.

Während ihrer kurzen Amtsperiode erfüllten die Volksräte erfolgreich ihre wichtigste Aufgabe, die darin bestand, die Vorbedingungen für eine friedliche Machtübergabe von den österreichisch-ungarischen Regierungsorganen auf die neuen, die im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) zu bilden waren, zu schaffen. Die Volksräte wirkten daher nicht als revolutionäre Organe der Macht. Ziel sowohl der alten, scheidenden als auch der neuen, ihnen folgenden Organe war es, den Umsturz friedlich durchzuführen und Auseinandersetzungen zu vermeiden, die bei der damaligen revolutionären Situation in Europa auch in unserem Land Anstoß zu tieferen gesellschaftspolitischen Störungen mit unabsehbaren Folgen hätten sein können.

Die Volksräte hatten sich nicht als demokratische Machtorgane konstituiert. Die Initiative zu ihrer Gründung ging von einflußreichen Bürgergruppen verschiedenster politischer Orientierung aus, die in jenen Tagen dafür waren, frühere parteipolitische Streitigkeiten und Meinungsverschiedenheiten zu überwinden und gemeinsam für die Verteidigung der bürgerlichen Ordnung und des bürgerlichen Gesellschaftssystems einzutreten. Auf die Zusammensetzung der Ausschüsse der Volksräte war das nationale — konfessionelle Moment von Einfluß. Man achtete darauf, daß in den Ausschüssen einflußreiche Leute bürgerlicher Kreise und Repräsentanten religiöser Organisationen vertreten waren.

Im Volkstrat der SHS für Bosnien und die Herzegowina und in der Volksregierung für Bosnien und Herzegowina fanden sich Vertreter fast aller damaligen politischen Parteien und Gruppen zusammen. Die Serben waren in diesen Organen zahlenmäßig am stärksten vertreten. Dieselbe Situation bestand bei der Zusammensetzung der Ausschüsse

der Volksräte auf Bezirks — und Ortsbasis. Man akzeptierte das damals als politische Realität, da bei der Arbeit des Hauptausschusses des Volksrates für Bosnien und die Herzegowina und auch bei der Volksregierung keine ernsthaften Mißverständnisse zwischen den Mitgliedern auf dieser Basis zu verzeichnen waren.

In den kritischen Tagen der Übergangsperiode waren die Träger der bürgerlichen Politik in Bosnien und Herzegowina auf eine Zusammenarbeit miteinander angewiesen, die auf die Festigung der ihrem sozialen Status und ideologischem Verständnis entsprechenden gesellschaftlichen Ordnung ausgerichtet war.

Die Ablösung der provisorischen Machtorgane der Volksräte und die Bildung der ersten gemeinsamen Regierung der Serben, Kroaten und Slowenen mit ständigen Regierungsorganen verlief überwiegend ruhig, im Gegensatz zu Kroatien, wo sich Widerstand in verschiedenen Formen manifestierte.

Dr Rade Petrović

POČECI SARADNJE JEVĐEVIĆA I BIRČANINA SA
TALIJANSKIM OKUPATOROM 1941. GODINE
(Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941)

Općenito o saradnji i vezama Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorskim vlastima ima dosta podataka. Neka razdoblja su dobro osvijetljena, ali kada je riječ o 1941. godini onda to još uvijek nije dovoljno. Većina podataka koji su do sada pristupačni odnosi se na godinu 1942. i vrijeme poslije toga, dok je ovaj rani period, od kada stvarno datiraju počeci saradnje, još uvijek nejasan. Određena ispitivanja koja sam vršio u talijanskim arhivima i pronađeni arhivski materijal daju osnova da se danas nešto više kaže o tome. To je glavni zadatak ovoga rada.

Široka lepeza četničko-talijanskih veza ima početke u onom dijelu našeg obalnog pojasa koje su Talijani okupirali ili anektirali 1941. godine. U ta područja sklanjali su se brojni Srbi, pa i Jevreji, tražeći zaštitu od ustaškog terora. Poznato je da je u Splitu već u ljeto 1941. godine, kada se Split nalazio i pod talijanskom vlašću, bio obrazovan jedan odbor, kojeg jedni nazivaju Splitski odbor a drugi Srpski odbor, sastavljen od nekih istaknutih Srba bivših narodnih poslanika, senatora, ministara ili općenito »nacionalnih radnika«, koji su smatrali da im je zadatak, da uz pomoć talijanskog okupatora zaštite od ustaških progona srpsko stanovništvo u Lici, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Kao članovi odbora spominju se dr Niko Novaković Longo, bivši ministar i senator, Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik, Ilija Trifunović Birčanin, bivši predsjednik Narodne odbrane, Rađmilo Grđić, novinar, prota Urukalo itd.¹⁾ Uz

¹⁾ Više autora to spominje, a posebno: Slobodan Šakota, *Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred*, Vojnoistorijski glasnik (VIG), Beograd 1954, broj 5, str. 10—11; Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine*, Istorija XX veka, Beograd 1962, IV, str. 30—31; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, str. 243; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb — Beograd 1979, str. 86, navodi da je duhovni vođa Splitskog odbora bio Ilija Trifunović Birčanin još prije nego što se povezao sa Dražom Mihailovićem. Više pojedinosti donosi Branko Latas, *Djelatnost četničkog centra u Splitu 1941—1943. godine*, Split u NOB i Socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, str. 1045—1063, ali je ipak težište na vremenu poslije 1941. godine.

ovu splitsku inicijativu, da je tako nazovemo, istorija je zabilježila i jednu drugu koja je potekla iz Boke Kotorske a vezana je za ime dr Novice Kraljevića, rodom iz trebinjskog kraja. On je, djelujući sa istih pozicija, prebjegao iz Trebinja u Herceg Novi i tražio talijansku okupaciju Hercegovine.²⁾ No, kada je riječ o Splitskom odboru, iz svega što je do danas poznato proizlazi da je prve korake na stvaranju veza sa talijanskim vojnim vlastima i određene sara-

²⁾ O toj akciji dr Novice Kraljevića pisalo je nekoliko autora, kao S. Šakota, n. d., str. 9; Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanaku 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969, broj 17, str. 133; Mina Kovačević, *Libera, via, via...* Zagreb 1980, str. 43. Ona navodi da su se i neki komunisti sklanjali u Herceg Novi koji je bio pod talijanskom vlašću.

N. Kraljević je 19. avgusta 1941. godine uputio predstavku Franku Skazelatiju (Franco Scasellati), prefektu talijanske provincije Kotor, iz koje se vidi da mu je već i ranije sa delegacijom izbjeglica iz Hercegovine predao memorandum kojim se moli vlada Kraljevine Italije »da okupira Hercegovinu«. Kraljević je to i lično više puta tražio od i preko Skazelatija. Ali, pošto je tada saznao da Skazelati ide u Rim, Kraljević je odustao od rada na slanju jedne delegacije u Zadar — guverneru Dalmacije Bastijaniju. Umjesto toga on je zamolio Skazelatija da želju hercegovačkih izbjeglica ponovi Musoliniju ali »ne samo kao želju izbjeglica iz Hercegovine, nego i kao želje izbjeglica iz Hercegovine i svih srpskih zemalja«. U toj predavci se, također, traži da Italija intervenira i stvori red u Hrvatskoj državi, ili bar u jednom njezinom dijelu. »Prije svega prilike u Hercegovini i u Dubrovniku (ovo dvoje čini cjelinu) iziskuje neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju (najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica)«.

N. Kraljević je 26. avgusta preko Skazelatija, koji se tada nalazio u Rimu, uputio Musoliniju pozdravni brzojav kojim pozdravlja talijansku okupaciju Hercegovine »uvjeren da će prestati nečuvena ubijanja, koja istorija svijeta još nije zabilježila i da se ovom akcijom italijanske vojske obnavljala stara saradnja Srba i Italijana, koja je u prošlosti dala dobrih rezultata za oba naroda«. A 31. avgusta iste godine Kraljević moli Papu Pija XII da se založi za pravoslavce.

Sve ove akcije i inicijative N. Kraljevića još uvijek nijesu dovoljno istražene. Proučavanje talijanske izvorne građe pokazuje se neophodnim. Inače, Kraljević je rođen u selu Cicini kod Huma, u općini Trebinje, negdje u prvoj dekadi ovoga stoljeća. Poslije školovanja u rodnom kraju, učio je u Reljevu (?) kod Sarajeva, te u Beču, gdje je završio Filozofski fakultet i Parizu, gdje je doktorirao pravo. Godine 1939. objavio je u Parizu, na francuskom jeziku, opsežnu knjigu (330 stranica) pod naslovom: *La portée théorique du glissement du Droit vers la Sociologie. La doctrine juridique au point de vue de la Connaissance et de la Sociologie*, Librairie du Recueil Sirey (Société anonyme), Pariz 1939. (Teorijski značaj pomjeranja prava ka sociologiji. Pravna doktrina posmatrana sa gledišta spoznaje i sociologije). Jedno vrijeme prije drugog rata bio je nastavnik na Pravnom fakultetu u Subotici. Zemljaci ga se sjećaju kao veoma obrazovanog čovjeka. Ivo Rojnica- ustaški stožernik za Veliku župu Dubravu (do kraja jula 1941) i poznati ustaša u Dubrovniku, inače rodom iz Ciste kod Imotskog, pišući o talijansko-četničkoj saradnji, spominje i N. Kraljevića navodno kao čovjeka koji je bio protiv te saradnje kao i neki drugi. Rojnica veli: »tako je mislio još jedan pametan čovjek dr Novica Kraljević, sveučilišni profesor iz Beograda, rođen u Herceg

dnje uglavljivao dr Niko Novaković. To izričito bilježi, i to samo na jednom mjestu, i najnovija talijanska vojna literatura. Prema navodima iznesenim u citiranom djelu, u rano popodne 29. avgusta 1941. godine sastali su se general Furio Monticeli (Furio Monticelli), komandant divizije »Sassari« iz sastava VI armijskog korpusa kojim je komandovao general Renco Dalmaco (Renzo Dalmazzo), koji je ulazio u sastav Druge talijanske armije, general De Blazio (De Blasio), u to vrijeme načelnik štaba Druge talijanske armije, pukovnik Umberto Salvatores, komandant vojnog područja Gračac i potpukovnik Luci (Luzi) iz Obavještajnog odjeljenja Druge armije. Oni su se u Kistanju sastali sa dr Nikom Novakovićem, kojem su »srpske vođe povjerile svu vlast«. Na tom sastanku, kako navodi talijanski autor, general De Blazio, postupajući po direktivama koje mu je dao general Vitorio Ambrosio (Vittorio Ambrosio), u to vrijeme komandant Druge talijanske armije, izložio je osnove na kojima bi trebalo da se napravi željeni sporazum. Iako je dr Novaković a pri-

Novom. Njega su Talijani zatvorili, ali i tražili kao cijenu slobode, da uđe u njihovu službu, kao Jevđević, Đuić i ostali, pa će osim slobodom biti nagrađen i materijalno; imat će, kako su to Srbi govorili, i »apanažu«. Uvijek je to odlučno odbijao. Jednog su ga dana odveli na sastanak, koji se je održavao u hotelu »Gradac« u Dubrovniku, gdje su ga Jevđević i društvo uz pomoć talijanskih časnika nagovarali, da uđe u njihovu službu, ali je i tom zgodom to odlučno odbio. Neposredno iza toga se je našao u Trebinju, gdje je imao sastanak s nekim pravoslavicima i tom je zgodom održao govor. Uzeo je u ruke talijansku i hrvatsku zastavu i pokazujući ih prisutnima reče: »Između Rima i Zagreba bliži nam je Zagreb. Radi toga protivim se borbi protiv Hrvatske Države. Tražimo mirno rješenje s Hrvatima, jer će u protivnom slučaju, na temelju talijanskog plana nestati i nas Srba i Hrvata, a to je upravo ono, za čim Talijani, idu«. Dr Novica Kraljević uočio je i prozreo talijansku igru. Na putu, kad se vraćao iz Trebinja u Dubrovnik, bio je ubijen radi održanog govora. Talijani i četnici osiguravali su put Trebinje — Dubrovnik«, I. Rojnica, Susreti i doživljaji 1938-1945, Minhen 1969, str. 120-121. Očito je da cio niz iznesenih činjenica obara Rojničine tvrdnje, što govori o karakteru i nivou ovih sjećanja općenito. U jednom izvještaju karabinjerskog kapetana Cesare Paolucci iz sastava XV bataljona karabinjera (Vojna pošta 39, broj 3/92 tajnog protokola od 23. juna 1942) upućenog višim komandama, vidi se da je prof. Novica Kraljević »povratnik iz tvrđave Mamula gdje je bio interniran od 2. maja ove godine po nalogu VI armijskog korpusa« prije tri dana sreo na Cetinju crnogorske generale nacionaliste Krsta Popovića i Blaža Đukanovića koji su mu rekli da će oko tri hiljade naoružanih komunisti preći uskoro u Hercegovinu u zonu Gacka. Dva generala su izrazila želju da predu granicu da bi potukli te partizanske jedinice prije nego što se one ujedine sa onim iz Bosne i postanu opasni. Za ovo su se oni obratili Pirciju Biroliju, ali ih je on uputio da uspostave kontakt sa komandom u Dubrovniku u čiju jurisdikciju ulazi i zona Gacko. Postoje u ovom izvještaju i drugi zanimljivi podaci o situaciji u Crnoj Gori i Hercegovini, a spominju se Rađe i Dragica Pravica (Vojno-istorijski institut Beograd, Talijanska arhiva, kutija 421, fasc. 2, dok. 6). A iz jedne oštećene zabilješke, po svemu sudeći dr Buća, velikog župana Velike župe Dubrava vidi se sljedeće: »Dr Kraljević na Humu? Jevđević bio tri dana interniran sa Trifunovićem u Šeherezadi (vila u Dubrovniku — prim. RP.). Dr Kraljević bio na Mamuli pa kapitulirao? Jevđević 18. VIII bio u Trebinju s poručnikom Srbijancem i vratio se 19. VIII u Dubrovnik u autu« (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb, fond Velika župa Dubrava, K, 223, 1942. godina).

ori bio za sporazum, on je ipak tada sebi rezervirao pravo da definitivno odgovori na ponuđene prijedloge tek pošto bude razgovarao sa vođama ustanika. A 1. septembra 1941. godine vođe ustanika sastali su se u Pađenima i izrazili svoju privrženost ugovoru. Tako su teški i delikatni pregovori — kako se navodi u izvoru — došli do završetka.³⁾ Međutim, u istoj publikaciji ništa se ne govori o Jevđeviću i Birčaninu, iako bi se to očekivalo, jer su i oni dosta rano, već u septembru i oktobru 1941. godine, imali najdirektnije kontakte sa talijanskim vojnim vlastima u Splitu, nudeći saradnju i tražeći da Talijani trajnije okupiraju Bosnu i Hercegovinu.

Postojeća specijalna literatura o četničkom pokretu, pa samim tim i o četničko-talijanskoj saradnji, donosi za ovaj rani period ponešto, ali ipak više kao podsticaj za dalja istraživanja nego trajnije rješenje. Kao razlog za to obično se navodi pomanjkanje pouzdanih izvora, što je sasvim tačno, pogotovo kada je riječ o onim talijanske provenijencije. Prateći užu problematiku istočne Bosne i Hercegovine u 1941. godini i naročito djelovanje Jevđevića i Birčanina u svemu tome, može se iz postojeće specijalne literature izvući sljedeće:

Jozo Tomašević, Amerikanac jugoslovenskog porijekla, predratni đak sarajevske Trgovačke akademije a danas profesor univerziteta u penziji, koji živi u Palo Altu u Kaliforniji, u dosad najkompletnijoj knjizi o četničkom pokretu⁴⁾ bilježi da je Birčanin između ap-

³⁾ *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941—1943)*, Narazione — Documenti, Roma, 1978, Izdanje Ministarstva odbrane Italije — Generalštab Italije — Istorijsko odjeljenje. Sredio potpukovnik prof. Salvatore Loi. Na str. 176. i 177. govori se o sastanku u Kistanju i Pađenima. Đ. Stanisavljević, n. d., str. 73, datira, pak to sa 25. avgustom 1941.

Među fotografijama na kraju knjige nalazi se i ona koja prikazuje dr Nika Novakovića koji stiže u Komandu Divizije »Sassari«, te legendom: »Niko Novaković, plenipotenziario dei Serbi della regione costiera e dinarica, raggiunge il comando della Divisione »Sassari« per offrire la cessazione della rivolta scatenata dai suoi conazionali contro gli ustascia, a patto che gli Italiani assumano tutti i poteri nella regione«.

Opravdano negativnu ocjenu ove italijanske knjige napisao je pukovnik Vojimir Kljaković, *Jedna loša i uvredljiva knjiga, Operacije talijanskih jedinica u Jugoslaviji 1941-1943*, VIG 3/1979, str. 185-203. Međutim, treba dodati da knjiga ipak donosi dosta korisnih podataka (ne ocjena), ponovno pokazujući koliko su malo poznati, u međunarodnim razmjerima, rezultati naše istoriografije, te kako iz toga nepoznavanja nastaje cio niz iskrivljenih, netačnih ili, pak, tendencioznih ocjena zbivanja u Jugoslaviji u toku drugog svjetskog rata. Značajan udio u formiranju takvih stavova ima i emigrantska literatura. Očito je da bismo mi sami prije svega morali da nešto učinimo da svijet upoznamo, naročito onaj zapadni, sa onim što se kod nas stvara. Po ko zna koji put evidentno je da treba prevoditi naša djela na velike svjetske jezike. To je jedan od najsigurnijih puteva. A do tada mi možemo pisati ocjene dok knjige, ipak, vrše svoju ponekad, kao i u ovom slučaju, nenaučnu funkciju.

⁴⁾ *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, str. 445. Naslov originala je *WAR and REVOLUTION in YUGOSLAVIA 1941-1945. THE CHETNIKS*, Stenford University Press 1975.

rila i oktobra 1941. godine proveo mnogo vremena u Crnoj Gori, a onda otišao u Split, što znači u onaj dio Dalmacije koji su okupirali Talijani.⁵⁾ A samozvani vojvoda Jevđević, član predratnih udruženja četnika i bivši narodni poslanik u Skupštini (Jugoslovenska nacionalna stranka), koji je saradivao s Birčaninom, zadržao je svoj uticaj među četnicima sve do kraja rata, iako ga nije imenovao Draža Mihailović.⁶⁾ Jevđević je umro u Rimu oktobra 1962.⁷⁾ Sa njima je, opet po Tomaševiću, najviše kontaktirao general Renco Dalmaco, komandant VI armijskog korpusa, jer su oba ta čovjeka bila naklonjena Talijanima, vjerujući da bi širenje talijanske okupacije na cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo najbolje ratno rješenje za srpsko stanovništvo te pokrajine. U Talijanima su oni tražili saveznika protiv ustaša i partizana.⁸⁾ Talijani su ih inače čvrsto držali, između ostalog i zato što je Birčanin u Splitu bio sa porodicom, dok su Jevđevićev brat i zaručnica bili internirani u Italiji. Birčanin, koji je bio slaba zdravlja, umro je u Splitu februara 1943. godine.⁹⁾ Nedavno preminuli profesor Beogradskog univerziteta, dr Joco Marjanović, koji je najveći dio svog naučnog vijeka posvetio proučavanju četništva, u knjizi *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knjiga prva, *Britanski štićenik*, Beograd 1979. godine, iznio je rezultate višegodišnjeg rada i studiranja četničkog pokreta. Marjanović je konzultirao svu relevantnu literaturu, našu i stranu, te brojne arhivske izvore. Na osnovu svega toga on, ipak nije mogao utvrditi zašto se Birčanin obreo u Splitu,¹⁰⁾ iako o Birčaninu i Jevđeviću donosi više pojedinosti, ali pretežno za vrijeme poslije 1941. godine. Njega je sasvim opravdano najviše zanimalo pitanje: od kada Jevđević i Birčanin, pa i neki drugi, saraduju sa Talijanima, pa i drugim okupatorima i kvislinzima, te, naročito, na čiju je to inicijativu rađeno, njihovu ili nekog drugog? Odgovor koji on daje nije, razumije se, konačan. Više je otvorio problem tih veza u 1941. godini i potrebu njihova izučavanja. Marjanović pretpostavlja da je krajem oktobra 1941. godine četničkim komandantima u drugim krajevima (van Srbije) bilo javljeno da mogu saradivati sa okupatorom i njegovim domaćim pomagačima. Dakle, sve je na nivou pretpostavki, te se zato ni ne daje — u nedostatku relevantnih izvora — odgovor čija je ideja bila saradnja četnika i okupatora« u interesu spasavanja srpskog naroda«. Naime, da li je ideja rođena u ravnogorskom štabu ili je ona došla na osnovu iskustava četnika iz pojedinih krajeva zemlje? »To je u nedostatku izvora teško reći, kaže Marjanović, iako je saradnja praksa, ne samo u Srbiji, nego i u drugim krajevima Jugoslavije već 1941. godine.«¹¹⁾ I dok za 1941. godinu Marjanović

5) Isto, str. 149.

6) Isto, str. 149.

7) Isto, str. 399.

8) Isto, str. 195.

9) Isto, str. 199.

10) J. Marjanović, n. d., str. 205. i na drugim mjestima. Veoma pozitivnu ocjenu ove knjige napisao je pukovnik Mišo Leković u VIG-u, broj 3/1979.

11) Isto, str. 193.

navodi malo konkretnih podataka, posebno kad je riječ o Jevđeviću i Birčaninu, za kasnije vrijeme ima toga neuporedivo više. Međutim, na bazi jednog pisma koje je Jevđević uputio majoru Zariji Ostojiću u drugoj polovini jula 1942. godine, Marjanović datira početak Jevđevićeve saradnje s Talijanima sa decembrom 1941. godine.¹²⁾

I u njemačkim i talijanskim dokumentima koje donosi Bogdan Krizman u djelu *Pavelić između Hitlera i Musolinija*,¹³⁾ ima podataka o Jevđeviću, ali samo za vrijeme poslije 1941. godine, dok o Birčaninu nema ništa.

Od literature koja s obzirom na karakter i dubinu istraživanja ima regionalno obilježje, jer se odnosi na istočnu Bosnu i Hercegovinu treba spomenuti više djela bilo da se radi o knjigama ili pak posebnim člancima. Idući kronološkim redom prvi se javio serijom članaka o NOP-u u Hercegovini Slobodan Šakota.¹⁴⁾ Kao prvoborac i učesnik u događajima na terenu istočne Hercegovine, a potom i u prilici da zaviri u brojna dokumenta koja direktno govore o tome, on je nešto šire pisao o konkretnim akcijama kako N. Kraljevića u Boki tako i Jevđevića i Birčanina u Splitu i Zadru. U pojedinostima ima nepreciznosti u datiranju i nekim formulacijama, ali osnovni tada izrečeni zaključak da su Jevđević i Birčanin igrali važnu ulogu u stvaranju četničkog pokreta u Hercegovini i njegovom stavljanju u službu talijanskom okupatoru stoji i danas.¹⁵⁾ Kasniji autori najvećim su dijelom preuzimali osnovne podatke i ocjene koje je dao S. Šakota. Dr Rasim Hurem u knjizi *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*,¹⁶⁾ čija je pojava izazvala živu raspravu, unosi nešto više svjetla u ovu problematiku, gledano šire, iako bez konkretiziranja. Spominjući grupu ljudi iz Splitskog odbora on navodi da je ova grupa »stupila u odnos saradnje sa italijanskim okupatorom«,¹⁷⁾ ne navodeći pobliže kada je to bilo i kako se manifestiralo. U opsežnom istoriografskom djelu *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*¹⁸⁾ dr Zdravko Antonić, među ostalim, piše da je D. Jevđević kao izaslanik Draže Mihailovića pri talijanskoj komandi u Mostaru otvorio put pregovorima majora Boška Todovića sa Talijanima. A to je bilo negdje sredinom jeseni 1941. go-

¹²⁾ Isto, str. 294. Tu stoji, pored ostalog: »Pre osam meseci« — piše i sledeće Jevđević u ovom izveštaju — »kada sam u ime četničkih organizacija prvi put tražio kontakt sa predstavnicima Italijanske vojske, (Znači da je to bilo već u decembru 1941! — J.M.) konstantovao sam...«

¹³⁾ Globus, Zagreb 1980.

¹⁴⁾ To su: *Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini*, VIG- 1/1954, str. 1-28; *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. godine*, VIG, 2/1954, str. 1-24; *Hercegovački narodnooslobodilački i partizanski odred*, VIG, 5/1954, str. 7-32, te Šakota zajedno s Radomirom Petkovićem, *Dejstva partizanskih jedinica u Hercegovini protiv okupatora i ustaša* (novembar 1941. — maj 1942), VIG, 3/1961, str. 89-110.

¹⁵⁾ S. Šakota, n. d., VIG, 5/1954, str. 11.

¹⁶⁾ Sarajevo 1972, str. 323. Puni naslov je: *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*

¹⁷⁾ Isto, str. 48.

¹⁸⁾ Beograd 1973, str. 531.

dine.¹⁹⁾ Osim toga, sve su indicije da su Talijani nagovarali poručnika Kamenka Jevtića, četničkog komandanta Višegrada, kao i neke druge četničke komandante, da umjesto Jezdimira Dangića dovedu na čelo četničkog pokreta u istočnoj Bosni D. Jevđevića. Međutim, Antonić piše da ova kombinacija nije uspjela, jer je u to vrijeme Dangić više odgovarao D. Mihailoviću i njemačkoj komandi u Beogradu.²⁰⁾ Treba dodati da su se i neki drugi autori uzgred osvrtni na ovu problematiku, posebno oko Jevđevića i drugih, ali uvijek načelno i na bazi onoga što su dali Šakota ili Stanisavljević. Pažljivo analizirajući sve što je navedeno dolazi se do zaključka da u cijelom nizu važnih pojedinosti (odakle i kako su Birčanin i Jevđević došli u Split, zašto su to uradili i sl.) postoje razlike u ocjenama ili, pak, u navođenju podataka. No, sve što je napisano očito je bilo podsticaj da se traga za odgovorom na postavljena ili nepostavljena, ali otvorena pitanja.

Iz svega proizlazi da su prvi mjeseci poslije okupacije, a za našu temu i vrijeme poslije reokupacije, (7. septembra 1941) bili najzanimljiviji i za dosadašnje istraživače, ali da su zbog nedostatka potrebnih izvora pojedini momenti ostali do danas nerazjašnjeni, iako su oni ključni za razumijevanje kako motiva saradnje, tako i za praćenje njenih kasnijih oblika. Stoga bi preostalo da se upravo to prikaže, na osnovu novih podataka, da bi se utvrdilo kako je otpočeo proces saradnje Jevđevića i Birčanina sa Talijanima na teritoriju istočne Bosne i Hercegovine.

Po suštini problematike na ovo se nadovezuju i pitanje generala fašističke milicije Alesandra Lusane (Alessandro Lusana) i njegova ocjena situacije u istočnoj Bosni i Hercegovini tokom 1941. godine, pošto je Lusana u literaturi i izvorima označen kao glavni talijanski čovjek koji je radio na organiziranju četništva u tim predjelima i njegovom vezivanju za talijanske vojne i političke ciljeve. O tome će u daljem izlaganju biti više riječi.

I

Kuda i kako je Jevđević²¹⁾ došao u Split ne može se precizno reći. On je, po svemu sudeći, idući iz Bosne prebjegao na talijansko okupaciono područje u Boki. Navodi se da je bio u Budvi, te da je

¹⁹⁾ Isto, str. 468, te J. Marjanović, n. d., str. 239. za kasnije razoblje.

²⁰⁾ Antonić, n. d., str. 465.

²¹⁾ Dobroslav Jevđević (Prača kod Rogatice 1895 — Rim 1962) političar i publicista, a u toku drugog svjetskog rata istaknuti četnik. Poznatí predstavnik konzervativnih i nacionalističkih velikosrpskih krugova u predratnoj Jugoslaviji. Bio jedan od rukovodilaca ORJUN-e u Vojvodini, urednik »Vidovdana« u Novom Sadu, rukovodilac Jugoslavenske nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini, te četničkog udruženja. Poslije interniranja iz Novog Sada, 1937. godine, radio je na stvaranju četničke organizacije u Prači i njejoj okolini. Još prije rata ubrajao se u lidere četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. N. Šehić, koji je ovo razdoblje i posebno ispitivao, smatra ga najislaknutijim četnikom u Bosni i Hercegovini između dva rata. Već iza

odatle krenuo u Split.²²⁾ Ostaje otvoreno pitanje da li je to uradio na svoju ruku ili su ga talijanske vlasti na to usmjerile ili, pak, neko treći? Kao što smo naveli ranije — prema Antoniću — izgleda da je put za Split vodio preko talijanske komande u Mostaru, ali se ništa pobliže ne označava. Ono, pak, što je sigurno i što se može na-

prvog svjetskog rata javlja se i kao izraziti antikomunista. Jedno vrijeme pred drugi svjetski rat bio je i predsjednik opštine Prača, a 1938. godine kandidovao se za narodnog poslanika na listi Udružene opozicije (nosilac dr V. Maček). Prača je tada bila opština u srezu Rogatica. A prema popisu stanovništva izvršenom 1931. godine, imala je 8.372 stanovnika, od čega muslimana 4.053, pravoslavaca 3.751, te katolika 559. Neki autori navode ime Jevđevića kao Dobroslav, a neki kao Dobrosav. A ima, pak, i toga da isti autor i u istom tekstu miješa oba imena. Sudeći po tome kako se potpisivao na nekim svojim djelima, kao i po dokumentaciji koja se ovdje objavljuje, ispravno bi bilo Dobroslav.

Za dio predratnog djelovanja D. Jevđevića uporedi: Nusret Šehić: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1971, str. 70, 119-120, 129, 143, 187 i 218. Nešto podataka o drugom svjetskom ratu nalazi se i u *Leksikonu narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1980, knjiga I, A-LJ.

J. Marjanović, n. d., str. 293, pišući o Jevđeviću kao četniku daje i određenu ocjenu kad kaže: »Izgleda da je taj čovek bio veoma sposoban diplomata, pa je pregovarao čas sa Italijanima, čas sa Njemcima, čas sa ustašama — već prema tome kako zatreba«.

Zanimljivo je da su za vrijeme njegovog boravka u Dubrovniku, gdje se inače dosta zadržavao dok su tamo bili Talijani, skojevske i partijske organizacije bile planirale da ga ubiju. O tome postoje podaci u Dubrovačkom muzeju — Odjelu socijalističke revolucije. Prema izjavi Balda Bodulića, datoj u Grudi 25. novembra 1957. godine, proizlazi da je Mjesni komitet Skoja bio napravio plan atentata i našao dobrovoljca skojevca Antu Radačića, inače krojačkog radnika. Njemu je povjerio zadatak da ubije Jevđevića. Bilo je planirano da se na Jevđevića puca iz Komande grada (misli se na Komandu za vrijeme Jugoslavije, a koja se nalazila odmah udesno po ulasku na Stradun od strane vrata od Pila) ili, pak na Boninovu gdje je, navodno, često šetao. Po Bodloviću tu akciju skojevaca zavladio je Mjesni komitet Partije zbog nekih svojih unutrašnjih razloga. A prema izjavi prvoborca Frana Boroje Dante, od 3. januara 1958. (kutija I, inv. broj 4) negdje u proljeće 1942. bio je od strane MK partije povjeren zadatak Ristu Miročeviću, također krojačkom radniku, »da ubije Jevđevića i to sa nožem kao pravog izdajicu. Jevđević je bio odsjeo u hotelu »Lapad«. Risto me je zamolio — veli Dante — da mu čuvam odstupnicu. Ta akcija nije uspjela jer ga nikako nije mogao ubiti nožem, pošto je iz hotela ulazio u džip koji ga je čekao tako da mu se nije moglo približiti, a naredba je bila ubiti ga nožem a ne pištoljem«. Treba podsjetiti da hotel »Lapad« ima veliko dvorište te da je dug prilaz sa ceste do glavnog ulaza u hotel.

U junu 1942. godine izvršen je atentat na Jevđevića u Mostaru. Atentat nije uspio »jer se Jevđević uvijek kretao u društvu talijanskih oficira i svojih tjelohranitelja, pa mu se nije moglo prići«. To piše Stjepan Ivanković u radu *Organizacija Skoja u Mostaru 1941-1942. godine*, str. 11, podnesenom na Naučnom savjetovanju »Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini«, održanom u Sarajevu 23. i 24. decembra 1981. godine.

²²⁾ S. Šakota, n. d., VIG, 5/1954, str. 10. navodi: »U početku okupacije u Budvi se jedno vrijeme nalazio poznati politički kortoš Dobrosav Jevđević. Negdje u mjesecu julu (podvukao — RP.) Jevđević se sa ranijim predsjednikom Narodne odbrane Ilijom Trifunovićem — Birčaninom prebacio u Split«. I. Rojnica, n. d., str. 110, kaže da je poslije 7. septembra 1941. iz Splita dobio obavijest da su bivši srpski časnici smješteni po hote-

učno verificirati jeste dokumentacija koja govori o njegovom djelovanju u Splitu.

Dobroslav Jevđević uputio je iz Splita (Viška ulica broj 25, to su Bačvice) 26. septembra 1941. godine, znači isti dan kada je otpočelo Savjetovanje u Stolicama, talijanskim vojnim vlastima u Splitu, najvjerovatnije generalu Rencu Dalmacu, komandantu VI armijskog korpusa, deklaraciju sljedeće sadržine:

»Ekselencijo, dozvolite mi da Vam se obratim, kao legitimnom predstavniku talijanskih oružanih snaga, s molbom za intervenciju u slučaju koji, u ambijentu ratnih grešaka, predstavlja jedno poglavlje nečuvenih okrutnosti i užasnih nasilja protiv svega onoga što je do jučer bilo sveto za ljudsku civilizaciju.

Odvažnost da Vam uputim moj apel daje mi viteško i humano ponašanje talijanske vojske, koja je, poslije vojne pobjede, postigla možda još i veću, postupajući sa viteškom humanošću prema pobijeđenom neprijatelju, spasavajući masakra stotine hiljada nevinih života i poštujući ljudsko dostojanstvo pobijeđenih, pa je i na taj način stekla njihovo najdublje poštovanje i zahvalnost. Mi ostajemo vjerni našoj nesrećnoj zemlji, ali smo sigurni da će se generacijama poslije rata, cio narod sjećati talijanske velikodušnosti.

Već dva mjeseca bjesne teror i pokolji u istočnoj Bosni. Teritorij na koji mislim, prostire se od donjeg toka rijeke Drine, sadašnje srpske granice, do rijeke Bosne i graniči na jugu talijanskom okupacionom linijom Bjelašnica—Foča—Čajniče. Ovdje živi oko pola miliona osoba podijeljenih u srezove Višegrad—Čajniče (djelimično), Rogatica, Vlasenica, Srebrenica, Kladanj, Zvornik i Sarajevo. To su 60% pravoslavci crnogorskog porijekla i 40% muslimani. Hrvata katolika nema, niti ih je ikad bilo.²³⁾ Teritorij je pretežno planinski i živi se od stočarstva i sječe drva. Čak jedna trećina drva, bilo industrijskog ili za gorivo, koje se izvozi iz Bosne potiče upravo iz ove zone. Teritorij je presječen željeznicom uzanog kolosijeka koja ide od Sarajeva

lima na Bačvicama i da saraduju sa talijanskom vojskom, koja im daje opskrbu. Više puta u tom kontekstu saradnje spominje i Jevđevića.

²³⁾ Prema službenom popisu iz 1931. godine u navedenim srezovima bilo je stanovništva, i to:

Srez	ukupno	pravoslavni	katolici	muslimani	ostali
Višegrad	28.424	14.017	498	13.801	
Čajniče	30.123	8.881	184	21.046	Podatke
Rogatica	44.203	20.865	1.036	22.219	ne navodi-
Vlasenica	37.532	25.278	286	11.881	mo jer su
Srebrenica	35.210	17.776	103	17.332	za ovu te-
Kladanj	14.620	4.740	1.202	8.616	mu irele-
Zvornik	47.326	22.025	253	24.668	vantni.
Sarajevo	143910	55.477	29.325	50.270	
Svega	377.748	169.049	32.887	169.583	

Prema tome, najveći broj su muslimani, zatim dolaze pravoslavci i tek na kraju katolici. Ako se izuzme sarajevski srez onda je katolika na pomenutom području ipak bilo 3.562, te Jevđevićev navod ne stoji.

preko Višegrada za Beograd, od koje se kod Ustiprača odvaja jedan krak do krajnje tačke talijanske okupacije — Goražda i Foče. Ima dva mjeseca kako neredovne bande ustaša krstare sijući vatru i smrt. Više od šest hiljada osoba masakrirano je: ljudi, žene i djeca. Jedan je dio prognan a ostatak je pobjegao u planine da bi spasili bar život. Od 38 pravoslavnih popova nema više ni jednog. Ubijeni su ili prognani. Od njih, neki Relja Spahić²⁴⁾ unakažen i iskrvavljen bio je živ sahranjen, te su, dok je još jecao pod lopatama zemlje, ustaše igrale kolo.

U selu Sjetlina ubili su 12 ljudi, a u selu Prača, za vrijeme pokolja, pet žena — neka Amidžićeva, Zalecka, Subotićeva i dvije Gariceve presvisnule su od terora i užasa. U selu Mesići zaklali su devet ljudi, u Ponoru 8, u Međeđi 10, na Palama 72, u Ilijašu 81 i u Reljevu 55. U srezu Srebrenica i Vlasenica, kod Han Pijeska, na granici sreza Rogatica, ubijeno je 400 osoba. Tvrdnja da je ovaj svijet marksistički orijentisan uprošćeno je odvratna, jer oni koji su pobjegli u šumu to su učinili samo da bi spasili život. Ne postoji konzervativniji ni religiozniji elemenat od ovog seljačkog svijeta. Prošle sedmice kod Alipašin mosta, u neposrednoj blizini Sarajeva, bila su strijeljana 103 u životu preostala Srbina, koji su bačeni u svoje kuće i potom zapaljeni zajedno sa njima. U jednoj kući zatvorili su prof. Boška Petrovića²⁵⁾ zajedno sa šesnaestoro žena i djece i zatim ih sve zajedno zapalili u istoj kući.

S vremena na vrijeme ulaze u zatvore, uzmu po dvadesetak zatvorenika i strijeljaju ih za svoj račun, bez suđenja. Veoma ih mnogo, da bi spasili život, prelaze na katolicizam. Ipak, ustaše ih i pored toga jednako ubijaju govoreći da su konverzijom spasili dušu, ali kad je riječ o tijelima ona pripadaju njima, pa ih zato i strijeljaju.²⁶⁾

U cijeloj zoni nema više ni reda, ni zakona, ni prometa. Mostovi su oboreni, a željezničke pruge porušene.

Ako jedna organizirana vlast ne intervenira desetine hiljada žena i djece zaglaviti će od gladi, terora i bijede!

Na političkim izvorima za jugoslovenski parlamenat, nastavlja Jevđević, ja sam sakupio 80% glasova na ovom terenu, (podvučeno u originalu — R. P.) pa zbog toga smatram da imam pravo da izrazim misao i želje ovog izmrcvarenog stanovništva.²⁷⁾

Ekselencijo!

Držim da ne može biti za jednog vojnika većeg zadovoljstva nego kad vidi da pobijede smatra njegov dolazak kao spas. Ovo se deša-

²⁴⁾ Paroh u Blažuju kod Sarajeva, Z. Antonić, n. d., str. 80. Antonić donosi i više podataka o stradanju pravoslavnih svećenika 1941. na području istočne Bosne (n. d., str. 81).

²⁵⁾ Nijesam mogao utvrditi da li se radi o poznatom sarajevskom srednjoškolskom profesoru matematike i fizike.

²⁶⁾ Ove »finesse« ne spominje ni Sima Simić, *Pokrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata*, Titograd 1958, str. 154.

²⁷⁾ Na skupštinskim izborima u decembru 1938. godine — to su bili zadnji izbori u Kraljevini Jugoslaviji — Jevđević je bio kandidat Jugoslovenske nacionalne stranke (Jenesa) koja je na izbore išla u sklopu Udružene opozi-

va u svim našim selima gdje stižu talijanske trupe i gdje ih pozdravljaju kao znak božije milosti.

Ako talijanska vojska okupira, do završetka rata, ove teritorije steći će neprolazne zasluge u našim očima, pred historijom i pred najsvjetlijim principima ljudske civilizacije.

S najvećim poštovanjem Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik jugoslovenskog parlamenta.«²⁸⁾

Tačan prevod prednje deklaracije ili izjave D. Jevđevića na talijanski jezik ovjerio je pukovnik M. Rola (M. Rolla), šef Odjeljenja za građanske poslove Druge talijanske armije.²⁹⁾

Vežano za ovu Jevđevićevu inicijativu i izjavu obavljen je 5. oktobra 1941. godine, u 16.10 sati kako precizno bilježi talijanski izvor, razgovor kapetana De Mateis Anđela (De Matteis Angelo),

cije, čiji je nosilac liste bio dr V. Maček, šef Hrvastke seljačke stranke (HSS) i jedan od predsjednika Seljačko-demokratske koalicije (SDK). Jevđević je bio kandidovan u izbornim srezovima Rogatica i Čajniče.

U izbornom srežu Rogatica vladini kandidati (nosilac liste dr Milan Stojadinović, predsjednik vlade i predsjednik Jugoslavenske radikalne zajednice (Jereza) bili su: 1. Dr Hivzija Gavrankapetanović, advokat iz Sarajeva (zamjenik Hamdija Šahinpašić, advokatski pripravnik iz Rogatice) i 2. Niko M. Batinić, zemljoradnik iz Prače (zamjenik Mile L. Simović, zemljoradnik iz Grivaca). Lista kandidata Udružene opozicije, u istom izbornom srežu, bila je brojnija: 1. Ragib Čapljić, posjednik iz Rogatice, 2. Dobroslav Jevđević, predsjednik opštine iz Prače (zamjenik: Stevo Planinčić, predsjednik opštine iz Sokolovića), 3. Arso Koprivica, ing. agronomije sa Glasinca (zamjenik: Dragomir Limić, zemljoradnik iz Krvojevića), 4. Abdulah Karahmet, trgovac iz Ustiprače (zamjenik: Ferhat Dobrača, težak iz Vragola).

U izbornom srežu Rogatica pobjednik je bio vladin kandidat dr Hivzija Gavrankapetanović koji je pobijedio i u izbornom srežu Konjic. Zato se odrekao mandata u Rogatici u korist Hamdije Šahinpašića. U ovom izbornom srežu lista Udružene opozicije je dobila 5.512 glasova, od čega je Jevđević dobio 3.531.

U izbornom srežu Čajniče vladin kandidat je bio Ismet-beg Gavrankapetanović, šef odjeljenja Ministarstva trgovine i industrije iz Sarajeva, dok je lista Udružene opozicije bila puno brojnija: 1. Dervo Hadžioman, umirovljenik iz Zagreba (zamjenik: Omer Hastor, težak iz Seoca), 2. Nuriya Rašidkadić, posjednik iz Goražda (zamjenik: Mujo Lagumdžija, težak iz Suvodnja), 3. Dobroslav Jevđević, predsjednik opštine iz Prače (zamjenik: Munib Osmanagić, industrijalac iz Luka), 4. Vaso J. Zečević, posjednik iz Čajniča (zamjenik: Jovo Krstanović, težak iz Grabovice).

I u ovom izbornom srežu pobijedio je vladin kandidat Ismet-beg Gavrankapetanović. Lista opozicije dobila je 2.249 glasova, a od toga Jevđević 1.718 glasova.

Treba reći da je izborni zakon davao prednost vladinim kandidatima. Vjerovatno odatle potiče kasnije Jevđevićevo tvrdjenje da je on dobio većinu glasova, iako nije bio izabran za poslanika.

Podaci prema *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* broj 272. i 275. za 1938. i broj 7. za 1939. te *Politika*, Beograd, od 13. decembra 1938. godine.

²⁸⁾ D. Jevđević — R. Dalmacu, Split, 26. IX 1941, Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico (MAEAS), Roma, Jugoslavia 1941, busta 107, fasc. 2, Situazione in Bosnia Erzegovina. Jevđevićeva izjava nalazi se kao prilog 2 uz akt Komande Druge armije, broj 2451/AC od 14. oktobra. Prevod sa talijanskog jezika.

²⁹⁾ Isto.

šefa Prvog (obavještajnog) odjeljenja VI armijskog korpusa sa Jevđevićem. Po službenoj zabiljsci proizlazi da je Jevđević tada izjavio da je spreman da vlastitim životom garantira da će se u istom trenutku kada talijanske trupe okupiraju istočnu Bosnu (srezove: Foča, Čajniče, Rogatica, Višegrad, Vlasenica, Srebrenica, Sarajevo) svi bez razlike naoružani koji se nalaze u ovoj zoni (njih oko 6.000) odmah pokoriti, predati oružje i povratiti se svojim kućama sasvim sretni da vide da je izvršena odredba prekršenog Londonskog ugovora,³⁰⁾ koji je za stalno dodijelio Italiji ove regione.

Jevđević je u tom razgovoru, također, izjavio da se u nekim od ovih naoružanih grupa nalaze po dva ili tri emisara Moskve koji, međutim imaju, za sada, samo fiktivnu vlast koja se može lako potkopati prestižom koji uživa on, kao i neki njegovi prijatelji, među kojima i Radmilo Grđić³¹⁾ (starješina organizacije Sokol) i druge ugledne ličnosti ranijeg režima, koji su rođeni u ovom regionu i koji su spremni da zajedno sa Jevđevićem slijede talijanske trupe za vrijeme okupacije, angažirajući se na potrebnoj propagandi.

Jevđevićevu izjavu uputio je 14. oktobra 1941. godine general Vitorio Ambrozio, tada komandant Druge talijanske armije, na nekoliko adresa: guverneru Dalmacije Bastianiniju u Zadar,³²⁾ opunomoćenom ministru za vanjske poslove Italije u Rimu grofu Luki Pietromarkiju, Talijanskom poslanstvu u Zagrebu (Casertano)³³⁾ i Talijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu (general Oxilia).³⁴⁾ Ambroziojevo pismo registrirano je u Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Rimu 19. oktobra 1941, pa je na osnovu tog pisma za ministra grofa Galeaca Čana napravljena zabilješka 22. oktobra. U njoj se navodi da je bivši poslanik jugoslovenske skupštine Dobroslav Jevđević iz istočne Bosne, koji se nalazi u Splitu, dao neke izjave Komandi VI armijskog korpusa. On je rekao da je spreman da garantira vlastitim životom da će se, ako talijanske trupe okupiraju istočnu Bosnu, svi oni koji su sada tamo naoružani, njih oko 6.000, odmah pokoriti, predati oružje i vratiti svojim kućama. Jevđević je, također, izjavio, stoji dalje u zabilješci, da emisari Moskve koji se nalaze u nekim od ovih naoružanih grupa imaju samo fiktivnu vlast

³⁰⁾ Pozivanje na Tajni londonski ugovor od 26. aprila 1915. godine, ovdje je bespredmetno.

³¹⁾ Novinar, rodom iz Mostara. Poznati četnik. Uporedi i J. Marjanović, n. d., str. 239. i na drugim mjestima.

³²⁾ Duzepe Bastianini /Giuseppe Bastianini) rođen u Perudi 1899. Istaknuti fašista. Jedno vrijeme (1924-29) bio poslanik u talijanskom parlamentu. Od juna 1936. do avgusta 1939. pomoćnik ministra vanjskih poslova. Poslije toga ambasador Italije u Londonu. A od 1941. godine do februara 1943. guverner Dalmacije. Po povratku u Italiju ponovno je jedno vrijeme bio pomoćnik ministra vanjskih poslova. Napisao memoare.

³³⁾ Raffaele Casertano, diplomata, došao u Zagreb 23. aprila 1941. kao poseban opunomoćenik Talijanske vlade, a nešto kasnije, 27. juna 1941. godine imenovan za poslanika Italije u tzv. NDH.

³⁴⁾ Dovani Batista Oksilija (Giovanni Battista Oxilia). Od juna 1943. godine komandant pješadijske divizije »Venecija«. Na tom položaju naslijedio generala Silvia Bonini.

koju će on lako potkopati. A pošto je prikazao tužno stanje u kojem se nalazi istočna Bosna, Jevđević, koji je na skupštinskim izborima dobio 80% glasova ove oblasti, tvrdio je da će talijanske trupe, ako okupiraju ove oblasti do kraja rata, steći neprolaznu zahvalnost stanovništva.³⁵⁾

Sasvim je jasno da Jevđević pod emisarima Moskve misli na jugoslovenske komuniste, te i tu ostaje na svojoj od ranije poznatoj antikomunističkoj stazi.

Iz pisma Obavještajnog odjeljenja Druge talijanske armije, od 21. oktobra 1941. godine, koje je potpisao general V. Ambrozio, vidi se da je kontakt s Jevđevićem i drugim Srbima nastavljen. O tome se šalje informacija Generalštabu Kraljevske talijanske vojske — Operativnom odjeljenju (Vojna pošta broj 9).³⁶⁾

Iz te šire informacije proizlazi da je 20. oktobra 1941. godine šef Obavještajnog odjeljenja stupio u vezu sa bivšim poslanikom Jevđevićem i pukovnikom vojvodom Ilijom Trifunovićem Birčanim, bivšim šefom četnika i predsjednikom Narodne odbrane, koji su se predstavili talijanskim vojnim vlastima u Splitu, tražili hitnu talijansku okupaciju istočne Bosne i ponudili u tom cilju svoju bezuvjetnu i nesebičnu saradnju.

Rezultat razgovora bio je sažet u dva spisa, a ukratko bi izgledao ovako:

Jevđević i Trifunović su stvarno vrlo poznate ličnosti i imaju neosporan uticaj u srpsko-bosansko-hercegovačkom svijetu. Oni su izjavili:

— Jugoslovenska ideologija, usljed hrvatske izdaje, ne može više postojati;

— Srbija, koja u jednakoj mjeri mrzi Hrvate i Nijemce, ponovo se ne može uzdići bez podrške balkanske sile koja ima interes suprotan njemačkom, što znači bez zaštite Italije koja se već afirmirala u Albaniji i Crnoj Gori. Bosna i Hercegovina koje nikada nisu bile hrvatske zemlje, poslije iskustava stečenih u stradanju osjećaju se više nego ikad vezane za Srbiju i zbog toga potpuno dijele njene aspiracije i političke orijentacije;

— Nezavisno od budućeg političkog interesa, veliko djelo pravde i humanosti koje je Italija izvela u nedavno okupiranim regionima Hrvatske dobilo je takvo priznanje od strane svih Srba da, bez obzira kakav će biti završetak rata, Italija može bezuslovno računati na njihovo lojalno priznanje, naročito ako se to djelo bude manifestovalo u funkciji antihrvatskoj i antigermanskoj;

— Sadašnji srpski pokret prije svega je antinjemački, a onaj bosanski i hercegovački antiustaški. Komunističke infiltracije stavljene su iznad toga i iskorištavaju slučajne poteškoće za svoje poseb-

³⁵⁾ MAEAS, isti fond, Comando delle 2a armata, Ufficio Affari Civili, broj 2451/AC Segreto, Posta Militare 10, 14. oktobra 1941, te kao prilog 1, uz ovaj akt zabilješka za grofa Čana.

³⁶⁾ MAEAS, isti fond, Comando della 2a armata, Ufficio I (Ufficio informazioni) broj I/9489/S, Posta Militare 10, 21. oktobra 1941. — Allo Stato Maggiore Regio Esercito Ufficio operazioni, Posta Militare 9.

ne ciljeve. Jedan autoritativan režim koji je priznat i cijenjen, kao što je talijanski, ponovo bi uspostavio red i pravdu i brzo bi stao na kraj boljševizmu koji se širi;

— Talijanska intervencija mogla bi požnjati prve sigurne uspjehe u istočnoj Bosni, čija je privreda tako duboko vezana za Crnu Goru, Hercegovinu i Liku;

— Okupacija će naići na plebiscitarnu podršku 80% i više stanovništva koje je još uvijek vjerno i među kojim dominira Jevđevićev uticaj. No, ona treba da bude sveobuhvatna i da osigura punu funkciju svih organa vlasti, što je uslovljeno prijekom potrebom pacifikacije i normalizacije života;

— Osim toga, potrebno je da okupacija bude izvedena odmah kako bi se presjekla snažna komunistička aktivnost koja je predodređena, ako potraje sadašnje stanje stvari, da se širi u većoj mjeri iz dana u dan i to sve intenzivnije.

Talijanska ocjena je da ovi prijedlozi održavaju stvarno stanje, jer su navodi potvrđeni i vjestima koje dolaze iz brojnih drugih izvora.

Sigurno je da talijanska intervencija ne bi mogla doći u povoljnijem momentu, nastavlja se dalje. S obzirom na to, Jevđević je čak tvrdio da može u svakom momentu demonstirati napad na položaje koje Talijani drže uz demarkacionu liniju, da bi tako stvorio Talijanima mogućnost opravdanja za intervenciju motiviranu neophodnom i hitnom reakcijom.

Treba dalje podvući, stoji u ovom pismu, da su njemački eksponenti u Sarajevu evidentno preokupirani rastućim odobravanjem talijanske akcije u okupiranoj zoni u Hrvatskoj, jer se to refleksno odražava i u Bosni. Zato Nijemci ovih dana znatno intenziviraju propagandnu aktivnost u svoju korist, obojenu antitalijanskim bockanjem. Ta vidljiva njemačka zabrinutost evidentna je i iz jednog bežičnog telegrama koji je uhvatila služba radio-stanice Armije, kojim Hrvatska vojna komanda u Sarajevu naređuje jednoj podređenoj jedinici da okupira D. Vakuf (kod Travnika), uz granicu demarkacione linije, a na izričiti zahtjev njemačkih vlasti.

Zbog svega ovoga general Ambrozio je smatrao da izneseno pitanje, premda zaslužuje najpažljivije razmatranje zbog svojih veoma osjetljivih refleksija koje bi moglo imati, prekoračuje njegove mogućnosti i zahtijeva odluke viših organa. Zato se taj momenat ograničio da odobri obezbjeđenje, dok ne izvrši diskretne sondaže unutar okupacionih zona, kako bi utvrdio stvarni uticaj koji Jevđević i Trifunović uživaju među lokalnim srpsko-pravoslavnim stanovništvom.

Iz čisto informativnih razloga Ambrozio je predao kopiju ovog pisma, sa odgovarajućim prilogima, i konzulu Kastelaniju koji je kao izaslanik Ministarstva vanjskih poslova Italije bio dodijeljen komandi Druge armije u svojstvu organa za vezu.³⁷⁾

³⁷⁾ Isto.

To je bio i povod da s Jevđevićem i Birčaninom razgovara i sam Vitorio Kastelani (Vittorio Castellani). O tome je i on 23. oktobra 1941. uputio svoj izvještaj Ministarstvu vanjskih poslova u Rim. On je izvijestio da su dvojica vođa Srba — pravoslavaca, bivši narodni poslanik Jevđević i pukovnik vojvoda Ilija Trifunović Birčanin došla u komandu Druge armije da pospješe što bržu okupaciju istočne i sjeveroistočne Bosne (to jest svega preostalog bosanskog teritorija koji nijesu Talijani okupirali i koji se nalazi u njemačkoj uticajnoj zoni). Oni nude u tom cilju punu saradnju, javljao je Kastelani. Oni su, također, u dužem razgovoru s njim ponovili sve ono što je već navedeno u dopisu Obavještajnog odjeljenja. Prirodno je, veli Kastelani, da smo se s naše strane ograničili samo na slušanje, stavljajući im samo do znanja da eventualna okupacija Bosne ne bi mogla biti izvedena bez prethodnog sporazuma i pune saglasnosti njemačke vlade, pod čijim uticajem je taj teritorij. Nemam još uvijek, nastavlja Kastelani, sigurnih elemenata za ocjenu šta ova dva šefa stvarno predstavljaju u današnjoj situaciji i u političkom životu bosanskog regiona. Pa ipak, dobio sam utisak, iz njihovih razgovora i podataka koje je prikupilo Obavještajno odjeljenje, da su oni iskreni, da perfektno poznaju zemlju i uživaju znatan ugled.

Uza sve ovo Kastelani je smatrao za potrebno da upozori Ministarstvo na ono što su Jevđević i Trifunović rekli o sadašnjoj situaciji u Bosni ukazujući na predstojeću mogućnost ponovne aktivnosti pobunjenih četnika i komunističkih »bandi«. Tu aktivnost na osnovu onoga što do sada proizlazi i sa snagama kojima sada raspolažu njemačka armija i hrvatska vlada ne bi, zaista, bile u stanju da obuzdaju.³⁸⁾

Kao prilog uz ove akte nalazi se i jedan opsežan dokument od osam gusto kucanih stranica. Tu su izjave Jevđevića i Trifunovića te popratni komentar odgovarajuće talijanske službe. I ovaj je tekst, također, bio dostavljen na više adresa. Što u tom dokumentu ima? U tekstu stoji da je bivši poslanik Jevđević izjavio generalu Dalmacu sljedeće:

Ja ostajem duhovno Jugosloven i zbog toga saradnja koju nudim može izgledati uvjetna. A, u stvari, ona to nije budući da je jugoslovenska ideologija, iako još živi među intelektualnim elementima, u svakom drugom ambijentu sigurno umrla. Pad koji je slijedio poslije hrvatske izdaje pokazao je njenu neutemeljenost. Propaganda koja nam dolazi iz Londona, upućena od članova bivše jugoslovenske vlade, koji su tamo pobjegli, ostavlja potpuno gluhe Srbe iz bivše Srbije, a ni najmanje se ne osjeća među Bosancima i Hercegovcima, koji poslije sadašnjih zgoda i nezgoda nemaju druge aspiracije do mira, kako bi njihov život mogao ponovno da se vrati u normalan ritam.

³⁸⁾ MAEAS, isti fond, Comando della 2a armata, Ufficio affari politici, broj 14-Segreto, Posta Militare 10, 23. oktobar 1941. — Al Ministero degli Affari Esteri — Gabinetto A. P. — Ufficio Croazia, Roma.

Okrutnosti koje su počinile ustaše, iskopale su između njih i Srba, Bosanaca i Hercegovaca, već sada nepremostiv jaz. Pacifikacija je apsolutno nemoguća. Nikakva politička snaga, nikakav materijalni interes, ekonomski ili trgovački, ne može više nikad uspostaviti prikladne odnose sa Hrvatima. Još je manje moguće da se ovi odnosi uredi pod okriljem i tutorstvom Njemačke, koja je prvi koeficijent jugoslovenskog kolapsa. A sa stavom koji je sada zauzela prema Srbima, ne manje nego Hrvatska iskopala je nepremostiv jaz između nas, Srba i nje.

S druge strane, nema Srbina koji je ostao neosjetljiv prema visokom osjećaju humanosti i pravde koji su pokazale komande talijanskih trupa u zonama koje su okupirale.

Italofobija koja je u Jugoslaviji bila stvorena od ljudi na vlasti i koja je nalazila čvrst oslonac podrške u teritorijalnim revindikacijama prema Istri i Goričkoj oblasti, danas kada je jugoslavenska ideologija mrtva, pala je odjednom, pokazujući svoju izvještačenost. Na mjesto nekadašnje italofobije došao je, međutim, duboki osjećaj zahvalnosti i priznanja za djelo visoke humanosti i vrhunske civilizacije koje je Italija izvela i razvija u okupiranim zonama. Nema Srbina koji ne zna da za život više od sto hiljada istovjernika, različito dislociranih u toj zoni, treba da zahvale isključivo talijanskoj okupaciji.

Ali, neovisno od ovih osjećaja, razlozi najhitnijeg interesa zahtijevaju danas da se Bosna i Hercegovina odlučno orijentiraju prema sili, koja je, dominirajući Jadranom, određena, po sebi se to razumije, da apsorpira njenu privredu.

Isključivši a priori aneksiju i protektorat Njemačke, političari triju gore pomenutih zemalja pokrenuli su se u pravcu ove orijentacije — vizije formiranja jednog bloka u funkciji anti-germanskoj, koji bi se mogao stvoriti ujedinjenjem Srbije i Ugarske sa jadranskom silom, sjedinjenjem kojim bi se implicite mogla potpuno apsorbirati Hrvatska. Jedna personalna unija krunâ mađarske-srpske-crnogorske-albanske-talijanske mogla bi garantirati vitalnost ovom bloku. Radi se, osim toga, o jednoj budućoj viziji, koja prekoračuje slučajne potrebe.

Ostaje na svaki način utvrđeno da je, bez obzira kakva ratna sreća bude, orijentacija prema Italiji činjenica koja ide s onu stranu događaja i koja, kao što je rečeno, nalazi svoju specifičnu trajnost u interesima ekonomsko-komplementarne vrste koji vezuju bivšu Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Italiju.

Danas Vas mogu uvjeriti da će čak i pobjeđena Italija u nama imati sigurne prijatelje, spremne da izađu u susret njenim potrebama, kako zbog priznanaja duga, tako i u funkciji naše buduće politike, nužno i osjećajno antihrvatske i antigermanske.

Sada se radi o tome da se ponovno ojača ova orijentacija, te da joj se postavi i trajnija osnova. Zato je potrebno odmah djelo-

vati, i to naročito u istočnoj Bosni i Hercegovini, da bismo savladali, dok je još vrijeme, val komunizma koji se, krećući se iz Bugarske³⁹⁾ preko Srbije, širi među ovo stanovništvo.

Ovo stanovništvo ogorčeno hrvatskim proganjanjima, prešlo je sa, u početku spontanog otpora, na otvorenu borbu bez milosrđa, udruživši se sa komunistima.

U osnovi Bosanci i Hercegovci ostali su ono što su bili: većina ne poznaje, a vjerovatno ne može ni razumjeti važnost boljševizma. A ako im se garantira normalan život preuzimanjem vlasti od strane legitimne države, što bi ih sigurno sačuvalo od samovolje ustaša, oni ne bi oklijevali da se vrate u svoja sela i da nastave svoje mirnodopske aktivnosti. Ali, ta garancija mora biti potpuna. Lično mogu garantirati, nastavlja Jevđević, da svo stanovništvo obuhvaćeno u regionu omeđenom na sjeveru paralelom Travnik — Zvornik, na istoku — jugoistoku od Drine (jugoistočna granica sadašnje Hrvatske), na zapad graničnom linijom istočno od demilitarizirane zone, to očekuje samo od stalne talijanske okupacije, jedine koja, kako su već potvrdile činjenice, nudi sigurnu garanciju za život.

Ja koji sam u istom regionu sačuvao širok uticaj, veli Jevđević, zato jer sam bio njihov predstavnik za vrijeme dva zadnja skupštinska saziva, uvjeravam Vas, svojim životom, da barem 80% stanovništva neće oklijevati da me slijedi u akciji saradnje koju nastojim da uspostavam sa vama.

Moj uticaj se prostire i na muslimansko stanovništvo, što znači da se može uzeti kao potpun u gore navedenom regionu. Osim toga, spreman sam, nudi dalje svoje usluge Jevđević, da Vas dovedem u kontakt sa istaknutim ličnostima muslimanskog svijeta (Hadžihasanović Uzeir bivši jugoslovenski senator)⁴⁰⁾ za onu akciju najšireg daha koju Vi mislite da izvedete na ovom prostoru.

Ipak, ono što me najviše interesira u današnjem momentu jeste, da se vaša okupaciona zona, koja danas dolazi do Travnika — Fojnice — Čajniča — Višegrada, kompletira proširenjem više na sjever, da bi tako obuhvatila sarajevsku kotlinu i rudarski bazen

³⁹⁾ Čudno je ovo navođenje Bugarske.

⁴⁰⁾ Zanimljivo je sjećanje dubrovačkog advokata, komuniste i prvoborca Mata Jakšića, Dubrovnik 1941, Prosveta, Beograd, 1966, str. 85, na jedan susret, u ljeto 1941. godine, s Uzeiragom. Naime, po izlasku iz ustaškog zatvora u Sarajevu, Jakšić je zajedno sa svojim kolegom dr Antunom Buconjićem, također advokatom iz Dubrovnika, koji je i sam bio u zatvoru u Sarajevu, posjetio 20. avgusta Buconjićeva »ranijeg istomišljenika, jerezovsku perjanicu, lukavog sarajevskog trgovca Uzeiragu Hadžihasanovića«. Za poimanje vremena a i čovjeka o kojem je riječ, karakteristični su Jakšićevi utisci. On kaže da ih je Uzeiraga primio »u dubini svoje kancelarije, na Čaršiji. Počastio zbilja dobrom kafom. Mnogo govorio o vremenu, o perzijskim ćilimima, a o politici slušao i klimao glavom kao Buda — tako da nijesi znao, je li to klimanje svjesni produkt otezanja njegovih mišića ili se to njegova glava miče nesvjesnim njihanjem jednog olovnog (ili možda zlatnog) utega kojim je izbalansirana njegova unutrašnjost, njegova narav. Kad smo izašli iz njegove kancelarije nijesam znao ništa od onoga što mi je bilo poznato kad sam ušao. Jedino što nijesam zaboravio i što mi je stalno pred očima to je njegova ugojena glava koja se ravnomjerno njiše«.

Zenica — Vareš. U ovim ekonomski bogatim regionima danas vlada anarhija. Komunisti i srpski partizani, slučajno ujedinjeni u zajedničkoj borbi protiv Hrvata i Nijemaca, prekidaju razne komunikacije prema Sarajevu, vitalnom centru cijele ove zone, i remete život paraliziranjem privrede u razvoju. Potraje li, sadašnje stanje anarhije moglo bi definitivno kompromitirati situaciju koja je tamo stvorena i koja je nesumljivo teška. Vaša okupacija, koja će naići na najširu saglasnost, osim što će dovesti do ponovnog uspostavljanja reda i ekonomsko-socijalnog oživljavanja u tom prostranom regionu, mogla bi imati, kasnije, još šire reperkusije u bivšoj Srbiji i uticati na smirivanje tamo, uništavajući komunizam koji se raširio.

Komentirajući prednju Jevđeviću izjavu, pisac popratnog teksta kaže da je poslanik Jevđević Balkanac sa svim izraženim karakteristikama. Pa, ipak, izgleda iskren — bar za momenat. Njegovu zagovaranje naše okupacije, nastavlja isti, iako teži humanom cilju da spasi od okrutnih hrvatskih proganjanja stanovništvo prostranog teritorija koje je predstavljao u skupštini, nije možda sasvim i bez ličnog interesa. Čovjek koji ima potpuno političku prošlost i koji je zauzimao visoke položaje imao je na ovo stanovništvo širok uticaj koji su sadašnji događaji doveli u pitanje. On, osim toga, u ovoj zoni ima mnoge posjede i prostrane šume, koji su mu osiguravali godišnji prihod od 3 i po miliona lira. Bez tog prihoda ostao je zbog eksproprijacije svih dobara Srba, koju je sprovela hrvatska vlada. Evidentno je, dakle, da on u stalnoj talijanskoj okupaciji vidi jedini način da povрати lični uticaj koji je sada doveden u pitanje, te sa njim i vlasništvo i druge odgovarajuće prihode koji su za sada izgubljeni. Sentimentalna samoponuda saradnje koju je Jevđević ponudio može umanjiti vrijednost ove prilike, ali, implicite, ona figurira kao realan udio u antikomunističkoj akciji. Druga okolnost koja garantira njegovu lojalnost u odnosu na antiboljševičku akciju predstavljena je brojnim napadima i teškim optužbama koje su izrečene na njegov račun u brojnim komunističkim publikacijama koje se lukavo rasturaju na teritoriju koju smo mi okupirali. Brojne informacije koje stižu iz drugih izvora slažu se sa Jevđevićevim prikazom situacije, nastavlja Talijan. U refleksima prevage italofilstva nad germanofilstvom ovdje treba spomenuti kako je Njemačka, preokupirana rastućim odobravanjem, s kojim je prihvaćena naša akcija u cijelom sarajevskom srezu, od nekog vremena ponovo intenzivirala, ali sa bržim ritmom, propagandu u svoju korist. Uočljivi su vrlo brojni kontakti koje gestapovci i njemački poslovni ljudi uspostavljaju sa eksponentima iz muslimanskog svijeta i pokušaji da se takvi kontakti uspostave i sa uglednicima srpsko-pravoslavnim eksponentima.

Sigurno je da bi okupacija sarajevske kotline mogla razriješiti mučne probleme talijanske privrede, ne samo u neposrednom odnosu u okupiranoj zoni, nego i one u zemlji. U stvari, izvodi se:

- a) Prema bivšoj Srbiji, Sandžaku i Novom Pazaru:
sol, manufaktura, proizvodi industrije i odjeća;
- b) Uvezeni su, a zatim sortirani:

1. Iz Srbije: pšenica, ječam, zob, kukuruz, vuna, koža, drvo i meso;
2. Iz Sandžaka i Novog Pazara: meso, vuna, koža, drvo, dragocjenosti, magnezij i duhan i
3. Iz istočne Bosne: drvo, vuna, meso, koža, ugalj, željezo, nikal, krom, magnezij, itd.

Sada se talijanska okupaciona zona proteže od Travnika — Čajniča — Foče — Višegrada, te drži periferni kraj željezničke linije i glavne puteve koji se stječu u sarajevskoj kotlini. Okupacija kotline ponovno bi uspostavila saobraćajne veze i omogućila bi oživljavanje lokalne trgovine. Prije svega dopustila bi: za Višegrad — direktnu vezu sa okupacionim trupama u Crnoj Gori; za Čajniče i Travnik — snabdijevanje Hercegovine i sjeverne Bosne, koje su sada u krizi upravo zbog pomanjkanja komunikacija, sa onim što je njihov prirodni centar za snabdijevanje. Poslanik Jevđević za saradnju koju nudi ne traži naknade, niti posebne uslove u ličnu korist. On namjerava izvoditi propagandnu akciju koju predlaže direktno, ponovno uspostavljajući prekinute kontakte sa šefovima iz njegovog izbornog okruga. Traži zato da bude ovlašten da ponovno uspostavi kontakte i da bude pomognut, čak i zbog kontrole, u akciji koju želi da provede. Jamči da će na bazi njegovih direktiva stanovništvo čitavog njegovog izbornog okruga sa najvećom podrškom prihvatiti talijanske trupe, odustajući od bilo kakve reakcije. Uvjerava, također, da će biti u stanju da zapriječi instinktivne represalije nad Hrvatima, koji još uvijek žive u regionu.⁴¹⁾ On je, na koncu, potvrdio da može, ako bude trebalo, provocirati i talijansku intervenciju napadajući sadašnje talijanske pozicije, kako bi i na taj način dao Talijanima povod za izravnu i hitnu reakciju, a da bi, u stvari, time opravdao njihovo proširenje okupacione zone.

Kao što se vidi iz ovog navoda, očito je da je Jevđević bio spreman na sve.

Kad je, pak, riječ o Birčaninu⁴²⁾, onda se o njemu govori posebno. Talijanski izvor navodi da je riječ o pukovniku i vojvodi Iliji Birčaninu. Prema njegovim uvjerenjima, potvrđenim velikim dijelom i onim što je već bilo o njemu poznato, Birčanin je bio šef Narodne odbrane poznatog srpsko-jugoslovenskog nacionalističkog udruženja. Kao takav imao je širok uticaj na sva udruženja sa nacionalističkom pozadinom, uključivši i ona četnička čiji je, također, šef bio više od deset godina. Odvojio se zbog ličnog neslaganja sa

⁴¹⁾ U suprotnosti sa ranije iznesenim stavom. Uporedi bilješku 23.

⁴²⁾ Ilija Trifunović Birčanin (Topola 1887 — Split 1943) bio je daleko istaknutija ličnost od Jevđevića. Četnički vojvoda. Od 1929. do 1932. godine bio je na čelu Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine. Naslijedio ga je na tom položaju sve do aprilskog rata 1941. godine Kosta Pećanac. Birčanin se kao predsjednik Narodne odbrane, od 1932. godine nalazio i u »najužem krugu zavjerenika oficira« koji su izveli puč 27. marta 1941. godine. On je bio jedna od rukovodećih ličnosti Društva starih četnika. Uporedi za predratno djelovanje N. Šehić, n. d., str. 92 i 94, te za ratno J. Tomašević, n. d., J. Marjanović, n. d., i R. Pajović, n. d.

sadašnjim šefom Kostom Pećancem,⁴³⁾ kojega smatra oportunistom. Sam, pak, Birčanin se nije ustručavao potvrditi da je bio jedan od najvatrenijih pristalica ulaska u antiosovinski rat. Jer, kao dobar Jugosloven, vidio je u ratu jedinu mogućnost za ostvarenje srpsko-hrvatskih teritorijalnih zahtjeva za Istru, Julijsku krajinu i Solun. Kao i Jevđević, iznenađen hrvatskom izdajom, osjeća da je jugoslavenska ideja mrtva. Odatle i njegova sadašnja polarizacija u odnosu na mogućnost ponovne obnove Srbije, za koju drži da je nemoguća zbog djelovanja Njemačke, da je ostvarljiva samo u sferi talijanskog uticaja. Njegova vizija budućeg uređenja Balkana i anti-germanske funkcije Srbije povezana je i potpuno se slaže s onom koju je prezentirao Jevđević, s kojim je Birčanin prijatelj ima dugo vremena. Tvrdi da o toj novoj političkoj orijentaciji dijele mišljenje svi prvaci moćne Narodne odbrane koju on još uvijek predstavlja.

U momentu otpočinanja njemačkih operacija, Trifunović se, kako sam kaže, nalazio u Beogradu, odakle je smatrao za potrebno da pobjegne, bojeći se njemačkih represalija, pošto je bio među onima koji su željeli izazvati rat.

Pobjegavši iz Beograda sklonio se u Kolašin (Crna Gora), gdje je bio iznenađen ustankom koji je tamo izbio i koji je u osnovi bio komunističko-antitalijanski.⁴⁴⁾ I upravo u Kolašinu on je dao prvi jak dokaz svoje političke orijentacije, povoljan za Italiju. Konkretno, pokazao je od jednog bilježnika ovjerenu potvrdu sa potpisom generala Esposito,⁴⁵⁾ u kojoj se izričito navodi da se za vrijeme pobune koja je izbila u Kolašinu, u kojoj su pobunjenici htjeli poubiti 15 talijanskih oficira zatvorenika, lično zauzeo za taj slučaj i uspio u nastojanjima da se izbjegne njihovo ubistvo. Činjenica je, međutim, da je bio pozvan da se javi talijanskim vojnim vlastima na Cetinju, koje su mu rekly da napusti Crnu Goru, jer je nepoželjan gost. Iste vlasti su ga savjetovale da se prebaci u Split gdje se sada stalno nalazi.⁴⁶⁾ Nije znao preciznije navesti motive koji su ga učinili nepoželjnim u Crnoj Gori. Pretpostavlja da je to bila jedna neosnovana denuncijacija starih političkih protivnika. Vjerovatno se radi o njegovom prijašnjem ponašanju jugoslovenskog ultrana-

⁴³⁾ Kosta Milovanović Pećanac (Đurakovac 1871 — kod Sokobanje 1944) Srpski podoficir, Od 1904. četnik. Između dva rata, pored četničkog udruženja, aktivan propagator programa nacionalističko-terorističke organizacije ORJUNA (1921-29). Aprila 1941. godine pristupio formiranju četničkih odreda u Srbiji.

⁴⁴⁾ Radi se očito o 13-julskom ustanku. Više o tome vidi kod Radoja Pajovića, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori — četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, str. 80 i 81, te na drugim mjestima.

⁴⁵⁾ Dovani Esposito (Giovanni Esposito), komandant divizije alpinaca »Pusteria«, Sjedište joj je bilo u Pljevljima. Držala pod okupacijom sjeverne dijelove Crne Gore i granične zone prema istočnoj Bosni (Foča, Goražde, Višegrad). Divizija se vratila u Italiju u avgustu 1942. godine. Vidi: *Le operazioni delle unità...* str. 233 i 244.

⁴⁶⁾ O tome kuda je i kada Birčanin došao u Split postoje, kao što smo već naveli, kontradiktorna mišljenja. Tako poznati vojni historičar Vinko Bra-

cionaliste, što je stvarno uticalo da je bio zabilježen kao opasan kod svih policijskih uprava u Kraljevstvu.

Pozvan da tačno precizira u kojim rokovima i pod kojim uslovima ima namjeru da pruži saradnju nije mogao iznijeti definitivni program. Držeći da još uvijek ima Narodnu odbranu, čiji je bio šef, on je naumio da upotrebi svoj stari ugled da bi iskoristio nacionalistički osjećaj koji leži u osnovi ustanka koji je buknuo u Srbiji, da bi ponovno povratio izgubljeni autoritet i onda usmjerio cio pokret prema onoj političkoj orijentaciji u koju on sam ima povjerenje. Uvjerava da bi njegova lična akcija, okrenuta prije svega prema bivšoj Srbiji, mogla u tom smislu dovesti do konkretnih i izravnih rezultata. Manji uspjeh, ali ipak jak, njegova akcija može imati u Bosni i Hercegovini i Lici. Blagotvorne uticaje može imati, na kraju, i u Sloveniji i u ponekom pravoslavnom centru sjeverne Hrvatske.

Upitan na koji način i sa kim namjerava da izvede svoj programski posao, spomenuo je, kao i Jevđević, lične veze i kontakte koji bi talijanskim posredstvom uspio da uspostavi, te stvaranjem mreže centra sa osobama koje su mu ostale vjerne.

Utisak koji ostavlja Trifunović općenito je dobar. Utvrđeno je da on ima stvaran uticaj na ličnosti u Bosni i Hercegovini. U vrijeme dok su prema njemu poduzimane mjere od strane organa javne sigurnosti u Splitu, prije nego što je uspostavio vezu sa lokalnim talijanskim vojnim vlastima, mnoge ličnosti srpsko-pravoslavnog svijeta angažirale su se u njegovu korist, nudeći najšire garancije. Među srpskim svijetom on se još uvijek smatra nacionalnim herojem. Sadašnje prilike opravdavaju njegovu talijanofilsku orijentaciju, zajedničku — kao što je već rečeno — mnogim drugim srpsko-pravoslavnim ličnostima. Stoga, za sada, ne treba sumnjati u njegovu lojalnost potvrđenu i sa druge strane činjenicom da se bezuvjetno stavio u naše ruke.

Njegove mogućnosti su prije svega potencijalne: doista, on bi trebao da povрати u život organizaciju koju su događaji razbili, oslonivši se jedino na ponovno oživljavanje svoga imena i uticaja koji je uživao. Ovo ima svoje nepoznanice.

nica, Formiranje antikomunističke dobrovoljačke milicije na anketiranom području Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a, VIG, broj 1-2/1976, str. 88. navodi da je početkom oktobra 1941. godine stigao u Split iz Nikšića »sa legalnom talijanskom propusnicom, izaslanik Draže Mihailovića Ilija Trifunović Birčanin«. Branica navodi da je Talijanima bila poznata njegova misija, te da je Birčanin dobivao »direktive za rad« od D. Mihailovića. Međutim, ne navodi nikakve dokaze za ovo tvrđenje, koje se ne podudara sa onim što kažu J. Tomašević i J. Marjanović, pa i R. Pajović kada je riječ o tim vezama između Birčanina, pa i Jevđevića s Mihailovićem u ovo vrijeme. Za kasnije vrijeme nema spora. Inače, R. Pajović, n. d., str. 79 i 85. bilježi da se među izbjeglicama, istaknutim građanskim političarima, koji su se poslije kapitulacije obreli u Crnoj Gori nalazio i Birčanin, koji se sklonio u Lipovo kod Kolašina, bježeći pred potjerama Gestapoa. Ako, pak, sada uzmemo da je poslije susreta sa talijanskim vlastima na Cetinju Birčanin čuo njihovo mišljenje, onda bi se moglo pretpostaviti da je on već u julu 1941. godine prešao u Boku Kotorsku odakle se kasnije prebacio u Split.

Izgleda, međutim, da bi se njegovo djelovanje moglo pokazati korisnim kao pobočna akcija onoj koju istovremeno treba da izvede Jevđević, za sada prema Bosni i Hercegovini, a u drugo vrijeme, ako bude potrebno, prema bivšoj Srbiji — završava talijanski komentar.⁴⁷⁾

Kopiju ove opsežne izjave uputio je grofu Luki Pietromarkiju, opunomoćenom ministru u Ministarstvo vanjskih poslova Italije u Rimu, 7. novembra 1941. godine guverner Dalmacije iz Zadra Bastianini, poprativši je sljedećim komentarom:

U vezi sa prethodnim analognim dostavama (pismo od 18. XI 1941), te pismom komande Druge armije (od 14. X 1941) zajedno sa jednom spomenicom bivšeg jugoslovenskog poslanika Dobroslava Jevđevića, šaljem ti ovdje priložen tekst drugih izjava koje su dali Jevđević i pukovnik vojvoda Trifunović generalu Dalmacu.

U novom dokumentu potvrđena je želja Srba — nastavlja Bastianini — da Italija okupira Bosnu i Hercegovinu kao prethodnicu jedne buduće aneksije, s tim što bi kao prva stvar bila naša neposredna vojna okupacija Sarajeva.⁴⁸⁾

Iz svega proizlazi da su Jevđević i Birčanin prve veze konkretne šire saradnje sa talijanskim okupatorom ostvarili već krajem septembra 1941. godine, ali tada ne kao emisari Draže Mihailovića, iako Jevđević kaže da je istupio »u ime četnika« kojima je, očito i ranije, tada i kasnije pripadao po cijelom svom habitusu i djelovanju. Prema tome, Jevđevićeva i Birčaninova saradnja sa Talijanima počinje vrlo rano, ranije nego što se do sada mislilo.

II

Kao što je već ranije naznačeno, za problematiku o kojoj je riječ u ovom radu najuže je vezano ime generala fašističke milicije Alessandra Lusane (Alessandro Lusana) koji se u našoj literaturi više puta spominje kao glavni čovjek, sa talijanske strane, u četničko-talijanskoj saradnji u Hercegovini 1941. godine i jednim dijelom 1942. godine. Nekad se čak govori o tome da je Lusana bio glavni organizator četništva u Hercegovini. Međutim, i o njemu su podaci veoma oskudni, posebno za 1941. Čak i njegovo prezime se veoma različito bilježi u našoj literaturi.⁴⁹⁾ Prateći kako je naša literatura zabilježila Lusana, može se navesti sljedeće:

U knjizi »Dubrovnik 1941 — sjećanja«, Beograd 1966, Mato Jakšić spominje Lusana, u ljeto (avgust) 1941. godine, navodeći da

⁴⁷⁾ MAEAS, isti fond, kopija Jevđevićeva i Birčaninove izjave, uz pismo Bastianinija Pietromarkiju.

⁴⁸⁾ Isto, Bastianini — grofu Luki Pietromarkiju, opunomoćenom ministru u Ministarstvu vanjskih poslova Italije. Pisma od 18. X, koja se spominju u tekstu, odnose se na brojeve 6965 i 6967 guvernera Dalmacije, odnosno pismo od 14. X odnosi se na broj 2451 koji smo već ranije citirali.

⁴⁹⁾ Lozana, Luzana, Lusano, Lussano, Losana.

se on tada obreo u Dubrovniku, te da se radi o fašističkom generalu, učesniku pohoda na Rim 1922. godine, bliskom saradniku Musolinija. Jakšić se sjeća da je Lusana u intimnim razgovorima sa svojim prijateljima u Dubrovniku, ponosno isticao kako je uoči i za vrijeme talijanske okupacije Etiopije bio tamo na službi i to po specijalnom zadatku. U Etiopiji se usavršio u izazivanju razdora i bratoubilačkih borbi između raznih abesinskih plemena što je, govorio je, uveliko pomoglo Talijanima da otupe oštricu otpora etiopskog naroda i tako olakšaju okupacioni poduhvat. Pošto je u tome uspio Musolini ga je uputio u Dubrovnik, sa zadatkom da te prokušane recepte primjeni i na jugoslovenske narode, te se Lusana sav dao na tu perfidnu i ciničnu fašističku rabotu. Primjenjujući njegove recepte na stanovništvo Dubrovnika, Talijani su mislili da će tako, podstičući najniže bratoubilačke strasti, igrajući tu paklenu igru sa mrtvačkim glavama, okovati u najcrnje ropstvo, za vječna vremena, sve one koji iz tog klanja preostanu.⁵⁰⁾ Ovaj »proslavljeni« fašistički general u Hercegovini je radio na produbljivanju onih veza koje su četničke glavešine već bili uspostavili, tamo i ovamo, sa talijanskim okupatorom.⁵¹⁾ On je, po Jakšiću, radio na stvaranju četničkih organizacija. On je podrivao ustašku vlast te to koristio kao mamac za okupljanje četnika i podjarivanje najnižih strasti — sve u smislu starog rimskog recepta: *divide et impera*.⁵²⁾

Zanimljivo je da oficijelna talijanska literatura od ukupne Lusanine djelatnosti spominje samo to da je on komandovao talijanskim trupama koje su oslobodile od opsade ustaški garnizon u Bileći, te da je ušao u Bileću, koju su opkoljavali srpski ustanici, 29. avgusta 1941. godine u 14 sati.⁵³⁾ Jozo Tomašević ga uopće ne spominje, dok Joco Marjanović kaže da je on »izgleda najviše opštio sa četnicima«. ⁵⁴⁾ Sudeći čak i po poklonima koje su četničke glavešine davale Talijanima vidi se da je Lusana dobio »tri persijska čilima i dva srebrna pâsa«, što je Marjanoviću poslužilo kao osnova za zaključak da je Lusana — u poređenju sa drugim sa te liste poklona — imao posebno istaknuto mjesto.⁵⁵⁾ Poslije sastanka četničkih komandanata u Avtovcu, 22. i 23. jula 1942. godine, sa D. Mihailovi-

⁵⁰⁾ M. Jakšić, n. d., str. 77. Lusana je, očito, već mnogo ranije bio u Dubrovniku, što znači odmah poslije okupacije Dubrovnika od 17. aprila 1941.

⁵¹⁾ Isto, str. 98.

⁵²⁾ Isto, str. 100. Da je Lusana radio na stvaranju četničke organizacije u Hercegovini spominje i I. Rojnica, n. d., str. 667-115, 145. Po jednom izvještaju Talijanskog konzulata iz Mostara od 7. septembra 1942. proizlazi da: »Gli uccisori i «cetnici» dipendo no dal Esercito Reale Italiano. Sono pagati ed armati delle autorità militari italiane, Il signor generale Lusanna fu il loro organizzatore...« (MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, fasc. 3, Violenze a dano di cattolici, Roberto Giardini, talijanski konzul u Mostaru — Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Rim i Talijanskom poslanstvu u Zagrebu, telegram broj 2836/139 povjerljivo, Mostar 7. septembra 1942. I drugi ukazuju na ovu Lusaninu ulogu.

⁵³⁾ *Le operazioni delle unità...*, str. 176.

⁵⁴⁾ J. Marjanović, n. d., str. 294.

⁵⁵⁾ Isto, str. 295.

ćem, Birčanin je otputovao u Dubrovnik, gdje ga je pozvao Lusano. U to vrijeme u Dubrovniku je boravio i Mario Roata, komandant Superslode.⁵⁶⁾ Citirajući jedan dio pisma koje je major Petar Bačević uputio majoru Z. Ostojiću, krajem jula 1942. godine, Marjanović navodi da u njemu stoji da »general Lozana nastoji prema svemu da održi dobre odnose sa četnicima kako ne bi došlo do neželjenih posljedica.«⁵⁷⁾

Svakako da je posebno zanimljivo ono što je zabilježeno u dokumentima NDH, odnosno njemačkim i talijanskim, o ovom fašističkom generalu.

Prema jednom pismu Vjekoslava Vrančića, opunomoćenika vlade NDH pri Superslodi, upućenog sa Sušaka 23. maja 1943. godine Mladenu Lorkoviću, ministru vanjskih poslova NDH, vidi se da je u razgovoru koji je Vrančić imao sa generalom fašističke milicije Montanjom (Mantagna), ovaj optužio Lusanu, kao inicijatora predstavke dr Novice Kraljevića upućene Dućeu i Papi, kao i inicijatora protuhrvatske muslimanske rezolucije u Mostaru,⁵⁸⁾ kao zaštitnika komunista, sinova onih muslimana koji njemu služe i kao protivnika muslimana — nacionalnih Hrvata, jer pada na njega sumnja da je odobravao pokolje Muslimana u istočnoj Hercegovini.⁵⁹⁾ A u razgovoru sa Pavelićem, u Zagrebu 15. oktobra 1942. godine, general Roata je obavijestio Poglavnika da je odstranio Lusanu i premjestio ga na Sušak, jer ga hrvatske vlasti optužuju radi saradnje sa četnicima.⁶⁰⁾ Đorđe Piljević navodi da su talijanski komandanti, naročito general Lusana, pozivali predstavnike ustaničkih sela u Hercegovini na pregovore, ali to poblize ne datira, iako izgleda da bi to moglo biti 1941. godine.⁶¹⁾ I neki drugi autori spominju Lusanu.

U nastojanju da nešto više saznam o ovom istaknutom fašisti, koji je po nekim bio univerzitetski profesor, ali gdje i koje struke niko mi nije znao reći, došao sam do nekih podataka koji sigurnije mogu upotpuniti sliku o ovom generalu i, rekao bih, dati podsticaj za dalje rasvjetljavanje njegove uloge u organiziranju četnika u istočnoj Hercegovini i njihovom privođenju na saradnju sa talijanskim okupacionim trupama i vlastima.⁶²⁾

⁵⁶⁾ Isto, str. 294.

⁵⁷⁾ Isto, str. 294.

⁵⁸⁾ Teško je reći da li se ovo odnosi na rezoluciju iz avgusta 1941. (Uporedi: Dr Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine), ili, pak na jednu od 1. VIII 1942. upućenu Superslodi na Sušak, a na koju se nešto kasnije nadovezuje odlazak jedne delegacije u Rim.

⁵⁹⁾ B. Krizman, n. d., str. 290.

⁶⁰⁾ Isto, str. 425.

⁶¹⁾ Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, u zborniku 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 235.

⁶²⁾ Podaci o tome prema: *Ettore Lucas i Giorgio de Vecchi, Storia delle Unità Combattenti della Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale 1923-1943*, Giovanni Volpe Editore, Roma, str. 412-413, te 434-445.

Alesandro Lusana je rođen 17. januara 1893. godine, te je 1941. godine bio bliži pedesetoj godini života nego četrdesetoj. Znači bio je u dobi pune zrelosti. U fašističku miliciju (Milizia Volontario Sicurezza Nazionale) upisan je 1. februara 1923. Sa činom konzula, od marta 1941. godine, komanduje 49. jurišnom legijom Crnih košulja uključenih u pješadijsku Diviziju »Marche«, koja je tada ulazila u sastav XVII armijskog korpusa »albanskih« trupa talijanske vojske.⁶³⁾ Kao takav djeluje od 16. aprila 1941. godine do 18. avgusta 1941. godine u Jugoslaviji, u zoni sjeverno od Dubrovnika — Pljevlja, Čajniče, Foča, Bileća, Gacko, Nevesinje. Za generalnog konzula »con anzianità« unapređen je 1. jula 1941, te mu je 23. avgusta povjerena komanda odbrane Dubrovnika i, ujedno jurišnih trupa divizije »Marche«. Neko vrijeme zauzimao je i druge položaje kao što su: privremeni komandat Divizije »Marche« u odsustvu titularnog komandanta generala Giuseppe D' Amica,⁶⁴⁾ komandanta sektora Bileća, te civilnog komesara za ribarstvo (avgust 1942). U oktobru 1942. godine, izgleda na svoje insistiranje, dozvoljeno mu je da se priključi talijanskoj vojsci na ruskom frontu, gdje je 10. novembra iste godine preuzeo komandu grupacije Crnih košulja »3. januar«. U Italiju se povratio u junu 1943. godine i preuzeo komandu Prve oklopne divizije Crnih košulja »M« i na tom položaju je ostao do 26. jula 1943. godine. Što je s njim bilo poslije toga, kao i što je radio najvećim dijelom između dva rata, nisam uspio saznati. Osim toga, bilo bi zanimljivo znati da li je i nešto pisao. Jedinica kojom je u prvo vrijeme u Jugoslaviji komandovao Lusana, 49. jurišna legija Crnih košulja, bila je sastavljena od XL i XLIX bataljona, te 49. kompanije mitraljezaca Crnih košulja. Radi se o fašističkoj vojnoj formaciji. Formirana je u martu 1940. godine, a sastavljena je od ovih trupa: Komanda 49. legije (Venecija), komandant konzul Lusana, XLIX bataljona Crnih košulja (Venecija), komandant senior Francesko De Lorencio (Francesco De Lorenzo), LIII bataljon Crnih košulja (Padova), komandant senior Franko Franko (Franco Franco), te 49. kompanija mitraljezaca Crnih košulja (Venecija). Legija se u aprilu 1941. godine prebacila iz Barija, brodovima »Rossini« i »Puccini« u Drač (Albanija), a odatle kamionima u Bushati. Već 15. aprila, također kamionima, produžava za Skadar, odakle 16. aprila, ponovo kamionima, u sasta-

⁶³⁾ Članovi fašističke milicije (MVSNI): senior — major, konzul — pukovnik, a generalni konzul — brigadni general.

Po reorganizaciji talijanske vojske, negdje pred drugi rat, bilo je predviđeno da po jedna jedinica fašističke milicije uđe u sastav divizije. To je i ovdje slučaj u pješadijskoj diviziji »Marche«. Jedinica kao »3. januar«, »23. mart« i »21. april« nazvane su po imenima i tradiciji divizija iz rata u Etiopiji i Libiji.

⁶⁴⁾ Đuzepe Damico (Giuseppe D'Amico), divizijski general. Ubili ga Nijemci 13. septembra 1943. kod Trstenog u blizini Dubrovnika, zbog pružanja otpora u dubrovačkom garnizonu u vrijeme kapitulacije. Uporedi: *Le operazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943*, Ministero della Difesa, Stato Maggiore dell' Esercito, Ufficio Storici, Roma 1975, str. 400.

vu divizije »Marche«, ide na jugoslovensko ratište. U Podgorici je 17, a u Trebinju 18. aprila. I dok je XL bataljon ostao u Trebinju, XLIX i kompanija mitraljezaca prebačeni su kamionima u Bileću gdje je Lusana preuzeo dužnost komandanta mjesta. Nešto kasnije (21. IV), po naređenju Divizije, XL bataljon ide u Dubrovnik gdje je prebačena i Komanda Legije. U julu 1941. godine Lusana je bio unapređen u čin generalnog konzula. Na neko vrijeme ostavlja komandu 49. legije Crnih košulja, koju privremeno preuzima senior Franko Franko, komandant XL bataljona, a on preuzima komandu zone Dubrovnik i mobilnih trupa Divizije »Marche«. Novembra 11-og 1941. dolazi novi komandant 49. legije, konzul Italo Ingaramo. Neko vrijeme XL bataljon je djelovao na sektoru Foča — Čajniče — Pljevlja i pravac sjeveroistok, dok je XLIX bataljon djelovao na sektoru Bileća, Gacko, Nevesinje i pravac sjeverozapad. Kasnije, u proljeće 1942, spustio se u dolinu Neretve u Čapljinu, Prebilovce, Metković, Hrasno.⁶⁵)

Očito je da se već 1941. godine Lusana posvetio nekim specijalnim zadacima. Na to nas upućuje jedan važan izvještaj, po svemu sudeći iz kraja 1941. godine, koji je upućen Duću, a nosi naslov »Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini«. U njemu stoji:

Generalni konzul Alesandro Lusana, zamjenik komandanta 32. divizije »Marche« obavijestio me je kako sljede:

Za cijelo vrijeme naše okupacije, to jest do druge polovine maja 1941. godine, na teritoriji Bosne i Hercegovine vladao je najveći mir, a ekonomske prilike u zemlji bile su dosta dobre: bilo je kruha koliko je bilo dovoljno za život stanovništva. Nikada nije pucano iz vatrenog oružja na okupacione trupe i nije utvrđeno da su počinjena razbojništva protiv civilnog stanovništva.

Sa prenosom vlasti na hrvatske organe nastaju, krajem maja i u prvoj polovini juna, najokrutnija proganjanja i najgroznija zlostavljanja srpskog stanovništva. U reonima Gacko — Nevesinje — Ljubinje — Stolac — Mostar — Metković proganjanje je dostiglo bolesno stanje krvoločnosti. Stiglo se do toga da su u Ljubinju i Stocu izgladnjelim majkama koje su bile zatvorene davali za jelo vlastitu djecu pečenu na ražnju. U Gacku su sakupili u jednoj prostoriji, smještenoj na ulazu u mjesto na avtovačkom drumu, najljepše djevojke iz toga kraja. Poslije silovanja i zlostavljanja, pobijali su ih, a zgradu u kojoj su bile zapalili zajedno sa lješevima. Također u Gacku zatvorili su stotinjak golorukih građana koje su zatim uništili mučenjem i postepenom smrću. U Berkovićima su ubili i pokopali u njihovim stanovima djecu i goloruke dječake, kako bi što bolnijom i okrutnijom učinili bol roditelja. Sve ovo izvršile su ustaše, unajmivši, također, najgore zlikovce u zemlji, u ime »fašizma ustaša« i po nalogu Hrvatske vlade. Istovremeno, bila je

⁶⁵) O tim borbama i operacijama vidi: Novica Vojnović, *Borbe jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo 1961, XII, str. 131-164.

zaplijenjena sva imovina i uništeno blago Srba od strane vanredne ustaške uprave.

Sve ovo dovelo je do pobune srpskog stanovništva koje je samo u šumi i planini vidjelo mogućnost da spasi život, a u ustanku mogućnost da prisile hrvatsku administraciju na korektno ponašanje. U Gacku su se 28. juna 1941. pojavili prvi simptomi ustanka. Srpsko stanovništvo ovoga kraja, predvođeno intelektualcima i sjajnim oficirima bivše jugoslovenske vojske, napalo je hrvatski vojni garnizon u Gacku i dovelo ga u nepriliku, tako da je bilo potrebno da intervenira jedna kolona talijanske vojske da bi ih oslobodila iz opsade.

U cjeloj zemlji situacija je ista: ustanici su apsolutni gospodari u zemlji, a hrvatski vojni odjeli prisiljeni su da traže pomoć talijanskih trupa da bi se tako spasili od osvete ustanika.

Pošto je ponovno bio uspostavljen mir, talijanske trupe su se, u prvoj polovini jula, povratile u svoje garnizone, pošto su hrvatske trupe obećale da će u zemlji upravljati pravično i potvrdile da će Srbima biti garantiran život. Jedna proklamacija maršala Lakse garantirala je ova obećanja,⁶⁶⁾ ali, nažalost, ustaški elementi anulirali su ove garantije pa je nastupio drugi val proganjanja, još okrutniji od prvoga. Računa se da je smaknuto, bez mogućnosti da se brani i bez ikakva procesa, oko 80.000 Srba.⁶⁷⁾

Ovaj drugi čin Srbi su definirali kao izdaju, a Muslimani su negativno žigosali, tako da ih je to definitivno udaljilo od hrvatske vlade, koju su u prvo vrijeme potpomagali.

Tako se došlo do drugog perioda ustanka. Srbi su se okupili u naoružane »bande«, spremni da skupo prodaju život, samo željni da osvete svoje mrtve. Muslimani pružaju pasivan otpor, jer ne žele dijeliti odgovornost za sve grozote koje su počinile ustaše u ime fašizma i hrvatske vlade. Komunisti intenziviraju propagandu koristeći se duševnim i ekonomskim nevoljama tako kruto doživljenim u građanskom ratu. Tako je 7. septembra sva Hercegovina i južna Bosna u rukama ustanika, koji su uspjeli da nanesu teške gubitke svim hrvatskim vojnim posadama, prisilivši ih da se zatvore u stare kasarne u očekivanju da na vrijeme dođu talijanske trupe i oslobode ih iz škripca.

Za vrijeme ovih operacija čišćenja u cilju oslobađanja opkojenih Hrvata, protiv Talijana nije ispaljen ni jedan puščani hitac, a srpsko stanovništvo uvijek je prihvatilo talijanske trupe sa radošću i kao izbavitelje. Hrvati su uvijek prikazivali ustanike kao četničke »bande«. Ali, govoreći istinu, ustanici nisu razbojnici, nego ljudi koji su rekli i pokazali, sa činjenicama u rukama, da su se oni okupili u »bande« ne da zlostavljaju ili naškode zemlji, nego da potuku ustaše i hrvatsku policiju kao krivce odgovorne za mnoge njima počinjene zločine.

⁶⁶⁾ Radi se o domobranskom generalu Vladimiru Laksi.

⁶⁷⁾ Podatak je skoro nemoguće provjeriti našim podacima.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine može da ima 2,400.000 stanovnika, ovako podijeljenih po rasi i vjeri:

Srbi pravoslavci	1,100.000
muslimani	900.000
katolici (Hrvati)	400.000

Stoga se ustanički elemenat u tim regionima može procjenjivati na cirka 2,000.000.⁶⁸⁾

Sva privreda zemlje je razorena, trag gladi i siromaštva je opći, a poljoprivreda, industrija i zanatstvo potpuno su paralizirani. Komunistam će naći ovdje svoj najpovoljniji ambijent. Kruh stoji 16 lira kilogram, mlijeko 6 lira. Nedostaje neophodan minimum za život.

Poslije prelaska vojne vlasti u ruke Talijana stvoren je trenutak predaha i olakšanja. Ustanici su se velikim dijelom povratili kućama, seljaci na polja da u oktobru sakupe žitarice koje su trebale biti sakupljene u julu.

Godina 1942. biće još tužnija, jer selo nije moglo u jesen sakupiti sjeme, niti će proletne kulture, ako bude mira, moći podmiriti zbog nedostatka jesenje sjetve. Pljačke i otimanja imanja osiromašila su industrijski i trgovački kapital i stočarstvo. Vojska i skoro sve druge vojne ustanove živjeli su od pljačke stoke. A oni koji su se domogli stoke na taj način izvozili su u druge zemlje tu ukradenu stoku i stoga je prodavali u bescjenje. Crnogorske naoružane »bande«, koje su ustanici pozvali da im pruže snažnu pomoć, povratile su se u svoje krajeve, služeći se koliko je to bilo moguće, vlastitim transportom.

Zemlja, procvala i bogata, spala je za samo dva mjeseca na veoma bijednu i stoga nije u mogućnosti da održi u životu one koji je naseljavaju. Danas, između stanovništva srpskog i muslimanskog u južnoj Bosni i Hercegovini i hrvatske vlade stvorio se jaz, tako da su i oni Hrvati, koji ne misle kao hrvatska vlada, neprijateljski raspoloženi prema hrvatskoj državi, pa je ne mali broj onih koji se slažu sa ustanicima.

U podbadanju ovih mržnji izgleda da nisu po strani ni katolički vjerski eksponenti koji bi željeli da iskoriste trenutak za raspirivanje vjerske borbe koja bi im omogućila da dobiju veći predah.

Danas je sve *prividno* (podvučeno u originalu — RP.) mirno. Vlasti, vojska i policija hrvatska mogu se, pak, kretati samo ako ih prate odjeli talijanske vojske.

Nikakva uvreda nije nanesena Talijanima od strane ustanika čak i kada su bili napadnuti od Talijana.

Srbi i Muslimani i dio disidenata Hrvata traže od Talijana samo jednu stvar: da budu pošteđeni hrvatskih zlostavljanja i da imaju mogućnost da žive i rade, kao što se to pristoji jednom narodu bijele rase, pod bilo kakvim oblikom upravljanja, samo da ono bude

⁶⁸⁾ Cifra je pretjerana, a moguće je da se radi i o štamparskoj grešci nastaloj kod prepisivanja. Da li ona, ipak, upućuje na masovnost ustanka?

stavljeno pod zaštitu jedne od velikih sila — Italije ili Njemačke. Njihova najveća želja bi bila da budu tretirani isto onako kao oni u provinciji Kotor.⁶⁹⁾

Danas su se naoružani ustanici, regularno uvedeni u kadar, povukli iza talijanske »demarkacione« linije i podijeljeni su u tri grupe:

- a) Četnici, u snazi od 1.200 uredno naoružanih, koji djeluju u rejonu Ustiprače i Rogatice, u osnovi su srpski nacionalisti, međutim, nisu neprijateljski raspoloženi prema Talijanima;
- b) Komunisti i Jevreji, u snazi od oko 6.000 naoružanih, sa političkom pozadinom komunističkom i sa zadatkom da agitacijom u zemlji angažiraju što više snaga Osovine. Skoro svi su došli iz Sarajeva, Mostara i Srbije. Ne nalaze sljedbenike u seljačkoj masi. Okupirali su i upravljaju stanovništvom Romanije samo zato jer Nijemci nikada nisu vodili računa o njima, pošto taj region nije ni od kakva interesa za njihove industrijske i agrarne ciljeve. Iz ove grupe regrutiraju se oni koji izolirano vrše atentate na ličnosti i imanja Muslimana i Hrvata i
- c) »Partizani« (tako u originalu — RP.) u snazi od oko 1.500 ljudi regularno naoružanih i dobro uvedenih u kadar, djeluju u rejonu Dobro Polje — Konjic i dolinom Neretve. Obuhvataju sve intelektualne elemente srpske, muslimanske i hrvatske, sa političkom pozadinom antihrvatskom. Željeli bi da daju zemlji upravu koja bi bila direktno zavisna od velikih sila Osovine. Svi bi, od srpskog elementa do muftija u Sarajevu i Mostaru, bili skloni talijanskoj upravi. Ovoj stranci pripadaju svi Srbi i ako bude potrebno sve muslimansko stanovništvo priključilo bi se pokretu da podrži ovaj program.

Opće stanje moralnih, duhovnih i ekonomskih nevolja moglo bi odvesti stanovništvo da prihvati komunističku vjeru, ali ne zato što dijeli njihove političke poglede, nego da pokušaju da se putem istovremeno i opće revolucije u zemlji oslobode hrvatske vlasti.⁷⁰⁾

Sve ukazuje da je ovaj izvještaj došao do Musolinija što i posebno govori o značaju koji su Talijani poklanjali ovim oblastima. To se lijepo vidi i iz drugih onovremenih talijanskih izvora. I upravo u toj tački najviše se manifestiraju njemačko-talijanske suprotnosti i interesi.

⁶⁹⁾ Od anektiranog područja Boke Kotorske formirana je talijanska provincija: Provincia di Cattaro. Ovo bi, pak, značio zahtjev ili želju za anektiranjem. Već ranije smo naznačili da je ovo područje 1941. godine služilo kao privremeno pribežište mnogim koji su bježali pred ustaškim terorom.

⁷⁰⁾ MAEAS, Jugoslavia 1941, busta 107, fasc. 2, Situazione in Bosnia Erzegovina, sam, pak, izvještaj nosi naslov: »Bosnia Erzegovina, Situazione nella Bosnia meridionale e nella Erzegovina«.

III

Saradnja koju su ponudili Jevđević i Birčanin u septembru i oktobru 1941. godine u Splitu prihvaćena je i konkretizirana već u narednim mjesecima. O tome je već pisano u literaturi koja je citirana, a godina 1942. pokazuje se kao ključna. Međutim, postoji i jedan zanimljiv izvještaj talijanskog vice-konzula Armanda Gabaldonija (Armando Gabaldoni) koji to i izričito akcentira. Gabaldoni je kao specijalni emisar uputio 29. januara 1942. godine izvještaj o situaciji u Bosni i Hercegovini Vitoriju Kastelaniju, predstavniku talijanskog Ministarstva vanjskih poslova kod Druge armije. On navodi da je situacija u Bosni i Hercegovini veoma delikatna, ali bi se mogla u ovom momentu razviti u talijansku korist, ako se nastavi sa politikom približavanja koju je uspješno poduzela komanda VI armijskog korpusa, zajedno sa različitim eksponentima grupa i partija. Jer — po Gabaldoniju — dobar je i radin bosanskohercegovački narod koji je kroz ratove i revolucije toliko iskrvario da bi sada želio da dobije malo mira i pravde. Zato je spreman da prihvati mir i pravdu, nezavisno s koje strane bi mu bili ponuđeni. Zbog mira on se namjerava osloboditi hrvatske igre koju je uvijek mrzio, naročito poslije ustaških grozota.

Komanda VI armijskog korpusa, nastavlja Gabaldoni, naslutivši ovakovo raspoloženje duhova, u pravi čas je poslala svoje oficire da uspostave kontakt sa raznim četničkim vođama ili, još preciznije, sa bivšim poslanicima Dobroslavom Jevđevićem, Svetom Rađenovićem⁷¹⁾ i pukovnikom Trifunovićem, teškim ratnim invalidom, kojeg srpski narod mnogo cijeni. Vođe su pokazale veliko razumijevanje za ovu talijansku inicijativu i odmah su prihvatili da počnu razgovore koji bi doveli do sporazuma. Oni su se u suštini ponudili da se tuku protiv komunističkih formacija i unište ih zauvijek na svome terenu, da ožive trgovačku razmjenu sa Italijom, te da se stave, bar do završetka rata, pod protektorat Italije.

Momenat je zaista delikatna, piše dalje Gabaldoni, budući da je komunistička propaganda, zbog naslućivanja opasnosti od sporazuma između Talijana i četnika, žestoko intenzivirana, tako da je, idući im u susret, Bosancima i Hercegovcima obećavala uništenje ustaša, protjerivanje Talijana i nezavisnost zemlje.

Osim sa četnicima, kaže Gabaldoni, komanda VI armijskog korpusa zgodno je radila i sa Muslimanima koji su putem svojeg delegata sa punim ovlaštenjima, dra Ismeta Popovca,⁷²⁾ ponudili saradnju sa Talijanima sve do pacifikacije okupiranih teritorija ili, pak, onih koje bi u budućnosti mogle biti okupirane od Italije. Ujedno su izrazili želju da budu anektirani Italiji ili bar da Italija uzme protektorat nad Bosnom i Hercegovinom. Dr Popovac će se u tu svrhu predstaviti Komandi VI armijskog korpusa u Splitu 6. februara 1942. godine.

⁷¹⁾ Srpski političar iz Like.

⁷²⁾ Pročetnički orijentirani stomatolog iz Konjica koji je prešao u Mostar.

Za dokaz ozbiljnosti i svojih dobrih namjera vođe srpskih nacionalista su se spontano ponudili kao taoci, zaključuje Gabaldoni.⁷³⁾

Gabaldonijev izvještaj Kastelani je 1. februara 1942. godine uputio Ministarstvu vanjskih poslova u Rim. Zanimljiva je i Kastelanijeva opaska da se u izvještaju Gabaldonija »osjeća mnogo uticaj ideja generala Dalmaca«.⁷⁴⁾

Iz svega što je do sada rečeno očito je, ipak, da kontakti četničkih lidera, bilo da su tada bili imenovani od Draže Mihailovića ili ne, sa talijanskom okupacionom armijom i vlastima — i to ne samo na liniji traženja zaštite za ugroženo srpsko stanovništvo od strane ustaškog režima, nego i na liniji nudenja konkretne oružane i političke saradnje u istočnoj Bosni i Hercegovini — datiraju od septembra 1941. godine. To se odvija po raznim linijama, ali su glavni protagonisti Jevđević i Birčanin, te Komanda VI armijskog korpusa u Splitu, na čelu s generalom Rencom Dalmacom.

Očito je, također, da je važnu ulogu u svemu tome imao — kad je riječ o istočnoj Hercegovini posebno — general fašističke milicije Alesandro Lusana. Da li je pak on to radio u saglasnosti sa Komandom VI armijskog korpusa, u čiji sastav je kasnije ušla i Divizija »Marke«, ili pak po nekoj drugoj, direktnoj ili bočnoj, u konkretnom slučaju fašističkoj liniji, još uvijek se ne može sa sigurnošću reći. Potrebno je za to proučavanje još uvijek nepristupačnih talijanskih dokumenata. No, neosporno je da je akcija koju su vodili Jevđević i Birčanin u svojoj osnovi strateški antikomunistička i antigermanska, u ovo vrijeme, a neposredno antiustaška. Kao takva ona je talijanofilska, jer polazi od evidentnih, iako često veoma prikrivenih, talijansko-njemačkih suprotnosti na ovom terenu demarkacione linije i želi se time okoristiti. Materijal koji je izložen obilno govori o tome, uz ono što je već od ranije poznato,⁷⁵⁾ pa bilo da je riječ o mogućnosti dogovorene provokacije iza koje bi slijedila talijanska akcija na određenom terenu, ili, pak, o stvaranju jednog bloka pod talijanskim okriljem u koji bi ušli Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, te Srbija i Mađarska. Koliko su sve te ideje realne teško je reći, ali je iz izvora evidentno da su one postojale i da se njima kalkuliralo.

⁷³⁾ MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, Bosnia-Erzegovina, fasc. 1, Rapporti politici e militari, Gabaldoni — Kastelaniju, telexpresso I, Vojna pošta 39, dne 29. I 1942.

⁷⁴⁾ Isto, Kastelani — Ministero Affari Esteri, Sabinetto, Affari Politici — Ufficio Croazia, Roma, te R. Legazione d'Italia, Zagabria, Vojna pošta broj 10, dne 1. II 1942, telexpresso 48.

⁷⁵⁾ Pored već citiranih radova, više članaka na ovu temu, kad je riječ o Bosni i Hercegovini objavio je Rafo Brčić. To su: *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svijetlu okupacije 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo III, 3, 1967; *Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1943. godine (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)*, Prilozi, XIV-XV, 1978; *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svijetlu dokumenata (1942-1943)*, u zborniku »Avnoj i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Sarajevo 1974.

Zato kod ocjene svih iznesenih podataka nije uvijek najbitnije da li su oni, uzeti pojedinačno, uvijek tačni ili ne, jer primjetne su netačnosti, nego njihova ukupna istorijska funkcija u konstituiranju jedne politike i prakse najuže talijansko-četničke saradnje, u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini, u borbi, prije svega protiv Titovog pokreta. Jer, na bazi svih tih izvještaja, izjava, memoranduma i sličnih dokumenata građena je talijanska politika u ovim krajevima. Kasnije vrijeme, poslije 1941. godine, to potpuno potvrđuje. Talijani su sa četnicima, i obratno, konkretno saradivali i služili se njima sve do kapitulacije 1943. godine. A na toj liniji će 1942. godine angažirati i jedan dio Muslimana. Pa, iako su se komandanti Superslode i drugih vojnih formacija mijenjali, politika je ostajala u suštini ista, a najistaknutiji njen četnički protagonist, na ovom terenu, bio je D. Jevđević. Podaci izneseni u ovom radu to još više potvrđuju nego što je do sada u literaturi bilo poznato, a osim toga i datiraju ranije nego što se do sada mislilo.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANFÄNGE DER ZUSAMMENARBEIT ZWISCHEN JEVDĚVIĆ UND BIRČANIN UND DEM ITALIENISCHEN OKKUPANTEN i J. 1941.

Über die Zusammenarbeit zwischen der Tschetnik-Bewegung des Draža Mihailović und dem italienischen Besatzer im Verlaufe des 2. Weltkrieges in Jugoslavien hat die jugoslawische Historiographie berichtet. Diese Arbeit aber handelt von den ersten Anfängen (schon im September 1941) der bekannten Vorkriegsführer der Tschetnik-Bewegung Dobroslav Jevđević und Ilija Trifunović — Birčanin als Mitarbeiter italienischer Okkupanten. Am 26. September 1941. war es nämlich in Split, dem Standort des 6. Armeekorps des italienischen Heeres, das zur Zweiten italienischen Armee gehörte, zu einem Treffen zwischen Vertretern der italienischen Besatzungsarmee, Jevđević und Birčanin gekommen. Die beiden boten den Italienern militärische und politische Zusammenarbeit an, vor allem im Kampf gegen die von Tito geführte Volksbefreiungsbewegung und gegen den Kommunismus überhaupt. Aus einer Reihe bisher unbekannter italienischer Originaldokumente und aus der Analyse der bisherigen Literatur über die Tschetniks ist der Prozeß von Beginn und Entwicklung der Zusammenarbeit von Jevđević und Birčanin mit den Italienern, besonders im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, zu ersehen und ihre Ansichten zu damaligen militärischen und nationalpolitischen Fragen. Hier gibt es aber auch Zeichen von Einbeziehung solcher lokalen Unterfangen in breitere italienische politische Projekte. Auf dieser Linie werden auch viele Gegensätze und Rivalitäten dargestellt, zwischen Deutschen und Italienern, zwischen Italienern und Ustaschas, auf den Gebieten, auf denen sie wirkten, vor

allem in Bosnien und der Herzegowina, in Dalmatien und Montenegro und unter den Völkern, mit denen sie direkt Kontakt hatten.

Eng damit verbunden ist das Wirken von Alesandro Lusana, General der faschistischen Miliz, (»console generale«), in der östlichen Herzegovina und in Dubrovnik. Er hatte entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der Tschetnik-Bewegung und ihre Zusammenarbeit mit den Italienern. In dieser Arbeit wird eine ganze Reihe bisher unbekannter Details über diesen faschistischen Kommandanten vorgebracht und seine Beurteilung der politischen Verhältnisse im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, die er Ende 1941. in einem ausführlichen Bericht an den Führer der italienischen Faschisten Benito Mussolini darlegte.

PRILOZI

Е. П. НАУМОВ

БОСНИЙСКОЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Как известно, в советской историографии, посвященной исследованию проблем политического и социјально-экономического развития зарубежных славянских народов в эпоху феодализма, значительное место принадлежит работам советских медиевистов по средневековой истории народов Югославии; обзоры этих работ уже помещались в соответствующих изданиях.¹⁾ Однако до сих пор еще нет работ, в которых были бы специально рассмотрены те труды советских историков, в которых в большей или меньшей мере освещаются различные вопросы средневековой истории Боснии.

В соответствии с этим в данной статье мы ставим своей целью дать такой краткий обзор советской исторической литературы применительно к боснийскому средневековью (т. е. преимущественно в XII—XV вв.), который, на наш взгляд, может быть полезен и для советских, и для югославских специалистов. Разумеется, прежде всего такой обзор сможет познакомить с тем, что уже сделано было в советской литературе в плане освещения средневековой Боснии; далее — в определенной степени, разумеется, это позволит судить и о разработке тех или иных вопросов боснийской государственности и общества в историографии в целом; а, следовательно, на таком основании можно судить и о том, какие направления дальнейших исследований этой широкой и сложной проблематики представляются более важными и перспективными.

¹⁾ См., например: Нарочницкий А. Л., Писарев Ю. А. **Итоги и перспективы изучения истории Югославии в СССР.** — «Вопросы истории», № 7, 1975; Наумов Е. П., **Балканское средневековье.** — «Балканские исследования», вып. 5, М., 1979, с. 15 и след.

Вполне понятно, что в одной лишь этой статье невозможно подробно рассмотреть все те работы советских историков и те советские научно-популярные и справочные издания, которые содержат освещение проблем боснийского средневековья, и поэтому мы здесь остановимся на наиболее важных трудах советских медиевистов. В данной связи следует сразу же отметить, что, говоря о рассмотрении этих вопросов в советской исторической литературе, необходимо указать четыре основных направления, а именно: изучение истории боснийского богомилства, далее — изложение (в более или менее сжатом очерке) главных процессов политической истории Боснии в XII—XV вв., исследование некоторых конкретных вопросов политического строя и социально-экономического развития (в тот же период) и, наконец, характеристика и оценка ценных источников по истории Боснии в эпоху османского завоевания (XV в.) и связанных с ними определенных аспектов борьбы против османского натиска.

Намечая эти четыре основных направления в рассмотрении советскими учеными проблем боснийского средневековья, мы должны, разумеется, учитывать и то обстоятельство, что на первых этапах развития советского славяноведения можно судить о проявлениях интереса к отдельным событиям или процессам истории средневековой Боснии, а с течением времени, с развертыванием в СССР славяноведческих исследований боснийская тема постепенно стала все шире и шире освещаться в литературе. В частности, упоминая о работах и замыслах советских славистов в 20-х годах, нельзя не назвать одного из докладов, который был сделан в Славянской комиссии АН СССР (28 апреля 1925г.) нашим лингвистом и палеографом М. Г. Долобко (1884—1935). Показательно, что доклад М. Г. Долобко «Новые данные в изучении боснийского богомилства» был тесно связан и служил своеобразным продолжением его занятий средневековыми боснийскими рукописями.²⁾

Не менее показательно, что известный советский славист академик Н. С. Державин также проявлял заметный интерес к истории богомилдов, в том числе и к материалам по боснийскому богомилству. В частности, в т. II его «Истории Болгарии» некоторые вопросы истории средневековой Боснии затронуты и в главе, посвященной богомилскому движению в Болгарии и других странах Европы, а также в заключительном разделе, где говорится об османском завоевании Болгарии, Боснии и других земель Балканского полуострова.³⁾

Важным показателем возросшего уже в 40-х годах нашего столетия интереса к боснийскому средневековью можно считать также и тот факт, что в это время появляются первые специальные (пусть и весьма краткие) очерки истории феодальной Боснии. Мы имеем в виду, например, сжатый обзор событий средневековой истории, ко-

²⁾ Логачев К. И., *Советское славяноведение до середины 30-х годов*. «Советское славяноведение», 1978, № 5, с. 98; ср. также: *Славяноведение в дореволюционной России*. М., 1979, с. 143.

³⁾ Державин Н. С., *История Болгарии*, т. II, М.—Л., 1946, с. 43, 45, 48, 49, см. также с. 160.

торый помещен в разделе «Босния и Герцеговина» и который вошел в свою очередь в исторический очерк прошлого народов Югославии (в справонике «Балканские страны»). Здесь было сказано о наиболее важных событиях и процессах средневековой истории Боснии, о богомилстве, о деятельности правителей Боснии и «Холмской земли» (т. е. позднейшей Герцеговины), о становлении феодального строя, наконец, о завоевании страны турками-османами.⁴⁾

Другой, несколько более подробный очерк включен в статью советского историка, акад. Ю. В. Готье «Образование Сербского государства».⁵⁾ Как известно, Ю. В. Готье (1873-1943) еще в дореволюционный период интересовался историей южных славян, читал в Московском университете курс лекций по южнославянской истории.⁶⁾ О разносторонних познаниях автора свидетельствует и данный сжатый очерк «Босния до XV века», где он рассматривает и место Боснии в общей панораме югославянского средневековья, в особенности в связи с постоянными попытками венгерских феодалов добиться прочного подчинения Боснии своей власти. Как и Н. С. Державин, Ю. В. Готье специально останавливается на большой роли богомилства в Боснии, подчеркивая, что «богомилство под внешней религиозной оболочкой, как всякая средневековая ересь, было движением антифеодальным, классовым», что богомилство имело большое значение для укрепления политической независимости Боснии.⁷⁾

В то же время, разумеется, Ю. В. Готье уделяет здесь внимание и проблемам политического и социально-экономического развития, касаясь вначале политического курса боснийских банов (Кулина, Матвея Нинослава и др.), а затем подробнее говоря о создании Боснийского королевства и внешнеполитических успехах Твртко I, первого боснийского короля, добившегося наибольшего расширения своих владений от Савы и Дрины до Котора и Задра. Вместе с тем автор указывает, что «Боснийское королевство Твртко, как и Сербское царство Душана, было государством, скоро сколоченным, но слабо объединенным», обращая внимание на всемогущество крупных феодалов, на их стремления к децентрализации, к ослаблению королевской власти, а это, как справедливо подчеркивает Ю. В. Готье, способствовало османскому натиску впоследствии на Боснию, как и на другие балканские страны.⁸⁾ Вместе с тем в очерке Готье мы находим немаловажные сведения о социально-экономическом и политическом строе Боснии, в частности, оживлении торговли, о союзе сословных собраний феодалов — соборов, о положении феодальной зависимых крестьян, которые обычно выплачивали господам треть часть своего дохода.⁹⁾ К сожалению, в виду небольших размеров всей статьи автор не смог подробнее охарактеризовать политическое положение Боснии

4) Балканские страны. М., 1946, с. 109—110.

5) Готье Ю. В., **Образование Сербского государства**. — Славянский сборник. М., 1947, с. 18—22.

6) См.: Славяноведение в дореволюционной России, с. 129.

7) Готье Ю. В., **Образование...**, с. 19, 21.

8) Готье Ю. В., **Образование...**, с. 22.

9) Там же.

в XVв., лишь упомянув об участии короля Твртко I в антитурецкой борьбе балканских народов (а именно в битве на Топлице в 1387г.) и о завоевании османскими войсками в 1463—1483гг. Боснии и Герцеговины¹⁰) Иными словами, оценивая оба эти кратких обзора боснийского средневековья, мы можем отметить, что эти очерки (при всех пропусках и недостатках, проистекавших и из задачи информационного, популярного освещения, и из отсутствия новых, специальных разработок этих проблем) содержали полезный фактический материал, знакомили читателей с важными событиями и процессами исторического развития феодальной Боснии.

Последующее десятилетие (т. е. 50-е годы) в советской исторической литературе примечательно, на наш взгляд, тем, что (естественно, применительно к средневековой Боснии) круг затронутых в историографии проблем становится шире, что теперь уже можно говорить и о появлении **третьего** направления, т. е. работ, специально посвященных истории османского завоевания Боснии и других балканских государств, освещению героической борьбы боснийцев и других южнославянских народов за свою свободу и самостоятельность. В данном случае мы имеем в виду прежде всего появление монографической статьи З. В. Удельцовой «Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV веке».¹¹)

В этой работе, в частности, заслуживает особого внимания раздел, где дан подробный источниковедческий анализ сообщений Критовула о завоевании Боснии Мехмедом II и о войне турок с венгерскими войсками в пределах Боснии. обстоятельно рассматривая эти сведения Критовула и сопоставляя их с другими источниками (турецкими, венгерскими), З. В. Удельцова указывает, что «несмотря на неточности и пробелы, рассказ Критовула в целом заслуживает доверия, а по стройности и красочности изложения значительно превосходит другие источники».¹²) В данной связи З. В. Удельцова отметила здесь, что свое повествование о походе Мехмеда II в Боснию (1463) Критовул начинает с небезинтересной характеристики этой страны, упоминая и, между прочим, о ее природных богатствах, неприступных крепостях, богатых и могущественных правителях. Признавая определенную тенденциозность Критовула (т. е. его стремление подчеркнуть значимость побед султана), З. В. Удельцова пишет, что «все же это не меняет общего впечатления» от рассказа современника-византийца, т. е. впечатления о Боснии «как о стране сильной и могущественной». Более того, сочинение Критовула в известной мере даже дает нам возможности судить о причинах османских побед: Босния, по изображению Критовула, типичное феодальное государство, причем центральная власть, в лице их «правителя» (кряля Боснии Стефана Томашевича) была, видимо, слаба».¹³) Далее

¹⁰) Там же, с. 42, 44.

¹¹) Статья издана: «Византийский временник», 1951, т. IV, с. 91—121.

¹²) Там же, с. 113.

¹³) Там же, с. 110.

se on tada obreo u Dubrovniku, te da se radi o fašističkom generalu, učesniku pohoda na Rim 1922. godine, bliskom saradniku Musolinija. Jakšić se sjeća da je Lusana u intimnim razgovorima sa svojim prijateljima u Dubrovniku, ponosno isticao kako je uoči i za vrijeme talijanske okupacije Etiopije bio tamo na službi i to po specijalnom zadatku. U Etiopiji se usavršio u izazivanju razdora i bratoubilačkih borbi između raznih abesinskih plemena što je, govorio je, uveliko pomoglo Talijanima da otupe oštricu otpora etiopskog naroda i tako olakšaju okupacioni poduhvat. Pošto je u tome uspio Musolini ga je uputio u Dubrovnik, sa zadatkom da te prokušane recepte primjeni i na jugoslovenske narode, te se Lusana sav dao na tu perfidnu i ciničnu fašističku rabotu. Primjenjujući njegove recepte na stanovništvo Dubrovnika, Talijani su mislili da će tako, podstičući najniže bratoubilačke strasti, igrajući tu paklenu igru sa mrtvačkim glavama, okovati u najcrnje ropstvo, za vječna vremena, sve one koji iz tog klanja preostanu.⁵⁰⁾ Ovaj »proslavljeni« fašistički general u Hercegovini je radio na produbljivanju onih veza koje su četničke glavešine već bili uspostavili, tamo i ovamo, sa talijanskim okupatorom.⁵¹⁾ On je, po Jakšiću, radio na stvaranju četničkih organizacija. On je podrivao ustašku vlast te to koristio kao mamac za okupljanje četnika i podjarivanje najnižih strasti — sve u smislu starog rimskog recepta: *divide et impera*.⁵²⁾

Zanimljivo je da oficijelna talijanska literaturu od ukupne Lusanine djelatnosti spominje samo to da je on komandovao talijanskim trupama koje su oslobodile od opsade ustaški garnizon u Bileći, te da je ušao u Bileću, koju su opkoljavali srpski ustanici, 29. avgusta 1941. godine u 14 sati.⁵³⁾ Jozo Tomašević ga uopće ne spominje, dok Joco Marjanović kaže da je on »izgleda najviše opštio sa četnicima«. ⁵⁴⁾ Sudeći čak i po poklonima koje su četničke glavešine davale Talijanima vidi se da je Lusana dobio »tri persijska ćilima i dva srebrna pása«, što je Marjanoviću poslužilo kao osnova za zaključak da je Lusana — u poređenju sa drugim sa te liste poklona — imao posebno istaknuto mjesto.⁵⁵⁾ Poslije sastanka četničkih komandanata u Avtovcu, 22. i 23. jula 1942. godine, sa D. Mihailovi-

⁵⁰⁾ M. Jakšić, n. d., str. 77. Lusana je, očito, već mnogo ranije bio u Dubrovniku, što znači odmah poslije okupacije Dubrovnika od 17. aprila 1941.

⁵¹⁾ Isto, str. 98.

⁵²⁾ Isto, str. 100. Da je Lusana radio na stvaranju četničke organizacije u Hercegovini spominje i I. Rojnica, n. d., str. 667-115, 145. Po jednom izvještaju Talijanskog konzulata iz Mostara od 7. septembra 1942. proizlazi da: »Gli uccisori »cetnici« dipendo no dal Esercito Reale Italiano. Sono pagati ed armati delle autorità militari italiane, Il signor generale Lusanna fu il loro organizzatore...« (MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, fasc. 3, *Violenze a dano di cattolici*, Roberto Giardini, talijanski konzul u Mostaru — Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Rim i Talijanskom poslanstvu u Zagrebu, telegram broj 2836/139 povjerljivo, Mostar 7. septembra 1942. I drugi ukazuju na ovu Lusaninu ulogu.

⁵³⁾ *Le operazioni delle unità...*, str. 176.

⁵⁴⁾ J. Marjanović, n. d., str. 294.

⁵⁵⁾ Isto, str. 295.

ćem, Birčanin je otputovao u Dubrovnik, gdje ga je pozvao Lusano. U to vrijeme u Dubrovniku je boravio i Mario Roata, komandant Superslode.⁵⁶⁾ Citirajući jedan dio pisma koje je major Petar Bačević uputio majoru Z. Ostojiću, krajem jula 1942. godine, Marjanović navodi da u njemu stoji da »general Lozana nastoji prema svemu da održi dobre odnose sa četnicima kako ne bi došlo do neželjenih posljedica.«⁵⁷⁾

Svakako da je posebno zanimljivo ono što je zabilježeno u dokumentima NDH, odnosno njemačkim i talijanskim, o ovom fašističkom generalu.

Prema jednom pismu Vjekoslava Vrančića, opunomoćenika vlade NDH pri Superslodi, upućenog sa Sušaka 23. maja 1943. godine Mladenu Lorkoviću, ministru vanjskih poslova NDH, vidi se da je u razgovoru koji je Vrančić imao sa generalom fašističke milicije Montanjom (Mantagna), ovaj optužio Lusanu, kao inicijatora predstavljanja dr Novice Kraljevića upućene Duću i Papi, kao i inicijatora protuhrvatske muslimanske rezolucije u Mostaru,⁵⁸⁾ kao zaštitnika komunista, sinova onih muslimana koji njemu služe i kao protivnika muslimana — nacionalnih Hrvata, jer pada na njega sumnja da je odobravao pokolje Muslimana u istočnoj Hercegovini.⁵⁹⁾ A u razgovoru sa Pavelićem, u Zagrebu 15. oktobra 1942. godine, general Roata je obavijestio Poglavnika da je odstranio Lusanu i premjestio ga na Sušak, jer ga hrvatske vlasti optužuju radi saradnje sa četnicima.⁶⁰⁾ Đorđe Piljević navodi da su talijanski komandanti, naročito general Lusana, pozivali predstavnike ustaničkih sela u Hercegovini na pregovore, ali to poblize ne datira, iako izgleda da bi to moglo biti 1941. godine.⁶¹⁾ I neki drugi autori spominju Lusanu.

U nastojanju da nešto više saznam o ovom istaknutom fašisti, koji je po nekim bio univerzitetski profesor, ali gdje i koje struke niko mi nije znao reći, došao sam do nekih podataka koji sigurnije mogu upotpuniti sliku o ovom generalu i, rekao bih, dati podsticaj za dalje rasvjetljavanje njegove uloge u organiziranju četnika u istočnoj Hercegovini i njihovom privođenju na saradnju sa talijanskim okupacionim trupama i vlastima.⁶²⁾

⁵⁶⁾ Isto, str. 294.

⁵⁷⁾ Isto, str. 294.

⁵⁸⁾ Teško je reći da li se ovo odnosi na rezoluciju iz avgusta 1941. (Uporedi: Dr Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine), ili, pak na jednu od 1. VIII 1942. upućenu Superslodi na Sušak, a na koju se nešto kasnije nadovezuje odlazak jedne delegacije u Rim.

⁵⁹⁾ B. Krizman, n. d., str. 290.

⁶⁰⁾ Isto, str. 425.

⁶¹⁾ Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, u zborniku 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 235.

⁶²⁾ Podaci o tome prema: *Ettore Lucas i Giorgio de Vecchi, Storia delle Unità Combattenti della Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale 1923-1943*, Giovanni Volpe Editore, Roma, str. 412-413, te 434-445.

Alessandro Lusana je rođen 17. januara 1893. godine, te je 1941. godine bio bliži pedesetoj godini života nego četrdesetoj. Znači bio je u dobi pune zrelosti. U fašističku miliciju (Milizia Volontario Sicurezza Nazionale) upisan je 1. februara 1923. Sa činom konzula, od marta 1941. godine, komanduje 49. jurišnom legijom Crnih košulja uključenih u pješadijsku Diviziju »Marche«, koja je tada ulazila u sastav XVII armijskog korpusa »albanskih« trupa talijanske vojske.⁶³) Kao takav djeluje od 16. aprila 1941. godine do 18. avgusta 1941. godine u Jugoslaviji, u zoni sjeverno od Dubrovnika — Pljevlja, Čajniče, Foča, Bileća, Gacko, Nevesinje. Za generalnog konzula »con anzianità« unapređen je 1. jula 1941, te mu je 23. avgusta povjerena komanda odbrane Dubrovnika i, ujedno jurišnih trupa divizije »Marche«. Neko vrijeme zauzimao je i druge položaje kao što su: privremeni komandat Divizije »Marche« u odsustvu titularnog komandanta generala Giuseppe D' Amica,⁶⁴) komandanta sektora Bileća, te civilnog komesara za ribarstvo (avgust 1942). U oktobru 1942. godine, izgleda na svoje insistiranje, dozvoljeno mu je da se priključi talijanskoj vojsci na ruskom frontu, gdje je 10. novembra iste godine preuzeo komandu grupacije Crnih košulja »3. januar«. U Italiju se povratio u junu 1943. godine i preuzeo komandu Prve oklopne divizije Crnih košulja »M« i na tom položaju je ostao do 26. jula 1943. godine. Što je s njim bilo poslije toga, kao i što je radio najvećim dijelom između dva rata, nisam uspio saznati. Osim toga, bilo bi zanimljivo znati da li je i nešto pisao. Jedinica kojom je u prvo vrijeme u Jugoslaviji komandovao Lusana, 49. jurišna legija Crnih košulja, bila je sastavljena od XL i XLIX bataljona, te 49. kompanije mitraljezaca Crnih košulja. Radi se o fašističkoj vojnoj formaciji. Formirana je u martu 1940. godine, a sastavljena je od ovih trupa: Komanda 49. legije (Venecija), komandant konzul Lusana, XLIX bataljona Crnih košulja (Venecija), komandant senior Frančesko De Lorencio (Francesco De Lorenzo), LIII bataljon Crnih košulja (Padova), komandant senior Franko Franko (Franco Franco), te 49. kompanija mitraljezaca Crnih košulja (Venecija). Legija se u aprilu 1941. godine prebacila iz Barija, brodovima »Rossini« i »Puccini« u Drač (Albanija), a odatle kamionima u Bushati. Već 15. aprila, također kamionima, produžava za Skadar, odakle 16. aprila, ponovo kamionima, u sasta-

⁶³) Članovi fašističke milicije (MVSN): senior — major, konzul — pukovnik, a generalni konzul — brigadni general.

Po reorganizaciji talijanske vojske, negdje pred drugi rat, bilo je predviđeno da po jedna jedinica fašističke milicije uđe u sastav divizije. To je i ovdje slučaj u pješadijskoj diviziji »Marche«. Jedinica kao »3. januar«, »23. mart« i »21. april« nazvane su po imenima i tradiciji divizija iz rata u Etiopiji i Libiji.

⁶⁴) Đuzepe Damico (Giuseppe D'Amico), divizijski general. Ubili ga Nijemci 13. septembra 1943. kod Trstenog u blizini Dubrovnika, zbog pružanja otpora u dubrovačkom garnizonu u vrijeme kapitulacije. Uporedi: *Le operazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943*, Ministero della Difesa, Stato Maggiore dell' Esercito, Ufficio Storici, Roma 1975, str. 400.

vu divizije »Marche«, ide na jugoslovensko ratište. U Podgorici je 17, a u Trebinju 18. aprila. I dok je XL bataljon ostao u Trebinju, XLIX i kompanija mitraljezaca prebačeni su kamionima u Bileću gdje je Lusana preuzeo dužnost komandanta mjesta. Nešto kasnije (21. IV), po naređenju Divizije, XL bataljon ide u Dubrovnik gdje je prebačena i Komanda Legije. U julu 1941. godine Lusana je bio unapređen u čin generalnog konzula. Na neko vrijeme ostavlja komandu 49. legije Crnih košulja, koju privremeno preuzima senior Franko Franko, komandant XL bataljona, a on preuzima komandu zone Dubrovnik i mobilnih trupa Divizije »Marche«. Novembra 11-og 1941. dolazi novi komandant 49. legije, konzul Italo Ingaramo. Neko vrijeme XL bataljon je djelovao na sektoru Foča — Čajniče — Pljevlja i pravac sjeveroistok, dok je XLIX bataljon djelovao na sektoru Bileća, Gacko, Nevesinje i pravac sjeverozapad. Kasnije, u proljeće 1942, spustio se u dolinu Neretve u Čapljinu, Prebilovce, Metković, Hrasno.⁶⁵)

Očito je da se već 1941. godine Lusana posvetio nekim specijalnim zadacima. Na to nas upućuje jedan važan izvještaj, po svemu sudeći iz kraja 1941. godine, koji je upućen Duću, a nosi naslov »Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini«. U njemu stoji:

Generalni konzul Alesandro Lusana, zamjenik komandanta 32. divizije »Marche« obavijestio me je kako sljede:

Za cijelo vrijeme naše okupacije, to jest do druge polovine maja 1941. godine, na teritoriji Bosne i Hercegovine vladao je najveći mir, a ekonomske prilike u zemlji bile su dosta dobre: bilo je kruha koliko je bilo dovoljno za život stanovništva. Nikada nije pucano iz vatrenog oružja na okupacione trupe i nije utvrđeno da su počinjena razbojništva protiv civilnog stanovništva.

Sa prenosom vlasti na hrvatske organe nastaju, krajem maja i u prvoj polovini juna, najokrutnija proganjanja i najgroznija zlostavljanja srpskog stanovništva. U reonima Gacko — Nevesinje — Ljubinje — Stolac — Mostar — Metković proganjanje je dostiglo bolesno stanje krvoločnosti. Stiglo se do toga da su u Ljubinju i Stocu izgladnjelim majkama koje su bile zatvorene davali za jelo vlastitu djecu pečenu na ražnju. U Gacku su sakupili u jednoj prostoriji, smještenoj na ulazu u mjesto na avtovačkom drumu, najljepše djevojke iz toga kraja. Poslije silovanja i zlostavljanja, pobijali su ih, a zgradu u kojoj su bile zapalili zajedno sa lješevima. Također u Gacku zatvorili su stotinjak golorukih građana koje su zatim uništili mučenjem i postepenom smrću. U Berkovićima su ubili i pokopali u njihovim stanovima djecu i goloruke dječake, kako bi što bolnijom i okrutnijom učinili bol roditelja. Sve ovo izvršile su ustaše, unajmivši, također, najgore zlikovce u zemlji, u ime »fašizma ustaša« i po nalogu Hrvatske vlade. Istovremeno, bila je

⁶⁵) O tim borbama i operacijama vidi: Novica Vojnović, *Borbe jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo 1961, XII, str. 131-164.

zaplijenjena sva imovina i uništeno blago Srba od strane vanredne ustaške uprave.

Sve ovo dovelo je do pobune srpskog stanovništva koje je samo u šumi i planini vidjelo mogućnost da spasi život, a u ustanku mogućnost da prisile hrvatsku administraciju na korektno ponašanje. U Gacku su se 28. juna 1941. pojavili prvi simptomi ustanka. Srpsko stanovništvo ovoga kraja, predvođeno intelektualcima i sjajnim oficirima bivše jugoslovenske vojske, napalo je hrvatski vojni garnizon u Gacku i dovelo ga u nepraviliku, tako da je bilo potrebno da intervenira jedna kolona talijanske vojske da bi ih oslobodila iz opsade.

U cjeloj zemlji situacija je ista: ustanici su apsolutni gospodari u zemlji, a hrvatski vojni odjeli prisiljeni su da traže pomoć talijanskih trupa da bi se tako spasili od osвете ustanika.

Pošto je ponovno bio uspostavljen mir, talijanske trupe su se, u prvoj polovini jula, povratile u svoje garnizone, pošto su hrvatske trupe obećale da će u zemlji upravljati pravično i potvrdile da će Srbima biti garantiran život. Jedna proklamacija maršala Lakse garantirala je ova obećanja,⁶⁶⁾ ali, nažalost, ustaški elementi anulirali su ove garantije pa je nastupio drugi val proganjanja, još okrutniji od prvoga. Računa se da je smaknuto, bez mogućnosti da se brani i bez ikakva procesa, oko 80.000 Srba.⁶⁷⁾

Ovaj drugi čin Srbi su definirali kao izdaju, a Muslimani su negativno žigosali, tako da ih je to definitivno udaljilo od hrvatske vlade, koju su u prvo vrijeme potpomagali.

Tako se došlo do drugog perioda ustanka. Srbi su se okupili u naoružane »bande«, spremni da skupo prodaju život, samo željni da osvete svoje mrtve. Muslimani pružaju pasivan otpor, jer ne žele dijeliti odgovornost za sve grozote koje su počinile ustaše u ime fašizma i hrvatske vlade. Komunisti intenziviraju propagandu koristeći se duševnim i ekonomskim nevoljama tako kruto doživljenim u građanskom ratu. Tako je 7. septembra sva Hercegovina i južna Bosna u rukama ustanika, koji su uspjeli da nanesu teške gubitke svim hrvatskim vojnim posadama, prisilivši ih da se zatvore u stare kasarne u očekivanju da na vrijeme dođu talijanske trupe i oslobode ih iz škripca.

Za vrijeme ovih operacija čišćenja u cilju oslobađanja opkoljenih Hrvata, protiv Talijana nije ispaljen ni jedan puščani hitac, a srpsko stanovništvo uvijek je prihvatilo talijanske trupe sa radošću i kao izbavitelje. Hrvati su uvijek prikazivali ustanike kao četničke »bande«. Ali, govoreći istinu, ustanici nisu razbojnici, nego ljudi koji su rekli i pokazali, sa činjenicama u rukama, da su se oni okupili u »bande« ne da zlostavljaju ili naškoda zemlji, nego da potuku ustaše i hrvatsku policiju kao krivce odgovorne za mnoge njima počinjene zločine.

⁶⁶⁾ Radi se o domobranskom generalu Vladimiru Laksi.

⁶⁷⁾ Podatak je skoro nemoguće provjeriti našim podacima.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine može da ima 2,400.000 stanovnika, ovako podijeljenih po rasi i vjeri:

Srbi pravoslavci	1,100.000
muslimani	900.000
katolici (Hrvati)	400.000

Stoga se ustanički elemenat u tim regionima može procjenjivati na cirka 2,000.000.⁶⁸⁾

Sva privreda zemlje je razorena, trag gladi i siromaštva je opći, a poljoprivreda, industrija i zanatstvo potpuno su paralizirani. Komunizam će naći ovdje svoj najpovoljniji ambijent. Kruh stoji 16 lira kilogram, mlijeko 6 lira. Nedostaje neophodan minimum za život.

Poslije prelaska vojne vlasti u ruke Talijana stvoren je trenutak predaha i olakšanja. Ustanici su se velikim dijelom povratili kućama, seljaci na polja da u oktobru sakupe žitarice koje su trebale biti sakupljene u julu.

Godina 1942. biće još tužnija, jer selo nije moglo u jesen sakupiti sjeme, niti će proljetne kulture, ako bude mira, moći podmiriti zbog nedostatka jesenje sjetve. Pljačke i otimanja imanja osiromašila su industrijski i trgovački kapital i stočarstvo. Vojska i skoro sve druge vojne ustanove živjeli su od pljačke stoke. A oni koji su se domogli stoke na taj način izvozili su u druge zemlje tu ukradenu stoku i stoga je prodavali u besćenje. Crnogorske naoružane »bande«, koje su ustanici pozvali da im pruže snažnu pomoć, povratile su se u svoje krajeve, služeći se koliko je to bilo moguće, vlastitim transportom.

Zemlja, procvala i bogata, spala je za samo dva mjeseca na veoma bijednu i stoga nije u mogućnosti da održi u životu one koji je naseljavaju. Danas, između stanovništva srpskog i muslimanskog u južnoj Bosni i Hercegovini i hrvatske vlade stvorio se jaz, tako da su i oni Hrvati, koji ne misle kao hrvatska vlada, neprijateljski raspoloženi prema hrvatskoj državi, pa je ne mali broj onih koji se slažu sa ustanicima.

U podbadanju ovih mržnji izgleda da nisu po strani ni katolički vjerski eksponenti koji bi željeli da iskoriste trenutak za raspirivanje vjerske borbe koja bi im omogućila da dobiju veći predah.

Danas je sve *prividno* (podvučeno u originalu — RP.) mirno. Vlasti, vojska i policija hrvatska mogu se, pak, kretati samo ako ih prate odjeli talijanske vojske.

Nikakva uvreda nije nanesena Talijanima od strane ustanika čak i kada su bili napadnuti od Talijana.

Srbi i Muslimani i dio disidenata Hrvata traže od Talijana samo jednu stvar: da budu pošteđeni hrvatskih zlostavljanja i da imaju mogućnost da žive i rade, kao što se to pristoji jednom narodu bijele rase, pod bilo kakvim oblikom upravljanja, samo da ono bude

⁶⁸⁾ Cifra je pretjerana, a moguće je da se radi i o štamparskoj grešci nastaloj kod prepisivanja. Da li ona, ipak, upućuje na masovnost ustanka?

stavljeno pod zaštitu jedne od velikih sila — Italije ili Njemačke. Njihova najveća želja bi bila da budu tretirani isto onako kao oni u provinciji Kotor.⁶⁹⁾

Danas su se naoružani ustanici, regularno uvedeni u kadar, povukli iza talijanske »demarkacione« linije i podijeljeni su u tri grupe:

- a) Četnici, u snazi od 1.200 uredno naoružanih, koji djeluju u rejonu Ustiprača i Rogatice, u osnovi su srpski nacionalisti, međutim, nisu neprijateljski raspoloženi prema Talijanima;
- b) Komunisti i Jevreji, u snazi od oko 6.000 naoružanih, sa političkom pozadinom komunističkom i sa zadatkom da agitacijom u zemlji angažiraju što više snaga Osovine. Skoro svi su došli iz Sarajeva, Mostara i Srbije. Ne nalaze sljedbenike u seljačkoj masi. Okupirali su i upravljaju stanovništvom Romanije samo zato jer Nijemci nikada nisu vodili računa o njima, pošto taj region nije ni od kakva interesa za njihove industrijske i agrarne ciljeve. Iz ove grupe regrutiraju se oni koji izolirano vrše atentate na ličnosti i imanja Muslimana i Hrvata i
- c) »Partizani« (tako u originalu — RP.) u snazi od oko 1.500 ljudi regularno naoružanih i dobro uvedenih u kadar, djeluju u rejonu Dobro Polje — Konjic i dolinom Neretve. Obuhvataju sve intelektualne elemente srpske, muslimanske i hrvatske, sa političkom pozadinom antihrvatskom. Željeli bi da daju zemlji upravu koja bi bila direktno zavisna od velikih sila Osovine. Svi bi, od srpskog elementa do muftija u Sarajevu i Mostaru, bili skloni talijanskoj upravi. Ovoj stranci pripadaju svi Srbi i ako bude potrebno sve muslimansko stanovništvo priključilo bi se pokretu da podrži ovaj program.

Opće stanje moralnih, duhovnih i ekonomskih nevolja moglo bi odvesti stanovništvo da prihvati komunističku vjeru, ali ne zato što dijeli njihove političke poglede, nego da pokušaju da se putem istovremeno i opće revolucije u zemlji oslobode hrvatske vlasti.⁷⁰⁾

Sve ukazuje da je ovaj izvještaj došao do Musolinija što i posebno govori o značaju koji su Talijani poklanjali ovim oblastima. To se lijepo vidi i iz drugih onovremenih talijanskih izvora. I upravo u toj tački najviše se manifestiraju njemačko-talijanske suprotnosti i interesi.

⁶⁹⁾ Od anektiranog područja Boke Kotorske formirana je talijanska provincija: Provincia di Cattaro. Ovo bi, pak, značio zahtjev ili želju za anektiranjem. Već ranije smo naznačili da je ovo područje 1941. godine služilo kao privremeno pribežište mnogim koji su bježali pred ustaškim terorom.

⁷⁰⁾ MAEAS, Jugoslavia 1941, busta 107, fasc. 2, Situazione in Bosnia Erzegovina, sam, pak, izvještaj nosi naslov: »Bosnia Erzegovina, Situazione nella Bosnia meridionale e nella Erzegovina«.

III

Saradnja koju su ponudili Jevđević i Birčanin u septembru i oktobru 1941. godine u Splitu prihvaćena je i konkretizirana već u narednim mjesecima. O tome je već pisano u literaturi koja je citirana, a godina 1942. pokazuje se kao ključna. Međutim, postoji i jedan zanimljiv izvještaj talijanskog vice-konzula Armanda Gabaldonija (Armando Gabaldoni) koji to i izričito akcentira. Gabaldoni je kao specijalni emisar uputio 29. januara 1942. godine izvještaj o situaciji u Bosni i Hercegovini Vitoriju Kastelaniju, predstavniku talijanskog Ministarstva vanjskih poslova kod Druge armije. On navodi da je situacija u Bosni i Hercegovini veoma delikatna, ali bi se mogla u ovom momentu razviti u talijansku korist, ako se nastavi sa politikom približavanja koju je uspješno poduzela komanda VI armijskog korpusa, zajedno sa različitim eksponentima grupa i partija. Jer — po Gabaldoniju — dobar je i radin bosanskohercegovački narod koji je kroz ratove i revolucije toliko iskrvario da bi sada želio da dobije malo mira i pravde. Zato je spreman da prihvati mir i pravdu, nezavisno s koje strane bi mu bili ponuđeni. Zbog mira on se namjerava osloboditi hrvatske igre koju je uvijek mrzio, naročito poslije ustaških grozota.

Komanda VI armijskog korpusa, nastavlja Gabaldoni, naslućivši ovakovo raspoloženje duhova, u pravi čas je poslala svoje oficire da uspostave kontakt sa raznim četničkim vođama ili, još preciznije, sa bivšim poslanicima Dobroslavom Jevđevićem, Svetom Rađenovićem⁷¹⁾ i pukovnikom Trifunovićem, teškim ratnim invalidom, kojeg srpski narod mnogo cijeni. Vođe su pokazale veliko razumijevanje za ovu talijansku inicijativu i odmah su prihvatili da počnu razgovore koji bi doveli do sporazuma. Oni su se u suštini ponudili da se tuku protiv komunističkih formacija i unište ih zauvijek na svome terenu, da ožive trgovačku razmjenu sa Italijom, te da se stave, bar do završetka rata, pod protektorat Italije.

Momenat je zaista delikatna, piše dalje Gabaldoni, budući da je komunistička propaganda, zbog naslućivanja opasnosti od sporazuma između Talijana i četnika, žestoko intenzivirana, tako da je, idući im u susret, Bosancima i Hercegovcima obećavala uništenje ustaša, protjerivanje Talijana i nezavisnost zemlje.

Osim sa četnicima, kaže Gabaldoni, komanda VI armijskog korpusa zgodno je radila i sa Muslimanima koji su putem svojeg delegata sa punim ovlaštenjima, dra Ismeta Popovca,⁷²⁾ ponudili saradnju sa Talijanima sve do pacifikacije okupiranih teritorija ili, pak, onih koje bi u budućnosti mogle biti okupirane od Italije. Ujedno su izrazili želju da budu anektirani Italiji ili bar da Italija uzme protektorat nad Bosnom i Hercegovinom. Dr Popovac će se u tu svrhu predstaviti Komandi VI armijskog korpusa u Splitu 6. februara 1942. godine.

⁷¹⁾ Srpski političar iz Like.

⁷²⁾ Pročetnički orijentirani stomatolog iz Konjica koji je prešao u Mostar.

Za dokaz ozbiljnosti i svojih dobrih namjera vođe srpskih nacionalista su se spontano ponudili kao taoci, zaključuje Gabaldoni.⁷³⁾

Gabaldonijev izvještaj Kastelani je 1. februara 1942. godine uputio Ministarstvu vanjskih poslova u Rim. Zanimljiva je i Kastelanijeva opaska da se u izvještaju Gabaldonija »osjeća mnogo uticaj ideja generala Dalmaca«.⁷⁴⁾

Iz svega što je do sada rečeno očito je, ipak, da kontakti četničkih lidera, bilo da su tada bili imenovani od Draže Mihailovića ili ne, sa talijanskom okupacionom armijom i vlastima — i to ne samo na liniji traženja zaštite za ugroženo srpsko stanovništvo od strane ustaškog režima, nego i na liniji nuđenja konkretne oružane i političke saradnje u istočnoj Bosni i Hercegovini — datiraju od septembra 1941. godine. To se odvija po raznim linijama, ali su glavni protagonisti Jevđević i Birčanin, te Komanda VI armijskog korpusa u Splitu, na čelu s generalom Rencom Dalmacom.

Očito je, također, da je važnu ulogu u svemu tome imao — kad je riječ o istočnoj Hercegovini posebno — general fašističke milicije Alesandro Lusana. Da li je pak on to radio u saglasnosti sa Komandom VI armijskog korpusa, u čiji sastav je kasnije ušla i Divizija »Marke«, ili pak po nekoj drugoj, direktnoj ili bočnoj, u konkretnom slučaju fašističkoj liniji, još uvijek se ne može sa sigurnošću reći. Potrebno je za to proučavanje još uvijek nepristupačnih talijanskih dokumenata. No, neosporno je da je akcija koju su vodili Jevđević i Birčanin u svojoj osnovi strateški antikomunistička i antigermanska, u ovo vrijeme, a neposredno antiustaška. Kao takva ona je talijanofilska, jer polazi od evidentnih, iako često veoma prikrivenih, talijansko-njemačkih suprotnosti na ovom terenu demarkacione linije i želi se time okoristiti. Materijal koji je izložen obilno govori o tome, uz ono što je već od ranije poznato,⁷⁵⁾ pa bilo da je riječ o mogućnosti dogovorene provokacije iza koje bi slijedila talijanska akcija na određenom terenu, ili, pak, o stvaranju jednog bloka pod talijanskim okriljem u koji bi ušli Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, te Srbija i Mađarska. Koliko su sve te ideje realne teško je reći, ali je iz izvora evidentno da su one postojale i da se njima kalkuliralo.

⁷³⁾ MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, Bosnia-Erzegovina, fasc. 1, Rapporti politici e militari, Gabaldoni — Kastelaniju, telesspresso I, Vojna pošta 39, dne 29. I 1942.

⁷⁴⁾ Isto, Kastelani — Ministero Affari Esteri, Sabinetto, Affari Politici — Ufficio Croazia, Roma, te R. Legazione d'Italia, Zagabria, Vojna pošta broj 10, dne 1. II 1942, telesspresso 48.

⁷⁵⁾ Pored već citiranih radova, više članaka na ovu temu, kad je riječ o Bosni i Hercegovini objavio je Rafo Brčić. To su: *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo III, 3, 1967; *Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1943. godine (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)*, Prilozi, XIV-XV, 1978; *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942-1943)*, u zborniku »*Avnoj i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*», Sarajevo 1974.

Zato kod ocjene svih iznesenih podataka nije uvijek najbitnije da li su oni, uzeti pojedinačno, uvijek tačni ili ne, jer primjetne su netačnosti, nego njihova ukupna historijska funkcija u konstituiranju jedne politike i prakse najuže talijansko-četničke saradnje, u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini, u borbi, prije svega protiv Titovog pokreta. Jer, na bazi svih tih izvještaja, izjava, memoranduma i sličnih dokumenata građena je talijanska politika u ovim krajevima. Kasnije vrijeme, poslije 1941. godine, to potpuno potvrđuje. Talijani su sa četnicima, i obratno, konkretno saradivali i služili se njima sve do kapitulacije 1943. godine. A na toj liniji će 1942. godine angažirati i jedan dio Muslimana. Pa, iako su se komandanti Superslode i drugih vojnih formacija mijenjali, politika je ostajala u suštini ista, a najistaknutiji njen četnički protagonist, na ovom terenu, bio je D. Jevđević. Podaci izneseni u ovom radu to još više potvrđuju nego što je do sada u literaturi bilo poznato, a osim toga i datiraju ranije nego što se do sada mislilo.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANFÄNGE DER ZUSAMMENARBEIT ZWISCHEN JEVĐEVIĆ UND BIRČANIN UND DEM ITALIENISCHEN OKKUPANTEN i J. 1941.

Über die Zusammenarbeit zwischen der Tschetnik-Bewegung des Draža Mihailović und dem italienischen Besatzer im Verlaufe des 2. Weltkrieges in Jugoslawien hat die jugoslawische Historiographie berichtet. Diese Arbeit aber handelt von den ersten Anfängen (schon im September 1941) der bekannten Vorkriegsführer der Tschetnik-Bewegung Dobroslav Jevđević und Ilija Trifunović — Birčanin als Mitarbeiter italienischer Okkupanten. Am 26. September 1941. war es nämlich in Split, dem Standort des 6. Armeekorps des italienischen Heeres, das zur Zweiten italienischen Armee gehörte, zu einem Treffen zwischen Vertretern der italienischen Besatzungsarmee, Jevđević und Birčanin gekommen. Die beiden boten den Italienern militärische und politische Zusammenarbeit an, vor allem im Kampf gegen die von Tito geführte Volksbefreiungsbewegung und gegen den Kommunismus überhaupt. Aus einer Reihe bisher unbekannter italienischer Originaldokumente und aus der Analyse der bisherigen Literatur über die Tschetniks ist der Prozeß von Beginn und Entwicklung der Zusammenarbeit von Jevđević und Birčanin mit den Italienern, besonders im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, zu ersehen und ihre Ansichten zu damaligen militärischen und nationalpolitischen Fragen. Hier gibt es aber auch Zeichen von Einbeziehung solcher lokalen Unterfangen in breitere italienische politische Projekte. Auf dieser Linie werden auch viele Gegensätze und Rivalitäten dargestellt, zwischen Deutschen und Italienern, zwischen Italienern und Ustaschas, auf den Gebieten, auf denen sie wirkten, vor

allem in Bosnien und der Herzegowina, in Dalmatien und Montenegro und unter den Völkern, mit denen sie direkt Kontakt hatten.

Eng damit verbunden ist das Wirken von Alesandro Lusana, General der faschistischen Miliz, (»console generale«), in der östlichen Herzegovina und in Dubrovnik. Er hatte entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der Tschetnik-Bewegung und ihre Zusammenarbeit mit den Italienern. In dieser Arbeit wird eine ganze Reihe bisher unbekannter Details über diesen faschistischen Kommandanten vorgebracht und seine Beurteilung der politischen Verhältnisse im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, die er Ende 1941. in einem ausführlichen Bericht an den Führer der italienischen Faschisten Benito Mussolini darlegte.

PRILOZI

Е. П. НАУМОВ

БОСНИЙСКОЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Как известно, в советской историографии, посвященной исследованию проблем политического и социјально-экономического развития зарубежных славянских народов в эпоху феодализма, значительное место принадлежит работам советских медиевистов по средневековой истории народов Югославии; обзоры этих работ уже помещались в соответствующих изданиях.¹⁾ Однако до сих пор еще нет работ, в которых были бы специально рассмотрены те труды советских историков, в которых в большей или меньшей мере освещаются различные вопросы средневековой истории Боснии.

В соответствии с этим в данной статье мы ставим своей целью дать такой краткий обзор советской исторической литературы применительно к боснийскому средневековью (т. е. преимущественно в XII—XV вв.), который, на наш взгляд, может быть полезен и для советских, и для югославских специалистов. Разумеется, прежде всего такой обзор сможет познакомить с тем, что уже сделано было в советской литературе в плане освещения средневековой Боснии; далее — в определенной степени, разумеется, это позволит судить и о разработке тех или иных вопросов боснийской государственности и общества в историографии в целом; а, следовательно, на таком основании можно судить и о том, какие направления дальнейших исследований этой широкой и сложной проблематики представляются более важными и перспективными.

¹⁾ См., например: Нарочницкий А. Л., Писарев Ю. А. **Итоги и перспективы изучения истории Югославии в СССР.** — «Вопросы истории», № 7, 1975; Наумов Е. П., **Балканское средневековье.** — «Балканские исследования», вып. 5, М., 1979, с. 15 и след.

Вполне понятно, что в одной лишь этой статье невозможно подробно рассмотреть все те работы советских историков и те советские научно-популярные и справочные издания, которые содержат освещение проблем боснийского средневековья, и поэтому мы здесь остановимся на наиболее важных трудах советских медиевистов. В данной связи следует сразу же отметить, что, говоря о рассмотрении этих вопросов в советской исторической литературе, необходимо указать четыре основных направления, а именно: изучение истории боснийского богомилства, далее — изложение (в более или менее сжатом очерке) главных процессов политической истории Боснии в XII—XV вв., исследование некоторых конкретных вопросов политического строя и социально-экономического развития (в тот же период) и, наконец, характеристика и оценка ценных источников по истории Боснии в эпоху османского завоевания (XV в.) и связанных с ними определенных аспектов борьбы против османского натиска.

Намечая эти четыре основных направления в рассмотрении советскими учеными проблем боснийского средневековья, мы должны, разумеется, учитывать и то обстоятельство, что на первых этапах развития советского славяноведения можно судить о проявлениях интереса к отдельным событиям или процессам истории средневековой Боснии, а с течением времени, с развертыванием в СССР славяноведческих исследований боснийская тема постепенно стала все шире и шире освещаться в литературе. В частности, упоминая о работах и замыслах советских славистов в 20-х годах, нельзя не назвать одного из докладов, который был сделан в Славянской комиссии АН СССР (28 апреля 1925г.) нашим лингвистом и палеографом М. Г. Долобко (1884—1935). Показательно, что доклад М. Г. Долобко «Новые данные в изучении боснийского богомилства» был тесно связан и служил своеобразным продолжением его занятий средневековыми боснийскими рукописями.²⁾

Не менее показательно, что известный советский славист академик Н. С. Державин также проявлял заметный интерес к истории богомилов, в том числе и к материалам по боснийскому богомилству. В частности, в т. II его «Истории Болгарии» некоторые вопросы истории средневековой Боснии затронуты и в главе, посвященной богомилскому движению в Болгарии и других странах Европы, а также в заключительном разделе, где говорится об османском завоевании Болгарии, Боснии и других земель Балканского полуострова.³⁾

Важным показателем возросшего уже в 40-х годах нашего столетия интереса к боснийскому средневековью можно считать также и тот факт, что в это время появляются первые специальные (пусть и весьма краткие) очерки истории феодальной Боснии. Мы имеем в виду, например, сжатый обзор событий средневековой истории, ко-

²⁾ Логачев К. И., *Советское славяноведение до середины 30-х годов.* «Советское славяноведение», 1978, № 5, с. 98; ср. также: *Славяноведение в дореволюционной России.* М., 1979, с. 143.

³⁾ Державин Н. С., *История Болгарии*, т. II, М.—Л., 1946, с. 43, 45, 48, 49, см. также с. 160.

торый помещен в разделе «Босния и Герцеговина» и который вошел в свою очередь в исторический очерк прошлого народов Югославии (в справнике «Балканские страны»). Здесь было сказано о наиболее важных событиях и процессах средневековой истории Боснии, о богомилстве, о деятельности правителей Боснии и «Холмской земли» (т. е. позднейшей Герцеговины), о становлении феодального строя, наконец, о завоевании страны турками-османами.⁴⁾

Другой, несколько более подробный очерк включен в статью советского историка, акад. Ю. В. Готье «Образование Сербского государства».⁵⁾ Как известно, Ю. В. Готье (1873-1943) еще в дореволюционный период интересовался историей южных славян, читал в Московском университете курс лекций по южнославянской истории.⁶⁾ О разносторонних познаниях автора свидетельствует и данный сжатый очерк «Босния до XV века», где он рассматривает и место Боснии в общей панораме югославянского средневековья, в особенности в связи с постоянными попытками венгерских феодалов добиться прочного подчинения Боснии своей власти. Как и Н. С. Державин, Ю. В. Готье специально останавливается на большой роли богомилства в Боснии, подчеркивая, что «богомилство под внешней религиозной оболочкой, как всякая средневековая ересь, было движением противофеодальным, классовым», что богомилство имело большое значение для укрепления политической независимости Боснии.⁷⁾

В то же время, разумеется, Ю. В. Готье уделяет здесь внимание и проблемам политического и социально-экономического развития, касаясь вначале политического курса боснийских банов (Кулина, Матвея Нинослава и др.), а затем подробнее говоря о создании Боснийского королевства и внешнеполитических успехах Твртко I, первого боснийского короля, добившегося наибольшего расширения своих владений от Савы и Дрины до Котора и Задра. Вместе с тем автор указывает, что «Боснийское королевство Твртко, как и Сербское царство Душана, было государством, скоро сколоченным, но слабо объединенным», обращая внимание на всеилие крупных феодалов, на их стремления к децентрализации, к ослаблению королевской власти, а это, как справедливо подчеркивает Ю. В. Готье, способствовало османскому натиску впоследствии на Боснию, как и на другие балканские страны.⁸⁾ Вместе с тем в очерке Готье мы находим немаловажные сведения о социально-экономическом и политическом строе Боснии, в частности, оживлении торговли, о созыве сословных собраний феодалов — соборов, о положении феодалов зависимых крестьян, которые обычно выплачивали господам третью часть своего дохода.⁹⁾ К сожалению, в виду небольших размеров всей статьи автор не смог подробнее охарактеризовать политическое положение Боснии

⁴⁾ Балканские страны. М., 1946, с. 109—110.

⁵⁾ Готье Ю. В., **Образование Сербского государства**. — Славянский сборник. М., 1947, с. 18—22.

⁶⁾ См.: **Славяноведение в дореволюционной России**, с. 129.

⁷⁾ Готье Ю. В., **Образование...**, с. 19, 21.

⁸⁾ Готье Ю. В., **Образование...**, с. 22.

⁹⁾ Там же.

в XVв., лишь упомянув об участии короля Твртко I в антитурецкой борьбе балканских народов (а именно в битве на Топлице в 1387г.) и о завоевании османскими войсками в 1463—1483гг. Боснии и Герцеговины¹⁰⁾ Иными словами, оценивая оба эти кратких обзора боснийского средневековья, мы можем отметить, что эти очерки (при всех пропусках и недостатках, проистекавших и из задачи информационного, популярного освещения, и из отсутствия новых, специальных разработок этих проблем) содержали полезный фактический материал, знакомили читателей с важными событиями и процессами исторического развития феодальной Боснии.

Последующее десятилетие (т. е. 50-е годы) в советской исторической литературе примечательно, на наш взгляд, тем, что (естественно, применительно к средневековой Боснии) круг затронутых в историографии проблем становится шире, что теперь уже можно говорить и о появлении **третьего** направления, т. е. работ, специально посвященных истории османского завоевания Боснии и других балканских государств, освещению героической борьбы боснийцев и других южнославянских народов за свою свободу и самостоятельность. В данном случае мы имеем в виду прежде всего появление монографической статьи З. В. Удельцовой «Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV веке». ¹¹⁾

В этой работе, в частности, заслуживает особого внимания раздел, где дан подробный источниковедческий анализ сообщений Критовула о завоевании Боснии Мехмедом II и о войне турок с венгерскими войсками в пределах Боснии. Обстоятельно рассматривая эти сведения Критовула и сопоставляя их с другими источниками (турецкими, венгерскими), З. В. Удельцова указывает, что «несмотря на неточности и пробелы, рассказ Критовула в целом заслуживает доверия, а по стройности и красочности изложения значительно превосходит другие источники». ¹²⁾ В данной связи З. В. Удельцова отметила здесь, что свое повествование о походе Мехмеда II в Боснию (1463) Критовул начинает с небезинтересной характеристики этой страны, упоминая и, между прочим, о ее природных богатствах, неприступных крепостях, богатых и могущественных правителях. Признавая определенную тенденциозность Критовула (т. е. его стремление подчеркнуть значимость побед султана), З. В. Удельцова пишет, что «все же это не меняет общего впечатления» от рассказа современника-византийца, т. е. впечатления о Боснии «как о стране сильной и могущественной». Более того, сочинение Критовула в известной мере даже дает нам возможности судить о причинах османских побед: Босния, по изображению Критовула, типичное феодальное государство, причем центральная власть, в лице их «правителя» (кряля Боснии Стефана Томашевича) была, видимо, слаба. ¹³⁾ Далее

¹⁰⁾ Там же, с. 42, 44.

¹¹⁾ Статья издана: «Византийский временник», 1951, т. IV, с. 91—121.

¹²⁾ Там же, с. 113.

¹³⁾ Там же, с. 110.

З. В. Удальцова указывает, что об этом походе Мехмеда II есть сообщения и у других средневековых авторов (Л. Халкокондила, Саад-эд-дина, Михаила Янычара), однако сопоставление всех свидетельств говорит нам, что «в целом изложение событий у Критовула совпадает с данными других авторов», хотя можно отметить здесь и тенденциозное умолчание Критовула в угоду султану (о нарушенном обещании сохранить жизнь королю Стефану).¹⁴ Рассматривая далее сведения о походе венгерского короля Матвея Корвина в Боснию и о борьбе османов с венгерскими войсками, З. В. Удальцова подчеркивает, что и в этом случае «в целом рассказ Критовула правилен и совпадает с данными других современных ему источников». В то же время, как справедливо отмечает автор, «и здесь, как и в других частях своего труда, Критовул в силу своей тенденциозности стремится преуменьшить неудачу Мехмеда II» — при осаде боснийского города Яйце, выдвигая поэтому на первый план нападение паши Махмуда на венгерский обоз.¹⁵ Иными словами, как видно из вышесказанного, работа З. В. Удальцовой представляет большой научный интрес потому, что в ней дан подробный источниковедческий анализ сообщений такого осведомленного (но тенденциозного) средневекового писателя, каким был историограф Мехмеда II Критовул; в работе дан не только перевод соответствующих сведений Критовула о Боснии 60-х годов XV в., но и сравнение их с другими источниками.

Эта тема османского нашествия на Боснию, борьбы за свободу Боснии за самостоятельность против османских завоевателей нашла освещение в работах И. С. Достян. Рисуя картину длительной и ожесточенной борьбы балканских народов против османских завоевателей, И. С. Достян касается и отдельных фактов и событий, связанных с историей феодальной Боснии; так, в частности, она говорит о политике Твртко I и об участии боснийских отрядов в битве на Косовом поле (1389), о междоусобных распрях балканских владетелей (в том числе — и боснийских, сербских и др.), которые облегчали продвижение турецких войск, далее, переходя к последним дням Боснийского королевства, приводит немаловажное свидетельство о том, что османские полководцы обещали всем в Боснии свободу, если они перейдут на сторону султана (речь, разумеется, шла о зависимых крестьянах).¹⁶

Вместе с тем, говоря здесь о советской исторической литературе 50-х годов, хочется — применительно к рассмотрению средневековой Боснии, — отметить еще одну примечательную особенность. Дело в том, что в эти годы появляются новые учебные пособия, подготовленные советскими историками, а именно: **первый** учебник по истории зарубежных славянских стран, а также **новое** издание

¹⁴) Там же, с. 111.

¹⁵) Там же, с. 113.

¹⁶) Достян И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV вв. — «Византийский временник», 1953, т. VII; Достян И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига (XV—начало XIX в.). М., 1958, с. 7, 8, 12, 15—17 и др.

учебника по истории средних веков;¹⁷⁾ в этих изданиях (в отличие от предшествующих учебных пособий)¹⁸⁾ мы уже находим особые разделы, посвященные истории боснийской феодальной государственности.

Так, например, в «Истории средних веков» (изд. 1952г.) был заметно расширен материал по южнославянским странам, которым здесь (в отличие от учебного пособия 1941г.) посвящены отдельные главы (автор этих разделов — З. В. Удальцова); в главе XXII («Южнославянские страны в XII—XV вв.») помещен специальный раздел «Босния в XI—XV вв.». В этом разделе дан вначале сжатый обзор истории Боснии начиная с середины Xв. (времен князя Чеслава), отношений с Византией и Венгрией, подчинившей себе Боснию, отмечается фактическая самостоятельность страны при Кулине, далее — также, как и в других работах, указывается на широкое распространение богомилства (в том числе и среди боснийских феодалов), на расширение и кратковременное усиление Боснийского государства в конце XIVв., в период правления Твртко I, присоединившего часть Сербии и Хорватии. Однако, как констатируется ниже, «борьба между отдельными феодальными кликами вскоре привела к ослаблению Боснии».¹⁹⁾

Более подробным был раздел «Босния в XII—XIV вв.» в учебнике по истории южных и западных славян (автор — проф. С. А. Никитин), где больше было внимания уделено проблемам внутривнутриполитической истории страны. В частности, С. А. Никитин подчеркнул наличие немаловажных особенностей в церковной организации Боснии, а именно католического богослужения на славянском языке, более того — создания «местой патаренской церкви на основе видоизмененного богомилства», обладавшей характерными чертами (так, например, отсутствие монастырей, отказ от сбора десятины, определенная близость к православию). В этом разделе приводится конкретный материал и о положении боснийского крестьянства («кметов»), о распространении испольной аренды, о существовании рабства и работорговли, о развитии торговли и горного дела, разработки рудников, наконец, об определенных мерах боснийских банов и королей, поощрявших местных горожан, о постройке в кон. XIVв. города св. Стефана (ныне Херцегови) и некотором нарастании роли местных горожан, несмотря на монопольные права иноземных купцов — дубровчан и венецианцев.²⁰⁾

Вместе с тем в этом разделе были освещены и основные мероприятия и направления внешней политики боснийских правителей XIVв. — Стефана II и Твртко I, в частности, провозглашение коро-

¹⁷⁾ История средних веков, М., 1952, т. I; История южных и западных славян. М. 1957; см. также: Очерки истории южных и западных славян. Л., 1957.

¹⁸⁾ См., например: История средних веков, М., 1941, т. I; История государства и права, М. 1949, т. I.

¹⁹⁾ История средних веков, 1952, т. I, с. 559.

²⁰⁾ История южных и западных славян. М., 1957, с. 58—59.

левства, включившего в свой состав часть Сербии, Хорватии, Далмации, а также и участие боснийских отрядов в битве на Косовом поле (1389).²¹⁾ К сожалению, последующий период истории Боснийского государства не нашел здесь освещения, если не считать краткого сообщения об успехах турок-османов, захвативших Сараево (1436), затем всю Боснию.²²⁾ Все же в целом, учитывая и наличие сведений по социально-экономической и церковной истории страны, такое сжатое освещение основных этапов и событий прошлого Боснии можно признать удачным, соответствующим задачам данного учебного пособия.

Переходя далее к рассмотрению советских изданий, вышедших в 60-х годах, нам необходимо прежде всего сказать о тех немаловажных историографических чертах трудов советских славистов, которые имели определенное значение и в плане освещения боснийского средневековья. Так, в первую очередь следует подчеркнуть, что в начале этого десятилетия вышел в свет первый коллективный обобщающий труд советских ученых по истории народов СФРЮ — «История Югославии»; в эти годы были изданы также новые учебники по истории зарубежных славянских народов (в 1966 и 1969 гг.). Все эти издания, — о чем мы скажем ниже подробнее, — включают специальные разделы по средневековой Боснии. Вместе с тем, — и это не менее показательно, — в этом десятилетии появляются первые исследовательские работы, в которых были изучены средневековые исторические источники и определенные проблемы социально-экономического развития не только применительно к Сербии, Хорватии, но и к Боснии; эти работы нами будут обстоятельнее рассмотрены в дальнейшем изложении.

Возвращаясь вновь к оценке соответствующих разделов в коллективных работах и учебных пособиях, мы остановимся сначала на главе 10-й «Боснийское государство», которая напечатана в т. I «Истории Югославии» (автор главы — проф. С. А. Никитин).²³⁾ Эта глава представляет собой достаточно подробный очерк политической и социально-экономической истории феодальной Боснии, снабженный и несколькими иллюстрациями (в том числе — известной миниатюрой из Хрвоева миссала, изображающей герцога Хрвоя Вукчича); очерк основан на широком круге литературы (в том числе — и современной югославской), и одной из его особенностей является стремление познакомить читателей с наличием спорных проблем в историографии (например, о происхождении и характере боснийской церкви, о значении термина «кметы».)²⁴⁾ Очерк разделен на три части, первая из которых посвящена возникновению и развитию Боснийского государства в XII—XIV вв.

Прослеживая становление в этот период самостоятельной государственности и боснийской церкви, С. А. Никитин подчеркивает

²¹⁾ Там же, с. 59.

²²⁾ Там же, с. 66.

²³⁾ *История Югославии*, М., 1963, т. I, с. 124—136.

²⁴⁾ Там же, с. 125, 129.

также, что «уже во второй половине X—XI вв. Босния представляла собой целостный территориально-политический организм», а начавшееся уже тогда развитие боснийского политического строя было тесно связано «со спецификой сложившихся в Боснии церковных отношений».²⁵⁾ Это своеобразие боснийской феодальной системы автор усматривает не только в создании самостоятельной (пагаренской — «еретической») церкви, но и в отсутствии у нее своих земельных владений с зависимыми крестьянами, что способствовало «особенно быстрому росту экономической силы, а вслед за этим и политического могущества светских феодалов», поскольку боснийская церковь «не могла стать опорой» правителей (банов, затем — королей), как это было в Сербии.²⁶⁾ Именно поэтому и в период кратковременного усиления и расширения Боснийского государства в конце XIV в. мощь и влияние боснийских вельмож еще более выросли, и это «стало из причин непрочности успехов», достигнутых Твртко I.²⁷⁾

Вполне понятно, что, коснувшись одной из важных особенностей боснийского феодального строя, С. А. Никитин переходит затем к рассмотрению социально-экономического и государственного развития страны в XII—XV вв. Здесь он указывает на медленность складывания феодальных отношений, причем далее, при анализе отдельных сторон внутривосточной истории, он также сопоставляет соответствующий материал боснийских источников с аналогичными или сходными институтами Сербии и Хорватии, позволяя тем самым читателям представить и свидетельства своеобразия местного феодального строя, и некоторые общие особенности, связывающие Боснию и другие южнославянские страны. В этом разделе говорится о земельной собственности феодалов, о зависимом крестьянстве, о заметном росте ремесла и торговли, о государственных соборах, доходах казны, чеканке собственной монеты, о военном устройстве и т. д. Между прочим, С. А. Никитин, завершая этот раздел, обращает внимание и на то, что в XV в. особенно заметен рост самостоятельности крупных феодалов, устраивавших свои таможи, собиравших общегосударственный налог (дукат с дома).²⁸⁾

В соответствии с этой важной констатацией усиления феодальной децентрализации в Боснийском королевстве в XV в. закономерным становится переход далее в этой главе к последнему разделу, где речь идет об упадке средневековой Боснии и завоевании страны турками. Быстрый захват Боснии в 1463 г. султаном Мехмедом II, как показывает здесь автор, был следствием ожесточенной борьбы разных боснийских вельмож и феодальных группировок, чувствовавших себя фактически полностью самостоятельными и не подчинявшихся своим сюзеренам — королью Котроманичам; среди таких крупнейших вельмож С. А. Никитин называет здесь Сандаля Хранича, Хрвоя Вукчича, Павловичей, Степана Вукчича, который про-

²⁵⁾ Там же, с. 124.

²⁶⁾ Там же, с. 125—126.

²⁷⁾ Там же, с. 128.

²⁸⁾ Там же, с. 129—132.

возгласил себя герцогом св. Саввы и таким образом подчеркнул независимость своих владений, получивших затем наименование Герцеговины. Вкратце автор здесь касается и судеб Боснии после похода Мехмеда (1463), говоря о присоединении северной ее части венгерским королем Матвьяшем Корвином, о захвате османами Герцеговины (1465—1482) и затем северной Боснии (1512—1528).²⁹⁾

В данной связи, оценивая этот очерк С. А. Никитина, необходимо отметить также, что значение его не исчерпывается освещением и осмыслением наиболее важных событий и характерных черт боснийского средневековья. Этот очерк, содержащий разнообразный и достаточно подробный материал, сыграл в то же время немалую роль в формировании оценок и анализе процессов феодальной Боснии в работах других советских историков. Так, в частности, характеристика Боснийского государства в последующих советских учебниках по истории зарубежных славянских народов весьма близка к той, которая дана в «Истории Югославии», хотя, разумеется, есть в соответствующих разделах и некоторые отличия от трактовки С. А. Никитина.

Мы можем, например, указать, что в университетском учебнике, подготовленном украинскими славистами, специальный параграф бы отведен для рассказа об истории Боснии и Дубровника в VII—XV вв.³⁰⁾ В этом параграфе (автор — проф. С. И. Сидельников) в целом удачно показаны основные особенности политического и социально-экономического развития Боснии в XII—XV вв., хотя здесь и встречаются отдельные неточности (так, властеличи названы «властеличами») и спорные формулировки. Автор этого раздела полагал, между прочим, что «в отличие от Сербии в горнорудном промысле Боснии Значительную роль играли также, купцы, мастера и рудокопы из местного населения».³¹⁾ По нашему мнению, вряд ли это можно считать примечательной особенностью горного дела только Боснии, поскольку, как известно, и в Сербии накануне османского завоевания возрастает роль местных горожан.³²⁾

В изданном в 1969 г. учебнике по истории южных и западных славян также помещен специальный параграф «Босния и Герцеговина в XII—XV вв.» (автор — А. Е. Москаленко).³³⁾ Изложение здесь в целом достаточно близко тому очерку, который был написан проф. Никитиным; А. Е. Москаленко довольно удачно характеризует здесь и положение зависимых крестьян, их подати, он пишет и о наличии феодальной иерархии внутри господствующей верхушки Боснийского государства, о самостоятельной церкви боснийской, ее соотношении с богомилством и отсутствии церковного землевладения; отмечает автор и экономический подъем XIV—XV вв. (разработку рудников, рост внутренней торговли и т. п.). Но несмотря на это, указывает

²⁹⁾ Там же, с. 132—136.

³⁰⁾ *Історія південних і західних слов'ян*. Київ, 1966, с. 23—25.

³¹⁾ Там же, с. 24; ср. *История Югославии*, т. I, с. 130.

³²⁾ Ср., например: *История Югославии*, т. I, с. 112.

³³⁾ *История южных и западных славян*. М., 1969, с. 42—44.

автор, города Боснии политической роли не играли и не смогли противостоять феодальной раздробленности страны; завершается параграф кратким изложением основных событий политической истории Боснийского государства (при Кулине, Стефане II, Твртке I, далее сказано и о Стефане Вукчиче, наконец, о захвате страны турками-османами в 1463г.).

Для удобства изложения далее мы рассмотрим и соответствующие разделы, посвященные Боснии в других учебниках, которые появились позднее, в 1979—1980гг. В данном случае следует учитывать и сходство этих кратких очерков, и сам характер этих изданий. Так, например, в учебном пособии Московского университета (1979) А. Е. Москаленко вновь написал небольшой раздел «Босния в XII—XVвв.»,³⁴⁾ который по своей трактовке боснийского средневековья в общем близок тому очерку, который был издан в предшествовавшем учебнике (1969). В данной связи хотелось бы отметить лишь некоторые моменты, а именно датировку сложившихся феодальных отношений XIII веком, далее — предположение о барщине зависимых крестьян,³⁵⁾ а также указание, что боснийское «богомилство не било лишено антифеодальных тенденции».³⁶⁾

Вместе с тем, разумеется, в известной мере история средневековой Боснии освещалась и в других учебных пособиях, в том числе — по истории средних веков. Например, в новом учебнике, подготовленном советскими медиэвистами, имеется раздел «Босния и Хорватия в XIII—XVвв.» (автор — Г. Г. Литаврин).³⁷⁾ Здесь, таким образом, при композиции (в отличие от некоторых вышеназванных изданий, где говорится о Сербии и Боснии, Боснии и Дубровнике) учитывается зависимость Боснии и Хорватии от Венгерского королевства, хотя уже с конца XIIв. заметно усиление Боснии. В этом разделе, как и обычно в других работах, речь идет о создании самостоятельной боснийской церкви, о расширении Боснийского королевства в конце XIVв., об охватившей уже затем Боснию феодальной анархии и о захвате османами страны в 60-х гг. XVв. Вместе с тем автор раздела обращает внимание и на социально-экономическое развитие Боснии, которая переживала свой расцвет в XIVв. «Здесь, как и в Сербии, вотчины, обладавшие обширной барской запашкой, были тесно связаны с рынком, особенно внешним». Сравнение с Сербией производится также и применительно к истории боснийских городов, поскольку «в отличие от Сербии города центральной Боснии получили некоторые привилегии», однако в горном деле были сильны позиции венецианцев и далматинских нобилей. В этой связи автор отмечает также, что развитию экономики Боснии препятствовала и зависимость страны от Венгерского королевства.³⁸⁾

³⁴⁾ История южных и западных славян, Курс лекций. М. 1979, с. 50—52.

³⁵⁾ Там же, с. 50. ср.: История Югославии, т. I, с. 130.

³⁶⁾ История южных и западных славян. Курс лекций, с. 51.

³⁷⁾ История средних веков. М., 1980, с. 322.

³⁸⁾ Там же.

Если в этих, перечисленных выше обобщающих работах и учебных пособиях задачей было создание цельного (пусть и весьма сжатого, нередко очень невольного по объему) изложения политической и социально-экономической истории боснийского государства, причем это изложение основано было преимущественно на литературе и лишь некоторых источниках, то целью монографических исследований советских историков, в которых с 60-х гг. привлекался и боснийский материал, стало обстоятельное рассмотрение всего наличного фонда источников по той или иной проблеме внутривосточного развития Боснии, выбор определенных вопросов истории государственного и социального строя средневековой Боснии, притом тех вопросов, который могут быть важны не только для раскрытия примечательных особенностей феодальной системы самой Боснии, но и для анализа общих черт в сложных процессах становления и развития южнославянской феодальной государственности и общественного строя в целом.

Первым из таких вопросов южнославянского средневековья, которые подверглись анализу и на базе боснийских источников, была т. н. «жупная организация», т. е. роль жупанов и жуп в складывании феодальной политической организации (преимущественно в Сербии и Боснии, отчасти в Хорватии, Болгарии и других славянских землях); анализу всего этого сложного комплекса проблем были посвящены статьи В. П. Грачева,³⁹ которые затем в той или иной мере вопли в состав его монографии «Сербская государственность в X—XIV вв.»⁴⁰

Важной особенностью этих работ В. П. Грачева является то, что он, уделяя в своем исследовании главное внимание анализу свидетельств о жупах и жупанах в средневековой Сербии и привлекая аналогичные материалы по другим славянским странам, специально рассматривает сообщения сохранившихся письменных памятников о жупах и жупанах в тех областях, которые входили в состав державы Неманичей, а позднее — в состав Боснийского государства. Так, в частности, он подробно разбирает, в каких именно источниках и когда име новались жупами отдельные районы в пределах областей Подгора, Холм (Хум, Захумье) и Требинье на протяжении длительного периода — начиная с Хв. и кончая эпохой османского завоевания (XV в.).⁴¹ При этом он стремится выявить взаимосвязь распространения термина «жупа» (в том числе — и в этих районах) с процессами феодализации, с переменами в системе земельной соб-

³⁹ Грачев В. П., **Из истории изучения славянских средневековых институтов** (вопрос о жупах и жупанах в историографии). — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 29, 1965; он же. Термины «жупа» и «жупан» в сербских источниках XII—XV вв. и трактовка их в историографии (К изучению политической организации в средневековой Сербии). — Источники и историография славянского средневековья М., 1967; он же. **Жупная организация у славян и ее роль в развитии государственности**. — В кн.: **История, культура, фольклор и этнография славянских народов**. М., 1968.

⁴⁰ Грачев В. П., **Сербская государственность в X—XIV вв.** (Критика теории «жупной организации»). М., 1972.

⁴¹ Там же, с. 91—120.

твенности, в административном устройстве, с ролью церковного землевладения (католической и православной церкви) и влиянием богомилства среди местного населения.

В данной связи заслуживает внимания то обстоятельство, что анализ всех этих вопросов приводит автора к выводу, что «развитие феодальных отношений на территории районов Требиньской, Холмской и Подгорской областей шло более замедленными темпами по сравнению с районами Рашки» (т. е. внутренней Сербии — Е. Н.). В. П. Грачев подчеркивает здесь, что эта специфика феодального развития в данных областях «была характерна и для развития Боснийского государства». ⁴²⁾

Точно так же, используя византийские, сербские, дубровницкие и остальные материалы, В. П. Грачев анализирует далее свидетельства о жупанах, об эволюции этого средневекового института, выделяя особо сообщения о жупанах Требинья (Травунии) и Конавлией, Холма (Хума или Захумья), включая соответствующие свидетельства о районах Попово Поле, Стон, Загорье и Невесинье. ⁴³⁾ Несомненно представляют интерес сделанные на основе данного материала следующие наблюдения и заключения автора, который полагает, что в «Холме, Требинье и Зете институт жупанов удерживался несколько дольше», чем в Рашке, т. е. вплоть до 50—70-х гг. XII в., но «с 80-х годов он постепенно начал перестраиваться», поскольку уже не отвечал системе развитых феодальных отношений в державе Неманичей. Примечательно также, что сам факт более длительного сохранения жупанов в Требинье и Хуме В. П. Грачев склонен объяснить «своеобразием организации местной феодальной знати»; позднее же, по его мнению, «жупаны в Зете, Холме и Требинье утратили свою ведущую роль в местном административном управлении, постепенно превращаясь в феодальных собственников». ⁴⁴⁾ Оценивая в данной связи роль местных правителей (из побочной линии династии Неманичей), автор отмечает в качестве одной из своеобразных особенностей политического и общественного развития этих районов наличие особой организации феодальной знати и сходство ее «с организацией феодальной знати в Боснии». ⁴⁵⁾ Все это, на наш взгляд, свидетельствует о важности и перспективности дальнейших исследований сложной и еще малоизученной проблемы своеобразия феодальной системы в Боснии, о необходимости сопоставления полученных уже результатов с материалами по центральной Боснии XIV—XV вв., отчасти по Хорватии той же поры.

Предметом исследований Е. П. Наумова являются проблемы сословных обозначений господствовавшей феодальной верхушки Боснии и Хума, а именно история терминов «боляре» и «властели»

⁴²⁾ Там же, с. 197.

⁴³⁾ Там же, с. 208—236.

⁴⁴⁾ Там же, с. 293.

⁴⁵⁾ Там же, с. 243.

(в XIIв.),⁴⁶⁾ а также «властеличичи» (в XIV—XVвв.).⁴⁷⁾ Рассмотрение этих вопросов феодальной сословной терминологии позволяет проследить динамику тех или иных обозначений, более того — определить общие черты наименований феодальной знати в эпоху средневековья (например, «боляре» — в Сербии, Боснии, Хуме, точно так же, как и на Руси и в Болгарии; термин «властеличич» — в Сербии, Боснии и Хуме в XIV—XVвв.); вместе с тем анализ этих свидетельств дает возможность и выявить взаимосвязь определенных терминологических новшеств (в частности, появления термина «властеличичи» в Боснии) и конкретных политических мероприятий королевской власти, далее — наметить и некоторые различия в лексиконе королевской канцелярии и приближенных боснийских вельмож. В работах Е. П. Наумова также затрагивается вопрос о смене путей феодального развития Боснии и Сербии (на примере земельных пожалований местным феодалам в XIIIв.), о наличии аналогичных форм и терминов феодальной земельной собственности (типа «дедина», «племенщина» и др.) в Боснии и (до определенного периода) также в Сербии.⁴⁸⁾ Особо следует назвать работы, в которых автор касается взаимоотношений феодального Боснийского королевства и города Котора в конце XIVв. Так, например, анализ текста I Которской грамоты Стефана Душана, которая сохранилась в поздней и интерполированной копии, приводит к выводу, что эта грамота является подлинным документом, а копия ее должна быть датирована концом XIVв., т. е. временем боснийской верховной власти над Котором.⁴⁹⁾ В другой статье рассмотрены сложные вопросы политической обстановки конца 70-х и начала 80-х гг. XIVв., накануне признания Котором сюзеренитета короля Твртка I.⁵⁰⁾ Наконец, нужно в этой связи упомянуть и о том, что некоторые проблемы истории Боснии затронуты в докладе Е. П. Наумова «Сербские средневековые источники о богомилстве», который был включен в программу международного симпозиума «Богомилство на Балканах в свете новейших исследований», проведенного в 1978г. в Скопье совместно Сербской, Македонской, Черногорской Академиями наук и искусств и Академией наук и искусств Боснии и Герцеговины.⁵¹⁾

⁴⁶⁾ Наумов Е. П., **К истории феодальной сословной терминологии Древней Руси и южнославянских стран.** — В кн.: *Исследования по истории славянских и балканских народов (эпоха средневековья)*. М., 1972, с. 229—234; Наумов Е. П., **Господствующий класс и государственная власть в Сербии XII—XVвв.** М., 1975, с. 82—84.

⁴⁷⁾ Наумов Е. П., **Босански и хумски властеличичи.** — *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, год. XXVIII—XXX, 1977—1979; ср.: Наумов Е. П. **Властеличичи**, — *«Историја»*, Скопје, 1976, № 1—2.

⁴⁸⁾ Наумов Е. П., **Господствующий класс...**, с. 102—104, 110.

⁴⁹⁾ Наумов Е. П., **Две которские грамоты Стефана Душана.** — *Вопросы истории славян*. Воронеж, 1972, вып. 4, с. 12—15.

⁵⁰⁾ Наумов Е. П., **Народное восстание в г. Которе и Которской области (1380г.).** — *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*, 1966, т. 30, с. 6, 9, 10, 13.

⁵¹⁾ *Советское славяноведение*, 1979, № I, с. 125.

Возвращаясь к проблемам османского завоевания Боснии, следует отметить также издание русского переводчика «Записок янычара» — известного собирателя Константи́на Михайловича из Островицы, который появился в серии «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы»; введение, перевод и комментарии к этому произведению подготовлены А. И. Роговым.⁵²⁾ Как известно, Константин Михайлович сам был деятельным участником событий 60-х гг. XV в., связанных с Боснией; после захвата Боснии он был комендантом крепости Звечай, а несколько ранее, находясь при султанском дворе, он сам пытался, по его словам, предотвратить захват Боснии османами.⁵³⁾ Понятно, что ввиду этого особый интерес представляют соображения и наблюдения А. И. Рогова по поводу текста «Записок», о личности их автора, о списках сочинения и распространении их в Польше и Чехии. Таким образом, издание «Записок янычара» свидетельствует об интересе советских историков к проблемам османского завоевания Балканского полуострова (в том числе и Боснии), к анализу средневековых источников, содержащих важные сведения о Боснии той поры.

Завершая обзор советских изданий, в той или иной мере освещающих историю средневековой Боснии, мы должны также сказать и об энциклопедиях, где имеются конкретные статьи по данной проблематике. Так, например, в «Большой советской энциклопедии» (второе издание) в статье «Богомилы» упоминается о распространении богомилства в разных странах, в том числе и в Боснии.⁵⁴⁾ В историческом очерке Боснии и Герцеговины дан краткий обзор событий и процессов боснийского средневековья (в частности, здесь речь идет о феодализации, богомилах, османском завоевании);⁵⁵⁾ в соответствующем томе напечатана и краткая статья «Твртко I Стефан».⁵⁶⁾

Сходные сведения о средневековой Боснии и богомилстве сообщаются и в третьем издании «Большой советской энциклопедии».⁵⁷⁾ Аналогичные сообщения мы находим в «Советской исторической энциклопедии» — о кратком историческом обзоре Боснии и Герцеговины (автор В. Г. Карасев), где также сказано о заселении славян, процессах феодализации, распространении богомилства, развитии феодальной государственности при Кулине, Стефане II, Твртко I, Степане Вукчиче, о завоевании османами страны;⁵⁸⁾ краткие статьи посвящены здесь некоторым боснийским правителям, например, Кулину, Твртко I и Твртко II.⁵⁹⁾

Наконец, в этой связи можно упомянуть и о том, что некоторые боснийские средневековые источники привлекались в работах совет-

⁵²⁾ *Записки янычара*. Написаны Константином Михайловичем из Островицы (введение, перевод и комментарии А. И. Рогова). М., 1978.

⁵³⁾ Там же, с. 89—94.

⁵⁴⁾ *Большая советская энциклопедия*, т. 5, М., 1950, с. 353.

⁵⁵⁾ Там же, с. 618—619.

⁵⁶⁾ Там же, т. 42, 1956, с. 55.

⁵⁷⁾ *Большая советская энциклопедия* (3. изд.), т. 3, 1970, с. 448, 589.

⁵⁸⁾ *Советская историческая энциклопедия*, т. 2, 1962, стб. 638—639.

⁵⁹⁾ Там же, т. 8, 1965, стб. 166; т. 14, 1973, стб. 166.

ских лингвистов по истории именного словообразовани и связанных с ним процессами этнического развития на Балканах.⁶⁰⁾

В заключение нашего обзора советской исторической литературы, освещающей проблемы боснийского средневековья, мы можем таким образом отметить значительное разнообразие рассмотренных выше изданий как в плане тематическом и хронологическом, так и в смысле характера и задач отдельных работ. Как уже указывалось нами ранее, по своей тематике эти советские издания и отдельные работы разных авторов были весьма неодинаковы, освещая не только общие вопросы политической и социально-экономической истории Боснии, но и конкретные аспекты государственного строя, малоизученные особенности феодальной сословной терминологии и земельной собственности, этнического развития страны. Показательно, что различные вопросы боснийского средневековья привлекали внимание советских историков (византинистов, славистов), филологов; это говорит о живом интересе к прошлому Боснийского государства, к средневековым источникам, к освещению взаимоотношений Боснии с турками и Венгерским королевством, с привлечению боснийского материала для широких историко-сопоставительных наблюдений применительно к важным процессам феодального общества на Балканах.⁶¹⁾

Разумеется, особо следует сказать и о важности оценки работ югославских историков по данной проблематике,⁶²⁾ о необходимости дальнейших тщательных исследований материала письменных памятников,⁶³⁾ что, например, особенно заметно применительно к разработке вопросов истории богомилства в Боснии и других странах Балканского полуострова.⁶⁴⁾ Все вышеизложенное, по нашему мнению, наглядно показывает, что даже такой краткий обзор советской литературы, посвященной истории средневековой Боснии, имеет опре-

⁶⁰⁾ См., например: Железняк И. М. Давні, сербохорватські відетнонімічні антропонімі. — В кн.: Територіальні діалекти і власні назви. Київ, 1965, с. 256—258. Ср. также: она же. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования (Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII—XV вв.). Киев, 1969; она же. К истории сербохорватских патронимических форм XII—XV вв. — В кн.: Дослідження з мовознавства. Київ, 1963, вип. 2; Наумов Е. П., Балканские влады и формирование древнесербской народности. — В сб.: Этническая история восточны романцев. М., 1979.

⁶¹⁾ Ср., например: Наумов Е. П., Балканское крестьянство в феодальной системе XII—XV вв. (К вопросу об эволюции крестьянских категорий и повинностей в южнославянских странах и в северной Албании). — В кн.: Балканские исследования, М., 1982, вып. 7, с. 23—24; История Венгрии. М., 1971, т. 1, с. 189, 191, 230 и сл.

⁶²⁾ Ср.: Наумов Е. П., Динамика феодального строя Сербии и Боснии (в оценке современной югославской историографии). — В. с.: Вопросы истории славян. Воронеж, 1980, вып. 6.

⁶³⁾ Ср., например: Никитин С. А., Задачи советских историков в области изучения истории Югославии. — Славянский сборник, Воронеж, 1958, вып. исторический, с. 7—10.

⁶⁴⁾ Ср.: Мошин В. А., Сербская редакция Синодика в неделю православия. — »Византийский временник», т. 16, 1959, т. 17, 1960.

деленное значение для советских и югославских специалистов, которые в своей исследовательской работе в той или иной мере касаются проблем боснийского феодального общества и государственности, изучают вопросы политического и социально-экономического развития той поры. Данный обзор, на наш взгляд, полезен не только тем, что отмечает более или менее изученные аспекты боснийского средневековья, но и тем, что содействует поиманию значимости древних боснийских источников для более полного представления о сложных процессах становления и развития феодального строя в югославянских землях, об общих и локальных особенностях социальной и сословной динамики в странах Юго-Восточной Европы в целом и в сопоставлении с другими регионами средневековой Европы.⁶⁵⁾

⁶⁵⁾ См., например: Удадьцова З. В., Гутнова Е. В. К вопросу о типологии феодализма в Западной и Юго-Восточной Европе. — Р сб.: Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинев, 1973.

JEDAN FRAGMENT IZ ŽIVOTA SANDALJA HRANIĆA

Fondovi Dubrovačkog arhiva još uvijek nude bogatu građu za proučavanje raznih aspekata života u srednjovjekovnoj Bosni. Arhiv je posebno bogat podacima o pojedinim ličnostima koje su živjele u neposrednoj blizini Dubrovnika, kao što je to bio slučaj sa Sandaljem Hranićem. Detalji te bogate građe omogućuju da se uz pomoć već obrađenih i poznatih podataka baci više svjetla na pojedine probleme. Tek uklapanjem sitnih pojedinosti u jednu mozaičku cjelinu u stanju smo da upotpunimo naša saznanja o životu srednjovjekovnog čovjeka. Ovaj rad treba da razjasni upravo jednu od takvih pojedinosti vezanih za život i djelovanje velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića.

Riječ je o jednom podatku koji do sada nije bio nepoznat, a odnosi se na želju velikog vojvode da pred kraj života podigne u Dubrovniku jednu crkvu sa bolnicom. Podatak je prvi objavio J. Radonić,¹⁾ a potom i Č. Truhelka.²⁾ No, oba su osvrta, bar po našem mišljenju, ponešto manjkava. Inače je pitanje samo po sebi zanimljivo, tim prije što u njegovoj pozadini stoji širi problem vjerskih prilika srednjovjekovne Bosne.

Sve što je vezano za ovu vojvodinu želju, njegovi zahtjevi i uvjeti kao i zahtjevi i uvjeti dubrovačke vlade, zapisano je u petoj knjizi odluka Vijeća umoljenih. Jedino čega nema, a što nama danas može biti najzanimljivije, jeste odgovor na pitanje kojem je kultu trebalo da služi zamišljena crkva. Odgovor na to pitanje pokušali su da daju oba velika historičara koji su obratili pažnju na ovaj podatak, no, čini se da argumenti nijednog nisu utemeljeni na izvornom materijalu. Stoga se prije svega obraćamo zapisima sa sjednica Vijeća umoljenih kako bismo saznali sve što je tamo raspravljano.

¹⁾ J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv für Slavische Philologie, XIX-3/4, 1897, 465.

²⁾ Č. Truhelka, *Konavoski rat*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, XXIX /1917, 209-211.

U aprilu 1434. u Dubrovniku je boravio dobro poznati Sandaljev poslanik, Pribislav Pohvalić. Između ostalih stvari koje je on u Sandaljevo ime raspravljao sa vladom Republike našao se i zahtjev za izgradnju crkve. Pred Vijeće je iznesen prijedlog da se Pribislavu odgovori lijepim ali i opreznim riječima, ostavljajući nadu da će dobiti mjesto za izgradnju crkve. No, uz to su Dubrovčani postavili zahtjev da im Sandalj ustupi svoju župu Dračevicu sa Novim.³⁾ Nakon što je prijedlog usvojen vratio se Pribislav sa takvim odgovorom Sandalju, koji je razmišljao sve do novembra iste godine.

Pitanje izgradnje crkve ponovo se pojavilo u Vijeću umoljenih tek 10. novembra 1434. Tada je u Dubrovniku ponovo boravio Pribislav Pohvalić, obavljajući još neke poslove za vojvodu. Kada je pokrenuto pitanje crkve, vijećnici su odlučili da knez i njegovo Malo vijeće održe »colloquium« sa Pribislavom, na kojem će se raspravljati »pro petitionem ecclesiam faciendam« i »pro factis Drazevize«. Sve prijedloge do kojih bude mogao doći, knez je bio dužan podastri Vijeću umoljenih.⁴⁾

Pregovori kneza i Pribislava trajali su dva dana, pa je 12. novembra pitanje ponovo stavljeno na dnevni red Vijeća umoljenih. Prvi prijedlog, kako ga je formulirao knez, izgledao je ovako: Sandalj želi da u Dubrovniku podigne crkvu i bolnicu, na mjestu koje će odrediti vlada, s tim da je vlada dužna pribaviti sve dozvole od nadležnih prelata kako bi se vječno imala dozvola i odobrenje. Sandalj je po tom prijedlogu trebao da stavi u poklad 6.000 zlatnih dukata uz kamatu od 5°/_o, a tim novcem od kamata bi se održavali objekti.⁵⁾ Kod glasanja je ovaj prijedlog bio odbijen premoćnom većinom glasova.

³⁾ Historijski Arhiv Dubrovnik, (HAD) Acta Consilii Rogatorum V, fol. 199, 12. IV 1434.: Prima pars est de induciando eidem domino Pribissavo ambaxiatori respondere ad petitionem quam fecit pro ecclesiam faciendam. Secunda pars est de deliberando. Captum per XXII contra XV.

Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et minori consilio suo respondendi ipsi ambaxiatori ad partem ipsam quam exposuit pro ecclesiam dando sibi verbis pulcris et cautis spem loci pro ipsam ecclesiam. Verum requirendo ab eo cum bono modo et maverie pulcra ut per ipsum voivodam Sandagl nobis detur Drazeviza cum castro et jurisdictione sua. Captum per XXXV contra.

⁴⁾ Cons. Rog. V, 229', 10. XI 1434.: Prima pars est quod dominus Rector cum suo minori consilio esset et ponere se debeat cum ipso domino Pribissavo ambaxiatore ad habendum colloquium et ratiocinacium secundum pro petitionem ecclesiam faciendam quam facit et pro factis Drazevize secundum quod arengatum est superinde in presenti consilio. Et quidquid ab ipso habere poterit circa id in partium deferri debeat ad consilium rogatorum. Captum per omnes.

⁵⁾ Cons, Rog. V, 230', 12. XI 1434.: Prima pars est de acceptando et offerendo domino Pribissavo Poqualize ambaxiatori voivode Sandagl secundum petitionem suam quam fecit. Videlicet de dando sibi locum quem commode et habiliter reperire poterit dominium nostrum ubi ecclesiam et hospitale facere possit semper habendo auctoritatem et licenciam ab illis prelatibus ad quos hoc talis licencia et conyessio spectat. Et de acceptando in Commune nostrum ducatis sex mille ad prode de quinque pro centenario omni anno quos ponere vult ipse voivoda in nostrum Commune pro dotacione ipsius ecclesie et hospitalis. Secunda pars est de excusando nos. Captum per XXXV contra I.

Potom je pred vijeće iznesen prijedlog koji je bio u suglasnosti sa odgovorom datim Pribislavu u aprilu, kada je prvi put i pokrenuto pitanje izgradnje crkve. Po ovom prijedlogu svi uvjeti ostaju isti kao i u prvom prijedlogu, a mijenja se način izdržavanja objekata. Naime, Dubrovčanima treba da »pleno iure« pripadne Sandaljeva župa Dračevica, pod uvjetom da je nikad ni dijele pojedincima. U stvari, župa se ustupa kao prćija crkve i bolnice. Kao protuprijedlog ponovo je na glasanje stavljen i prvobitno odbijeni prijedlog da se crkva i bolnica grade bez zahtjevanja posebnog dara. Sada je u Vijeću umoljenih došlo do interesantnog obrta. Od prisutnih vijećnika njih 19 je sad glasalo za prvobitni prijedlog, a ostalih 17 je glasalo za prijedlog po kojem bi se dobila Dračevica.⁶⁾

Na kraju se glasalo o tome da li da se ide pred Veliko vijeće sa usvojenim zaključkom po kojem se crkva i bolnica grade bez nekog posebnog dara. Odlučeno je da se »za sada« ne ide pred Veliko vijeće koje treba da dâ konačnu sankciju za usvojeni zaključak, a da se Pribislavu dâ odgovor suglasan usvojenom zaključku o gradnji crkve i bolnice.⁷⁾ Spomenimo da je u cijelom ovom poslu i Pribislava Pohvalića očekivala nagrada. Naime, 13. novembra je u Velikom vijeću donesena odluka da se on daruje tekstilom u vrijednosti 30 perpera.⁸⁾

Ovako iscrpan prikaz toka pregovora bio je potreban kako bismo ga uporedili sa svim onim što su raniji historičari rekli o ovom slučaju. Prvi koji je ovaj podatak iznio na svjetlo dana bio je J. Radonić. On se tek osvrnuo na ovaj podatak, iznoseći kako je Sandalj u Vijeću umoljenih bio odbijen kada je u novembru 1434. tražio da ispred zidova grada podigne crkvu i bolnicu.⁹⁾ Kako je vidljivo iz predočenog materijala ne postoji osnov za ovakvu tvrdnju. Dubrovčani nisu odbili Sandaljevu želju, bar ne izravno i otvoreno. Štaviše, Sandaljev zahtjev je, bar formalno, bio prihvaćen u

⁶⁾ Cons. Rog. V, 230', 12. XI 1434.: Prima parst est de offerendo ipsi domino Pribissavo ambaxiatori locum pro faciendum dictam ecclesiam et hospitale quem commode habere et repperrre poterit dominium nostrum semper habendo auctoritatem et licenciam a prelibatis ad quos spectat. Et etiam sum libertate et auctoritate nostri miaoris consilii petendo et habendo ab ipso voivoda contrata sua Drazevize que sit et esse debeat dos et per dote ipsius ecclesie et hospitalis et subiecta et supposita pleno iure domino et communitati nostre Ragusii, ita tamen quod inter nostrum dominium et singulares personas ipsius domini nullo tempore dividi vel partiri debeat. Secunda pars est de offerendo ut prefertur locum pro dictam ecclesiam et hospitali faciendum cum dictis autoritotibus, simpliciter sine aliqua requisitione dotis. Captum per XVIIIII contra XVII.

⁷⁾ Cons. Rog. V, 230', 12. XI 1434.: Prima pars est de eundo ad maius consilium cum scripta parte capta de offerendo domino Pribissavo Poqualize ambaxiatori Sandagl locum pro hedificando ecclesiam et hospitale quos dicit facere velle ipse voivoda cum auctoritatibus tamen prelatorum et maioris consilii sine aliqua requisitione dotis. Et de dando quod quilibet in ipso consilio libere consolere possit prout voluit. Secunda pars est de non eundo pro nunc ad maius consilium. Et de dando responsum ipsi domino Pribissavo fecundum partem scriptam captum. Captum per XXXIIII contra II.

⁸⁾ HAD, Acta Consilii Maioris, V, 63, 13. XI 1434.

⁹⁾ J. Radonić, *Der Grossvoivoda...*, 465.

Vijeću umoljenih, i to u formi pogodnijoj za velikog vojvodu. Radonić je sasvim ispravno ovu vijest u napomeni povezao sa jednom drugom viješću iz dubrovačkih izvora. Tu je vijest preuzeo od K. Jirečeka, a ona se odnosi na želju Sandaljeve udovice Jelene da pred zidovima grada podigne pravoslavnu crkvu sa bolnicom.¹⁰⁾ Jelena je sa tim svojim zahtjevom bila odbijena, pod motivacijom da se Dubrovčani boje ekskomunikacije kojom bi papa udario na njih kad bi dozvolili izgradnju pravoslavne crkve. Ništa nije pomoglo ni to što je za Jelenu intervenirao kod Dubrovčana njen sestrić, srpski despot Đurađ.

Drugi autor koji je pisao o ovom slučaju, Č. Truhelka, postavio je problem drugačije. On je nešto šire obradio cijeli postupak, ispustivši podatak od 12. aprila i treće glasanje 12. novembra, kada je zaključeno da se ne ide pred Veliko vijeće. Tako po Truhelkinoj verziji izgleda da je sav posao bio obavljen i da do izgradnje crkve nije došlo samo zbog Sandaljeve smrti. Izvorni materijal nam ni u kom slučaju ne dozvoljava ovakve zaključke, tim prije što je Truhelka napravio izvjesni propust kod čitanja. Formulaciju »Et subiecta et supposita pleno iure dominio et Communitati...« protumačio je on kao da se odnosi na crkvu, a ne na župu Dračevicu.¹¹⁾ Što se tiče pripadnosti zamišljene crkve jednom od kultura, Truhelka je bio decidiran tvrdeći da je crkva trebala biti katoličkog kulta.

Kao što vidimo ni Radonić ni Truhelka ne temelje svoja mišljenja u potpunosti na izvornom materijalu. Pošto u zapisnicima Vijeća umoljenih nije izričito određeno kojem kultu pripada crkva ostaje nam da detaljno analiziramo sve što je tamo zapisano. Kad je Pribislav u aprilu prvi put pokrenuo pitanje izgradnje crkve dobio je odgovor pun lijepih riječi ali i opreznosti, odgovor za koji se izrikom kaže da treba da ostavi nadu kako će dobiti mjesto za crkvu. Uz to se u odgovoru traži da Sandalj ustupi Dračevicu sa Novim. Krajnje je neobično što su Dubrovčani u toj mjeri rezervirani, ali samo ukoliko se radi o podizanju katoličke crkve. Ukoliko se radi o podizanju pravoslavne crkve ovakva rezerviranost postaje mnogo razumljivija. U tom slučaju i zahtjev za ustupanje Dračevice pokazuje se samo kao način da se zaobilaznim putem odbije Sandalj, a ne da se stvarno dobije ova za Dubrovčane vrlo zanimljiva župa.

Naše sumnje da Dubrovčani ne žele da dođe do realiziranja Sandaljeve zamisli postaju još veće kad pogledamo tok pregovora u novembru 1434. Pribislav se vratio sa novim uputstvima. Prvo je pokušao da isposluje podizanje crkve, ovaj put zajedno sa bolnicom, koja bi se izdržavala od kamata na Sandaljev poklad. Kod tog pokušaja je bio gotovo jednoglasno odbijen i pored nesumnjive koristi

¹⁰⁾ Podatak je preuzet iz C. Jireček, *Poselstvi Republiky Dubrovnice k cisarovne Katerine II 1771-1775.*, Prag 18, 3. Jireček je na istom mjestu obećao i posebnu raspravu o ovom slučaju, ali, nažalost, rasprava se nikad nije pojavila.

¹¹⁾ Č. Truhelka, *Konaovski rat*, 210. Uporedi nap. 6.

koju bi Dubrovčani imali od bolnice. Potom je ponudio i Dračevicu, uz samo jedan uvjet. I ako podložna »pleno iure« Dubrovačkoj Republici kao cjelini, župa nikad ne smije biti dijeljena među pojedince. Sad kad su konačno došli u priliku da dobiju Dračevicu, koju su i kasnije nastojali da dobiju,¹²⁾ Dubrovčani reaguju na čudan način. Usvajaju onaj raniji prijedlog, da se odobri izgradnja crkve i bolnice bez zahtjevanja nekog posebnog dara.

Logično je ovdje postaviti pitanje zašto Dubrovčani odbijaju tako povoljnu priliku da se teritorijalno prošire, i to upravo onamo gdje im to najviše odgovara. Čini nam se da odgovor na to pitanje stoji u vezi sa obavezama koje bi povlačilo takvo teritorijalno proširenje. Naime, kada bi dobili Dračevicu, Dubrovčani bi bili obavezni dati mjesto za crkvu i bolnicu, dok po prvom prijedlogu za njih još uvijek ne postoji tako striktna obaveza.¹³⁾ Ovako nevoljno pristajanje da se ispuni Sandaljeva želja, zajedno sa kasnijim odbijanjem da se zaključak uputi na Veliko vijeće radi konačne sankcije, zaista bi bilo neshvatljivo da se radi o uobičajenom podizanju katoličke crkve.

Ostaje da razmotrimo šta je stajalo u pozadini odluke da se prihvati gradnja bez zahtjevanja nekog posebnog dara. Nakon što je donesen zaključak u Vijeću umoljenih ostalo je da se obavi neophodna procedura u Velikom vijeću, a to je moglo potrajati još dugo vremena. Ovakvo otezanje ne bi imalo nikakvog smisla da nije posebnih uvjeta ovog konkretnog slučaja. Naime, Sandalj Hranić je već duže vrijeme bio bolestan, pa mu je po službenoj dužnosti odlazio čak i općinski liječnik iz Dubrovnika.¹⁴⁾ U kolikoj mjeri je stanje zdravlja velikog vojvode bilo ozbiljno govori i činjenica da je nakon ovog brzo i umro.¹⁵⁾ Lako je uočiti da su o zdravstvenom stanju Sandaljevom sve znali i Dubrovčani, pa su se stoga i odlučili na soluciju sa otezanjem oko gradnje zadužbine velikog vojvode.

¹²⁾ Dubrovčani pokazuju pretenzije na župu Dračevicu još 1358. U uputi poslanicima, koji su tad išli da pregovaraju sa kraljem Ludovikom o budućem položaju općine u okviru ugarsko-hrvatskog kraljevstva, navodi se kako je ta župa od davnina pripadala Cavtatu, kojega da je Dubrovnik nasljednik. Stoga poslanici treba da traže potvrdu i za taj teritorij. Vidi o tome kod V. Foretić, *Godina 1358. u povijesti Dubrovnika*, *Starine JAZU*, 50- 1960, 252. Kasnije, u toku sukoba sa Sandaljevim nasljednikom Stjepanom Hercegom, Dubrovčani su sklopili savez sa bosanskim kraljem Stefanom Tomašem koji im je poveljom od 18. XII 1451. ustupio između ostalog i cijelu župu Dračevicu sa Novim. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma 1/2*, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 119. Opširnije vidi o tome kod K. Jireček, *Nastojanje starih Dubrovčana oko raširenja granice*, *Zbornik K. Jiričeka*, I, Beograd 1959, 312—313.

¹³⁾ Što se tiče 6.000 zlatnih dukata koje je Sandalj trebao staviti u poklad, taj novac je već i onako stajao u pokladu. Uporedi o tome E. Lilek, *Riznica porodice Hranići (nadimak Kosača)*, *GZM u BiH* 1/1889, 1-25.

¹⁴⁾ C. Truhelka, *Konavoski rat*, 209.

¹⁵⁾ Sandalj je umro 15. marta 1435. Uporedi o tome: S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, Posebna izdanja knj. CCCLXXVI, Beograd 1964, 8.

Na drugoj strani, kod Sandalja, nisu nam poznate okolnosti pod kojima se kod njega pojavila želja da podigne crkvu sa bolnicom. Prije svega, Sandalj nije ostavio svoj testament u Dubrovniku, pa ne možemo znati da li je u njemu bilo nešto o ovoj zadužbini. Što se, pak, pripadnosti Sandaljeve nekoj od srednjovjekovnih vjerskih zajednica tiče, ne možemo sa sigurnošću ništa reći. Nekoliko podataka koji su poznati govore o boravku najviših dostojanstvenika »crkve bosanske« na dvoru velikog vojvode.¹⁶⁾ Dalje nalazimo da su, dajući jednom prilikom uputu svom poslaniku kod Sandalja, Dubrovčani naložili da se u razgovoru sa Sandaljem djed »crkve bosanske« označi kao duhovni poglavar crkve kojoj pripada i Sandalj.¹⁷⁾ Nasuprot ovim činjenicama stoji isto toliko indikativan podatak da je druga Sandaljeva žena, Jelena, bila sestra srpskog despota Stefana Lazarevića, te kao takva sasvim sigurno pripadnik pravoslavne crkve. Kad se sve ovo uzme u obzir, bilo bi zaista veliko iznenađenje da se kod Sandalja javila želja da u Dubrovniku podigne katoličku crkvu.

Nakon svega što je rečeno o mogućnostima da crkva bude bilo katolička bilo pravoslavna, moramo u potpunosti odbaciti zaključak da je veliki vojvoda htio izgraditi katoličku crkvu. Sistemom eliminiranja polazimo od zaključka da se radilo o podizanju pravoslavne crkve. Uz prvobitno zamišljenu crkvu Sandalj je kasnije ponudio i bolnicu, vjerovatno kao još jednu pogodnost koja bi Dubrovčane mogla nagnati da prihvate ponudu.

Rezimirajmo na kraju sve što je do sad izneseno, pokušavajući ujedno i da otkrijemo moguću pozadinu pojedinih postupaka i Sandalja i Dubrovčana. Na jednoj strani Sandalj Hranić, veliki vojvoda bosanskog kraljevstva, poželio je u jednom trenutku da svojoj duši osigura vječni mir. Za ostvarenje tog cilja učinilo mu se najpogodnijim, vjerovatno pod uplivom žene, da podigne pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, mjestu koje je bilo bastion katoličanstva na obzoru velikog vojvode.¹⁸⁾ Kada je osjetio da mu se približava konac života, Sandalj je postao spreman na najveće ustupke, kakav je recimo bio ustupanje Dračevice. Da je vojvoda toj akciji pridavao veliko značenje dokaz je i činjenica da sve poslove u vezi sa tim obavlja Pribislav Pohvalić, iskusni diplomata i jedan od najutjecajnijih ljudi na Sandaljevom dvoru.

¹⁶⁾ M. Dinić. *Iz Dubrovačkog arhiva III*, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. III, Beograd 1967, 188, 189, 223.

¹⁷⁾ Radi se o pismu upućenom 30. IV 1405. dubrovačkom poslaniku ser Nikoli Gučetiću u jeku spora oko sela Lisac, Trnovica i Imotica. Cijela rečenica glasi: *Simo contenti remettasse a vedere questa raxon in lo diedo che e signore et padre spirituale (sic) dela glexia vostra de Bosna et conte Volchez vostro frar et uno terzo nostro zintil homo de Ragusa.* M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva III*, 184.

¹⁸⁾ Jedan podatak iz pisma upućenog dubrovačkim poslanicima kod despota Đurđa Brankovića u potpunosti rasvjetljava motive koji su Sandalja pokretali da onako gorljivo nastoji dobiti dozvolu za gradnju crkve. Naime, iz pisma saznajemo da je Jelena željela ispred gradskih zidina podići crkvu

Na drugoj strani, u Dubrovnik, kao bastion katoličanstva, unesen je nemir pojavom Sandaljevog poslanika koji traži da se njegovom gospodaru dozvoli da tu podigne pravoslavnu crkvu. Sandalja se ne može tek tako odbiti pošto je on već dugo u dobrim odnosima sa Republikom, prodao joj je svoj dio Konavala, pružio podršku u sukobu sa Radoslavom Pavlovićem, a nije ga ni zgodno ljutiti. U prvom trenutku vijećnici su zatražili predah kako bi se posavjetovali i razmislili o ovom zahtjevu. Pošto upravljači male Republike ne žele da otvoreno odbiju želju svog moćnog susjeda, izlaz je nađen u zahtjevu da se ustupi Dračevica. Vjerojatno se računalo kako vojvoda neće pristati na to i da će tako cijeli slučaj pasti u zaborav. Međutim, stvari su se zakomplicirale osam mjeseci kasnije, kada se isti onaj poslanik pojavljuje sa ponovljenim prijedlogom, ali i sa pristankom da se ustupi Dračevica. U tom trenutku se kao najprihvatljivije rješenje pokazuje prihvatanje prijedloga u prvoj instanci, da bi se potom odugovlačenjem dobilo na vremenu, jer je već izvjesno da ni Sandaljev život ne može još dugo potrajati. Kasnije, kad San-

u kojoj bi bila sahranjena nakon smrti. Zbog zanimljivosti, kao i potkrepe ranije iznesenih stavova, donosimo ovdje odlomak iz rečenog pisma koji se odnosi na ovu stvar.

HAD, Lettere di Levante XI, 271, 23. septembar 1435.

Et per le preghiere et dimanda chel fa che per noi sia consentito a dona Jella che possa fare una pizola chiesa fora delle mure de Ragusi dove faria la sua sepultura, pero che pensa venire et e morire a Ragusi. Li direte per parte nostra chel venire et qua stare di dona Jella sempre ne sera com grandissimo piacer cusi per amor dela Signoria sua, cusi per reverentia de voluoda Sandagl i quali ambi duo di continuo teneramente anno amato et gran diletion portato alla Signoria nostra e Ragusi casa sua. Et i quali sopra li altri signori abiano reputati et reputiamo nostri benefactori et protectori, et che sempre seria gratia alla Signoria nostra poter far cosa che li piacesse, ne di cio in quello a noi fosse possibile mai ne retriamao, ma con buon cuore et ogni studio nostro ne sforziamo di farlo. Il per che mo in questa sua rechiesta molto ne dispiace e dole non poterla compiacer come la magnificencia sua rechiede e vorave, non per che a noi sia volonta de non compiacerli, ma solamente perche a poter concedere e far cio non abiamo possanza ne libertade ne anche autoritade, pero chel poter et dominio nostro solamente e del temporale e non spirituale. E questa dimanda e et tocha al spirituale, chi e lo papa. Et del spirituale noi non possiamo impazare se excommunication non voliamo incorere, che Idio ce guardi. Et che cusi sia se vede et dimostra pero che se noi instessi uoressimo far edificare una chiesa secondo la nostra fede romana, non la possiamo fare se per lo papa solemmamente non e conceduto et dato licencia et anche fatto dota a tal chiesa per la qual abelmente in essa se possa li divini officii celebrare. Si che se a questa sua domanda non possiamo accettare et satisfare piaceli dignamente per le dicte caxon avvenne excusati, pero che in questo non manca per nostra volonta ma solamente per non poterlo far si come cosa che a noi non e permessa per lo papa senza sua autoritade. Ma se alguna cosa de piu vi dicesse sopra cio et voi nello date per vostre lettere a saper.

Na ovaj podatak mi je pažnju skrenuo, a dokument vrlo ljubazno ustupio, prof. dr Sima Ćirković, na čemu i ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

dalj više ne bude na životu i kad njegova udovica pokrene ponovo ovo pitanje, Dubrovčani imaju mnogo širi manevarski prostor, zaklanjajući se iza prijetnje ekskomunikacijom kojom će na njih udariti papa.

Šefik Bešlagić

HRIŠĆANSKI NIŠANI U STRANAMA KOD PRAČE

Nišanima nazivamo muslimanske kamene nadgrobne spomenike u Bosni i Hercegovini i u nekim drugim krajevima Jugoslavije koji su počeli da se klešu i postavljaju odmah po dolasku Turaka u ove naše krajeve, a koji se i danas upotrebljavaju. Osnovna karakteristika im je u tome što su uspravno postavljeni i što svaki grob ima par takvih spomenika. Obično su u obliku stubova, najčešće četverostranih, ali i višestranih prizmi, sa gornjim završecima u vidu piramide, ili sa vratom na kome je turban, odnosno neka druga vrsta kape, kada se radi o sahranjenim muškarcima. Drugi najčešći oblici su uspravno postavljene uske ploče koje se vrlo različito završavaju — na sljeme, ravno, zaobljeno ili drugačije.

Od XVI v. se na ovim muslimanskim nišanima redovno urezuju natpisi na orijentalnim jezicima, pretežno na arapskom i turskom, ali i na perzijskom jeziku. Od nedavno se ti epitafi na nišanima najčešće pišu narodnim jezikom, latinicom i ćirilicom.

Najstariji muslimanski nišani

Najstariji muslimanski nišani, iz druge polovine XV i iz XVI v., karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka, među kojima se posebno ističu astralne predstave (polumjesec, zvijezda i sunce) i predstave oružja (štit, mač, luk, topuz). Osim toga, nišani domaće provenijencije toga razdoblja ili nemaju epitafa na orijentalnim jezicima, ili ih imaju u relativno malom broju na narodnom jeziku, pisane bosanskom epigrafskom ćirilicom, kakove nalazimo i na stećcima. U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju *šehitski*, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratu protiv hrišćana. Po svojim oblicima oni veoma slično uspravno stojećim stećcima u obliku stubova i stela. Ja mislim da

su pojavu tih stojećih stećaka u najvećoj mjeri usloveli muslimanski nišani. Za tu pretpostavku govore dvije okolnosti koje se odnose na vrijeme i teritorijalnu rasprostranjenost. Naime, uspravno stojeće stećke datiramo u najkasniji period života ove vrste spomenika, tj. u XV i XVI v. i relativno najviše ih nalazimo u istočnim krajevima Bosne. Muslimanski nišani su mogli početi da se postavljaju tek u drugoj polovini XV v., od kada u Bosni postoje muslimani. Najviše najstarijih nišana je evidentirano u istočnim krajevima Bosne, gdje su Turci najprije došli.¹⁾ Upravo su istočni krajevi Bosne karakteristični po svom relativno velikom broju uspravno stojećih stećaka. U najstarijem vremenskom razdoblju vladanja Turaka u Bosni i Hercegovini i stvaranja muslimanskih grobalja sa nišanima, domaće stanovništvo koje nije prešlo na islam i to, kako rimokatolici i pravoslavni, tako i sljedbenici heretičke crkve bosanske, nastavili su da se pokopavaju pod stećke — pod brojne ležeće i pod malobrojne stojeće — ali se ne može tvrditi da tada nije bilo i muslimana koji su, i pored novonastalih nišana, svoje grobove obilježavali na stari način. Na takovu misao upućuje i okolnost da sam na nekim nekropolama stećaka, npr. u okolini Kaknja i Livna, evidentirao stojeće stećke u parovima, tj. po dva stećka iznad jednog groba, po običaju muslimanskom.

Hrišćanski nišani

Međutim, ustanovljena je zanimljiva pojava da su neki od hrišćana pokopavani pod spomenike koji nisu ništa drugo nego nišani. Da ti spomenici zaista pripadaju pokopanim hrišćanima dokaz su reljefi krstova koji su na njima isklesani i sadržaji ćiriličkih epitafa u kojima su sahranjeni imenovani. Desetak takvih spomenika ja sam ranije objavio. Četiri primjerka u obliku visokih četvrtastih stubova koji se završavaju piramidom sa polukuglom na vrhu nalaze se u okolini Sokoca: dva u selu Imamovićima, jedan u Žunovima i jedan u Kalimanićima. Na tim obeliscima se, uz reljefne motive polumjeseca, zvijezde, sablje, topuza (buzdovana) i ptice, nalaze i plastično predstavljeni veći krstovi. Pojava reljefnog motiva krsta na tim spomenicima jasno govori o tome da nije riječ o muslimanskim nego o hrišćanskim nagrobnicima, zbog čega ih opravdano nazivamo hrišćanskim nišanima.²⁾

Ovdje spada i nišan iz Ljubine kod Ilijaša, nedaleko od Sarajeva. Ljubina je kraj u donjem toku rječice Ljubine, desne pritočice Bosne. Ispod zaselaka Čepiljače i Ulištovići, pokraj same rječice i auto-puta Sarajevo—Tuzla, uz nekoliko stećaka koji su preostali od nekadašnje nekropole, nalazi se uspravna četverostrana prizma

1) Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Djela knj. LIII Odjeljenja društvenih nauka, knj. 30, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.

2) Isti, *Hrišćanski nišani XV vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25-30.

koja je pri gornjem kraju urezana tako da dočarava glavu i ramena čovjeka. Na tome spomeniku su isklesani reljefi krsta čiji se krakovi završavaju kao krugovi, zatim polumjeseca i vrpce od cik-cak crtica i od kosih paralelica. Prema narodnom predanju- ovaj nadgrobnik se pripisuje nekom knezu Stjepanu, zbog čega se i zovu »nišan kneza Stjepana.«³⁾

U tu malobrojnu skupinu hrišćanskih nišana spadaju i tri primjerka na kojima su ustanovljeni natpisi. Jedan od njih je bio zajedno sa stećcima u Donjoj Zgošći kod Kaknja, odakle je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. To je visoki stub koji je bogato ukrašen, između ostaloga motivima ribe i čaše. Uz to, on ima natpis, danas veoma oštećen, u kome se prepoznaje ime *Dragiša*.⁴⁾ To ime i hrišćanski simboli ribe i čaše obilježavaju pokojnika kao hrišćanina. Drugi primjerak je u Govedovićima kod Trnova, nedaleko od Sarajeva. Na tom niskom stubu sa piramidalnim završetkom, uz motive polumjeseca, rozete i scene lova na jelene, nalazi se motiv krsta i oštećen natpis u kome se kaže da je to *biljeg nekog Radonje*.⁵⁾ Treći je nađen kod sela Oprašića, u blizini Rogatice, odakle je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. To je visoka pravilna četverostrana prizma, sa prikraćenom piramidom i polukuglom na vrhu, na čijim su stranicama isklesani reljefni motivi lava, mača, buzdovana, koplja sa zastavicom, diska, polumjeseca i polujabučica. U njegovom natpisu, koji je uklesan u 13 redova, kaže se da je to *biljeg Počtenoga viteza vojvode Radivoja Oprašića*.⁶⁾

Postoji još nekoliko nišana koji nemaju reljefa krsta ni natpisa, ali koji po svojim drugim osobinama i okolnostima — po svom smještaju, nekim simboličkim reljefnim motivima itd. — vjerovatno, također, pripadaju pokopanim hrišćanima, kakav je, npr., nišan u Bakićima kod Olova, za koji se pretpostavlja da pripada nekom od članova srpske vlastelinske porodice Bakića.⁷⁾

³⁾ D. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LI, Sarajevo 1940. (sv. I), napomena na strani 29; Isti, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 98, sl. 2; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 13, sl. 1; Isti, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 79-80, sl. 63.

⁴⁾ Č. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 52-57; D. Mazalić, *Kraći članci i rasprave*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV-V (N. s.) Sarajevo 1950, 231-241; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 97; Isti, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 78-79, sl. 61.

⁵⁾ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 71-72, sl. 32.

⁶⁾ Č. Truhelka, *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889. (knj. IV), 78, sl. 8; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, br. 226; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 28 i 73-76, sl. 26-29 i 59.

⁷⁾ A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 26-28, T. XVI, sl. 24 a — 24 d; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 33-34, sl. 43 i 44.

Jedan od prvih naučnih radnika — pionira koji su se bavili istraživanjem kulturnog nasljeđa naroda Bosne i Hercegovine bio je Ćiro Truhelka koji je veoma mnogo pažnje posvećivao stećcima i uopšte nadgrobnim spomenicima stare Bosne, posebno njihovim natpisima.⁸⁾ Iz toga svog naučnog područja objavio je veliki broj radova. Među terenskim bilješkama, preostalim iza smrti ovoga istraživača 1942, nađen je i kratak podatak o nišanu sa krstom i natpisom u Stranama kod Prače, koji mi je prošle godine ustupila njegova kćerka Agata, neposredno pred svoju smrt. U proljeće ove godine ja sam na terenu pronašao i evidentirao ovaj spomenik.

Selo Strane se nalazi iznad Renovice, sela i željezničke stanice na bivšoj uskotračnoj pruzi Sarajevo—Višegrad, a od Prače, manjeg administrativnog i ekonomskog centra toga kraja, udaljeno je oko 6 km zračne linije na istočnu stranu. Naselje je smješteno na terasi, inače u strani, ispod Gosinje planine. Pripada opštinskom području Pala, koje je odskora u sastavu šireg područja grada Sarajeva (od opštinskog centra je udaljeno oko 22 km zračne linije na jugoistočnu stranu).

Na lokalitetu Glavice, u blizini kuće Džanana Čauševića, u istočnom dijelu sela (kod njegove štale), nalazi se osamljen nadgrobni spomenik u obliku uspravno postavljene (danas malo nagnute) četverostrane prizme koja je u svom gornjem dijelu pretvorena u piramidu, čiji je vrh danas okrnjen. Ova piramida je prvobitno završavala polukuglom. Spomenik je znatno ukopan u zemlju. Danas njegova visina iznad zemlje iznosi 162 cm, a nekada je vjerovatno iznosila najmanje 220 cm. Širina stuba je 28, a debljina 26 cm.

Pri vrhu, očmah ispod osnovice piramide, na sve četiri strane uklesan je friz od niza kosih paralelnih crtica, omeđen dvjema paralelnim linijama.

Na istočnoj — glavnoj strani ovoga spomenika (njegova orijentacija je po pravcu zapad — istok), ispod spomenutog friza, plastično je predstavljen relativno veliki krst čiji je uspravni krak nešto deblji od poprečnog i u svom završnom gornjem dijelu prelazi u krug (sl. br. 1).

Ispod krsta je u četiri reda uklesan natpis bosanskom epigrafskom ćirilicom koji u transliteraciji izgleda ovako:

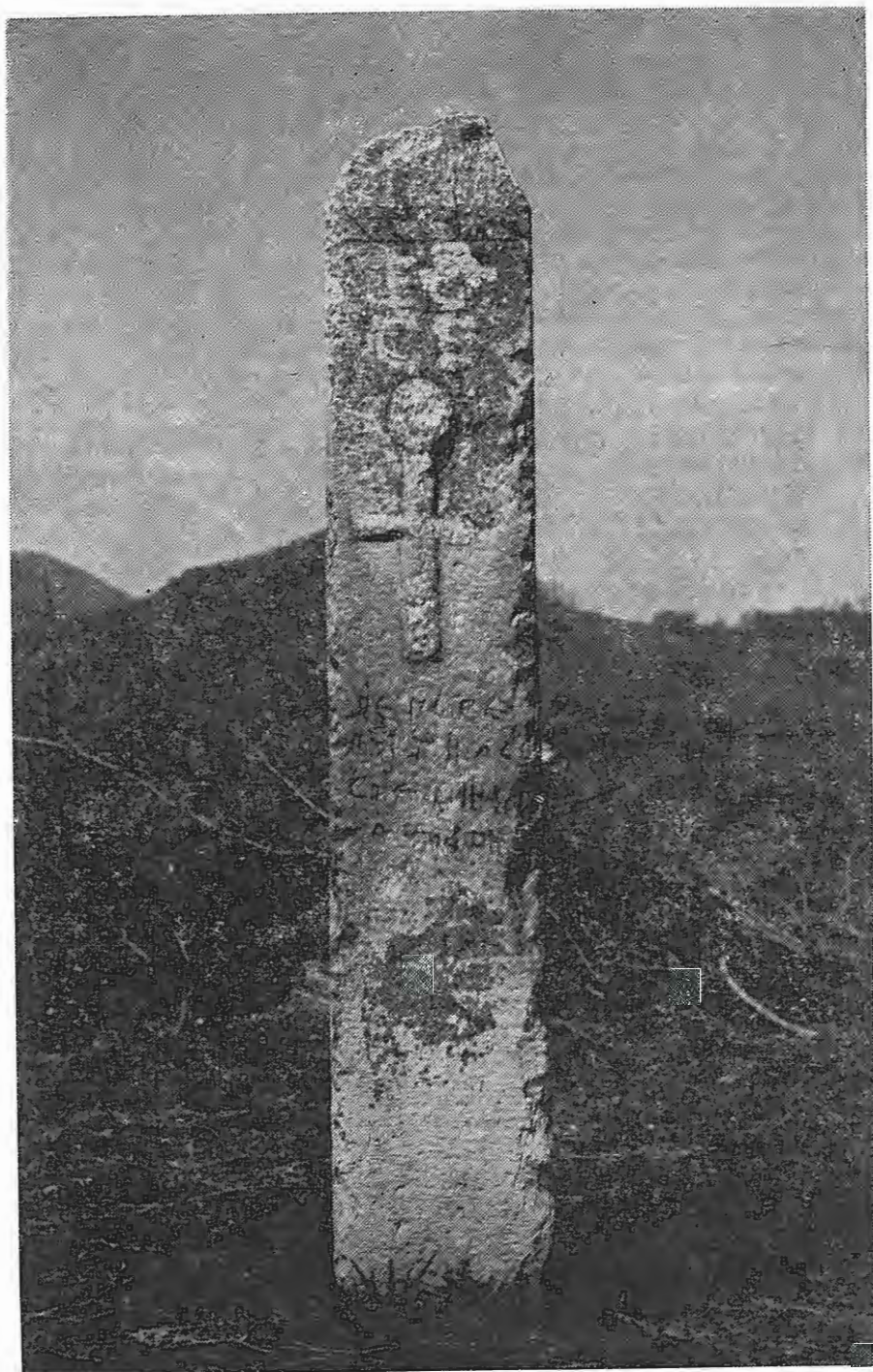
NEKA CEZ

NA BHAEΓ

CTEΠAN

ΠOCTMADH

⁸⁾ Š. Bešliagić, *Ćiro Truhelka i stećci*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH Odjeljenja društvenih nauka, knj. (u štampi).

Slika br. 1

Natpis zauzima površinu od oko 23 x 23 cm. Slova su mu uspravna, relativno uska, visine oko 3 cm, većina od njih su poluustavna, a ima i brzopisnih, kao što su *t* i *v* i nisu uvijek pravilna i konzekventno izvedena. Srednja crtica slova *n* je vrlo malo nakošena i počinje skoro sa samoga vrha prve uspravne crte, prvo slovo *a* izlazi iz dvolinijskog sistema i ima lučno povijeno stablo, dok su stabla drugih slova skoro prava i uspravna, slovo *e* ima povelik luk i relativno dugačku srednju crticu, kod slova *b*, *p* i *t* vodoravne crte nešto prelaze uspravne, o je dosta nepravilno, *t* je tronogo, a *v* je kvadrat kod koga su dvije vodoravne crte produžene ulijevo. Zbog djelomične oštećenosti kamena i natpisa, zadnje slovo prvoga reda nedostaje, a pretpostavljam da je bilo *z*. Iz istih razloga i slovo *g* na kraju drugoga reda također nedostaje. Držim da je na kraju trećeg reda bilo slovo *a*, a nije isključeno da i na kraju četvrtog reda nedostaje še ili *s'n* (*sin*).

Prema tome, ovaj natpis u transkripciji, sa mogućim slovima koja danas nedostaju, glasio bi ovako:

NEKA SE ZNA BILJEG' STJEPANA
A POSTAVI (ŠE ili S'N, odnosno SINOVI)

Vrlo su rijetki slučajevi da natpis stećaka počinje riječima *neka se zna*. Takav je slučaj na krstači u Trnovici kod Bileće i na ploči u Slivlju kod Gacka, spomenicima koji su datirani u XV — XVII v.⁹⁾ Zanimljiva je upotreba slova *e* u značenju *je*, zbog čega riječ *bileg* treba čitati kao *biljeg* i riječ *Stepana* kao *Stjepana*, što je osobina znatnog broja epitafa stećaka. To je istovremeno znak upotrebe ijekavskog govora u ovome kraju.

Po svom obliku ovaj spomenik je vrlo sličan hrišćanskim nišanima — obeliscima koji su evidentirani u okolini Sokoca (Imamovići, Žunovi i Kalimanići) i datirani u drugu polovinu XV v., o čemu je naprijed već nešto rečeno. I po svojim reljefima on je njima najbliži (friz, krst). Paleografske i jezičke osobine natpisa najviše govore o drugoj polovini XV v. i o XVI v.

Iz oskudnog natpisa mi ne znamo ko je bio ovdje sahranjeni Stjepan. U selu Stranama danas živi isključivo muslimansko stanovništvo. Po grobljima koje sam ovom prilikom pregledao, može se reći da ovdje već dugo vremena nisu živjeli hrišćani. U samome selu danas nema ostataka hrišćanskih groblja, a ni najstariji seljani se ne sjećaju da ih je nekada bilo. Objašnjenje pojave hrišćanskog nišana mislim da bi moglo biti slično onome koje sam u svoje vrijeme dao za hrišćanske nišane u okolini Sokoca, posebno za nišan u Kalimanićima. U Dubrovačkom arhivu su nađeni podaci koji govore o dvojici braće Kalimanića, Stjepanu koji je hrišćanin i Ibrahimu koji je musliman i zlatar u Foči. Ibrahim je 1474. tražio od Dubrovnik da mu se iz zaostavštine Stjepana Martinovića preda 12 litara srebra koje je taj Martinović dugovao Ibrahimovom bratu Stjepanu

⁹⁾ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo 1964, br. 156 i 157.

Kalimaniću.¹⁰⁾ Iz toga se vidi kako je Ibrahim prešao na islam, a brat mu Stjepan ostao u svojoj staroj vjeri, kakvih slučajeva je u to vrijeme bilo. Kako je poznato, Turci nisu pravili pitanje ako je neko od članova neke porodice koja je prešla na islam ostao i dalje hrišćaninom, pod uslovom da je bio lojalan prema novoj vlasti. Bilo je i slučajeva da je nekom takvom uglednijem čovjeku priznat i njegov društveni status, pa čak da je bio i turski spahija, ili da je obavljao neku drugu odgovornu funkciju u turskoj upravi. Vrlo je vjerovatno da su Kalimanići — muslimani svome rodaku koji je ostao i umro kao hrišćanin podigli nadgrobni spomenik u svome seoskom i porodičnom groblju, kome su posvetili veliku pažnju, jer su ga brižljivo klesali kao obelisk i još na njemu krstom označili njegovu vjersku pripadnost. Vjerovatno su slične okolnosti bile i u Imamovićima i u Žunovima, kao i u Stranama. Iako se u našem natpisu ništa ne kaže o društvenom statusu Stjepanovom, sigurno je da se radi o uglednijem čovjeku.

Ostali spomenici u Stranama

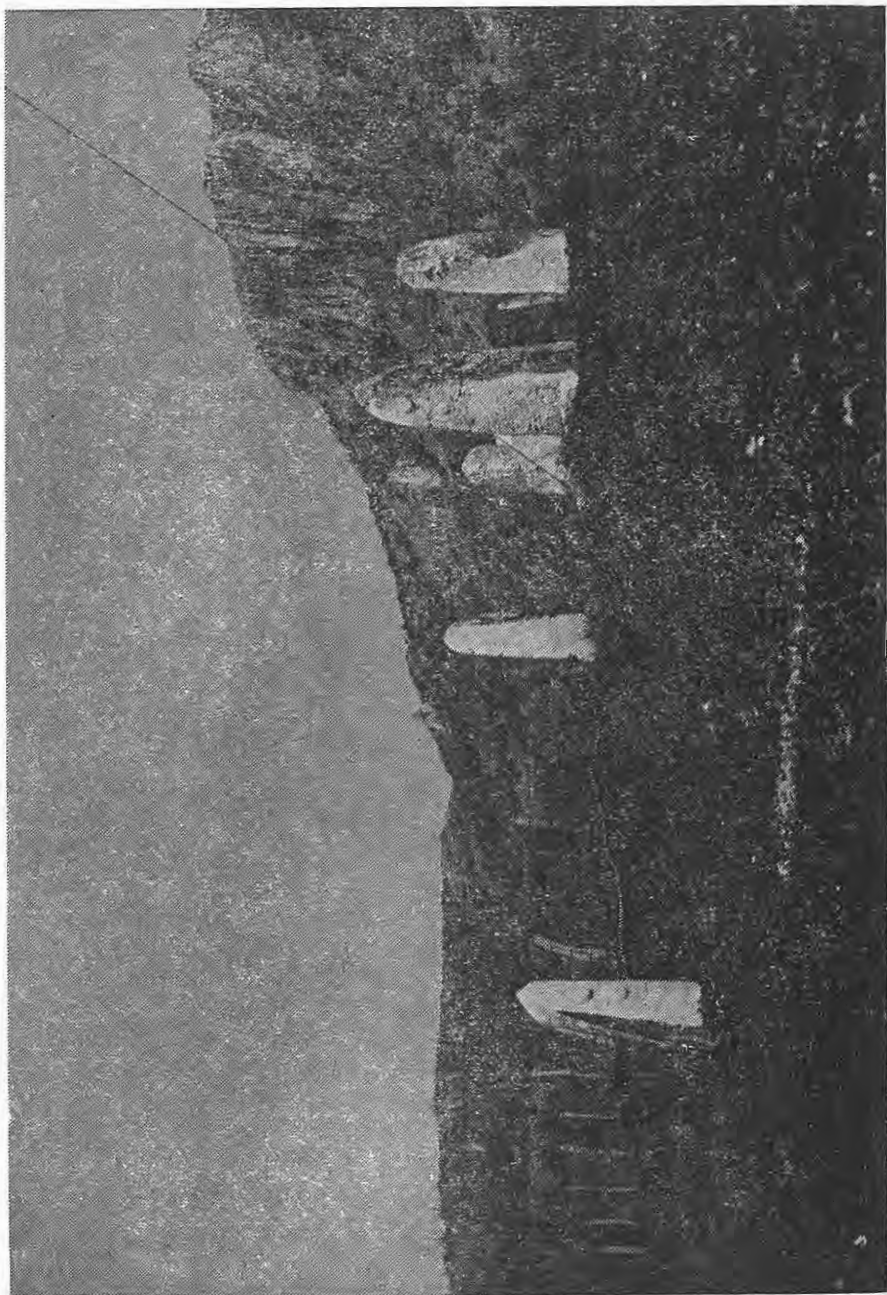
U Stranama postoje na dva mjesta stari muslimanski nišani, vjerovatno iz XVI v., koje sam ovom prilikom evidentirao. Jedna je nekropola situirana na maloj zaravni koja se zove Čair (zovu je i Podgumnica), u blizini kuće Muje Čutuka, pokraj napuštenog starog seoskog puta. Tu je skupina od 6 dosta velikih i lijepo obrađenih nišana u obliku četverostranih prizmi — stubova koji se završavaju kao krov na dvije vode. Među njima se ističe jedan nišan sa dimenzijama 125 (iznad zemlje) x 45 x 25 cm, koji je u svom donjem dijelu nešto deblji nego u gornjem. Na njegovim stranicama je prikazano sedam vrlo plastičnih polujabuka, od kojih dvije na kosim i nešto povijenim krovnim plohama. Na jednoj vertikalnoj strani ovaj spomenik ima plastične predstave buzdovana i luka sa strijelom. Ostali primjerci nemaju ukrasa, osim jednoga koji ima polujabuku na samome krovu (sl. br. 2).

Neki od ovih nišana su vremenom plegli ili su bili djelimično zatrpani zemljom, pa su ih mještani samoinicijativno podigli i opet učvrstili.

Drugi lokalitet je 120 m sjeverno od prethodnog i zove se Građa. Tu je nekada bilo staro muslimansko groblje od koga su do danas preostala 4 nišana oblikâ sličnih onima na Čairu. Na jednome od njih je plastično prikazan buzdovan. Sva četiri primjerka imaju na svojim vertikalnim stranama po nekoliko plastičnih polujabuka.

U neposrednoj blizini ovih skupina starih muslimanskih nišana na istočnu stranu, vrlo blizu samih seoskih kuća, proteže se oveće savremeno groblje stanovnika Strana.

¹⁰⁾ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV vijeku*, Beograd 1952, 296; Š. Bešlagić, *Hrišćanski nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 28-29.

Slika br. 2.

Oko 800 m putem istočno od sela, odnosno od Stjepanovog nišana, na terasi iznad rijeke Prače, smješteno je seoce Kaljani. Kod kuće Ibri Kaljanca nalazi se nekropola sa 9 stećaka, od kojih 8 sanduka (jedan od njih je fragmenat) i 1 sljemenjak. Svi primjerci su sa postoljima, dobro su obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i utonuli u zemlju. Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Priča u prošlosti

Područje sliva Prače, lijeve pritoke Drine, spadalo je u oblast kojom je u XIV i XV v. upravljala porodica visokih bosanskih feudamaca Pavlovića, a koja se prostirala između rijeka Bosne i Drine, obuhvatajući Vrhbosnu, Višegrad i Olovo. Glavni utvrđeni grad i glavna rezidencija gospodara ove oblasti bio je Borač na Prači. U drugoj polovini XIV v. Prača je bila »jedno od glavnih trgovačkih mjesta u Bosni i sjedište dubrovačke kolonije.«¹¹⁾ Taj svoj značaj ona je dugo zadržala, ne samo do dolaska Turaka, nego i u turskom periodu.

Oko 3 km jugoistočno od današnjeg naselja Prače knez Pavle Radinović, rodonačelnik feudalne porodice Pavlović, podigao je utvrđeni grad Novi. U dubrovačkim dokumentima 1425. spominje se Sotto Noui in Praza.¹²⁾ Po svom osnivaču, ovaj grad je ubrzo dobio ime Pavlovac. Ostaci bedema i jedne četvrtaste kule na vrhu grada i danas se vide.¹³⁾ Pavlovac je bio centar župe koja se najprije zvala Vrhprača, a malo kasnije Prača. Naselje Strane je sasvim blizu Pavlovca, svega oko 4 km na istočnu i nešto sjeveroistočnu stranu.

Ispod samoga grada Pavlovca, na lokalitetu Pod Gradom, nalazi se nekropola sa 20 stećaka (2 ploče, 15 sanduka i 3 sljemenjaka), bez ukrasa, gdje su sahranjivani ljudi koji su živjeli u ovome gradu.¹⁴⁾

Napominjem da u ovome kraju, kao i inače na području čitave župe Prača, postoji veliki broj nekropola sa stećcima, kao npr. u obližnjem selu Šahinovićima, zatim u Vinogradu (4 km sjeveroistočno od Prače) i u Gornjoj Vinči (također 4 km sjeveroistočno od Prače). U zaseoku Perivoj sela Gornje Vinče nekropola broji 144 stećka,

¹¹⁾ J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951, 133, nap. 296.

¹²⁾ Isti, n. d., 63, nap. 115.

¹³⁾ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starice I. Sarajevo 1953, 11.

¹⁴⁾ Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 266.

uglavnom sanduka, vrlo dobre klesarske obrade, među kojima ima i ukrašenih primjeraka.¹⁵⁾ Stećke u Kaljanima sam već spomenuo.

Turci su u oblast Pavlovića upadali i prije pada Bosne, a neke njene lokalitete i krajeve zaposjeli na duže ili stalno vrijeme, kao npr. utvrđeni grad Hodidjed ili Vrhbosnu.¹⁶⁾ Oblast Pavlovića Turci su definitivno zauzeli 1463. i pretvorili je u vilajet Pavli (Zemlju Pavlovića), u sastavu bosanskog pašaluka.¹⁷⁾ Dotadašnja župa Prača tada je postala nahija Prača, koja je na turskom jeziku nazvana nahija Čataldža. U XVI v. je ova nahija pripojena nahiji Borač. Izgleda da za Turke grad Pavlovac nije bio od naročite važnosti, zbog čega su ga samo neko vrijeme držali, a onda, prije 1550, napustili.¹⁸⁾ Na račun toga su oni utvrdili grad Borač i koristili ga za svoje potrebe. Prača je sve do XVIII v. zadržala značaj važnijeg trgovišta. U ovoj turskoj kasabi su ubrzo sagrađene neophodne uobičajene javne zgrade i komunalni objekti — džamije, hamam, han, vodovod, česme i dr. Od jedne džamije se do danas održala munara koja po svojoj arhitekturi i arhitektonskoj plastici spada među najljepše u Bosni i Hercegovini.¹⁹⁾ Tada su u Prači i njenoj okolini nastala i muslimanska groblja sa velikim i lijepo klesanim nišanima, među kojima je više primjeraka ukrašeno reljefima sablje, buzdovana, luka sa strijelom, zvijezde, polumjeseca, polujabuke i dr., kakvi su i do danas sačuvani primjerci u Prači, Pod Gradom (Šehitsko groblje), u Vinogradu i u Stranama.

Opravdano se može pretpostaviti da su Turci zauzimanjem oblasti Pavlovića zatekli i naselje Strane, gdje je većina stanovnika ubrzo prešla na islam, ali je još uvijek bilo i onih koji su ostali u svojoj staroj vjeri. Jedan od tih koji su još bili hrišćani, svakako je i naš Stjepan, vjerovatno seoski knez, koji je izrazio lojalnost novoj vlasti i kao takav uživao dotadašnji društveni položaj sve do svoje smrti. A kada je Stjepan umro, njegovi rođaci-muslimani su mu podigli nišan — obelisk sa krstom i natpisom bosančicom. Po svim okolnostima, to je moglo biti u drugoj polovini XV vijeka.

¹⁵⁾ Isti, n. d., 264-267.

¹⁶⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Djela XIV Odjeljenja društvenih nauka (knj. 10) Naučnog društva BiH, Sarajevo 1959, 27-31.

¹⁷⁾ Isti, n. d., 129-132.

¹⁸⁾ H. Kreševljaković, n. d., 11.

¹⁹⁾ D. Tafro, *Spasavalački radovi na Turbetu u Prači...*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 221-223.

Dr Ivan Pederin

GOSPODARSKI RAZLOZI AUSTROUGARSKJE OKUPACIJE
BOSNE I HERCEGOVINE I RAZVOJ NJENE PRIVREDE
1878 — 1918, U SVJETLU AUSTRIJSKE PUTOPISNE
LITERATURE¹⁾

Austro-Ugarska nije imala samo vojnih i političkih, već i snažnih gospodarskih interesa na Balkanu, i to mnogo prije okupacije, jer su Bosna i Balkan uopće, od XVI st. nadalje, bili važan proizvođač poljodjelskih proizvoda, pa se zbog trgovine tim proizvodima i slobodne trgovine na Jadranu gotovo čitavo stoljeće vodio uskočki rat, kao trgovačko-gusarski rat usporediv s trgovačko-gusarskim ratom koji su Engleska, Francuska i Nizozemska vodile protiv Španjolske u to doba i kasnije na Atlantiku.²⁾ A uskočki rat postao je početkom XVII st. pitanjem čitave evropske diplomacije. To nam kaže da trgovina s Bosnom ni u kom slučaju nije bila trgovina regionalnog, već evropskog značenja, iako je u ono doba već bila otkrivena Amerika. No, Amerika je tada bila proizvođač zlata i proizvoda koji će se kasnije približno opisati kao kolonijalna roba: sve do potkraj XIX stoljeća slaba napućenost i ograničene tehničke mogućnosti plovidbe to nisu dopuštale. To će reći da je u trgovini tim proizvodima i sirovinama Turska, odnosno Bosna i Hercegovina igrala važnu ulogu; još 1851. Britanija je uvozila iz Turske dva puta više žita nego iz Rusije.³⁾

Negdje krajem četrdesetih godina XIX st. raste zanimanje austrijskog kapitala za Bosnu koja je bogata žitom i rudama, a

¹⁾ U ovom radu služio sam se kao izvorom austrijskim putopisima, pošto su njihovi autori često bili agenti austrijskog kapitala. Sličnu ulogu igrali su i francuski putopisci pa je Midhat Šamić uspio na ovaj način rekonstruirati i stvoriti dosta zaokruženu sliku gospodarskih prilika u Bosni i Hercegovini prije okupacije, u djelu, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836—1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981.

²⁾ Ivan Pederin, *Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom mitu*, Senjski zbornik, IX (1982).

³⁾ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1963, str. 321.

znatno bogatstvo predstavlja i divljač, o čemu ćemo pisati niže. Godine 1852. u Dalmaciju je krenuo bračni par Ida i Otto von Reinsberg-Düringsfeld. Oni su živeli u raznim gradovima ostali u Dalmaciji preko dvije godine. Ida se bavila proučavanjima Dalmacije koja su u naše dane pobudila široko zanimanje znanstvene javnosti.⁴⁾ Jedno od pitanja koja su poslije ovih istraživanja ostalo otvoreno je pitanje uloge i političke filijacije ovog bračnog para za koja Idina knjiga »Aus Dalmatien« (Prag 1857) ne daje dovoljno podataka. Dok se Ida bavila pretežno kulturnim pitanjima Dalmacije, njezin muž Otto napisao je jedan prikaz »Bosna i Hercegovina u njihovim prirodnim, društvenim i političkim odnosima« — »Bosnien und Herzegovina in ihren natürlichen, sozialen und politischen Verhältnissen«^{4a} — u kojem je dao prikaz rudnog blaga tadašnjih nahija Stari Majdan, Banja Luka, Prijedor, Visoko, Fojnica, Zvornik, Srebrenica i Tuzla, pa spominje živu kraj Vareša i Kreševu, bakar kraj Sarajeva, olovo kraj Olova, ležišta kamene soli i sl. Pa ipak, sol se uvozila iz Rumelije i Dalmacije, pamučne tkanine, kava i šećer iz Trsta, dok se izvozilo željezo.⁵⁾ Bosna je u to doba bila slab trgovački partner, jer je jedva imala puteva, a ni rijeke joj nisu bile meliorirane i plovne, carine nisu bile stimulatívne, iznosile su 13% od vrijednosti robe.⁶⁾ Državni porezi davali su se u zakup pa su zlouporabe oko skupljanja poreza izazvale nezadovoljstvo i, napokon, ustanak što je poznato, no i davanja čitluk-sahibijama nisu bila nimalo stimulatívna. Ako se seljak oženio morao je svom agi pokloniti par čizama, a njegovom subaši par opanaka. Ako je aga boravio na selu seljaci su ga morali ugostiti, jer on ih je mogao i otjerati sa zemlje, ako nije bio zadovoljan. Bajram je bila svečanost kad su age očekivali da ih seljaci daruju i od toga su zavisili njihovi budući odnosi. Seljak je morao dati agi trećinu žita, plaćao

⁴⁾ Ivan Pederin, *Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o Dalmatinskoj Hrvatskoj*, Encyclopaedia moderna, IX (1974) br. 26, str. 55-58. Zoran Konstantinović smatra je najznačajnijim prevoditeljem južnoslovenskog narodnog pjesništva poslije Taliv u *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München, 1960, str. 85—86. I Miljan Mojašević bavi se njenim prijevodima, *Deutsch-jugoslawische Begegnungen*, Wien, 1970. *Ida von Düringsfelds literarische Beziehungen zu den Sudslawen*, str. 82—90, još Nada Beritić, *Dalmatinske teme Ide Düringsfeld*, Anali Hist. Inst. JAZU u Dubrovniku XII (1970) str. 367—88.

^{4a)} *Unsere Zeit* (1860) Heft. 23, str. 403—404.

⁵⁾ Više o bosanskom uvozu M. Šamić, op. cit. 151—153, vidi još bilješku 27.

⁶⁾ O. v. Reinsberg-Düringsfeld, str. 404. Plovidba je bila moguća, uglavnom, na donjim tokovima rijeka. Ilijas Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, XIII (1977) br. 13, str. 16. Omer-paša od 1851. pa Topal Osman-paša 1861—1869. trudili su se da iz vojno-strateških razloga grade puteve. Oni su se gradili tako da je proglašena tlaka. Cesta Sarajevo—Višegrad puštena je u promet 1881. Godine 1866. u Sarajevu je čak osnovano jedno akcionarsko društvo za prijevoz putnika i robe — Kolsko podvozno društvo. Ibrahim Tepić, *Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije*, Prilozi, Inst. za istoriju, XVII (1981) br. 18, str. 45—72.

koju bi Dubrovčani imali od bolnice. Potom je ponudio i Dračevicu, uz samo jedan uvjet. I ako podložna »pleno iure« Dubrovačkoj Republici kao cjelini, župa nikad ne smije biti dijeljena među pojedince. Sad kad su konačno došli u priliku da dobiju Dračevicu, koju su i kasnije nastojali da dobiju,¹²⁾ Dubrovčani reaguju na čudan način. Usvajaju onaj raniji prijedlog, da se odobri izgradnja crkve i bolnice bez zahtjevanja nekog posebnog dara.

Logično je ovdje postaviti pitanje zašto Dubrovčani odbijaju tako povoljnu priliku da se teritorijalno prošire, i to upravo onamo gdje im to najviše odgovara. Čini nam se da odgovor na to pitanje stoji u vezi sa obavezama koje bi povlačilo takvo teritorijalno proširenje. Naime, kada bi dobili Dračevicu, Dubrovčani bi bili obavezni dati mjesto za crkvu i bolnicu, dok po prvom prijedlogu za njih još uvijek ne postoji tako striktna obaveza.¹³⁾ Ovakvo nevoljno pristajanje da se ispuni Sandaljeva želja, zajedno sa kasnijim odbijanjem da se zaključak uputi na Veliko vijeće radi konačne sankcije, zaista bi bilo neshvatljivo da se radi o uobičajenom podizanju kataličke crkve.

Ostaje da razmotrimo šta je stajalo u pozadini odluke da se prihvati gradnja bez zahtjevanja nekog posebnog dara. Nakon što je donesen zaključak u Vijeću umoljenih ostalo je da se obavi neophodna procedura u Velikom vijeću, a to je moglo potrajati još dugo vremena. Ovakvo otezanje ne bi imalo nikakvog smisla da nije posebnih uvjeta ovog konkretnog slučaja. Naime, Sandalj Hrančić je već duže vrijeme bio bolestan, pa mu je po službenoj dužnosti odlazio čak i općinski liječnik iz Dubrovnika.¹⁴⁾ U kolikoj mjeri je stanje zdravlja velikog vojvode bilo ozbiljno govori i činjenica da je nakon ovog brzo i umro.¹⁵⁾ Lako je uočiti da su o zdravstvenom stanju Sandaljevom sve znali i Dubrovčani, pa su se stoga i odlučili na soluciju sa otezanjem oko gradnje zadužbine velikog vojvode.

¹²⁾ Dubrovčani pokazuju pretenzije na župu Dračevicu još 1358. U uputi poslanicima, koji su tad išli da pregovaraju sa kraljem Ludovikom o budućem položaju općine u okviru ugarsko-hrvatskog kraljevstva, navodi se kako je ta župa od davnina pripadala Cavtatu, kojega da je Dubrovnik nasljednik. Stoga poslanici treba da traže potvrdu i za taj teritorij. Vidi o tome kod V. Foretić, *Godina 1358. u povijesti Dubrovnika*, Starine JAZU, 50- 1960, 252. Kasnije, u toku sukoba sa Sandaljevim nasljednikom Stjepanom Hercegom, Dubrovčani su sklopili savez sa bosanskim kraljem Štefanom Tomašem koji im je poveljom od 18. XII 1451. ustupio između ostalog i cijelu župu Dračevicu sa Novim. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma 1/2*, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 119. Opširnije vidi o tome kod K. Jiriček, *Nastojanje starih Dubrovčana oko raširenja granice*, Zbornik K. Jiričeka, I, Beograd 1959, 312—313.

¹³⁾ Što se tiče 6.000 zlatnih dukata koje je Sandalj trebao staviti u poklad, taj novac je već i onako stajao u pokladu. Uporedi o tome E. Lilek, *Riznica porodice Hrančić (nadimak Kosača)*, GZM u BiH 1/1889, 1-25.

¹⁴⁾ Č. Truhelka, *Konavoski rat*, 209.

¹⁵⁾ Sandalj je umro 15. marta 1435. Uporedi o tome: S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, Posebna izdanja knj. CCCLXXVI, Beograd 1964, 8.

Na drugoj strani, kod Sandalja, nisu nam poznate okolnosti pod kojima se kod njega pojavila želja da podigne crkvu sa bolnicom. Prije svega, Sandalj nije ostavio svoj testament u Dubrovniku, pa ne možemo znati da li je u njemu bilo nešto o ovoj zadužbini. Što se, pak, pripadnosti Sandaljeve nekoj od srednjovjekovnih vjerskih zajednica tiče, ne možemo sa sigurnošću ništa reći. Nekoliko podataka koji su poznati govore o boravku najviših dostojanstvenika »crkve bosanske« na dvoru velikog vojvode.¹⁶⁾ Dalje nalazimo da su, dajući jednom prilikom uputu svom poslaniku kod Sandalja, Dubrovčani naložili da se u razgovoru sa Sandaljem djed »crkve bosanske« označi kao duhovni poglavar crkve kojoj pripada i Sandalj.¹⁷⁾ Nasuprot ovim činjenicama stoji isto toliko indikativan podatak da je druga Sandaljeva žena, Jelena, bila sestra srpskog despota Stefana Lazarevića, te kao takva sasvim sigurno pripadnik pravoslavne crkve. Kad se sve ovo uzme u obzir, bilo bi zaista veliko iznenađenje da se kod Sandalja javila želja da u Dubrovniku podigne katoličku crkvu.

Nakon svega što je rečeno o mogućnostima da crkva bude bilo katolička bilo pravoslavna, moramo u potpunosti odbaciti zaključak da je veliki vojvoda htio izgraditi katoličku crkvu. Sistemom eliminiranja polazimo od zaključka da se radilo o podizanju pravoslavne crkve. Uz prvobitno zamišljenu crkvu Sandalj je kasnije ponudio i bolnicu, vjerovatno kao još jednu pogodnost koja bi Dubrovčane mogla nagnati da prihvate ponudu.

Rezimirajmo na kraju sve što je do sad izneseno, pokušavajući ujedno i da otkrijemo moguću pozadinu pojedinih postupaka i Sandalja i Dubrovčana. Na jednoj strani Sandalj Hranić, veliki vojvoda bosanskog kraljevstva, poželio je u jednom trenutku da svojoj duši osigura vječni mir. Za ostvarenje tog cilja učinilo mu se najpogodnijim, vjerovatno pod uplivom žene, da podigne pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, mjestu koje je bilo bastion katoličanstva na obzoru velikog vojvode.¹⁸⁾ Kada je osjetio da mu se približava konac života, Sandalj je postao spreman na najveće ustupke, kakav je recimo bio ustupanje Dračevice. Da je vojvoda toj akciji pridavao veliko značenje dokaz je i činjenica da sve poslove u vezi sa tim obavlja Pribislav Pohvalić, iskusni diplomata i jedan od najutjecajnijih ljudi na Sandaljevom dvoru.

¹⁶⁾ M. Dinić. *Iz Dubrovačkog arhiva III*, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. III, Beograd 1967, 188, 189, 223.

¹⁷⁾ Radi se o pismu upućenom 30. IV 1405. dubrovačkom poslaniku ser Nikoli Gučetiću u jeku spora oko sela Lisac, Trnovica i Imotica. Cijela rečenica glasi: *Simo contenti remettesse a vedere questa raxon in lo diedo che e signore et padre spirituale (sic) dela glexia vostra de Bosna et conte Volchez vostro frar et uno terzo nostro zintil homo de Ragusa.* M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva III*, 184.

¹⁸⁾ Jedan podatak iz pisma upućenog dubrovačkim poslanicima kod despota Đurda Brankovića u potpunosti rasvjetljava motive koji su Sandalja pokretali da onako gorljivo nastoji dobiti dozvolu za gradnju crkve. Naime, iz pisma saznajemo da je Jelena željela ispred gradskih zidina podići crkvu

Na drugoj strani, u Dubrovnik, kao bastion katoličanstva, unesen je nemir pojavom Sandaljevog poslanika koji traži da se njegovom gospodaru dozvoli da tu podigne pravoslavnu crkvu. Sandalja se ne može tek tako odbiti pošto je on već dugo u dobrim odnosima sa Republikom, prodao joj je svoj dio Konavala, pružio podršku u sukobu sa Radoslavom Pavlovićem, a nije ga ni zgodno ljutiti. U prvom trenutku vijećnici su zatražili predah kako bi se posavjetovali i razmislili o ovom zahtjevu. Pošto upravljači male Republike ne žele da se odreknu ekskluzivnosti svog katoličanstva, a istovremeno ne žele da otvoreno odbiju želju svog moćnog susjeda, izlaz je nađen u zahtjevu da se ustupi Dračevica. Vjerojatno se računalo kako vojvoda neće pristati na to i da će tako cijeli slučaj pasti u zaborav. Međutim, stvari su se zakomplicirale osam mjeseci kasnije, kada se isti onaj poslanik pojavljuje sa ponovljenim prijedlogom, ali i sa pristankom da se ustupi Dračevica. U tom trenutku se kao najprihvatljivije rješenje pokazuje prihvatanje prijedloga u prvoj instanci, da bi se potom odugovlačenjem dobilo na vremenu, jer je već izvjesno da ni Sandaljev život ne može još dugo potrajati. Kasnije, kad San-

u kojoj bi bila sahranjena nakon smrti. Zbog zanimljivosti, kao i potkrepe ranije iznesenih stavova, donosimo ovdje odlomak iz rečenog pisma koji se odnosi na ovu stvar.

HAD, Lettere di Levante XI, 271, 23. septembar 1435.

Et per le preghiere et dimanda chel fa che per noi sia consentito a dona Jella che possa fare una pizola chiesa fora delle mure de Ragusi dove faria la sua sepultura, pero che pensa venire et e morire a Ragusi. Li direte per parte nostra chel venire et qua stare di dona Jella sempre ne sera com grandissimo piacer cusi per amor dela Signoria sua, cusi per reverentia de voluoda Sandagl i quali ambi duo di continuo teneramente anno amato et gran diletion portato alla Signoria nostra e Ragusi casa sua. Et i quali sopra li altri signori abiano reputati et reputiamo nostri benefactori et protectori, et che sempre seria gratia alla Signoria nostra poter far cosa che li piacesse, ne di cio in quello a noi fosse possibile mai ne retriemo, ma con buon cuore et ogni studio nostro ne sforziammo di farlo. Il per che mo in questa sua rechiesta molto ne dispiace e dole non poterla compiacer come la magnificencia sua rechiede e vorave, non per che a noi sia volonta de non compiacerli, ma solamente perche a poter concedere e far cio non abiamo possanza ne libertade ne anche autoritade, pero chel poter et dominio nostro solamente e del temporale e non spirituale. E questa dimanda e et tocha al spirituale, chi e lo papa. Et del spirituale noi non possiamo impazare se excommunication non voliamo incorere, che Idio ce guardi. Et che cusi se vede et dimostra pero che se noi in stessi uoressimo far edificare una chiesa secondo la nostra fede romana, non la possiamo fare se per lo papa solemmamente non e conceduto et dato licencia et anche fatto dota a tal chiesa per la qual abelmente in essa se possa li divini officii celebrare. Si che se a questa sua domanda non possiamo accettare et satisfare piaceli dignamente per le dicte caxon averne excusati, pero che in questo non mancha per nostra volonta ma solamente per non poterlo far si come cosa che a noi non e permessa per lo papa senza sua autoritade. Ma se alguna cosa de piu vi dicesse sopra cio et voi nello date per vostre lettere a saper.

Na ovaj podatak mi je pažnju skrenuo, a dokument vrlo ljubazno ustupio, prof. dr Šima Ćirković, na čemu i ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

dalj više ne bude na životu i kad njegova udovica pokrene ponovo ovo pitanje, Dubrovčani imaju mnogo širi manevarski prostor, zaklanjajući se iza prijatnje ekskomunikacijom kojom će na njih udariti papa.

Šefik Bešlagić

HRIŠĆANSKI NIŠANI U STRANAMA KOD PRAČE

Nišanima nazivamo muslimanske kamene nadgrobne spomenike u Bosni i Hercegovini i u nekim drugim krajevima Jugoslavije koji su počeli da se klešu i postavljaju odmah po dolasku Turaka u ove naše krajeve, a koji se i danas upotrebljavaju. Osnovna karakteristika im je u tome što su uspravno postavljeni i što svaki grob ima par takvih spomenika. Obično su u obliku stubova, najčešće četverostranih, ali i višestраниh prizmi, sa gornjim završecima u vidu piramide, ili sa vratom na kome je turban, odnosno neka druga vrsta kape, kada se radi o sahranjenim muškarcima. Drugi najčešći oblici su uspravno postavljene uske ploče koje se vrlo različito završavaju — na sljeme, ravno, zaobljeno ili drugačije.

Od XVI v. se na ovim muslimanskim nišanima redovno urezuju natpisi na orijentalnim jezicima, pretežno na arapskom i turskom, ali i na perzijskom jeziku. Od nedavno se ti epitafi na nišanima najčešće pišu narodnim jezikom, latinicom i ćirilicom.

Najstariji muslimanski nišani

Najstariji muslimanski nišani, iz druge polovine XV i iz XVI v., karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka, među kojima se posebno ističu astralne predstave (polumjesec, zvijezda i sunce) i predstave oružja (štit, mač, luk, topuz). Osim toga, nišani domaće provenijencije toga razdoblja ili nemaju epitafa na orijentalnim jezicima, ili ih imaju u relativno malom broju na narodnom jeziku, pisane bosanskom epigrafskom ćirilicom, kakove nalazimo i na stećcima. U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju *šehitski*, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratu protiv hrišćana. Po svojim oblicima oni veoma sličje uspravno stojećim stećcima u obliku stubova i stela. Ja mislim da

su pojavu tih stojećih stećaka u najvećoj mjeri uslovlili muslimanski nišani. Za tu pretpostavku govore dvije okolnosti koje se odnose na vrijeme i teritorijalnu rasprostranjenost. Naime, uspravno stojeće stećke datiramo u najkasniji period života ove vrste spomenika, tj. u XV i XVI v. i relativno najviše ih nalazimo u istočnim krajevima Bosne. Muslimanski nišani su mogli početi da se postavljaju tek u drugoj polovini XV v., od kada u Bosni postoje muslimani. Najviše najstarijih nišana je evidentirano u istočnim krajevima Bosne, gdje su Turci najprije došli.¹⁾ Upravo su istočni krajevi Bosne karakteristični po svom relativno velikom broju uspravno stojećih stećaka. U najstarijem vremenskom razdoblju vladanja Turaka u Bosni i Hercegovini i stvaranja muslimanskih grobalja sa nišanima, domaće stanovništvo koje nije prešlo na islam i to, kako rimokatolici i pravoslavni, tako i sljedbenici heretičke crkve bosanske, nastavili su da se pokopavaju pod stećke — pod brojne ležeće i pod malobrojne stojeće — ali se ne može tvrditi da tada nije bilo i muslimana koji su, i pored novonastalih nišana, svoje grobove obilježavali na stari način. Na takovu misao upućuje i okolnost da sam na nekim nekropolama stećaka, npr. u okolini Kaknja i Livna, evidentirao stojeće stećke u parovima, tj. po dva stećka iznad jednog groba, po običaju muslimanskom.

Hrišćanski nišani

Međutim, ustanovljena je zanimljiva pojava da su neki od hrišćana pokopavani pod spomenike koji nisu ništa drugo nego nišani. Da ti spomenici zaista pripadaju pokopanim hrišćanima dokaz su reljefi krstova koji su na njima isklesani i sadržaji ćirilčkih epitafa u kojima su sahranjeni imenovani. Desetak takvih spomenika ja sam ranije objavio. Četiri primjerka u obliku visokih četvrtastih stubova koji se završavaju piramidom sa polukuglom na vrhu nalaze se u okolini Sokoca: dva u selu Imamovićima, jedan u Žunovima i jedan u Kalimanićima. Na tim obeliscima se, uz reljefne motive polumjeseca, zvijezde, sablje, topuza (buzdovana) i ptice, nalaze i plastično predstavljani veći krstovi. Pojava reljefnog motiva krsta na tim spomenicima jasno govori o tome da nije riječ o muslimanskom nego o hrišćanskim nagrobnicima, zbog čega ih opravdano nazivamo hrišćanskim nišanima.²⁾

Ovdje spada i nišan iz Ljubine kod Ilijaša, nedaleko od Sarajeva. Ljubina je kraj u donjem toku rječice Ljubine, desne prитоčice Bosne. Ispod zaselaka Čepiljače i Ulištovići, pokraj same rječice i auto-puta Sarajevo—Tuzla, uz nekoliko stećaka koji su preostali od nekadašnje nekropole, nalazi se uspravna četverostrana prizma

1) Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Djela knj. LIII Odjeljenja društvenih nauka, knj. 30, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.

2) Isti, *Hrišćanski nišani XV vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25-30.

koja je pri gornjem kraju urezana tako da dočarava glavu i ramena čovjeka. Na tome spomeniku su isklesani reljefi krsta čiji se krakovi završavaju kao krugovi, zatim polumjeseca i vrpce od cik-cak crtica i od kosih paralelica. Prema narodnom predanju— ovaj nadgrobnik se pripisuje nekom knezu Stjepanu, zbog čega se i zovu »nišan kneza Stjepana.«³⁾

U tu malobrojnu skupinu hrišćanskih nišana spadaju i tri primjerka na kojima su ustanovljeni natpisi. Jedan od njih je bio zajedno sa stećcima u Donjoj Zgošći kod Kaknja, odakle je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. To je visoki stub koji je bogato ukrašen, između ostaloga motivima ribe i čaše. Uz to, on ima natpis, danas veoma oštećen, u kome se prepoznaje ime *Dragiša*.⁴⁾ To ime i hrišćanski simboli ribe i čaše obilježavaju pokojnika kao hrišćanina. Drugi primjerak je u Govedovićima kod Trnova, nedaleko od Sarajeva. Na tom niskom stubu sa piramidalnim završetkom, uz motive polumjeseca, rozete i scene lova na jelene, nalazi se motiv krsta i oštećen natpis u kome se kaže da je to *biljeg nekog Radonje*.⁵⁾ Treći je nađen kod sela Oprašića, u blizini Rogatiće, odakle je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. To je visoka pravilna četverostrana prizma, sa prikraćenom piramidom i polukuglom na vrhu, na čijim su stranicama isklesani reljefni motivi lava, mača, buzdovana, koplja sa zastavicom, diska, polumjeseca i polujabučica. U njegovom natpisu, koji je uklesan u 13 redova, kaže se da je to *biljeg Počtenoga viteza vojvode Radivoja Oprašića*.⁶⁾

Postoji još nekoliko nišana koji nemaju reljefa krsta ni natpisa, ali koji po svojim drugim osobinama i okolnostima — po svom smještaju, nekim simboličkim reljefnim motivima itd. — vjerovatno, također, pripadaju pokopanim hrišćanima, kakav je, npr., nišan u Bakićima kod Olova, za koji se pretpostavlja da pripada nekom od članova srpske vlastelinske porodice Bakića.⁷⁾

³⁾ Đ. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LI, Sarajevo 1940. (sv. I), napomena na strani 29; Isti, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 98, sl. 2; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 13, sl. 1; Isti, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 79-80, sl. 63.

⁴⁾ Č. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 52-57; Đ. Mazalić, *Kraći članci i rasprave*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV-V (N. s.) Sarajevo 1950, 231-241; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 97; Isti, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 78-79, sl. 61.

⁵⁾ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 71-72, sl. 32.

⁶⁾ Č. Truhelka, *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889. (knj. IV), 78, sl. 8; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, br. 226; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 28 i 73-76, sl. 26-29 i 59.

⁷⁾ A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 26-28, T. XVI, sl. 24 a — 24 d; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Sarajevo 1978, 33-34, sl. 43 i 44.

Jedan od prvih naučnih radnika — pionira koji su se bavili istraživanjem kulturnog nasljeđa naroda Bosne i Hercegovine bio je Ćiro Truhelka koji je veoma mnogo pažnje posvećivao stećcima i uopšte nadgrobnim spomenicima stare Bosne, posebno njihovim natpisima.⁸⁾ Iz toga svog naučnog područja objavio je veliki broj radova. Među terenskim bilješkama, preostalim iza smrti ovoga istraživača 1942, nađen je i kratak podatak o nišanu sa krstom i natpisom u Stranama kod Prače, koji mi je prošle godine ustupila njegova kćerka Agata, neposredno pred svoju smrt. U proljeće ove godine ja sam na terenu pronašao i evidentirao ovaj spomenik.

Selo Strane se nalazi iznad Renovice, sela i željezničke stanice na bivšoj uskotračnoj pruzi Sarajevo—Višegrad, a od Prače, manjeg administrativnog i ekonomskog centra toga kraja, udaljeno je oko 6 km zračne linije na istočnu stranu. Naselje je smješteno na terasi, inače u strani, ispod Gosinje planine. Pripada opštinskom području Pala, koje je odskora u sastavu šireg područja grada Sarajeva (od opštinskog centra je udaljeno oko 22 km zračne linije na jugoistočnu stranu).

Na lokalitetu Glavice, u blizini kuće Džanana Čauševića, u istočnom dijelu sela (kod njegove štale), nalazi se osamljen nadgrobni spomenik u obliku uspravno postavljene (danas malo nagnute) četverostrane prizme koja je u svom gornjem dijelu pretvorena u piramidu, čiji je vrh danas okrnjen. Ova piramida je prvobitno završavala polukuglom. Spomenik je znatno ukopan u zemlju. Danas njegova visina iznad zemlje iznosi 162 cm, a nekada je vjerovatno iznosila najmanje 220 cm. Širina stuba je 28, a debljina 26 cm.

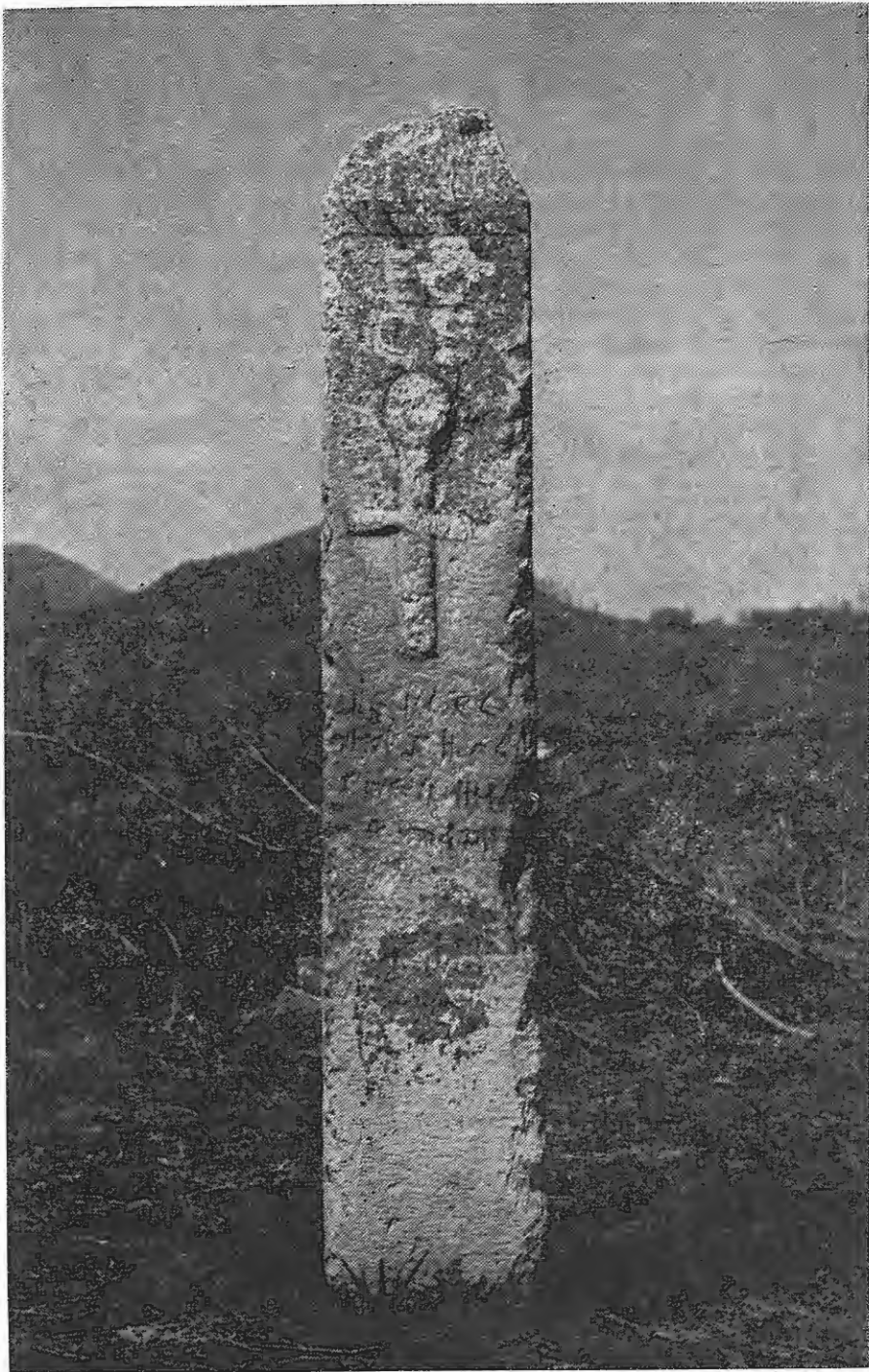
Pri vrhu, odmah ispod osnove piramide, na sve četiri strane uklesan je friz od niza kosih paralelnih crtica, omeđen dvjema paralelnim linijama.

Na istočnoj — glavnoj strani ovoga spomenika (njegova orijentacija je po pravcu zapad — istok), ispod spomenutog friza, plastično je predstavljen relativno veliki krst čiji je uspravni krak nešto deblji od poprečnog i u svom završnom gornjem dijelu prelazi u krug (sl. br. 1).

Ispod krsta je u četiri reda uklesan natpis bosanskom epigrafskom ćirilicom koji u transliteraciji izgleda ovako:

NEKAC E 3
NABHAEΓ
CTΠEΠ 4 N 4
ΠOCTΠ 4 ΠH

⁸⁾ S. Bešlagić, *Ćiro Truhelka i stećci*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH Odjeljenja društvenih nauka, knj. (u štampi).

Slika br. 1

Natpis zauzima površinu od oko 23 x 23 cm. Slova su mu uspravna, relativno uska, visine oko 3 cm, većina od njih su poluustavna, a ima i brzopisnih, kao što su *t* i *v* i nisu uvijek pravilna i konzekventno izvedena. Srednja crtica slova *n* je vrlo malo nakošena i počinje skoro sa samoga vrha prve uspravne crte, prvo slovo *a* izlazi iz dvolinijskog sistema i ima lučno povijeno stablo, dok su stabla drugih slova skoro prava i uspravna, slovo *e* ima povelik luk i relativno dugačku srednju crticu, kod slova *b*, *p* i *t* vodoravne crte nešto prelaze uspravne, *o* je dosta nepravilno, *t* je tronogo, a *v* je kvadrat kod koga su dvije vodoravne crte produžene ulijevo. Zbog djelomične oštećenosti kamena i natpisa, zadnje slovo prvoga reda nedostaje, a pretpostavljam da je bilo *z*. Iz istih razloga i slovo *g* na kraju drugoga reda također nedostaje. Držim da je na kraju trećeg reda bilo slovo *a*, a nije isključeno da i na kraju četvrtog reda nedostaje *še* ili *s'n* (*sin*).

Prema tome, ovaj natpis u transkripciji, sa mogućim slovima koja danas nedostaju, glasio bi ovako:

NEKA SE ZNA BILJEG' STJEPANA

A POSTAVI (ŠE ili S'N, odnosno SINOVI)

Vrlo su rijetki slučajevi da natpis stećaka počinje riječima *neka se zna*. Takav je slučaj na krstači u Trnovici kod Bileće i na ploči u Slivlju kod Gačka, spomenicima koji su datirani u XV — XVII v.⁹⁾ Zanimljiva je upotreba slova *e* u značenju *je*, zbog čega riječ *bileg* treba čitati kao *biljeg* i riječ *Stepana* kao *Stjepana*, što je osobina znatnog broja epitafa stećaka. To je istovremeno znak upotrebe ijekavskog govora u ovome kraju.

Po svom obliku ovaj spomenik je vrlo sličan hrišćanskim nišanima — obeliscima koji su evidentirani u okolini Sokoca (Imamovići, Žunovi i Kalimanići) i datirani u drugu polovinu XV v., o čemu je naprijed već nešto rečeno. I po svojim reljefima on je njima najsličniji (friz, krst). Paleografske i jezičke osobine natpisa najviše govore o drugoj polovini XV v. i o XVI v.

Iz oskudnog natpisa mi ne znamo ko je bio ovdje sahranjeni Stjepan. U selu Stranama danas živi isključivo muslimansko stanovništvo. Po grobljima koje sam ovom prilikom pregledao, može se reći da ovdje već dugo vremena nisu živjeli hrišćani. U samome selu danas nema ostataka hrišćanskih groblja, a ni najstariji seljani se ne sjećaju da ih je nekada bilo. Objašnjenje pojave hrišćanskog nišana mislim da bi moglo biti slično onome koje sam u svoje vrijeme dao za hrišćanske nišane u okolini Sokoca, posebno za nišan u Kalimanićima. U Dubrovačkom arhivu su nađeni podaci koji govore o dvojici braće Kalimanića, Stjepanu koji je hrišćanin i Ibrahimu koji je musliman i zlatar u Foči. Ibrahim je 1474. tražio od Dubrovnik da mu se iz zaostavštine Stjepana Martinovića preda 12 litara srebra koje je taj Martinović dugovao Ibrahimovom bratu Stjepanu

⁹⁾ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III*, Sarajevo 1964, br. 156 i 157.

Kalimaniću.¹⁰⁾ Iz toga se vidi kako je Ibrahim prešao na islam, a brat mu Stjepan ostao u svojoj staroj vjeri, kakvih slučajeva je u to vrijeme bilo. Kako je poznato, Turci nisu pravili pitanje ako je neko od članova neke porodice koja je prešla na islam ostao i dalje hrišćaninom, pod uslovom da je bio lojalan prema novoj vlasti. Bilo je i slučajeva da je nekom takvom uglednijem čovjeku priznat i njegov društveni status, pa čak da je bio i turski spahija, ili da je obavljao neku drugu odgovornu funkciju u turskoj upravi. Vrlo je vjerovatno da su Kalimanići — muslimani svome rodaku koji je ostao i umro kao hrišćanin podigli nadgrobni spomenik u svome seoskom i porodičnom groblju, kome su posvetili veliku pažnju, jer su ga brižljivo klesali kao obelisk i još na njemu krstom označili njegovu vjersku pripadnost. Vjerovatno su slične okolnosti bile i u Imamovićima i u Žunovima, kao i u Stranama. Iako se u našem natpisu ništa ne kaže o društvenom statusu Stjepanovom, sigurno je da se radi o uglednijem čovjeku.

Ostali spomenici u Stranama

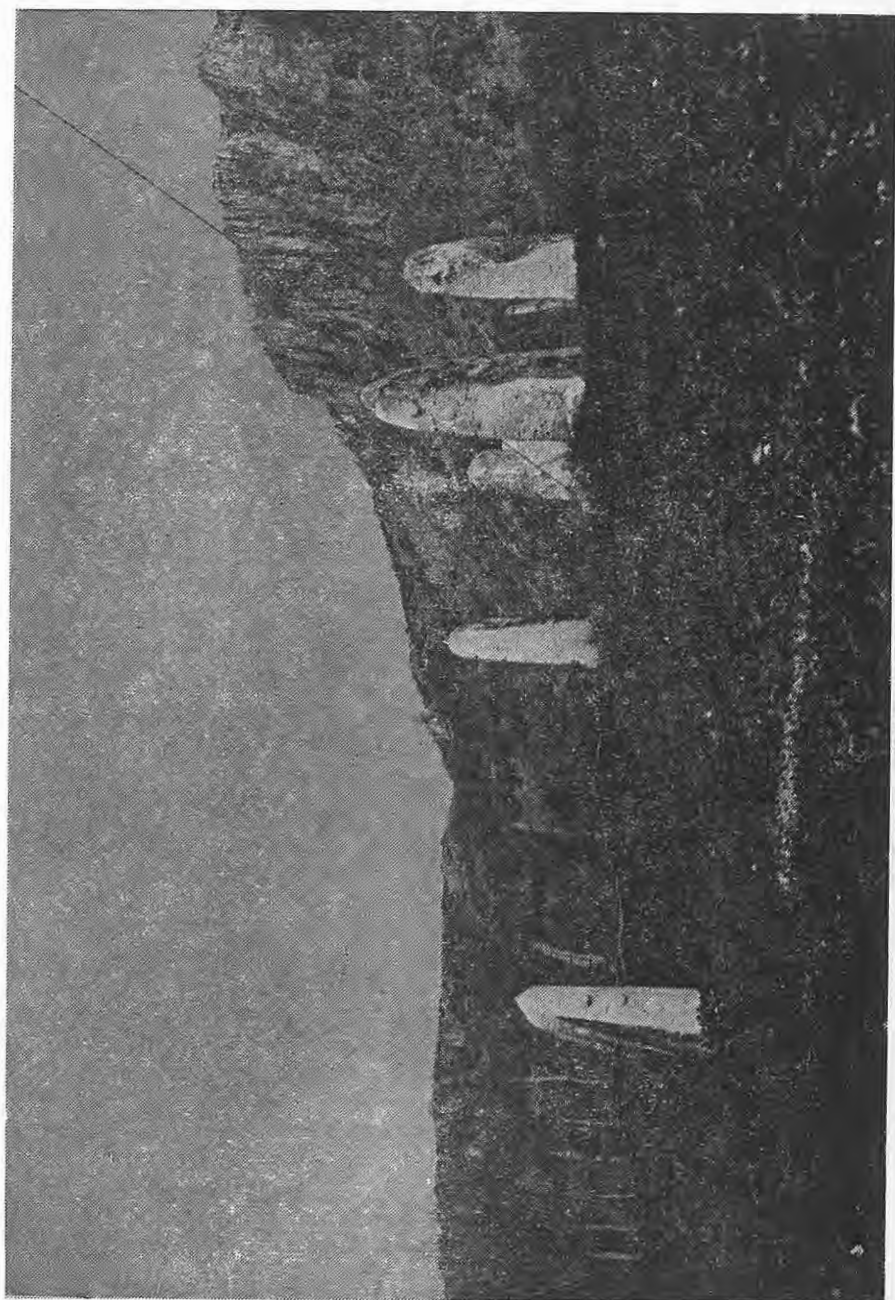
U Stranama postoje na dva mjesta stari muslimanski nišani, vjerovatno iz XVI v., koje sam ovom prilikom evidentirao. Jedna je nekropola situirana na maloj zaravni koja se zove Čair (zovu je i Podgumnica), u blizini kuće Muje Čutuka, pokraj napuštenog starog seoskog puta. Tu je skupina od 6 dosta velikih i lijepo obradenih nišana u obliku četverostranih prizmi — stubova koji se završavaju kao krov na dvije vode. Među njima se ističe jedan nišan sa dimenzijama 125 (iznad zemlje) x 45 x 25 cm, koji je u svom donjem dijelu nešto deblji nego u gornjem. Na njegovim stranicama je prikazano sedam vrlo plastičnih polujabuka, od kojih dvije na kosim i nešto povijenim krovnim plohamama. Na jednoj vertikalnoj strani ovaj spomenik ima plastične predstave buzdovana i luka sa strijelom. Ostali primjerci nemaju ukrasa, osim jednoga koji ima polujabuku na samome krovu (sl. br. 2).

Neki od ovih nišana su vremenom polegli ili su bili djelimično zatrpani zemljom, pa su ih mještani samoinicijativno podigli i opet učvrstili.

Drugi lokalitet je 120 m sjeverno od prethodnog i zove se Građa. Tu je nekada bilo staro muslimansko groblje od koga su do danas preostala 4 nišana oblika sličnih onima na Čairu. Na jednome od njih je plastično prikazan buzdovan. Sva četiri primjerka imaju na svojim vertikalnim stranama po nekoliko plastičnih polujabuka.

U neposrednoj blizini ovih skupina starih muslimanskih nišana na istočnu stranu, vrlo blizu samih seoskih kuća, proteže se oveće savremeno groblje stanovnika Strana.

¹⁰⁾ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV vijeku*, Beograd 1952, 296; Š. Bešliagić, *Hrišćanski nišani XV i XVI vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 28-29.

Slika br. 2.

Oko 800 m putem istočno od sela, odnosno od Stjepanovog nišana, na terasi iznad rijeke Prače, smješteno je seoce Kaljani. Kod kuće Ibre Kaljanca nalazi se nekropola sa 9 stećaka, od kojih 8 sanduka (jedan od njih je fragmenat) i 1 sljemenjak. Svi primjerci su sa postoljima, dobro su obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i utonuli u zemlju. Orijentirani su po pravcu zapad — istok. Nemaju ukrasa.

Priča u prošlosti

Područje sliva Prače, lijeve pritoke Drine, spadalo je u oblast kojom je u XIV i XV v. upravljala porodica visokih bosanskih feudamaca Pavlovića, a koja se prostirala između rijeka Bosne i Drine, obuhvatajući Vrhbosnu, Višegrad i Olovo. Glavni utvrđeni grad i glavna rezidencija gospodara ove oblasti bio je Borač na Prači. U drugoj polovini XIV v. Prača je bila »jedno od glavnih trgovačkih mjesta u Bosni i sjedište dubrovačke kolonije.«¹¹⁾ Taj svoj značaj ona je dugo zadržala, ne samo do dolaska Turaka, nego i u turskom periodu.

Oko 3 km jugoistočno od današnjeg naselja Prače knez Pavle Radinović, rodonačelnik feudalne porodice Pavlović, podigao je utvrđeni grad Novi. U dubrovačkim dokumentima 1425. spominje se *Sotto Noui in Praza*.¹²⁾ Po svom osnivaču, ovaj grad je ubrzo dobio ime Pavlovac. Ostaci bedema i jedne četvrtaste kule na vrhu grada i danas se vide.¹³⁾ Pavlovac je bio centar župe koja se najprije zvala Vrhprača, a malo kasnije Prača. Naselje Strane je sasvim blizu Pavlovca, svega oko 4 km na istočnu i nešto sjeveroistočnu stranu.

Ispod samoga grada Pavlovca, na lokalitetu Pod Gradom, nalazi se nekropola sa 20 stećaka (2 ploče, 15 sanduka i 3 sljemenjaka), bez ukrasa, gdje su sahranjivani ljudi koji su živjeli u ovome gradu.¹⁴⁾

Napominjem da u ovome kraju, kao i inače na području čitave župe Prača, postoji veliki broj nekropola sa stećcima, kao npr. u obližnjem selu Šahinovićima, zatim u Vinogradu (4 km sjeveroistočno od Prače) i u Gornjoj Vinči (također 4 km sjeveroistočno od Prače). U zaseoku Perivoj sela Gornje Vinče nekropola broji 144 stećka,

¹¹⁾ J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951, 133, nap. 296.

¹²⁾ Isti, n. d., 63, nap. 115.

¹³⁾ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starice I, Sarajevo 1953, 11.

¹⁴⁾ Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 266.

uglavnom sanduka, vrlo dobre klesarske obrade, među kojima ima i ukrašenih primjeraka.¹⁵⁾ Stečke u Kaljanima sam već spomenuo.

Turci su u oblast Pavlovića upadali i prije pada Bosne, a neke njene lokalitete i krajeve zaposjeli na duže ili stalno vrijeme, kao npr. utvrđeni grad Hodidjed ili Vrhbosnu.¹⁶⁾ Oblast Pavlovića Turci su definitivno zauzeli 1463. i pretvorili je u vilajet Pavli (Zemlju Pavlovića), u sastavu bosanskog pašaluka.¹⁷⁾ Dotadašnja župa Prača tada je postala nahija Prača, koja je na turskom jeziku nazvana nahija Čataldža. U XVI v. je ova nahija pripojena nahiji Borač. Izgleda da za Turke grad Pavlovac nije bio od naročite važnosti, zbog čega su ga samo neko vrijeme držali, a onda, prije 1550, napustili.¹⁸⁾ Na račun toga su oni utvrdili grad Borač i koristili ga za svoje potrebe. Prača je sve do XVIII v. zadržala značaj važnijeg trgovišta. U ovoj turskoj kasabi su ubrzo sagrađene neophodne uobičajene javne zgrade i komunalni objekti — džamije, hamam, han, vodovod, česme i dr. Od jedne džamije se do danas održala munara koja po svojoj arhitekturi i arhitektonskoj plastici spada među najljepše u Bosni i Hercegovini.¹⁹⁾ Tada su u Prači i njenoj okolini nastala i muslimanska groblja sa velikim i lijepo klesanim nišanima, među kojima je više primjeraka ukrašeno reljefima sablje, buzdovana, luka sa strijelom, zvijezde, polumjeseca, polujabuke i dr., kakvi su i do danas sačuvani primjerci u Prači, Pod Gradom (Šehitsko groblje), u Vinogradu i u Stranama.

Opravdano se može pretpostaviti da su Turci zauzimanjem oblasti Pavlovića zatekli i naselje Strane, gdje je većina stanovnika ubrzo prešla na islam, ali je još uvijek bilo i onih koji su ostali u svojoj staroj vjeri. Jedan od tih koji su još bili hrišćani, svakako je i naš Stjepan, vjerovatno seoski knez, koji je izrazio lojalnost novoj vlasti i kao takav uživao dotadašnji društveni položaj sve do svoje smrti. A kada je Stjepan umro, njegovi rođaci-muslimani su mu podigli nišan — obelisk sa krstom i natpisom bosančicom. Po svim okolnostima, to je moglo biti u drugoj polovini XV vijeka.

¹⁵⁾ Isti, n. d., 264-267.

¹⁶⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Djela XIV Odjeljenja društvenih nauka (knj. 10) Naučnog društva BiH, Sarajevo 1959, 27-31.

¹⁷⁾ Isti, n. d., 129-132.

¹⁸⁾ H. Kreševljaković, n. d., 11.

¹⁹⁾ D. Tafro, *Spasavalački radovi na Turbetu u Prači...*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 221-223.

Dr Ivan Pederin

GOSPODARSKI RAZLOZI AUSTROUGARSKE OKUPACIJE
BOSNE I HERCEGOVINE I RAZVOJ NJENE PRIVREDE
1878 — 1918, U SVJETLU AUSTRIJSKE PUTOPISNE
LITERATURE¹⁾

Austro-Ugarska nije imala samo vojnih i političkih, već i snažnih gospodarskih interesa na Balkanu, i to mnogo prije okupacije, jer su Bosna i Balkan uopće, od XVI st. nadalje, bili važan proizvođač poljodjelskih proizvoda, pa se zbog trgovine tim proizvodima i slobodne trgovine na Jadranu gotovo čitavo stoljeće vodio uskočki rat, kao trgovačko-gusarski rat usporediv s trgovačko-gusarskim ratom koji su Engleska, Francuska i Nizozemska vodile protiv Španjolske u to doba i kasnije na Atlantiku.²⁾ A uskočki rat postao je početkom XVII st. pitanjem čitave evropske diplomacije. To nam kaže da trgovina s Bosnom ni u kom slučaju nije bila trgovina regionalnog, već evropskog značenja, iako je u ono doba već bila otkrivena Amerika. No, Amerika je tada bila proizvođač zlata i proizvoda koji će se kasnije približno opisati kao kolonijalna roba: sve do potkraj XIX stoljeća slaba napućenost i ograničene tehničke mogućnosti plovidbe to nisu dopuštale. To će reći da je u trgovini tim proizvodima i sirovinama Turska, odnosno Bosna i Hercegovina igrala važnu ulogu; još 1851. Britanija je uvozila iz Turske dva puta više žita nego iz Rusije.³⁾

Negdje krajem četrdesetih godina XIX st. raste zanimanje austrijskog kapitala za Bosnu koja je bogata žitom i rudama, a

¹⁾ U ovom radu služio sam se kao izvorom austrijskim putopisima, pošto su njihovi autori često bili agenti austrijskog kapitala. Sličnu ulogu igrali su i francuski putopisci pa je Midhat Šamić uspio na ovaj način rekonstruirati i stvoriti dosta zaokruženu sliku gospodarskih prilika u Bosni i Hercegovini prije okupacije, u djelu, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836—1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981.

²⁾ Ivan Pederin, *Gospodarski i ideološki pristup uskočkom ratu i uskočkom ratu*, Senjski zbornik, IX (1982).

³⁾ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1963, str. 321.

znatno bogatstvo predstavlja i divljač, o čemu ćemo pisati niže. Godine 1852. u Dalmaciju je krenuo bračni par Ida i Otto von Reinsberg-Düringsfeld. Oni su živeći u raznim gradovima ostali u Dalmaciji preko dvije godine. Ida se bavila proučavanjima Dalmacije koja su u naše dane pobudila široko zanimanje znanstvene javnosti.⁴⁾ Jedno od pitanja koja su poslije ovih istraživanja ostalo otvoreno je pitanje uloge i političke filijacije ovog bračnog para za koja Idina knjiga »Aus Dalmatien« (Prag 1857) ne daje dovoljno podataka. Dok se Ida bavila pretežno kulturnim pitanjima Dalmacije, njezin muž Otto napisao je jedan prikaz »Bosna i Hercegovina u njihovim prirodnim, društvenim i političkim odnosima« — »Bosnien und Herzegovina in ihren natürlichen, sozialen und politischen Verhältnissen«^{4a} — u kojem je dao prikaz rudnog blaga tadašnjih nahija Stari Majdan, Banja Luka, Prijedor, Visoko, Fojnica, Zvornik, Srebrenica i Tuzla, pa spominje živu kraj Vareša i Kreševu, bakar kraj Sarajeva, olovo kraj Olova, ležišta kamene soli i sl. Pa ipak, sol se uvozila iz Rumelije i Dalmacije, pamučne tkanine, kava i šećer iz Trsta, dok se izvozilo željezo.⁵⁾ Bosna je u to doba bila slab trgovački partner, jer je jedva imala puteva, a ni rijeke joj nisu bile meliorirane i plovne, carine nisu bile stimulativne, iznosile su 13⁰/₁₀₀ od vrijednosti robe.⁶⁾ Državni porezi davali su se u zakup pa su zlouporabe oko skupljanja poreza izazvale nezadovoljstvo i, napokon, ustanak što je poznato, no i davanja čitluk-sahibijama nisu bila nimalo stimulativna. Ako se seljak oženio morao je svom agi pokloniti par čizama, a njegovom subaši par opanaka. Ako je aga boravio na selu seljaci su ga morali ugostiti, jer on ih je mogao i otjerati sa zemlje, ako nije bio zadovoljan. Bajram je bila svečanost kad su age očekivali da ih seljaci daruju i od toga su zavisili njihovi budući odnosi. Seljak je morao dati agi trećinu žita, plaćao

⁴⁾ Ivan Pederin, *Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o Dalmatinskoj Hrvatskoj*, Encyclopaedia moderna, IX (1974) br. 26, str. 55–58. Zoran Konstantinović smatra je najznačajnijim prevoditeljem južnoslovenskog narodnog pjesništva poslije Taivj u *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München, 1960, str. 85–86. I Miljan Mojašević bavi se njenim prijevodima, *Deutsch-jugoslavische Begegnungen*, Wien, 1970. *Ida von Düringsfelds literarische Beziehungen zu den Sudslawen*, str. 82–90, još Nada Beritić, *Dalmatinske teme Ide Düringsfeld*, Anali Hist. Inst. JAZU u Dubrovniku XII (1970) str. 367–88.

^{4a)} *Unsere Zeit* (1860) Heft. 23, str. 403–404.

⁵⁾ Više o bosanskom uvozu M. Šamić, op. cit. 151–153. vidi još bilješku 27.

⁶⁾ O. v. Reinsberg-Düringsfeld, str. 404. Plovidba je bila moguća, uglavnom, na donjim tokovima rijeka. Ilijas Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, XIII (1977) br. 13, str. 16. Omer-paša od 1851. pa Topal Osman-paša 1861–1869. trudili su se da iz vojno-strateških razloga grade puteve. Oni su se gradili tako da je proglašena tlaka. Cesta Sarajevo–Višegrad puštena je u promet 1881. Godine 1866. u Sarajevu je čak osnovano jedno akcionarsko društvo za prijevoz putnika i robe — Kolsko podvozno društvo. Ibrahim Tepić, *Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije*, Prilozi, Inst. za istoriju, XVII (1981) br. 18, str. 45–72.

je porez na vino, ako je uzgajao vinograde (tulum), porez na svinje koje su pasle u aginoj šumi (žirovnica) — to je obično bila jedna para po svinjčetu — morao je dati dio meda, dio rakije koju je ispekao, plaćao je pristojbu za mlin.⁷⁾ Bio je to porezni sistem i društveno stanje koje nisu stimulirali seljaka da više proizvodi. Dok je građanin i seljak zapadne Evrope radom i štednjom nastojao doći do imetka koji mu je jamčio samostalnost, nezavisnost i ugled, naš bosanski seljak morao je pred begom izgledati ponizno i siromašno da bi mu manje morao dati, jer beg koji bi došao na selo odsijedao bi u najljepšoj i najbogatijoj kući, a to je za tu kuću mogao biti ne mali teret. U to doba, negdje četrdesetih godina XIX st. austrijski industrijalci sklopili su i prve ugovore za iskorištavanje bosanskih šuma s begovima, tadašnjih vlasnicima šuma. Ti ugovori se nisu ostvarili, jer je Omer-paša begove razvlastio i proglasio tursku državu vlasnikom bosanskih šuma. Bosna je k tome mogla izvesti sve manje poljodjelskih proizvoda, jer je poljodjelstvo bilo zaostalo, još uvijek je vladao modificirani tropoljni sistem,⁸⁾ što će se vidjeti niže.

Godine 1869. podijelio je sultan Abdul-Azis barunu Maurice de Hirsch koncesiju za gradnju željeznice koja će ići od Carigrada, preko Jedrena, Sofije, Niša, Sarajeva prema Beču. Gradnja je počela, a s njom su počele i nesuglasice. Austrija je zagovarala gradnju pruge od Novog Pazara prema Solunu, no ruski interesi tražili su prugu od Dunava prema Jadranu.⁹⁾ Odluka da pruga ide kroz Bosnu prema Solunu i Jedrenu ozlojedila je Srbiju i Ugarsku, pa je Andrassy Gyula preporučio gradnju pruge dolinom Morave. Porta se kolebala, jer je ruski poklisar Ignjatijev davao svoje prijedloge i savjete.^{9a)} Onda je k tome izbila i istočna kriza.

Turska je dakle bila nepouzdan i loš trgovinski partner kako zbog zaostalosti svoje privrede, siromaštva i s tim u vezi slabe kupovne moći svog pučanstva,¹⁰⁾ tako i zbog nesigurnosti njezinih političkih prilika. K tome je istočna kriza poslije svih odlaganja prekinula gradnju željeznice, no kako je željeznica, ipak sagrađena od Soluna do Mitrovice, to je olakšalo uvoz engleske, a ne austrijske robe. Neposredno poslije okupacije u Bosnu stiže austrijski orijentalist, putnik i oficir koji se 1866. borio kod Kraljičina Graca, Armand

⁷⁾ O. v. Reinsberg-Düringsfeld, str. 409—10.

⁸⁾ Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Kroatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien, 1867, str. 139—140. Thoemmel je bio diplomat u Sarajevu, a kasnije na Cetinju.

⁹⁾ Stavrianos, op. cit. str. 417. Virginija Paskaleva, *Austro-Vengrija i nacionalne dviježenja na Balkanah (1875—1877 gg.)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine (Tom I) Sarajevo, 1977, str. 139—150.

^{9a)} Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalláyeve ere*, ANUBiH Djela, knj. XLVIII, knj. 28, Sarajevo, 1974, str. 9—18.

¹⁰⁾ M. Šamić, op. cit. str. 151.

Freiherr von Schweiger — Lerchenfeld, koji je o Bosni napisao knjigu pod naslovom »Bosnien, das Land und seine Bewohner, Geschichtlich, geographisch, ethnographisch geschildert (Beč, 1879) — »Bosna, zemlja i njezini žitelji, Prikazana povijesno, zemljopisno i etnografski«. On je opazio da austrijski izvoz u Bosnu opada, jedino je slabo rastao izvoz šećera, papira, kemikalija, kožne i gumene robe, ali je opadao izvoz svile, kovina, odjeće i luksuzne robe.¹¹⁾ Izgradnja željeznica za Bosnu postala je time pitanjem razvoja i tržišta podunavske industrije i trgovine, a ta je tražila okupaciju, jer Turska nije bila u stanju jamčiti toliko političke sigurnosti u Bosni koja će osigurati izgradnju te željeznice.

No, Austro-Ugarska nije bila u svojoj cijelosti industrijska zemlja, Ugarska je imala prije svega agrarnu privredu. Jedan od razloga zašto se ugarska javnost protivila okupaciji bio je strah od konkurencije bosanskohercegovačkih agrarnih proizvoda i strah od ekspanzije austrijske industrije, s tim u vezi, jačanja Austrije.¹²⁾

Poslije okupacije austrougarska vlast je počela proučivati gospodarske mogućnosti razvoja Bosne i Hercegovine, pa tako 1882. izlazi u Beču prvi svezak knjiga »Bosnien, Land und Leute, Historisch-geographische Schilderung« (Bosna, zemlja i ljudi, povijesno zemljopisni prikaz) Adolfa Strausza. Dvije godine kasnije, 1884, izlazi, također u Beču i drugi svezak. Ova knjiga je opći prikaz Bosne s osobitim obzirom na gospodarske prilike Bosne i Hercegovine i njene gospodarske mogućnosti. Knjiga sadrži prikaz dojučerašnje i tadašnje bosanske ekonomije, njezinu kritiku i plan razvoja.

Kao važnu osobitost bosanskog feudalizma pisac je istakao vakuf kao zemljišni veleposjed koji neprestano raste, jer mnogi imućni ljudi ostavljaju svoju imovinu vakufima ili je u vakufe ulažu. Kao glavno pitanje društveno-gospodarskih odnosa na selu javlja se pitanje odnosa feudalaca s kmetovima jer oni nemaju nikakvih pisanih ugovora, a neće ni da ih sklope. Kršćanski kmetovi neće, jer se

¹¹⁾ Pred okupaciju uvoz u Bosnu i Hercegovinu bio je za 263% viši od izvoza, usp. Ilijas Hadžibegović, op. cit. str. 115. i Vojislav Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine, Godišnjak* Ist. društva BiH, I (1940) str. 215—232. A. v. Schweiger-Lerchenfeld napisao je još »Unter dem Halbmond«, »Das Euphrat — und Tigrisgebiet«, »Armenien«, pa »Die Adria, Land- und Seefahrten im Bereiche des Adriatischen Meeres, Wien—Pest—Leipzig, 1883. Vidjeti Ivan Pederin, *Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859 i 1866. godine*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. XXI (1974) str. 213—214, isti, *Starine Dalmatinske Hrvatske kao nadahnuće austrijske putopisne književnosti biedermeiera, romantike i realizma*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti, god. XIII (1975) sv. 13. str. 292—93.

¹²⁾ Alexander Spraits, *Der Weg zum Berliner Kongress, Historische Entwicklung Bosniens und der Herzegovina bis zur Okkupation 1878.*, Wien und Leipzig, 1907. str. 81. O ovom djelu Dušan Berić, *Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*. u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, knj. XLIII, knj. 8. Sarajevo, 1979. vidi još i M. Ekmečić, *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. god.* Godišnjak Balkanološkog inst. Balcanica, Bgd. VIII 1977, str. 301—320.

nadaju da će ih nova vlast napraviti gospodarima zemlje, a Muslimani ne, jer takvi ugovori ne bi bili u skladu s tradicijom. Austro-ugarska vlast je, pak, pravila pritisak na seljake da sa agama sklope ugovore.¹³⁾ Prema Strauszu agrarna reforma nije moguća dok se ne bude točno znalo što je čije i dok se ne odmjere porezi prema vrijednosti i klasifikaciji zemlje. Katastar je dakle neophodan,¹⁴⁾ osim toga, kad bude postojao katastar postat će moguća i kolonizacija Bosne. Kao uzroke zaostalosti poljodjelstva Strausz je istakao da se zemlja uopće ne gnoji, na istoj zemlji uvijek se siju iste žitarice, sjeme je loše kakvoće, a željezni plug je nepoznat. Seljak rijetko ima više od jednog para volova, žitni hambari vrlo su loši, k tome je i kakvoća žita loša. Bečki industrijalci namjeravali su sagraditi u Sarajevu parni mlin, no od toga su odustali, jer nisu bili sigurni da će taj mlin imati dovoljno posla. Pa ipak, poslije okupacije potrošnja je porasla, pa se seljaci u blizini gradova sve više bave povrtlarstvom. Dobra je kakvoća šljiva, rakije i oraha. Nova vlast gradi ceste i favorizira kolonizaciju. Zasada je još važno konjarstvo, jer je konj zbog oskudice i loše kakvoće kolnih puteva neophodan kao prijevozno sredstvo.

Hrastove šume su važne zbog žira kojim se tove svinje, svinjarnstvo i uopće stočarstvo napreduju, jer je nova vlast uspjela spriječiti stočne zaraze. Od reformi Omer-paše, šume su državno vlasništvo, jer begovi nisu ničim mogli dokazati da su vlasnici šuma. Poslije okupacije postala je nova vlast vlasnicom šuma. No Turci nisu znali dobro iskorištavati šume i bila im je neshvatljiva veća sječa šume. Vilajetska vlada organizirala je šumarski inspektorat šezdesetih godina. Njegov malobrojni stručni kadar bio je sastavljen od stranaca.^{14a)} Kad je austrougarska vojska poslije okupacije morala graditi barake, drvo je morala nabavljati izvana i dopremati ga konjskim karavanama, pa je cijena drva time jako porasla.

S izvozom drva iz Bosne bilo je teškoća, jer građa nije odgovarala industrijskim standardima. Stablo se, npr. sjeklo metar od zemlje. Tako je vlada 1880. osnovala u Sarajevu šumarski departament s 5 šumskih ureda i 27 šumskih uprava.^{14b)} Radnici drvosječe

¹³⁾ Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX (1970—1971), Sarajevo, 1973, str. 73—74.

¹⁴⁾ Katastar je dovršen 1885. H. Kapidžić op. cit. str. 82. Begovi su prigovarali okupacijskoj vlasti da ne poštuje stare osmanske zakone, te da je neopravdano upisivala mulkovne čestice begova kao erazimiriju odnosno erarsko zemljište, Nusret Šehić, *Neka pitanja agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta*. Prilozi, Inst. za istoriju, XIII (1977) br. 13. str. 137.

^{14a)} Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878—1918)*, sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, ANUBiH, Djela, knj. LIV, knj. 31. Sarajevo, 1978. str. 9.

^{14b)} Ibid. str. 10—11. Radnici iz Kranjske koji su tom prilikom došli bili su među prvim stranim radnicima koji su do 1905. bili u Bosni u većini, usp. Ilijas Hadžibegović, *Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do*

dovedeni su iz Kranjske, a vlada je počela graditi ceste zbog iskorištavanja šuma.¹⁵⁾ Pa ipak, još od turskog doba, na austrijskom tržištu bile su cjenjene bosanske bačve. Pišući o razvitku trgovine u Bosni Strausz je istakao Klek kao najprikladniju točku da se tu izgradi luka. Vlada je od toga odustala, jer je smatrala da bi takva luka pogodovala uvozu engleske i talijanske robe, a bila bi i konkurencija dubrovačkoj, pa i tršćanskoj luci^{15a)}

Osim šljive i bačava, na austrijskom tržištu bili su od bosanskih proizvoda poznati još kože i krzna. Godišnje se u Bosni i Hercegovini odstrijeli 50 do 60 tisuća divljači od koje su se izvozile kože i krzna. Poznata je fino prerađena kozja koža koja se i ranije izvozila, osobito iz Hercegovine. No, divljači je sve manje.

Bosna i Hercegovina uvozile su pamučne tkanine za čalme i feredže, svilu i luksuznu robu koju vole Muslimanke, kavu, šećer, rižu, sol, ulje, sočivo, pekmez, limove, kositar, olovo, žicu, sapun, voštanice, petrolej, užad, porculan, papir, a izvoze se i neke sirovine da bi se opet uvezle u prerađenom obliku. Izvoze se željezne šipke, čavli, potkove, stoka, žito, ali samo u Dalmaciju, Crnu Goru i Hrvatsku, med i čibuci u Carigrad i Aleksandriju. Civilizacija proširuje potrebe i navikava ljude na nove artikle. No, trgovina treba sigurnost i zaštitu vlasti.

Za razliku od kolonista seljaka, većina novih trgovaca su puistolovi koji su došli bez kapitala da pokušaju sreću. Vlast im je pogodovala uključenjem Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje 1879. i drugim propisima, kao i naredbom o zaštiti trgovačkog morala i oznaka, modela industrijskih proizvoda, propisima o pravu poslovanja austrijskih i ugarskih akcionarskih društava i dr.¹⁶⁾ Valjalo je naviknuti Bosnu i Hercegovinu na proizvode austrijske industrije, a onda s tim proizvodima prodirati dalje na istok. Postoje teškoće s radnom snagom u Bosni, neki zanati kao oružarski, zlatarski, užarski, sedlarski i neki drugi, bili su predodređeni samo za Muslimane.^{16a)} No, obrtničkog profesionalizma nije bilo, pa u Bosni još nije lako naći zidara, stolara ili tesara. Zato

majskih štrajkova 1906. godine. Prilozi, Inst. za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, III (1967) br. 3. str. 27.

¹⁵⁾ Između 1867. i 1872. neke francuske i druge trgovačke kuće dobile su koncesiju za sječu bosanskih šuma, 1872. je u Sarajevu bio francuski šumarski stručnjak Godchaux. Šuma se sjekla u predjelu Ukline, M. Šamić, op. cit. str. 144—146.

^{15a)} Razlozi u prilog gradnji takvih pruga prema Jadranu bili su vojni — rat s Italijom i ustanak u Krivošijama, D.Ž. Juzbašić, op. cit. str. 85. Kalláy se nadao da će željezničke pruge prema moru olakšati izvoz iz Bosne, op. cit. str. 95.

¹⁶⁾ Todor Kruševac, *Privredne prilike grada Sarajeva za vreme austrougarske uprave (1878—1918)*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. VIII (1956), str. 180.

^{16a)} O zanatstvu turske Bosne Hamdija Kreševljaković, *Es-nafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958.

^{16b)} Prije okupacije postojala su ipak dva parna mlina u Bosni, I. Hadžibegović, *djelo iz bilj.* 6. str. 107.

pisac savjetuje da se osnivaju stručne škole koje će dati kadar za industriju.

Mlinovi i pilane su primitivni,^{16b)} a tako i proizvodnja opeka. što predstavlja veliku teškoću sad kad vlast traži da se kuće više ne grade od drveta, već od opeke.

Sol se uvozila iz Dalmacije dok nova vlast nije utvrdila svoj monopol soli. Turska je imala monopol baruta. Trapisti kraj Banje Luke osnovali su pivovaru, no pivovara je postojala u Sarajevu i prije okupacije.

Turska nije umjela razviti rudarstvo i metalurgiju, jer nije imala kapitala, ali je sredinom šezdesetih godina pozvala neke njemačke stručnjake da oni utvrde da li je Bosna bogata rudama. Godine 1868, na poziv vilajetske vlade, u Bosni je boravio jedan njemački stručnjak i proučavao mogućnosti razvoja metalurgije: u to doba u Bosni je postojala primitivna metalurgija koja je služila se drvenim ugljenom proizvodila 4,279.000 kg željeza godišnje.¹⁷⁾ Uporaba drvenog ugljena umjesto koksa nastavila se u željeznoj industriji u Bosni i u austrijsko doba, pa se drveni ugljen iz erarskih šuma isporučivao po cijeni troškova proizvodnje.^{17a)}

Poslije okupacije vlada je pokušala zainteresirati banke da ulažu u bosansko rudarstvo, ali nije imala uspjeha, jer privatni kapital nije htio ulagati u zemlju koja je bila doduše okupirana, ali je ipak bila još pod sultanovim suverenitetom.¹⁸⁾ Zbog toga je u Bosni postojala samo državna inicijativa. Država je bila vlasnik šuma, proglasila je monopol soli i duhana, pa je vojska otpočela s gradnjom cesta iz gospodarskih i političkih razloga — najprije su sagrađene ceste iz Sarajevo—Brod, Sarajevo—Mostar—Metković, pa Travnik—Livno—Sinj. Kod gradnje cesta i željezničkih pruga odrednice su bile mađarske želje da prometnu mrežu Bosne vežu s Budimpeštom s jedne strane, a s druge vojni razlozi, pitanje mogućnosti brže koncentracije četa i, napokon, pitanja rentabilnosti.^{18a)}

Nova vlast otpočela je s reorganizacijom pošta, školstva i upravnog aparata. Pošte su prema Strauszu bile u tursko doba loše organizirane, nisu bile povezane s inozemstvom, poštarina je bila vrlo visoka, a dostava je trajala mjesecima. K tome je policija svojom kontrolom otežavala rad pošta, kao i hajduci.^{18b)} Sarajevo je krajem šezdesetih godina dobilo brzojavnu vezu sa Carigradom, Mo-

¹⁷⁾ M. Šamić, op. cit. str. 147. Prema Šamiću taj pruski inženjer zvao se Konrad, u to doba su neke francuske i belgijske tvrtke dobile koncesije za iskorištavanje cinabarita u brdu Inač.

^{17a)} B. Begović, djelo iz bilj. 14a. str. 34—37.

¹⁸⁾ Ferdo Hauptmann, *Andrásyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, VI (1970—71), str. 457—58.

^{18a)} Dž. Juzbašić, op. cit. str. 43—83.

^{18b)} Prva brzojavna veza bila je veza Mostara i Metkovića, proradila je 1858, 1860. Sarajevo je brzojavom spojeno s Carigradom, I. Hadžibegović, op. cit. ad. 6: str. 118.

starom, Travnikom, Banjom Lukom, Tuzlom, Metkovićem i Gradiškom. No, poštanski činovnici bili su stranci. Godine 1881. bilo je u Bosni i Hercegovini 2.000 km telegrafske mreže, a radilo je i 51 pošta.

Austrougarska vlast reorganizirala je sudstvo tako što je u nove sudove uključila i šerijatske sudove. U međusobnim odnosima sudovi su se služili njemačkim jezikom. Uz uvođenje katastra osnovane su i poreske knjige. Vlast je nastojala organizirati i suvremeno zdravstvo, no tu je imala znatnih teškoća kako zbog toga što austrijski liječnici nisu rado dolazili u Bosnu, tako i zato što Bosanci nisu imali navike da odlaze liječniku.

Reorganizirane su carine, ukinuti su harač i đizija.

Neposredno poslije okupacije došlo je do velikih teškoća u opskrbi zbog nedostajanja puteva, pa su cijene naglo rasle, a razvila se i ratna špekulacija. U Bosnu i Hercegovinu pohrlili su kramari i pustolovi svake vrste. Te teškoće smanjile su se 1882, ali su potrajale do kraja osamdesetih godina.¹⁹⁾

Gospodarske prilike nisu se mnogo popravile ni do sredine devedesetih godina, što možemo vidjeti iz studije »Sarajevo, Pripomenak« potpisane sa »starinom Bošnjak«.²⁰⁾ Tu vidimo da je u Bosni vladala velika skupoća, osobito skupe su bile stanarine i hrana. Bosanski trgovci bili su neuki i postali su žrtvom nabavljača koji su ih varali. Oni su, pak, sa svoje strane gulili seljaka. Društveni arvizam je cvao. Dojučerašnji konjušar, koji je postao gostioničarem, odijevao se elegantno, držao jahaćeg konja. Ljudi su se nastojali istaknuti odlascima u noćne lokale, smisao za rad i privređivanje nije se razvijao. Nije bilo rada koji bi akumulirao kapital, seljak je bio siromašan jer su ga gulili trgovac i poreznik.²¹⁾ K tome je on imao malo stoke i loš poljodjelski alat pa je bio i dalje slab kupac industrijskih proizvoda. Uza svo siromaštvo, radne snage je bilo malo, osobito je nedostajalo kvalificiranih radnika. Proizvodnost zemlje bila je slaba, seljak je smatrao da on može i manje proizvesti — u tom slučaju će prodavati skuplje. Kvaliteta bosanskih agrarnih proizvoda, osim šljive i duhana, bila je loša, a bosansko žito nije moglo konkurirati ugarskom. Agrarna reforma se odlagala, pa su kmetovi agi za inat loše obrađivali zemlju da bi mu što manje morali dati. Age, pak, nisu vjerovale kmetu, bojale su se da će agrarna reforma ipak doći pa ništa nisu ulagali u zemlju. Radni moral, koji nije bio razvijen u tursko doba, kako naprijed vidjemo, nije se razvio ni u austrougarsko, pa na selu nitko nije mislio o tome kako da postigne više prihode, već je sanjao da nađe neku državnu činovničku službu.

¹⁹⁾ Georg vom Holtz, *Die letzten Kämpfe und der Heimmarsch*, Wien und Leipzig, 1908, str. 5, 99—122. Teškoće su se smanjile 1882, ali su potrajale do kraja osamdesetih godina, T. Kruševac, op. cit. str. 183—84.

²⁰⁾ *Vijenac*, XXVII (1895) br. 14—30. O gospodarstvu Bosne br. 17—19. str. 266—67, 380—99.

²¹⁾ Kmetovi koji su se otkupljivali s hipotekarnim zajmovima padali su u dugove, H. Kapidžić, op. cit. str. 82.

Tih godina je gospodarski razvoj Bosne i Hercegovine postao predmetom proučavanja, pa u početku XX st. imamo već precizne podatke o stanju i gospodarskom razvoju te zemlje u svesku iz serije »*Die Osterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*« posvećenom Bosni i Hercegovini (Beč 1901). Ti izvori su vrijedni, iako žele opravdati novu vlast.

Devedesetih godina u Bosni i Hercegovini i dalje je pretežno bio u uporabi drveni lemeš i plug.²²⁾ Stoke je bilo mnogo, ali česte stočne zaraze otežavale su izvoz stoke. Oranice su zapremale tek 1/5 površine Bosne i Hercegovine, pašnjaci preko 3/5. No, stočarstvo je bilo ekstenzivno, veterinarska služba nije bila organizirana, njega stoke bila je nedovoljna. Zimi nedostaje stočne hrane, uslijed toga i zbog toga što se prerano vodi na parenje stoka je kržljava. Seljaci žele imati što više stoke i ne brinu mnogo o njezinu zdravlju, izgledu i težini.

Seljaci preko zime obično pojedu svo žito pa na proljeće nemaju sjemena koje moraju tražiti od lihvara. Kod sjetve štede, pa to skupo sjeme rijetko siju i eto još jednog razloga niskih uroda. Sjenokosa nema, pa žito ostaje do vršidbe pod vedrim nebom. Žito se vrše konjima koji se gone oko debla zabiljenog u zemlju. U zemlji još važi tropoljni sistem — seljak na istoj zemlji uzgaja uvijek istu kulturu dok mu se čini da se to isplati — kad se zemlja iscrpi ostavlja je za dulje na ugaru. Poljodjelski proizvodi slabije su kakvoće nego u drugim zemljama. Dobar duhan uzgaja se jedino u Trebinju, no tu se proizvede samo 10.000 metr. centi godišnje, što nije dovoljno ni za samu zemlju, pa se duhan čak uvozi iz Turske.

U Bosni se zna za tri pasmine konja. To je pasmina s primjesom arapske krvi, jer arapske konje su doveli Turci, no ta pasmina razmjerno je rijetka, uglavnom su to jahaći konji. U Posavini se opaža kod konja primjesa panonske krvi. Najčešći je izdržljivi i skromni mali bosanski konj koji služi kao tovarna životinja. U Hercegovini su najčešće tovarne životinje magarac i mazga.

U Bosni se zna i za tri pasmine goveda. To je posavsko govedo blisko ugarsko-podolskom, onda nešto manje govedo u Krajini i napokon buša na jugu i u Hercegovini. No najvažnija je ovca. Najobičnija pasmina je ona ista koja je proširena u većem dijelu Azije i Evrope, daje po 20 — 25 litara mlijeka koje je vrlo masno, ima 9 — 10% masti. No, ovca se ne njeгуje pa je njezina vuna gruba i suha. Vuna se pere u potocima tako da se stavlja u okrugle košare i gazi.

Koza je česta u Hercegovini, ali vlast je smatra štetnom po šumu i ograničava njen uzgoj. Od kozje dlake izrađuju se neki dijelovi konjske opreme, vreće, kese i užad.^{22a)} Znatna je proizvodnja

²²⁾ Vidjeti ove i daljnje podatke o poljodjelstvu u Jakob von Mikuli, *Landwirtschaft und Viehzucht*, u: *Die Osterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bosnien und Herzegovina*, Beč, 1901, str. 435—456.

^{22a)} To se, kao i tekstil većinom, izradivalo u domaćoj radinosti, I. Hadžibegović, op. cit. ad. 6. str. 105—106.

vlaškičkog sira na planini Vlačić — 1.500 mc. Također je znatno svinjarstvo kojem pogoduje žir u prostranim hrastovim šumama. Zimi čobani razgrću snijeg i zemlju da omoguće svinjama da dođu do korijenja. Peradarstvo je nerazvijeno. Razvijeno je pčelarstvo, ali je primitivno. Ponegdje vlada običaj da se roj pčela pobije da bi se dobio med. Tu i tamo se vosak odvaja od meda tučenjem.

Nova vlast se u prvo doba nije mogla baviti unapređenjem poljodjelstva jer je bila zaokupljena brigom oko organizacije uprave. No onda se počelo s demonstracijom uporabe suvremenih poljodjeljskih alata pred okupljenim seljacima. Pošto bosanski ječam nije bio dobar za proizvodnju piva, vlast je počela uvoziti novo sjeme iz Austrije i Ugarske. Pred okupaciju krumpir se uzgajao jedino u Posavini. Poslije je proizvodnja rasla, 1882. proizvedeno je 137.907 mc, 1898. čak 653.809, dakle za 478% više. Godine 1880. Hercegovina je proizvela 8.774 mc duhana, vrijednog 635.516 guldena, a u Bosni samo 1.762 mc za 70.563 guldena. Godine 1898. Hercegovina je proizvela čak 26.987 mc duhana za 1.368.644 guldena, a Bosna 6.387 mc za 196.568 guldena. Poslije osnutka režije duhana do 1898, Hercegovina je proizvela ukupno 387.437 mc, a Bosna 91.634 mc duhana za ukupno 21.262.150 guldena. Osobito dobar je duhan iz okoline Mostara i Trebinja.

U doba okupacije duhan je prerađivalo 68 tvorničara primitivnim strojevima za rezanje i proizvodilo četiri sorte duhana. Poslije uvođenja monopola 1880. u Sarajevu su osnovane tri, a u Mostaru dvije tvornice sa suvremenim hajnburšim strojevima za rezanje, dok su 1882. uvedeni i parni strojevi, a 1888. osnovana je tvornica duhana u Banjoj Luci i 1893. u Travniku.

Sve ove tvornice imaju suvremene bajunetske strojeve sa po 76 ks, pa su 1881. prerađile 2.605 mc duhana, a 1898. čak 19.635 mc. Proizvele su 505.000 od 38.612.000 cigareta.

Godine 1888/89. pokušalo se u kotaru Donja Tuzla uzgojiti šećernu repu. Pokazalo se da za tu kulturu postoje odlični uvjeti pa je 1891. čak 170 ha bilo zasijano šećernom repom. Prinos je iznosio 22.400 mc. Repa se prerađivala u državnoj tvornici u Usori kraj Doboja. Godine 1892. čak 2.000 ha. bilo je zasijano repom, prinos je iznosio 350 mc. Ostaci od prerade repe upotrebljavali su se kao stočna hrana. Godine 1884. uvedene su u Hercegovinu tri postaje za rasplod konja s pet plemenitih arapskih pastuha. S Cipra je uvezeno i pet pastuha magaraca zbog rasploda te životinje. Godine 1898. bilo je 102 rasna pastuha. Do kraja 1898. pristiglo je i 1.338 rasnih bikova za oplemenjivanje domaćih pasmina, od toga 149 ugarskih, 881 pincgavski i 308 viptalskih. Uvedene su i premije koje će stimulirati seljaka na uzgoj što bolje stoke.

Rasni ovnovi pasmine horodenka uvezeni su iz Galicije. S tom pasminom povećana je tjelesna težina i količina mlijeka domaćih ovaca. Uvezene su i neke buharske ovce iz Rusije, pasmine koja daje osobito dobro krzno. Ove pasmine vrlo dobro su se aklimatizirale. U poljodjelsku postaju Livno stigle su i angorske koze iz Turske. U poljodjelsku postaju Modrič, Livno i Gacko pristigle su i nove

pasmine berkširskih veprova koji brzo rastu. U Prijedoru je osnovano i ogledno peradarsko dobro 1891. Tu su se uzgajale kokoši pasmine langsan, plymouth-rock, brahma i minorka, pa neke američke, australske i kineske patke i guske.

Ogledna poljodjelska dobra zamišljenja su kao nastavne ustanove gdje će se obavljati praktična nastava za sinove seljaka. Oni su na tim dobrima privremeno radili da bi se upoznali s novim stečevinama u poljodjelstvu. Prvo ogledno dobro osnovano je 1886. u Modriču, kraj Gradačca, drugo 1886/87. u Gackom, treće 1888. u Livnu, četvrto 1893. u Ilidžama. Neka dobra bila su planinska.

Vlada je privlačila naseljenike iz naprednijih krajeva, da bi oni širili nove poljodjelske metode u Bosni. Prepustila im je neka državna zemljišta, odobrila besplatno drvenu građu iz državnih šuma, besplatno sjeme i oslobodila ih na više godina poreznih dažbina. Takve kolonije nastale su kraj Banje Luke (Rudolfstal), Gradiške (Windthorst) i Bijeline (Franz-Josefsfeld). Kolonisti su stigli iz Westfalije, Pruske, Saske i Nizozemske, te kolijevke unapređenja poljodjelstva, a neki i iz Banata. U sve je naseljeno 2.621 ljudi na 3.777 ha, od toga 633 ha državnog zemljišta. Svi su naseljenici bili, dakle Nijemci iz Njemačke i nešto Nizozemaca, 1.460 ih je bilo katolika i 1.162 protestanta. Veći dio državnog zemljišta bio je krčevina. Naseljenici su dobili dugoročne zajmove. Kasnije je u kotarevima Gradiška, Dubica, Derventa, Tešanj, Zenica, Žepče, Banja Luka, Novi i Zvornik naseljeno još 5.712 ljudi na 13.093 ha. Teškoće kod naseljavanja proistekle su iz zamršenosti zemljišnih odnosa, posebno šumskog vlasništva.²³⁾

Melioracioni radovi izvedeni su u Livanjskom i Gackom polju, te kraj Ljubuškoga.

U Hercegovini je bilo razvijeno vinogradarstvo i voćarstvo. Šljiva se uzgajala u Bosni, osobito u kotaru Donja Tuzla, gdje su se proizvodile 2/3 bosanske šljive. Godine 1882. proizvedeno je 102, 84 tisuće tona, 1898. 220 tisuća tona. No sušare su bile primitivne. Vinogradi su zauzimali 6,168.680 ha. prema 4.403 ha prije okupacije. Njihov broj se, dakle, povećao za 40⁰/. Širila se primjena kolca za trs. Peronospora se do 1900. još nije bila pojavila u Hercegovini. Voćarstvo i vinogradarstvo stimulira se tečajevima za seljake i premijama. Propagira se uporaba suvremenih tijesaka i podrumskih strojeva.

Evo pregleda bosanskohercegovačkog poljodjelstva:

	1882-86.	1892-96.	povećanje proizvodnje
žito	2,853.599	5,095.500	2,241.901
sočivice	62.899	142.669	79.770
krumpir	179.136	340.531	340.531

²³⁾ Poblize o tim pitanjima Ferdo Hauptmann, *Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*, Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine, god. XVI (1965) str. 151—170.

	1882-86	1892-96.	povećanje proizvodnje
trg. bilje	37.967	69.385	31.418
krma	3,224.968	6,641.495	3,416.527
voće	816.659	1,525.690	709.031
grožđe	37.225	64.549	27.324
povrće	598.741	1,616.686	1,017.945
Ukupno	7,811.194	15,675.641	7,864.447

Evo pregleda bosanskohercegovačkog stočarstva:

	kopitari	goveda	ovce	koze	svinje	ukupno
1879.	161.168	762.077	839.988	522.123	430.354	2,715,710
1895.	239.626	1,417.341	3,230.720	1,447.049	662.242	6,996.978
povećanje	78.458	655.264	2,390.732	924.926	231.888	4,281.268

Šume su u Bosni i Hercegovini zauzimale toliko površine²⁴⁾ da je ta zemlja spadala u najšumovitije zemlje Evrope, no 17⁰/₀ površine bilo je pokriveno niskom grmovitom makijom, na visoku šumu otpadalo je 31⁰/₀ površine ili 1,589.771 ha. Sveukupno je šumama bilo pokriveno 2,581.585 ha, ili polovica površine Bosne i Hercegovine. Od toga je 2,029.815 ha bilo u privatnom posjedu, a 551.770 su imali vakufi.

Nedostatak komunikacija bio je, međutim, vrlo ozbiljna kočnica razvoja šumarstva.

Naprijed smo istakli da su značajnu stavku izvoza iz turske Bosne predstavljale kože i krzna divljači²⁵⁾ zbog čega je fond divljači znatno opao. Nova uprava uvela je mjere o lovstvu 1880, i u želji da sačuva broj korisne divljači uvela je lovostaj. Godine 1893. uslijedio je zakon o lovstvu, a divljač je zaštićena na područjima od 250.000 ha. Na tim područjima zaštićeni su i medvjedi i divlje svinje, koji su inače smatrani štetocinama, pa je u razdoblju 1880. do 1897. odstrijeljeno čak 1.603 medvjeda. K tome je odstrijeljeno i 12.544 vukova. Za odstrel ovih životinja isplaćene su i premije. Zbog ovih neopravdanih mjera medvjed je sredinom našeg stoljeća postao kod nas divljač na pragu istrebljenja, pa je zaštićen.

U doba turske vladavine,²⁶⁾ željezo se dobijalo u pletenim pećima oblijepljenim blatom. Poslije nekoliko dana dobijalo se dosta nečisto željezo u malim komadićima koji su se onda kovanjem spajali u veću grud. Još sredinom XIX st. ova željezna roba bila je na Balkanu tražena. Od 1860. bilo je pokušaja da se u Bosni osnuje talionička industrija, no ti su pokušaji propali dijelom zbog tromosti turske državne vlasti, a dijelom zbog otpora trgovaca željeznom ro-

²⁴⁾ O šumarstvu je u istoj publikaciji iz serije *Die Osterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild* izvjestio Karl Petraschek u prilogu pod naslovom *Forstwirtschaft* str. 464—472.

²⁵⁾ O lovu i ribolovu Karl Petraschek i Othmar Reiser, *Jag und Fischerei*, ibid. str. 472—476.

²⁶⁾ Franz Poech, *Bergbau und Hüttenwesen*, ibid. str. 477—486.

bom koji nisu željeli da industrija uguši bosansko zanatstvo.^{26a)} Nova vlast donijela je 1881. rudarsko zakonodavstvo i osnovala rudarsko poglavarstvo u Sarajevu. Ovo poglavarstvo prepustilo je iskorištavanje ugljena koncernu Ugljena industrija u Beču (Kohlenindustrie) i stavilo sebi u zadaću unapređenje rudnika željeza. Evo podataka o stanju rudarstva u Bosni 1897. god.:

Rudarska proizvodnja:

živina rudača	400 q	800 fl.
bakrena rudača	34.870 q	24.060 fl.
željezna rudača	370.948 q	79.086 fl.
mangana rudača	53.436 q	84.429 fl.
kromna rudača	3.964 q	13.870 fl.
sumporno žalo	36.702 q	18.351 fl.
smeđi ugljen	2,296.431	439.369 fl.
sirova sol	1,138.420 hl.	45.536 fl.
Ukupno		755.501 fl.

Proizvodi montanistike:

bakar	1.351 q	72.602 fl.
sirovo željezo	156.060 q	519.800 fl.
valjano željezo	78.148 q	729.557 fl.
sol	139.189	974.323 fl.
Vrijednost		2,393.282 fl.

Industrijski krugovi u Beču počeli su se zanimati za ležišta žive, bakra, cinka, mangana, kroma, arsena i antimona i sumpora — svih rudača potrebnih suvremenoj industriji. Za mogućnost ispiranja zlata u Vrbasu, Lašvi, Fojnici i Rami nije postojalo osobito zanimanje, jer su istraživanja 1893. pokazala da se u Lašvi može isprati zlato tek 0,1 do 0,3, teško 1,5 grama po toni žala, te da tamo nema više od 8 tona te kovine. Takvo iskorištavanje zlata ne bi bilo rentabilno. Stručnjaci su vjerovali da u okolici Srebrenice i Olova postoje bogata nalazišta olova i srebra. Željezna rudača bila je dobre kakvoće, rudarski stručnjaci utvrdili su da ona sadrži 35 — 65% željeza.

Živa se nalazila kao tetradit i prirodni cinober u paleozoidnim vapnencima kraj Kreševa i Fojnice, u tetraditu ima i bakra. Krom je dosta rijedak i tu su istraživanja još trajala.

Rudarska poduzeća bila su većinom državna. To su bile solane u Tuzli i Siminu Hanu, željezara u Varešu i Akcijsko društvo

^{26a)} Vinko Miholji, *Povijest željezara i željeznog obrta u Bosni, Zenica, 1969.* Vidjeti još i Adem Hadžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, Prilozi, Inst. za istoriju, Sarajevo, XII (1974) br. 10/2. str. 111—132.*

željezne industrije, također u Varešu (privatno).^{26b)} Željezara i rafinerija željeza u Zenici, Državni rudnici ugljena u Zenici, Kreki, Tuzli, Banjoj Luci, Ugljeviku, talionica bakra u Varcar-Vakufu (danas Mrkonjić-Grad), rudnici tetradita kraj Maškare i Gornjeg Vakufa, rudnik mangana u Čevljanovićima, kroma u Dubošćici i sl. Privatnici su imali tek neka manja rudarska poduzeća.

Solane u Tuzli i Siminu Hanu proizvodile su do 180.000 mc soli godišnje, od čega je tek 30.000 mc ostajalo za izvoz.

Godine 1891. sagrađena je prva visoka peć povezana s oknima željeznicom dugom 4 km. To su bila okna Pržići, Brezik, Droškovac i Smreka. Godine 1897. Bosna je proizvodila 370.948 mc željezne rudače, 156.060 mc sirova i 8.819 mc lijevanog željeza. Ova visoka peć radila je, uglavnom, s drvenim ugljenom. Veći dio sirovog željeza preradivao se u Zenici gdje se proizvodilo 150.000 mc valjanog željeza. Pa ipak, ova industrija nije u austrougarskim okvirima bila značajna zbog loših prometnica i nedostatka kapitala, a i zbog toga što je Austrija, inače siromašna željeznom rudačom, nabavljala željezo i koks morem. No, pred prvi svjetski rat, zajedno s željezničkim pitanjem, rasplamsala su se trvenja između Austrije i Ugarske zbog bosanske proizvodnje željeza.²⁷⁾

U Bosni pod osmanskom vlašću nije postojala znatnija proizvodnja ugljena. Spomenuto društvo, industrija ugledna iz Beča, otvorilo je 1880. jame kraj Zenice i organiziralo utovar. Taj rudnik prešao je 1884. u erarski posjed. Ugljen koji se tamo dobijao imao je oko 4.600 kalorija.

Rudnik Kreka otpočeo je s proizvodnjom 1885. Evo pregleda proizvodnje ugljena po godinama:

	Zenica	Kreka	ostali	ukupno
1880.	4.996			4.996
1885.	129.523	90.742	9.826	230.091
1890.	68.850	522.181	2.390	593.421
1895.	623.300	1.320.047	36.800	1.980.147
1897.	837.873	1.430.505	28.053	2.296.431

Rudnik ugljena kraj Mrkonjić- Grada osnovan je 1891. Istraživanja nalazišta mangana počela su 1881. Godine 1884. rudnik u Čevljanovićima spojen je željeznicom s postajom Vogošća. Godine 1885. podignuta je u Vogošći tvornica za koncentraciju rudače.

Krom je nađen u blizini Vareša. Oko 5.000 mc rudače imalo je 45 do 50% kromnog oksida.

^{26b)} Ovo društvo osnovano je uz sudjelovanje bečke »Unionsbank« i »WienerBank-Verein«. Osnovni kapital društva iznosio je 1 600 000 for. Bilo je 8 000 akcija, svaka po 200 for. B. Begović, op. cit. str. 35.

²⁷⁾ Prema B. Begoviću prva visoka peć sagrađena je 1890, druga 1896. Ova prva porušena je 1898, a na njezinu mjestu sagrađena druga, pa je godišnji kapacitet obiju peći bio 45 do 50 tisuća tona sirova željeza, op. cit. str. 35. Vidjeti pobliže i kod V. Miholjica str. 221—227.

Prema zakonu o rudarstvu iz 1881, Rudarsko poglavarstvo u Sarajevu bilo je upravna vlast prvog stupnja, drugi i posljednji stupanj bilo je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču.

Vlada je u blizini rudnika podizala kuće za radnike. Oni su plaćali socijalne stanarine od 2,50 kr mjesečno, a oni koji su dugo radili bili su oprošteni najma. Osnovani su i opskrbni magazini s osnovnim namirnicama za radnike (brašno, grah, šećer, kava). Tim mjerama vlada je željela privući radnike od kojih su mnogi dolazili iz drugih zemalja Carevine i zaštititi ih od lihvara i prekupaca. Željela je stvoriti samostalno radništvo, jer je bosanski seljak živio još uvijek u zadrugi i s njom je bio vezan. No, zadruga je bila autarhična, proizvodila je sve što je trebala i nije bila sklona misliti na razmjenu dobara, osobito ne na novčanu privredu. S druge strane, vlada se i bojala brojnog proletarijata koji bi mogao štrajkati.²⁸⁾

Suvremeni zanati i industrija ipak su počeli prodirati poslije okupacije. Vlast je i drugim sredstvima išla za tim da stvori stručni kadar, pa je osnovala srednje stručne škole u Sarajevu,²⁹⁾ Mostaru, Trebinju, Travniku, Livnu, Bihaću, Brčkom, Bijeljini i Tuzli, a davala je nekim đacima i stipendije u želji da se oslobodi uvoza radne snage.

Privatna tvornica »Morpurgo i Parente« iz Splita osnovala je pogon za proizvodnju bačava kraj Doboja i zapošljavala preko 2.000 domaćih radnika. Izvoz bačava iz Bosne bio je značajan i u tursko doba, kako naprijed vidjesmo. Tvornica štapova u Derventi proizvodila je i izvozila iz Bosne oko 250.000 štapova godišnje. Tvornica za impregniranje drva u Busovači isporučivala je impregnirane pragove bosanskohercegovačkoj željeznici. Godine 1889. osnovana je u Zenici državna tvornica papira i drvene robe (Papier und Holz-Fabrik). Njene proizvode trošile su tvornice, državna uprava i režija papira, a nešto se izvozilo čak u Indiju. Godine 1886. tvrtka A. Granaug u Tuzli osnovala je tvornicu spirita. U Posavini su osnovani neki parni mlinovi. U Sarajevu je osnovana suvremena pivovara kao akcijsko društvo, u Bosanskom Brodu kemijska industrija, a u Jajcu Bosansko dd za elektriku.

I dok su ove tvornice obično bile državne ili su (osim one tvrtke Morpurgo i Parente) bile tvrtke austrijskog kapitala, na Koševu je osnovana tvornica gajtana, kao domaća tvrtka obitelji Besarović, Salom i Kovačić.³⁰⁾

²⁸⁾ Vidjeti Richard Thurnwald, *Gewerbe und Handel*, pa Josef Kalmann, *Verkehr*, sve publikacija iz bilj. 22. str. 487—506. Prvi štrajk organizirali su bačvari 1890, 1893. izbio je štrajk u tvornici »Morpurgo — Parente«, Ilijas Hadžibegović, *Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine*, Prilozi, Inst. za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, III (1967) br. 3. str. 54—56. Nedim Sarac, *Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914)*, Beograd, 1951.

²⁹⁾ O sarajevskim školama devedesetih godina više T. Kruševac, op. cit. str. 197.

³⁰⁾ Više o domaćim sarajevskim industrijskim poduzećima T. Kruševac, op. cit. str. 201—213.

Bojeći se konkurencije engleske i italijanske robe vlada nije gradila prometnice prema Jadranu, već prema sjeveru, pa je i trgovačka razmjena sve više gravitirala prema Podunavlju.^{30a)}

Vrijednost bosanskohercegovačkog prometa iznosila je 1900. 47,436.000 fl. Najvažnije prometalo bila je željeznica na koju je otpadalo čak 60% prometa.

Iz Bosne se 1900. izvezilo 10.151 tona šljiva, 48.000 tona bačava, a izvezio se i šećer, duhan, pivo, soda (tvornica u Lukavcu), željezo i željezna roba i građevinsko drvo.

Uvezilo se brašno, grnčarija, traverze, željezne preradevine, vino i pivo.

Izvoz je jednim dijelom tekao preko vojne pruge Banja Luka — Dobrljin. Važno čvorište bilo je Brčko, preko koga je prešlo 1895. 85.067 tona šljive, 1896. čak 142.819 tona. Godine 1896. prošlo je kroz Brčko 525 tona svinja. No, izvoz stoke prema Hrvatskoj uglavnom je tekao cestama, kao i izvoz zobi, ječma, kukuruza, voća i povrća.

Vanjska trgovina bila je slaba, svodila se, uglavnom, na uvoz nafte za rafinerije u Brodu i na pogranični promet sa Srbijom.

Godine 1878/79. vojska je sagradila 1.000 km cesta. Godine 1880. građanska uprava preuzela je gradnju i održavanje cestovne mreže. No, zbog gradnje cesta održavala se tlaka, seljaci su morali raditi i dati svoju tegleću marvu za rad na popravci i gradnji cesta. Tek 1892. moglo se biti oprosteno tlake ako se platilo 1 fl i 50 kr po osobi. Tad je otpala obveza da se životinje daju besplatno na raspolaganje za gradnju ceste. Na taj način sagrađeno je do 1895. 2.100 km kolnih puteva širine 5 metara i 1.800 km »okružnih puteva«, kako je uprava nazivala puteve širine 4 metra i 2.400 km staza i uskih kolnih puteva.

Željeznica je imala provizorni karakter pa su građene uskotračne pruge.^{30b)} Za prvih 10 godina izgrađeno je samo 700 km pruge. Međutim, do 1891. dovršena je pruga Sarajevo — Metković. Sve željeznice su bile državne, a ona Banja Luka — Doboj bila je vojna. Željeznice su 1894. prevezle 750.000 putnika i 690.000 tona robe. Vojsci su pripadale pošte i brzjavci.

Početak XX st. rastao je angažman Austrije na Balkanu pa je u Bosnu putovao poslanik kršćansko socijalne stranke Josef Maria Baernreiter i napisao putopis pod naslovom »Ein Herbstausflug in die Dinarischen Alpen« (Beč 1913) (Jesenji izlet u dinarska brda).

Iz tog putopisa saznajemo da se u to doba iz Drvara preko Šibenika izvozila drvena građa na Kanarsko otočje (Las Palmas), dok se sa Sicilije uvezio sumpor za tvornicu celuloze u Drvaru.

^{30a)} Inženjer Karl Büchelen je 1878. uz podršku vojske savjetovao gradnju željeznice preko Podunavlja na istok, no 1879. je Bernard Singer, savjetnik Bečke trgovačke komore tražio gradnju željeznice od Siska preko Banje Luke prema istoku i prema moru. D.ž. Juzbašić, op. cit. str. 19—23.

^{30b)} Tu su djelovali, uglavnom, financijski razlozi jer su uskotračne željeznice bile jeftinije.

Tvornica sanduka u Drvaru proizvodila je drvenu građu bez čvorova širine do 65 cm. Izvoz drvene građe iz Drvara iznosio je 150.000 m³.

Drvar je tada bio već savremeni industrijski gradić sa pilanom, tvornicom celuloze i upravnim zgradama. U planu je bila izgradnja tvornice bačava. Ambalaža za jaja izvozila se u Maroko, za datule u Afriku, za čaj u Indiju, za tjesteninu u Italiju, za rajčice u Las Palmas. Proizvodili su se i drveni okviri za prijevoz banana. U Drvaru su postojale radionice za popravak lokomotiva.

Bilo je teškoća s radnom snagom. Seljaci su obično radili toliko koliko im je bilo potrebno da se iskupe iz kmetstva, no oni su ostajali u zadruzi pa su zaradu morali predati starješini.^{30c)} Nije, dakle, bilo dovoljno smisla za osobni individualni rad i zaradu, smisla za red i štednju. Ni proizvodnost njihova rada nije bila dobra. J. M. Baernreiter je savjetovao da se ne stvara proletarijat, već da se radništvo uzima iz seljaštva, dakle da radnik ne gubi vezu sa zemljom, da ujedno bude i seljak.

Godine 1895. Bosnom su putovali šumarski stručnjaci koji su proučavali pitanje podmlađivanja šuma i racionalizacije iskorištavanja šuma koje su se u to doba već pretjerano iskorištavale, pa je postojala opasnost od pojave goleti.

Stanje školstva u Bosni nije bilo dobro i J. M. Baernreiter je utvrdio da je u Jajcu 1910. tek 10% djece pohađalo škole, a tih je bilo premalo, u cijelom kotaru Jajce samo 8 — 4 državne i 4 prnvatne. Pisac je savjetovao otvaranje novih, osnovnih i srednjih stručnih škola.

Tvornica karbida u Jajcu, s elektranom na Plivi, od 8.000 KS proizvodila je karbid, klorni kreč, kalijevu kiselinu, beagit i dr., sveukupno oko 15.000 tona. U tu tvornicu bio je uložen njemački kapital. U tvornici su bili zaposleni radnici iz okolice. No, postojanje hidroenergetskih izvora bila je pogodnost i za osnivanje drugih industrijskih kapaciteta.

Bosanske željeznice bile su vlasništvo Zemaljske vlade koja je za njihovu izgradnju primila određene kredite.

Prve izgrađene pruge bile su rentabilne i same su otplaćivale dugove. Kutem kredita sagrađena je pruga prema istoku, pa je vlada izgradnju pruge otplaćivala sa 3,8 milijuna kruna godišnje. Ova pruga bila je od malog značenja za samu Bosnu, a od velikog značenja za Carevinu koja je s tom prugom osiguravala namjeravani strateški prodor prema Egejskom moru i počinjala širi prodor na Balkan kao tržište, na što se mislilo još trideset godina ranije, kod okupacije. U tim prilikama i uvjetima uskotračna željeznica bila je smetnja, izolirala je Bosnu od Carevine, pa je J. M. Baernreiter savjetovao gradnju običnih pruga. Za razliku od A. Strausza, J. M. Baernreiter preporučao je gradnju pruga prema Jadranu ne spominjući strah od konkurencije engleske i talijanske robe u doba kad je Ca-

^{30c)} To je bio glavni razlog zašto je vlada morala uvoziti radnu snagu.

revina sve više industrijskih proizvoda uvozila³¹⁾ i u doba inače autarhičnih nacionalnih privreda. No iza tog savjeta krila se još želja učvršćenja monopola nad srpskom vanjskom politikom, pa je pisac preporučao dogradnju pruge tako da Metković ostvari željezničku vezu sa Srbijom i time postane izvozna luka za srpsku stoku. Ovim je J. M. Baernreiter želio zaobići Ugarsku, jer je to značilo da se stoka iz Srbije više neće izvoziti samo preko Zemuna. Bila je to, dakle, točka trvenja između Beča i Pešte gdje se radilo o tome da li će Beč imati željezničku vezu s Bosnom izravno ili preko Pešte.³²⁾ A svemu tome smetala je uskotračna željeznica.

Ovaj pogled u bosanskohercegovačku privredu 1878—1918. pokazuje stanovit napredak i posuvremenjenje koji smo prikazali. Gospodarski razvoj bio je usmjeren prema razvoju seljaštva i radništva. Država je željela razbiti gospodarski autarhičnu zadrugu koja je bila slab potrošač industrijskih proizvoda i stvoriti suvremeni tip gospodarski naobraženog seljaka koji će ujedno biti i industrijski radnik, jer država se bojala velikog i brojnog proletarijata.

Država je, dakle, planiranjem privrede planirala i društveni razvoj, a s tim razvojem ona se obraćala seljačkim masama u smislu njemačkog neomerkantilizma vezanog za nacionalno gospodarstvo. Industrija je bila državna, a pitanje slobodne konkurencije uopće se nije postavljalo dok je, inače, ta misao gubila sadržaj zbog državne intervencije u privredi i monopolističkog položaja kartela, koncerna, trustova i sl.³³⁾ Za razliku od Njemačke, koja je u to doba ostvarivala politiku njemačke kolonizacije na poljskim zemljama na istoku, u Bosni je ta kolonizacija u svakom pogledu bila slaba i beznačajna. Reforma i razvoj bosanske privrede pokazivala je u svakom pogledu tromost. Nova vlast je iz političkih razloga čuvala zastarjele feudalne strukture koje su kočile razvitak poljodjelstva. U Bosni i Hercegovini onda nije bilo zemljoposjedničkog sloja koji bi gospodarski mislio, kakvi su krajem XVII st. bili dalmatinski zemljoposjednici.³⁴⁾ Age su, uglavnom, ostajali rentijeri.³⁵⁾ Privatni kapital teško se odlučivao na ulaganja u Bosnu i Hercegovinu prije aneksije, a to će reći u najvažnijem dijelu razdoblja kojem je ovaj rad

³¹⁾ Dževad Juzbašić, *Izveštaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVIII (1970) str. 60.

³²⁾ Ibid. str. 67. Sporazum o uređenju putničkog prometa između Bosne i Austrije postignut je 1912.

Godine 1883. na traženje B. Kalláya uspostavljena je brzovozna željeznička veza za putnički promet između Sarajeva i Beča preko Budimpešte, Dž. Juzbašić, op. cit. ad. 9a. str. 79—80.

³³⁾ Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, Ein Überblick*, Berlin — Göttingen — Heidelberg, 1952, str. 377-79.

³⁴⁾ Ivan Pederin, *Fiziokratski pisci u Dalmaciji krajem XVIII st.* Rad je prihvaćen za objavljivanje u Radovima Zavoda JAZU u Zadru, sv. XXX.

³⁵⁾ Ferdo Hauptmann, *Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVII (1966—1967), str. 23—40.

posvećen. Sam pokret razvoja dolazio je iz vani i odozgo, preko autoritativne državne vlasti i nije imao korijena u zemlji. Pokret razvoja Bosne i Hercegovine bio je pitanje unutrašnje i vanjske politike Carevine i njenog gospodarskog prodora na Balkan, u kojem je ona gledala svoju interesnu sferu i nije bio vezan s interesima samog naroda u Bosni i Hercegovini.

Iako je privreda ove zemlje u priličnoj mjeri modernizirana, do uključivanja u privredu Austro-Ugarske nije došlo. Poljoprivreda i stočarstvo bili su još uvijek preslabi da znatnije sudjeluju na tržištu, a slično važi i za rudarstvo i šumarstvo koje je zbog nerazvijene prometne infrastrukture imalo znatnih teškoća s plasmanom svojih proizvoda na austrougarskom tržištu. Ni namjeravani prodor na Balkan kao tržište nije se ostvario — ostao je namjera i plan.

Dr Vjekoslava Hunski

NAUČNO-IZDAVAČKA DJELATNOST U BOSNI I HERCEGOVINI
U OKVIRU STATISTIČKOG DEPARTMANA ZEMALJSKE VLADE,
METEOROLOŠKE STANICE I GEOLOŠKOG ZAVODA
(1878—1918)

U kontekstu značajnih političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih promjena u razdoblju austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, naučno-istraživački rad i publicistička djelatnost poprimaju, također, složenije oblike i sadržaje. Moderni administrativni aparat i nova upravna struktura otvorili su vrata mnoštvu činovnika, naučnih i stručnih radnika koji su u ovom razdoblju preplavili »obećanu zemlju« i otpočeli naučna istraživanja.

Pri ocjenjivanju naučnih dostignuća u doba austrougarske vladavine, treba imati na umu da je nauka u režimskim programima imala značajno mjesto, kao temelj svih političkih poteza u daljem osvajanju balkanskih prostora. To je uvjetovalo da je cjelokupna naučna aktivnost u Bosni i Hercegovini diktirana od strane najviših političkih vrhova, ne samo u pogledu tematske zadaće naučnih istraživanja, nego i u pogledu publiciranja naučno-istraživačkih rezultata.

Proučavajući razvoj naučnih institucija i pri ocjeni njihovog djelovanja u ovom periodu, gotovo redovno naučni rad vezujemo uz Zemaljski muzej i uz Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu, dok najčešće zanemarujemo značaj onih zavoda koji su svoj rad usmjerili na prikupljanje podataka neophodnih u naučnoistraživačkom procesu. Riječ je o radu Statističkog departmana Zemaljske vlade za BiH (1894), Meteorološke stanice (1878) i Geološkog zavoda (1898). Ove se institucije, istina, ne mogu svrstati u red naučnih institucija u pravom smislu riječi, ali im se ne mogu odreći istraživačka dimenzija i brojne značajne publikacije.

a) *Statistički departman Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (1894)*

U periodu svoje vladavine Bosnom i Hercegovinom Austro-Ugarska je ulagala velika materijalna sredstva za razvoj naučnog aparata koji je iziskivao mnoštvo podataka iz raznih naučnih djelatnosti. U tom smislu, statistika — pomoćna naučna metoda — pokazala se kao neophodan faktor u istraživanju masovnih pojava na području okupiranih zemalja. Sve više se osjećala potreba da se rezultati naučnih istraživanja potkrijepe numeričkom analizom. S druge strane, ovi numerički pokazatelji trebali su da posluže u radu administracije i državne uprave. S obzirom da statistička metoda obuhvaća probleme organizacije i tehnike prikupljanja podataka preko kojih se dolazi do širih saznanja, gotovo u svim naučnim disciplinama, kao i u praktičnim djelatnostima, u doba austrougarske okupacije prišlo se organizaciji statističke djelatnosti na okupiranom području.

Po uzoru na Kraljevski ugarski središnji statistički ured u Budimpešti, koji je vršio izvjesna statistička istraživanja u oblasti Međimurja i Vojvodine i na Carsko-kraljevsku statističku centralnu komisiju u Beču, koja je svojim statističkim istraživanjima obuhvatala, također i jugoslavenske zemlje Sloveniju, Dalmaciju i otok Krk, početkom 1894. godine osnovan je pri Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu Statistički odsjek (Statistische Departement), sa zadatkom prikupljanja statističkih podataka u svrhu što uspješnijeg naučnog proučavanja ovih zemalja.¹⁾

Statistički odsjek, kao posebni ured Zemaljske vlade, počeo je rad pod rukovodstvom stručnjaka statističara Ferdinanda Schmida (kasnije profesora na Univerzitetu u Innsbrucku i Leipzigu). Započetu statističku djelatnost nastavio je sa mnogo afiniteta i stručnosti Johann Strauss, koji je u svojstvu vladinog tajnika i upravitelja Statističkog odsjeka doprinio razvoju statističke službe i njene izdavačke djelatnosti na području Bosne i Hercegovine. Pored Straussa, značajne doprinose ovoj djelatnosti dao je dr Maks Birković, prvo činovnik, a zatim, od 1913, upravitelj Statističkog odsjeka. Na toj dužnosti ostao je Maks Birković i poslije 1918. godine.²⁾

U posljednjoj deceniji turske vladavine izvršen je popis bosanskohercegovačkog stanovništva. Prema podacima do kojih se došlo u popisu 1875. godine u Bosni i Hercegovini zabilježeno je 1,051.000 stanovnika. Neposredno iza okupacije, nova vlast izvršila je 1879. godine popis stanovništva, pošto je došlo do izvjesnih promjena u obimu bosanskohercegovačkog područja, pa je ovakva evidencija bila od prvoklasnog značaja za organizaciju nove uprave. Zanimlji-

¹⁾ *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1906. str. 599.

²⁾ R. Signjar: *Statistika*, St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV, Zagreb, 1929, str. 470-473.

vo je da su ovaj popis stanovništva obavljali kotarski i općinski činovnici uz pripomoć svećenstva svih vjeroispovijesti, kao i članova oružništva. Kao predradnja popisu stanovništva uslijedilo je numerisanje kuća u cijeloj zemlji, a u kotarevima je postavljena komisija za prebrojavanje stanovništva. Prema ovom popisu evidentirano je u Bosni i Hercegovini 1,158.164 stanovnika. Ovom prilikom izvršen je i popis domaćih životinja. Evidencija ovog popisa, s obzirom na tadašnje prilike kada je stanovništvo s nepovjerenjem davalo osobne podatke, ne može se smatrati pouzdanom. Do kakvih je teškoća dolazilo svjedoči i podatak da su ugledni Muslimani u Banjoj Luci prije popisa stanovništva zamolili Zemaljsku vladu da se ženski članovi porodice ne popisuju po imenu, jer je to u suprotnosti sa njihovim društvenim običajima.³⁾ Cjelokupne rezultate ovog popisa izdala je Zemaljska vlada u Sarajevu 1880. godine u publikaciji »Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine«, u vidu službenog izdanja.

Statistički odsjek započeo je svoju djelatnost pripremanjem za novi popis stanovništva koji je uslijedio 1895. godine. Preuzevši kompletnu organizaciju oko izvođenja ove akcije, Statistički odsjek se predstavio u javnosti kao služba koja je bila u stanju obuhvatiti mnogostruke podatke, izvršiti njihovo klasificiranje, tabeliranje, te u vidu grafičkih i računskih radnji ukazati na glavna svojstva koja karakteriziraju određene pojave kod bosanskohercegovačkog stanovništva. Rezultati ovog popisa objavljeni su u publikacijama: »Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895...« i »Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od godine 1895«. Sa ove dvije publikacije otpočela je izdavačka djelatnost Statističkog odsjeka, koji će povremeno objavljivati u izdanju Zemaljske vlade značajne statističke podatke.

Prva statistička publikacija »Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. ...«⁴⁾ sadržala je, pored podataka o stanovništvu, podatke o teritorijalnoj podjeli zemlje, javnim zavodima i rudnim vrelima. O vrijednosti ove publikacije najbolje govori osvrt objavljen u časopisu »Nada« prilikom njene pojave: »Pod naslovom ukazi u statističku literaturu zamašno djelo, koje se ne odlikuje jedino strogim podacima i savjesnim raspoređenjem materijala, nego se kritičkim metodom već vrsta megju priručna djela pozitivne nauke. Zbog toga ono je u svakome vidu dobro došlo i učenjaku i praktičnoj potrebi. Silno gradivo svladano je lakim i shvatljivim tabelarnim pregledom, na koji se oslanja stručnjački uvod u tri dijela.«⁵⁾

3) *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, str. 5-6.

4) *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.* sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sastavio statistički odjel Zemaljske vlade. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1896.

5) *Anonim, Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895...*, *Nada*, Sarajevo, 15. VI (3. VI), 1896, II, 12. str. 238-239.

I druga publikacija, »Rezultati popisa marve u Bosni i Hercegovini od godine 1895«,⁶⁾ doživjela je, također, vrlo dobre ocjene. »Knjiga sadrži prekrasan uvod u tri odsjeka, u kojem se raspravlja najprije o znamenitosti gojenja marve u Bosni i Hercegovini uopće, o popisu marve god. 1879. i 1895. i o svrsi, organizaciji i izvedbi«, datom vremenu i prostoru — NOP i okupatorsko-kvislinšku koali-

Osnovni propisi i norme statističkih evidencija bile su već ranije ustanovljene u Carevinskom vijeću, a vrijedile su za područje Monarhije. Ipak, prilikom popisa stanovništva 1895. godine, s obzirom na specifičnost bosanskohercegovačkog područja, izvršene su izvjesne modifikacije ovih normi, prema osobenosti zemlje i naroda. U izvođenje popisa Zemaljska vlada je uložila znatna finansijska sredstva u visini od 80.258 for., što je u svakom slučaju predstavljalo veliko opterećenje bosanskohercegovačkog budžeta.⁷⁾ Novi popis stanovništva uslijedio je 1910. godine, a rezultati su objavljeni u publikaciji pod naslovom »Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.«, čija je obrada vršena u Statističkom odsjeku.⁸⁾

Uspjesi oko popisa stanovništva i izdavanja publikacija otvarali su Statističkom odsjeku nove puteve i nametali zadatke koji su išli dalje, u pravcu procjena pojava od presudnog značaja za austrougarsku upravu u Bosni i Hercegovini. Ne zaustavljajući se samo na registriranju demografskih podataka, Statistički odsjek je poduzimao istraživanja uzročnosti karakterističnih pojava u poljoprivredi, zdravstvu, spoljašnjem prometu robe, cestovnom i željezničkom saobraćaju, školstvu, obrtu i drugim oblastima djelovanja u Bosni i Hercegovini. Statistički odsjek je imao zadatak da uz suradnju drugih stručnih odsjeka Zemaljske vlade izradi monografije iz raznih grana uprave. Kao rezultat tog zajedničkog rada stručnih odsjeka Zemaljske vlade izašle su u godini 1899. publikacije: »Veterinarstvo u Bosni i Hercegovini od 1879. uz statistiku epizocija i marvenog eksporta do uključivo 1898.«, »Poljoprivreda u Bosni i Hercegovini«, a 1903. izašla je monografija »Zdravstvo u Bosni i Hercegovini 1878—1901«. Ove publikacije štampane su na srpsko-hrvatskom i na njemačkom jeziku.

Publikaciju o veterinarstvu u Bosni i Hercegovini izradio je Johann Straus u suradnji sa Franzom Zimmermanom, zemaljskim veterinarom. Po svom sadržaju ova knjiga predstavlja iscrpan pregled, za austrougarske interese, važnog područja ekonomske uprave na bosanskohercegovačkom području. To se najbolje vidi iz njenog sadržaja koji obuhvata djelatnost veterinarske institucije u Bosni i

⁶⁾ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 1895.* Sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade, Sarajevo, 1896.

⁷⁾ Anonim, *Ergebnisse der Viehzählung in Bosnien und der Herzegovina vom Jahre 1895...*, Nada, Sarajevo, 15. VIII (3. VIII), 1896, II, 16., str. 319-320.

⁸⁾ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, str. 6.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Sastavio statistički odsjek Zemaljske vlade, Sarajevo, 1912.

Hercegovini, prikaz pošasti, veterinarske propise u postupku sa stocom, te posebne osvrte na izvoz stočnog fonda iz ovih zemalja.⁹⁾

Druga publikacija koju je Statistički odsjek izradio i objavio u 1899. godini bila je monografija o poljoprivredi u Bosni i Hercegovini. Ova knjiga obuhvata podatke o prirodnim, produktivnim faktorima, socijalnim, ekonomskim i upravno-političkim činjenicama u ovoj oblasti.¹⁰⁾ Opširno izdanje o poljoprivredi Bosne i Hercegovine, upotpunjeno brojnim slikama, kartogramima i dijagramima, izazvalo je izuzetnu pažnju tadašnje javnosti i periodične štampe koja je ovoj knjizi posvetila dosta prostora. Tako je u časopisu »Nada« naglašena vrijednost ove publikacije koja pored obimnog statističkog pregleda u brojkama i slikama daje »onaj postepeni metod, koji nam fotografski stavlja dva razdoblja u životu tih krajeva, kreće se dakle po stručnjaka na jedino pozitivnoj a po prijatelja ovakvih štiva na jednako zanimljivoj osnovici...«.¹¹⁾

Treća publikacija Statističkog odsjeka obuhvata zdravstvo u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1901. godine.¹²⁾ Ovo opširno djelo izradio je Johann Straus uz pomoć vladinog perovođe Maksa Birkovića. Reviziju nad izradom ove monografije vodio je Zdravstveni odsjek Zemaljske vlade na čelu sa vladinim savjetnikom Gëzom Koblerom. Preko publikacije o veterinarstvu i spomenute publikacije o zdravstvu, obuhvaćeno je široko područje zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme turske vladavine zdravstvena kultura je bila na veoma niskom nivou. U narodu su harale zarazne bolesti, a liječenje je bilo svedeno na eventualne pomoći narodnih ljekara, ili ponekog liječnika čiji se rad odvijao bez potrebnih medicinskih uvjeta, pa se sve svodilo na liječenje »verbis, herbis et lapidibus«. Austrougarska je u Bosni i Hercegovini zatekla samo jednu, i to Vakufsku bolnicu u Sarajevu, čija je ambulanta bila veoma zapuštena. U februaru 1879. godine osnovan je Zdravstveni odsjek pri Zemaljskoj vladi pod upravom dr Milana Amruša, a već 1896. godine Zemaljski zdravstveni savjet za Bosnu i Hercegovinu. Poseban odsjek ove publikacije govori o karakterističnim pojavama koje utiču na zdravstvenu kulturu naroda na ovim prostorima, a to su: položaj tla, zanimanje stanovništva, ishrana, stambene prilike, odjeća, odgoj djece, narodni i vjerski običaji, kretanje stanovništva, mortalitet, natalitet i ostali specifični uvjeti. Posebnim statističkim metodama i procjenama obuhvaćeni su u ovoj knjizi brojni podaci iz oblasti zdravstva, te razvoja zdravstvene uprave od okupacije do 1901. godine. Knjiga je objavljena na srpskohrvatskom i na njemačkom jeziku, a štampana u Zemaljskoj štampariji u Sarajevu.

⁹⁾ Publikacija na njem. jez. glasi: *Das Veterinär-Wesen in Bosnien und der Hercegovina seit 1879. nebst einer Statistik der Epizootien und des Viehexportes bis incl. 1898*, Sarajevo, 1899.

¹⁰⁾ Publikacija na njem. jez. glasi: *Die Landwirthschaft in Bosnien und der Hercegovina*, Sarajevo, 1899.

¹¹⁾ A. Strauss, *Die Landwirthschaft in Bosnien und der Hercegovina*. (Poljska privreda u Bosni i Hercegovini), *Nada*, Sarajevo, 1899, V, 23.

¹²⁾ Publikacija na njem. jez. glasi: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878-1901*, Sarajevo, 1903.

Pošto je područje Bosne i Hercegovine od 1880. godine bilo uključeno u austrougarski carinski savez,¹³⁾ Statistički odsjek Zemaljske vlade imao je još jedan zadatak — da, između ostalog, prikuplja statističke podatke o kretanju vanjskog prometa robe na ovom području. Statistički podaci o uvozu i izvozu robe prikupljeni su na svim prometnim putevima i to na cestama, bosansko-hercegovačkim željeznicama, c. i kr. vojničkoj željeznici Banja Luka — Dobrljin, te na šumskoj željeznici Drvar — Knin, koja je bila privatno vlasništvo Ottona Steinbeissa u Drvaru. Podaci o prometu robe prikupljeni su i kod parobrodarskih društava i to: C. i kr. dunavskog parobrodarskog društva (čije su agencije bile u Brčkom, Šamcu, Bosanskom Brodu, Gradišci i Bosanskoj Rači) i kr. ugarskog riječnog i morskog parobrodarskog akcionog društva sa agencijom u Bosanskoj Rači.¹⁴⁾

Statistička zapažanja o robnom prometu objavljena su u seriji publikacija pod naslovom »Glavni rezultati izvanjskog prometa robom u Bosni i Hercegovini.«¹⁵⁾ i to na srpskohrvatskom i na njemačkom jeziku, u vidu godišnjih iskaza, počev od 1899. (za 1898). Koliko smo mogli ustanoviti, u ovoj seriji je objavljeno 17 svezaka. Do 1913. godine ove je publikacije uređivao i pripremao za štampu Johann Strauss. Statistička literatura ove vrste trebalo je da posluži ne toliko naučnim, nego više praktičnim proučavanjima privrednih mogućnosti Bosne i Hercegovine. O tome svjedoči i jedan komentar objavljen povodom jedanaestog godišta publikacije iz spomenute serije, za 1908. godinu. U ovom je komentaru naglašeno, između ostalog, da su ove zemlje »stvorene za stočarstvo« i, kako se to vidi iz statističkih podataka, »da se naši mali gorski konji sve više traže na svjetskom tržištu, a pogotovo ih rado kupuje c. i kr. vojni erar u svoje vojničke svrhe, a najviše za brodsko topništvo.«¹⁶⁾ Statistički podaci govore i o bogatstvu Bosne i Hercegovine žitaricama, voćem, rudnim vrelima i šumama koje se prostiru »od Save mal'ne do Jadranskog mora, iscrpljuju se, ali se iscrpiti neće.«¹⁷⁾

Svi ovi momenti ukazuju da su publikacije Statističkog odsjeka, na osnovu provjerenih statističkih podataka, predstavljale sliku privrednih bogatstava okupiranih zemalja i mogućnosti njihovog iskorištavanja za monarhijske potrebe. Danas, ovakvi statistički podaci imaju i svoju dokumentarnu vrijednost.

¹³⁾ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, str. 599. a

¹⁴⁾ Josip Brogjanac, *Glavni rezultati izvanjskog prometa robom u Bosni i Hercegovini 1908*, Sarajevski list, 3. II 1910, XXXIII, 29, str. 1.

¹⁵⁾ Publikacije na njem. jez. glase *Hauptergebnisse des auswärtigen Waerrenverkehrs Bosniens und der Hercegovina im Jahre...*

¹⁶⁾ Josip Brogjanac, *Glavni rezultati izvanjskog prometa robom u BiH 1908*, Sarajevski list, Sarajevo, XXXIII, 1910, 29.

¹⁷⁾ *Ibidem*.

b) Meteorološka stanica (1878)

Do austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini nisu postojale meteorološke stanice pa, prema tome, nije bilo ni organiziranih meteoroloških posmatranja. Samoinicijativno i nezvanično pratio je i bilježio meteorološke pojave, u Sarajevu, Otto fon Möllendorf, kućni učitelj kod njemačkog konzula i naučnika Otta Blaua. Svoja meteorološka opažanja (od novembra 1870. do juna 1872) Möllendorf je objavio u djelu »Beiträge zur Flora Bosniens«, u Görlitzu 1873. godine.¹⁸⁾

Redovna i sistematska meteorološka posmatranja u Bosni i Hercegovini omogućena su osnivanjem vojnih meteoroloških stanica u Sarajevu (1878), Mostaru (1879) i Donjoj Tuzi (1879). Ove meteorološke stanice osnovalo je Ministarstvo rata na inicijativu Središnjeg zavoda za meteorologiju u Beču. Meteorološka stanica u Sarajevu je, u stvari, bila prva institucija ove vrste na području Bosne i Hercegovine. Ova je meteorološka stanica u vidu izvještaja redovno obavještavala Središnji zavod za meteorologiju u Beču.¹⁹⁾

Meteorološke stanice u Sarajevu, Mostaru i Donjoj Tuzli po opsegu svojih istraživanja predstavljale su punktove II reda. Kao takve obavljale su motrenja svih važnijih meteoroloških elemenata: zračni pritisak, temperaturu, vlažnost, oborine, oblake, te pravac i snagu vjetrova. Pored ovih vojnih, radile su 1880. godine kraće vrijeme i civilne meteorološke stanice u Banjoj Luci i Travniku, ali zbog nepouzdatih podataka njihov je rad obustavljen. Do obnavljanja rada u ovim meteorološkim stanicama došlo je ponovo 1888. godine. Mreža meteoroloških stanica u Bosni i Hercegovini počela se širiti u cilju što uspješnijeg rada na projektu meliorizacije pojedinih krajeva, a posebno u Hercegovini, kada su za ove radove bile neophodne meteorološke analize klimatskih uvjeta i uopće atmosferskih promjena.²⁰⁾ U periodu od 1883. do 1905. godine uspostavljene su brojne meteorološke stanice III reda, u kojima se obavljalo osnovno mjerenje: temperature, vlage, oborina, a bilježene su i vremenske pojave, tako da za izvršavanje tih zadataka nisu bili potrebni profesionalni kadrovi.²¹⁾

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu pratila je razvoj meteorološke službe i za nju izdvajala znatna finansijska sredstva. Tako je u zemaljskom proračunu za 1906. godinu za potrebe meteorološke službe određeno 27.000 K.²²⁾ Sarajevo je postalo glavni centar meteorološke službe na okupiranom području, a uprava i rukovođenje bilo je povjereno inženjeru Philippu Ballifu, građevinskom savjetniku, koji će sve do 1905. godine uspješno raditi i do-

¹⁸⁾ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo, 1969, str. 49.

¹⁹⁾ *Bosanskohercegovačke novine*, Sarajevo, 20. II 1879, III, 50, str. 2.

²⁰⁾ P. Vujević, *Meteorologija*, St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II, str. 871.

²¹⁾ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. ...*, str. 597.

²²⁾ *Ibidem*, str. 599.

prinositi njenom razvoju. Posebna zasluga Philippa Ballifa je osnivanje opservatorija na Bjelašnici (1894), u Mostaru (1898) i u Sarajevu (1902). Opservatorij na Bjelašnici predstavljao je meteorološku stanicu I reda u kojoj su specijalnim uređajima vršena neprekidna i složena meteorološka posmatranja. Podignut na visini od 2.067 metara, opservatorij na Bjelašnici, zahvaljujući geografskom položaju na najvišem vrhu u vodomeđi dinarskih Alpi, vršio je meteorološka ispitivanja koja su bila od internacionalne naučne vrijednosti.²³⁾ Temelje ovakve naučne djelatnosti postavio je Ballif razradivši relacije meteorološke službe u Bosni i Hercegovini u pravcu egzotičnih i praktičnih potreba.

Poslije smrti Philipa Ballifa (1905) nastao je izvjestan zastoj u meteorološkoj djelatnosti, jer su njegovi nasljednici zanemarili naučne potrebe, a službu orijentirali, gotovo isključivo, prema praktičnim potrebama. Takav odnos imao je posljedica i u radu meteoroloških stanica. Osnivanjem Melioracionog ureda 1912. godine dolazi do izdvajanja meteorološke službe iz okvira Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade i njenog pripajanja novoj instituciji kao poseban ured. Upravu Meteorološkog ureda preuzeo je Otto Harisch. Tek 1918. godine ovaj ured prerasta u Zavod za meteorologiju sa sjedištem u Sarajevu.²⁴⁾

Zaslugom Philipa Ballifa pokrenuta je izdavačka djelatnost na osnovu rezultata postignutih radom meteorološke službe. U početku autografi meteoroloških pregleda služili su samo za internu upotrebu. Međutim, od 1894. godine štampaju se u vidu godišnjih izvještaja meteorološka zapažanja i šalju zainteresiranim organima u zemlji i inozemstvu. Serija izvještaja pod naslovom »Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen der Landesstationen in Bosnien-Hercegovinische Landesregierung«, štampana je u kontinuitetu od 1895-1907. u Beču. Od 1907-1912. ove su publikacije štampane u Zemaljskoj štampariji u Sarajevu.²⁵⁾ Podaci o meteorološkim ispitivanjima u Bosni i Hercegovini objavljuvani su i u godišnjacima C. i kr. centralnog zavoda za meteorologiju i zemljin magnetizam i u publikacijama Kr. ugarskog centralnog zavoda za meteorologiju i zemljin magnetizam.²⁶⁾

Na osnovu meteoroloških proučavanja objavljeno je i nekoliko naučnih priloga i radova među kojima se po značaju ističu tri publikacije. Prva, čiji je autor Philipp Ballif nosi naslov »Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen über Temperatur Niederschlag Bewölkung in Bosnien und der Hercegovina 1889«. ²⁷⁾ Druga publi-

²³⁾ Ibidem, str. 598.

²⁴⁾ Ibidem, str. 598.

²⁵⁾ Podaci navedeni prema stručnom katalogu Narodne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Serija sadrži 18 svezaka (za 18 godišta).

²⁶⁾ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, str. 598.

²⁷⁾ Philipp Ballif, *Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen über Temperatur, Niederschlag Bewölkung in Bosnien und der Hercegovina 1889*. Wien, 1893.

kaciju objavio je u Sarajevu dr Milan Maraković pod naslovom »Untersuchungen über die Häufigkeit der Lufttemperatur in Sarajevo«,²⁸⁾ 1913. godine. Maraković je pokazivao veliki interes za razvoj meteorološke službe u Bosni i Hercegovini, kao i za postignute naučne rezultate na tom polju. Treća publikacija objavljena je u nizu »Zur Kunde der Balkanhalfinsel« pod naslovom »Das Klima«, čiji je autor J. Koschelles. Ova je publikacija predstavljala prvu naučnu radnju o klimatskim uvjetima u Bosni i Hercegovini.

Prema rezultatima na osnovu opažanja i analiza, meteorološka služba u Sarajevu sa svojom razvijenom mrežom stanica i opservatorija svrstala se u red naučnih institucija, a svojom izdavačkom djelatnošću ostavila značajne priloge za dalja proučavanja meteoroloških uvjeta u Bosni i Hercegovini.

c) Zemaljski geološki zavod (1898)

Vodeće evropske države, početkom XIX stoljeća, pokazuju sve veće zanimanje za političku i ekonomsku situaciju u Turskoj i njenim posjedima u Evropi. Od tada datiraju i intenzivnija naučna istraživanja ovih zemalja. Jedan od prvih naučenjaka koji je obilazio evropsku Tursku u svrhu naučnog ispitivanja, a naročito u vezi s proučavanjem geološkog sastava Bosne i Hercegovine, bio je francusko-austrijski geograf i geolog Amie Boue (1794-1881), član Akademije nauka u Beču.²⁹⁾ U društvu francuskog geologa J. de Montalemberta i A. Viquesnela, Boue je 1836. godine pošao na svoj daleki put u evropsku Tursku, koji ga je doveo i u Bosnu i Hercegovinu. Na ovim svojim putovanjima Boue je proučavao znalački i temeljito balkanske zemlje, prikupivši mnoštvo podataka o historijskim, geografskim, topografskim, a posebno geološkim prilikama. Rezultate ovih svojih naučnih zapažanja Boue je sabrao i objavio u četiri velike sveske pod naslovom »La Turquie d'Europe«, (Pariz, 1840).³⁰⁾ Ocjenjujući ovo Boueovo djelo Friedrich Katzer je pisao: »djelo spada još i danas među najvažnije izvore o Balkanskom Poluostrvu, a naročito s obzirom na geologiju bilo je, ne samo pri njegovu izlasku u svakom pogledu od temeljne vrijednosti, nego je za neke oblasti i sada jedini izvor pouke«. ³¹⁾ Odjeljak u geologiji Boue je posebno objavio pod naslovom »Esquisse geologique de la Turquie d'Europe« (Pariz, 1840), dodavši jednu geološku kartu koja

²⁸⁾ Milan Maraković, *Untersuchungen über die Häufigkeit der Lufttemperatur in Sarajevo*, Dodatak: *Podaci meteoroloških opažanja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1913.

²⁹⁾ Ratimir Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*. Akademija nauka i umjetnosti BiH, *Djela*, knj. XXXVII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1970, str. 182-184.

³⁰⁾ Bečka akademija nauka prevela je ovo djelo i objavila pod naslovom *Europäische Türkei*, I-II Ed., Wien, 1889.

³¹⁾ Friedrich Katzer, *Geologija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1926, str. 26.

predstavlja pokušaj pregleda geološkog sastava Balkanskog poluostrva.³²⁾

Bosnu i Hercegovinu u djelima Ami Bouéa bila je zastupljena s posebnom pažnjom. Međutim, pored Bouéa, koji je postavio temelje naučnog geološkog proučavanja ovih zemalja, bavili su se geološkim istraživanjima i drugi naučnici i to: D Wolf, koji je na svom putovanju bosanskohercegovačkim krajevima 1841-42. godine upoznao geološki sastav tla; O. Sendzner, botaničar koji je proučavao i geološke prilike u dolini rijeke Bosne i krajevima oko Tuzle, Gradačca i Dervente; zatim J. Roskiewicz, koji je sa geološko-petrografskog stanovišta proučavao srednju Bosnu i krajeve oko Rame, Višegrada i Metkovića, te neki drugi naučnici i istraživači.³³⁾

Neposredno iza austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, poduzeto je na podsticaj Franza Rittera von Hauera (1822-1899), tadašnjeg direktora Carskog geološkog instituta u Beču, plansko geološko snimanje bosanskohercegovačkog tla. Ovo geološko snimanje zemlje izvršili su 1879. godine priznati geolozi iz spomenutog Instituta: Edmund Mojsisovicz (1839-1907), Edmund Tietze (1845-?), Alexander Bittner (1850-1902) uz sudjelovanje Đure Pilara, geologa i profesora zagrebačkog univerziteta (1946-1893) i C. M. Paula. Elaborat o rezultatima geoloških snimanja izdali su spomenuti geolozi pod naslovom »Grundlinien der Geologie von Bosnien und der Hercegovina«.³⁴⁾ Uz ovaj elaborat priložena je i geološka karta »Geologische Übersichtskarte von Bosnien-Hercegovina« (Wien, A. Hödler, 1:576.000), koju je izradio Franz Hauer.³⁵⁾

Ova geološka istraživanja još su više ukazala na rudno bogatstvo okupiranih zemalja. Proučavanje bosanskohercegovačkog geološkog sastava stavljen je u prvi plan, jer je Austro-Ugarska nastojala da u okupiranim pokrajinama razvije naučno-istraživački rad, posebno u oblasti rudarstva, kako bi prikupila što više podataka o bogatim nalazištima ugljena, željezne rude i soli. Već na samom početku, geološka istraživanja dala su u tom pogledu dobre rezultate. Glas o bosanskohercegovačkom rudnom bogatstvu i specifičnom geološkom sastavu ponukao je Franza Hauera da se osobno uvjeri o rezultatima dosadašnjih istraživanja. Zaokupljen geološkim proučavanjem, došao je u jesen 1884. godine u Sarajevo i u neposrednoj blizini, na terenu Han Buloga, izvršio temeljita geološka proučavanja. Prvi dio svojih istraživanja objavio je 1887. godine pod naslovom »Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo«. Ova je rad dopunio 1892. godine prilogom pod naslovom »Neue Funde dem Muschelkalke von Han Bulog bei Sarajevo«. Ovim radovima bilo je dokazano da faunistički

³²⁾ Ibidem, str. 26-27.

³³⁾ Ibidem, str. 29-31.

³⁴⁾ Elaborat je objavljen u: *Jarbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt, Ed. XXX, Wien, 1880, str. 159-492.*

³⁵⁾ Ratimir Gašparević, *nav. djelo, str. 264.*

sastav Han Buloga ima mnogo podudarnosti sa sastavom Šrajelalpi kod Halštata.³⁶⁾

U cilju što intenzivnijih geoloških istraživanja bosanskohercegovačkih prostora, osnovala je Zemaljska vlada 1881. godine Rudarsko satništvo kao zasebnu službu u okviru privrednog odjeljenja. U istom cilju, da bi se ojačala eksploatacija bosanskohercegovačkih rudnika, utemeljena je i rudarska zadruga »Bosnia«, dok je nekoliko privatnih društava već započelo kopanje naslaga ugljena na lokalitetu Zenice i Banje Luke.³⁷⁾ Rudarsko satništvo imalo je više praktične zadatke u vezi sa organizacijom rudarske mreže i oblasti, dok se naučnom proučavanju nije posvećivala posebna pažnja. Tek sa osnivanjem Geološkog zavoda u okviru Rudarskog satništva 1898. godine, počinje novo, sistematsko snimanje geološkog sastava ovih zemalja, sa osobitim osvrtnom na rudarstvo kao važnu privrednu oblast. Kada je 1912. godine uslijedila reorganizacija Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Geološki zavod je prerastao u samostalni odsjek pod nazivom Zemaljski geološki zavod.³⁸⁾

Od prvih dana, na čelu Geološkog zavoda stajao je Friedrich Katzer koji je kao stručnjak i naučni radnik predvodio geološke radove i razvijao živu naučno-izdavačku djelatnost. Za ime Friedricha Katzera usko je povezan napredak geološke nauke na području Bosne i Hercegovine. Napisao je i publicirao oko 140 radova naučnog i stručnog karaktera iz oblasti geologije, paleontologije i mineralogije.³⁹⁾ Ovi su radovi imali i svoju praktičnu primjenu upućujući na geološko-geografske specifičnosti, kao i na geološke probleme Bosne i Hercegovine. U toku svog dugogodišnjeg proučavanja ovih zemalja ukazao je na mnoga rudišta i ugljenosne bazene, kao i na stratigrafiju, tektoniku i krške pojave. Mi ćemo spomenuti samo neke Katzerove radove iz oblasti geologije i to one koji se svojim sadržajem odnose na geologiju Bosne i Hercegovine.

Prvo veće djelo Friedricha Katzera napisano je godinu dana po dolasku iz bečkog Geološkog instituta u Sarajevo, pod naslovom »Die geologischen Grundlagen der Wasserversorgungs-Frage von D. Tuzla in Bosnien« (D. Tuzla, 1889). Povodom IX geološkog kongresa u Beču, Katzer je izdao »Geologischer Führer durch Bosnien und die Hercegovina« sa osam geoloških karata. Djelo je služilo kao podloga za mnoge kasnije radove na ovom polju. Katzer je specijalno proučavao bazene ugljena i ugljenih naslaga u Bosni i Hercegovini, o čemu svjedoče radovi: »Braunkohlenablagerung von Ugljevnik bei Bijeljina« (1907) i »Die Braunkohlenablagerung von Banja Luka« (1913). Neposredno iza rata objavljuje značajno djelo o naslagama ugljena u Bosni i Hercegovini pod naslovom »Die fossilen Kohlen Bosniens und der Hercegovina« u dvije sveske (1918. i 1921), koje

³⁶⁾ Friedrich Katzer, nav. djelo, str. 33.

³⁷⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...., str. 446.

³⁸⁾ Hamdija Kreševljaković: Sarajevo za vrijeme austro-ugarske uprave... str. 50.

³⁹⁾ Tihomir Jakšić i Momčilo Milojković, Predgovor, Geologija Bosne i Hercegovine od poč. dr. Fridriha Katzera, Sarajevo, 1926, str. VII.

pored praktičnih sadrži i naučno-geološka pitanja vezana naročito za mlađu tercijalnu formaciju bosanskohercegovačkog područja.⁴⁰⁾ Značajno je spomenuti da radovi Friedricha Katzera, pored čisto naučnog karaktera, imaju velikim dijelom i popularan oblik. Većina je štampana na njemačkom jeziku.

Naučno-istraživački i publicistička djelatnost Geološkog zavoda bila je prvenstveno orijentirana na izradu i objavljivanje »Geološke pregledne karte Bosne i Hercegovine« (u razmjeru 1:200.000), sa šest listova, od kojih su do 1918. godine izašli samo tri i to: prvi list Sarajevo (1906), »koji obuhvata deo zemlje od Jablanice na Neretvi, pa prema istoku do Drine, i od Foče na jugu, do Zvornika i Žepča na severu...«, i drugi list Tuzla (1910), koji se »nadovezuje na prvi list na severu i dopire do Save«, a treći list, Banja Luka, objavljen je 1921. godine i »obuhvata svu severozapadnu Bosnu do pokrajinske granice, a dopire na jugu do Travnika i Drvara...«⁴¹⁾ Posebne zasluge za izradu ovih geoloških karata imao je Friedrich Katzer. Ove geološke karte imaju isto tako važnu ulogu u okviru Katzerovog naučnog opusa, kao i njegova djela, a svaka za sebe predstavlja naučni rad prvog reda. Osim Katzera, na izradi geoloških karata, objavljenih u izdanju Geološkog zavoda, sudjelovali su i mlađi stručnjaci, rudarski inženjeri: Vladimir Lipold, Wenzel Schreier i Ivan Turina.⁴²⁾

U izdanju Geološkog zavoda Katzer je između ostalog objavio do 1922. godine desetak listova kolorirane karte formacijskih kontura »Formationsumrisskarten« (u razmjeru 1:75.000). Ovim kartama obuhvaćene su planine Motajica, Prosara i Majevisa, sa konturama njihovih geoloških formacijskih stepena.

Geološki zavod nije imao svoj organ za publiciranje naučnih radova iz oblasti geologije, pa su mnogi radovi njegovih suradnika i stručnjaka štampani u izdanjima Zemaljskog muzeja, uglavnom u »Glasniku«. Prilikom kartiranja bosanskohercegovačkog tla prikupljena je u Geološkom zavodu bogata građa koja je zaslugom Friedricha Katzera obogatila geološku zbirku Zemaljskog muzeja. »Budući da je glavna zadaća pomenutog zemaljskog zavoda novo geološko snimanje cijele Bosne i Hercegovine i, uz to, posebno istraživanje korisnih ležišta ruda, te budući da se kod ovih opsežnih radova sabiru mineraloški i geološko-paleontološki primjerci postepeno u svim dijelovima zemlje, kako će se to u sličnoj skladnijoj savršenosti jedva opet kada moći učiniti, rastu neprestano mineraloško-geološke zbirke zemaljskog muzeja dobivanjem znatnog dijela ovih primjeraka, što im osigurava cijelu budućnost njihovu važnost kao osnova za sravnivanje daljnjih istraživanja.«⁴³⁾

40) Ibidem, str. VII-VIII.

41) Friedrich Katzer, *Geologija...*, str. 43-44.

42) Ibidem, str. 44.

43) Friedrich Kacer: *Kratak vođa kroz mineraloško-geološko-paleontološke zbirke BiH zemaljskog muzeja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVI, 1941, str. 254.

Služeći, uglavnom, praktičnim ciljevima, Geološki zavod nije razvio vlastitu naučno-publicističku djelatnost, ali je, s druge strane, podsticao istraživačke radove svojih suradnika. Na osnovu prikupljene građe i pod stručnim uputstvima Friedricha Katzera nastali su mnogi radovi iz oblasti geologije i paleontologije koji su proširili znanja o tektonskoj i stratigrafskoj građi Bosne i Hercegovine.

Ibrahim Kemura

POLITIČKI MOTIVI OSNIVANJA KULTURNO-PROSVJETNOG DRUŠTVA »NARODNA UZDANICA«

U političkom životu Muslimana između dva svjetska rata, pored Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je bila vodeća muslimanska bosanskohercegovačka građanska partija, određeno mjesto pripadalo je i onim političkim grupacijama i strujama koje su izražavale i zastupale programe i koncepcije kojima su se direktno suprotstavljali politici Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). U tom krugu značajno mjesto imalo je kulturno-prosvjetno društvo »Gajret«, koje je okupljalo znatan dio muslimanske inteligencije, koja se politički vezala za srpske građanske krugove i opredjeljivala za srpsku nacionalnu ideju. U toj političkoj funkciji društvo »Gajret« korišteno je kao veoma pogodan instrumenat u razvijanju intenzivne političke djelatnosti u pravcu odvajanja Muslimana od uticaja JMO i njihovog čvršćeg vezivanja uz režim i aparat vlasti. Politička orijentacija Društva i njegovo korištenje u navedene svrhe ostvarivani su preko vrhova »Gajretove« uprave u kojoj su bile pojedine ličnosti i grupe tijesno povezane sa aparatom vlasti.

Korištenje »Gajreta« kao pogodne platforme za ostvarivanje političkog uticaja među muslimanskim masama pobuđivalo je interes različitih muslimanskih političkih struja da u njemu zadobiju što jači uticaj i koriste ga u svoje svrhe. Imajući u vidu značaj i ulogu JMO, koja je imala pretenzije da bude isključivi predstavnik i nosilac politike bosanskohercegovačkih Muslimana, razumljiva su i njena nastojanja da u svojim rukama i pod svojom kontrolom drži sve vitalne muslimanske institucije, a među kojima i društvo »Gajret« zauzimalo istaknuto mjesto. Svoj interes za »Gajret« vodstvo JMO pokazalo je odmah nakon svog konstituisanja 1919. godine.

Kao što je poznato, prilikom političkog organizovanja Muslimana nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvan JMO, kao posebna politička grupacija djelovala je organizacija »Jugoslovenska muslimanska demokratija«, koja je okupljala one muslimanske

političare koji su se deklasirali kao Srbi. Ova grupa okupljala se oko lista »Jednakost«, a kasnije časopisa »Budućnost«, čiji je vlasnik bio Hasan Hodžić, a urednik Šukrija Kurtović. Ovom krugu pripadali su još i dr Murat Sarić, Hasan Rebac, Derviš Tafro, Ibrahim Sarić, Hadži-Hamid Svrzo, Ibrahim Čengić i drugi,¹⁾ koji su inače držali ključne pozicije u društvu »Gajret«. Ličnosti iz ove grupe zagovarali su program centralističkog državnog uređenja sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića. Muslimani srpske orijentacije odlučno su zastupali stanovište centralističkog uređenja države kao jedino rješenje koje i Muslimanima odgovara, pošto ideja centralizacije, kako su objašnjavali, pruža garancije da se izgade sve nacionalne suprotnosti. Odlučno su ustajali protiv zagovaranja autonomije koja bi, po njihovom mišljenju, dovela do decentralizacije države.²⁾ Preko svog književno-nacionalnog i kulturnog časopisa »Budućnost« ova grupa intenzivno je radila na nacionalnom osvješćivanju Muslimana u srpskom smislu.³⁾ Oštro su se suprotstavljali politici JMO pošto su smatrali da je politika koju ona vodi »anacionalna, da je konzervativna i reakcionarna, da je pogubna za narod i Muslimane. Već tim što je anacionalna, ona vodi separisanju«. Cjelokupnu političku aktivnost JMO u vezi sa »nacionalizovanjem« Muslimana ocjenjivali su negativno, pošto takva politika onemogućava »nacionalizovanje« Muslimana, prvenstveno u srpskom duhu.⁴⁾

Iz tih razloga vodstvo JMO nastojalo je da zadobijanjem kontrole nad društvom »Gajret« onemogući svoje političke protivnike da preko ove značajne institucije, u kojoj su kako je već rečeno imali ključne pozicije, šire svoj uticaj među Muslimanima. Stoga su i godišnje skupštine prvih godina nakon obnavljanja »Gajreta« 1919. proticale u znaku oštih sukoba ovih suprotstavljenih strana oko zadobijanja prestiža u ovom društvu. Međutim, i pored pune angažovanosti, vodstvo JMO u ovim sukobima nije uspjelo da zadobije kontrolu nad »Gajretom« koji je i dalje ostao u rukama srpski orijentisanih političara. Takvom ishodu svakako je u znatnoj mjeri doprinomio i pristrasan stav vlasti koje su podržavale »Gajretovu« upravu u sukobu sa JMO. Jedini uspjeh koji je JMO u ovoj borbi oko »Gajreta« postigla sastojao se u ulasku u Glavni odbor »Gajreta« dva njena člana i to onih koji su se nacionalno opredjeljivali kao Srbi.⁵⁾ Međutim, i pored toga JMO nije mogla uticati na politiku i orijentaciju Društva, koje je i dalje ostalo izvan njenog domašaja.

¹⁾ Dr Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Prvo izdanje. »Svjetlost«, Sarajevo 1974., str. 67—69.

²⁾ *Jedinstvena muslimanska organizacija*. »Jednakost«, II/1919, 22, 1.

³⁾ Šukrija Kurtović, *Prva reč*, »Budućnost«, I/1919, 1, 3.

⁴⁾ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...* str. 567.

⁵⁾ Na 14. redovnoj skupštini »Gajreta« održanoj 29. maja 1920. godine u Gajretovu upravu ušli su dr Hamdija Karamehmedović, kao član revizijskog odbora i Velija Sadović kao tajnik. — *Izveštaj rada Glavnog odbora za godinu 1920/21*. »Gajret«, VIII/1921, 1, 59.

Ove borbe oko prestiža u »Gajretu« nepovoljno su se odrazile na njegovu organizaciju, jer je kampanja koja je vođena na stranici »Pravde«, glasilo JMO, doprinosila dekompoziciji Društva, a time i slabljenju i opadanju njegovih osnovnih funkcija na planu kulturno-prosvjetne djelatnosti.

Dalja politizacija Društva i njegovo korištenje kao uporišta zvanične politike i režimskog kursa došlo je do izražaja i u dolasku na čelo »Gajreta«, 1923. godine mahom radikalnih pristalica. Tada je za predsjednika »Gajreta« izabran dr Avdo Hasanbegović, jedan od istaknutih radikala Muslimana.⁶⁾

Značajnu podršku daljem jačanju trasiranog kursa i ujedno priznanje i podstrek razvijanju nacionalnog rada među Muslimanima predstavljalo je stavljanje Društva 1923. godine pod zaštitu kraljevske kuće Karađorđevića, imenovanjem prestolonasljednika Petra za protektora »Gajreta«. Ovim aktom Društvo se čvršće vezivalo i stavljalo u službu zvanične politike, dok je, s druge strane, sticalo sigurniju egzistenciju⁷⁾. Nesumnjivo da je ovaj izuzetni gest pažnje prema »Gajretu« imao i velikog propagandnog efekta u pridobijanju i okupljanju oko Društva većeg broja pristalica, kao i dizanje ugleda, kako samom Društvu, tako i ličnostima koje su njime tada rukovodile.⁸⁾

Važan korak u pravcu pridobijanja muslimanske omladine za srpsku političku i nacionalnu ideologiju predstavljalo je osnivanje »Beogradskog Gajreta Osman Đikić« 1923. godine. Novoosnovano društvo, putem koga se iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Makedonije školovala omladina na pojedinim fakultetima Beogradskog univerziteta i drugim višim školama, već i po svom nazivu »Osman Đikić« pokazivalo je svoju osnovnu idejnu orijentaciju.⁹⁾

⁶⁾ Dotadašnji predsjednik društva »Gajret« Alija Kurtović podnio je ostavku, a sa njim je odstupila i gotovo čitava garnitura koja je bila u Glavnom odboru. Grupna demisija članova Glavnog odbora »Gajreta« uslijedila je kao posljedica sukoba dviju grupacija unutar Glavnog odbora, čiji su predstavnici s jedne strane bili braća Kurtovići, Šukrija i Alija, i s druge strane grupa dr Avde Hasanbegovića. Pozadinu ovih razmimoilaženja pored ličnih rivaliteta, koji su datirali odranije, činile su i različite koncepcije o funkciji Društva, pa i određeni stranačko-politički interesi. — Istorijski arhiv Sarajeva (dalje IAS), *Zapisnik sjednice Glavnog odbora Gajreta od 5. marta 1923. godine.*

⁷⁾ *Zapisnik 18. Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva »Gajret« u Sarajevu, održane 6. jula 1923. godine.* »Gajret«, VIII/1924, 12—13, 213.

⁸⁾ Zanimljivo je da je od društva »Narodne uzdanice« 1929. godine potekla inicijativa, istina neuspjela, da se kraljević Tomislav imenuje za njenog pokrovitelja. Ovim se svakako htjelo parirati pokroviteljstvu Petra nad »Gajretom« i u uslovima diktature prikazati »Narodnu uzdanicu« manje podozrivom i uz to lojalnom. Karakteristično je i to, da je prijedlog »Narodne uzdanice« naišao na najveću reakciju i zapravo onemogućen od predsjednika »Gajreta« dr Avde Hasanbegovića. O ovom detalju sačuvan je dokument u kojem je tadašnji Veliki župan tuzlanske oblasti Hasanbegović smatrao neprikladnim da kraljević Tomislav bude pokrovitelj društvu koje je »leglo i uporište propalih političara, koji preko nje (misli »Narodne uzdanice«) politički djeluju, a ne rade na prosvjeti i kulturnom uzdizanju muslimana«.

Navedeni potezi režima u pravcu pridobijanja Muslimana za svoju politiku i njihovog odvajanja od JMO, koji su došli do izražaja kroz osnivanje »Beogradskog Gajreta Osman Đikić«, stavljanjem društva »Gajret« pod pokroviteljstvo prestolonasljednika Petra, kao i ojačanim pozicijama radikalni orijentisanih Muslimana u »Gajretovoj« upravi, doveli su do protuakcije rukovodstva JMO, kojom se takva aktivnost, usmjerena na slabljenje uticaja ove partije, nastojala suzbiti. U tom cilju, Centralni odbor JMO donio je odluku o osnivanju kulturno-prosvjetnog društva pod imenom »Narodna uzdanica«, čiji je prvenstveni zadatak bio da parira »Gajretu« i neutrališe uticaj njegovog vodstva među Muslimanima.

Politički motivi pokretanja »Narodne uzdanice« jasno su naznačeni u najavi njenog osnivanja, kao i u Proglasu Osnivačkog odbora, objavljenih u organu JMO »Pravdi«. Opravdanost i potreba osnivanja novog kulturno-prosvjetnog društva, kako je navodila »Pravda«, proizašli su iz sve učestalijih zahtjeva i »općih želja«. Istovremeno se naglašavalo da ovo nije prvo društvo ovakve vrste kod Muslimana, jer »mi smo imali i društvo Gajret«, ali je, kako se dalje tvrdilo, ono poslije 1919. godine »prestalo da ostane ono, što je moralo da budne«; u njega se uvukla politika, te je »ovo nekadašnje muslimansko društvo gaženjem pravila postalo sredstvom nasilnog srbiziranja muslimanskog podmlatka«. Društvo »Gajret« se u istom napisu, šta više poricao i muslimanski karakter, pa je prema pisanju »Pravde«, izgubilo i sve razloge za dalji opstanak.¹⁰⁾

U prilog osnivanju »Narodne uzdanice« Centralni odbor JMO naveo je negativne ocjene o »Gajretu«, prema kojima je u »društvo Gajret preko naših odrođenih sinova unešena politika i nemoral«, te je sve više dobijao karakter političke frakcije, na čijim godišnjim skupštinama »odlučuju toljaga i revolver«; »Gajretova« uprava, tvrdilo se dalje u Proglasu, stavljajući se u službu Radikalnoj stranci »predstavlja jedno šovinističko društvo« koje oduzima stipendije muslimanskim dacima, pa i onim čiji roditelji »nisu u volji upravi Gajreta«. Optuživala se »Gajretova« uprava da društvene prihode troši »u nacionalno-šovinističke i propagandističke svrhe«, a da se i sama »nametnula pomoću vlasti, a ne voljom članova i koja na godišnjim skupštinama lahko policijom« onemogućava dolazak u upravu svim onim »koji vide i osjećaju taj nemoral i koji bi htjeli da ga iskorijene«.¹¹⁾

U Proglasu je naglašen kontinuitet kulturnog pokreta Muslimana Bosne i Hercegovine, koji se potvrđuje i u osnivanju »Narodne uzdanice«. Za novoosnovano Društvo se kaže da je djelo iste one ge-

Naglašena je i puna saradnja Radićevaca u akcijama »Narodne uzdanice«. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Veliki župan sarajevske oblasti (V. Z. S. O.) Pov. br. 2308/29.

⁹⁾ Hasan Rebac, Osman Đikić. Vardar-Kalendar Kola Srpski Se-stara za 1924. godinu, str. 128. Isti, O osnivanju »Beogradskog Gajreta Osman Đikić«, »Gajret«, VIII/1924, 1—2, 6—7.

¹⁰⁾ »Narodna uzdanica«, *Pravda*, V/1923, 233, 1.

¹¹⁾ Proglas osnivačkog odbora, *Pravda*, V/1923, 245, 1.

neracije muslimanske inteligencije s početka 20. vijeka koja je pokrenula »Behar«, osnovala »Gajret« i vodila niz drugih akcija kulturno-prosvjetnog karaktera. Pred novo Društvo, u duhu tih tradicija, postavljeni su zadaci odgajanja omladine u »istinskom i narodnom smislu, da bude ponosna i narodna i da osjeća jednako s narodom našim.«¹²⁾

Oštra kampanja protiv »Gajreta« i njegove uprave, koja je razvijena na stranicama »Pravde«, vođena je s očiglednim ciljem da se njegov dalji rad onemogući i vodeće ličnosti njegove uprave politički diskreditiraju. S tom namjerom »Pravda« je redovno objavljivala dopise tobožnjih »Gajretovih« pitomaca, u kojima su iznošeni postupci »Gajretove« uprave, naročito u internatima, koji su predstavljani kao nemuslimanski i upereni direktno protiv interesa Muslimana.¹³⁾ Politička pozadina osnivanja »Narodne uzdanice« jasno je izražena u više napisa u »Pravdi«, u kojima je osuđivana politička orijentacija »Gajretovog« vodstva izabranog na skupštini 1923. godine, za čije se vodeće ličnosti tvrdilo da su »isključivo ekskluzivni Srbi i to od reda pristaše i skutonoše radikalne stranke«, te je samim tim i društvo »Gajret« izgubilo svoj »raison d'être kao muslimansko potporno društvo i preobrazilo se u čisto srpsko radikalno-propagandističko društvo.«¹⁴⁾

Glavni odbor »Gajreta« polemiku sa »Pravdom« preko lista »Srpska riječ« opovrgavao je tvrdnje iznesene protiv »Gajreta« i ukazivao na politički karakter i motive pokretanja »Narodne uzdanice«. Pritome se izražavala sumnja i u moralne kvalifikacije pokretača »Narodne uzdanice« i tvrdilo kako će ona samo produbiti jaz »među istokrvnom braćom i postati rasadnik ne samo bratoubilačke borbe, nego i nemoralna, pa će ga kao takvog svako ko i malo ima poštenja prezreti i osuditi.«¹⁵⁾

U ovoj polemici Glavni odbor je tvrdio da će novo Društvo vršiti svoju misiju u čisto hrvatskom duhu, iako u aktima o osnivanju »Narodne uzdanice«, kao ni u njegovim Pravilima nigdje nije naznačena ta orijentacija. Na zaključak o hrvatskoj orijentaciji »Narodne uzdanice« svakako je u vidnoj mjeri uticala i politička saradnja JMO i Hrvatske republikanske seljačke stranke, koje su se tada nalazile u opoziciji, kao i činjenica da se većina u vodstvu JMO, što znači i u »Narodnoj uzdanici«, hrvatski nacionalno opredjeljivala.¹⁶⁾ I na 18. glavnoj godišnjoj skupštini društva »Gajret«, 6. jula 1924. godine, osuđen je rad JMO, čije je vodstvo otvorenim proglasom pozivalo »muslimanski elemenat na sistematsku i organizovanu borbu protiv »Gajreta«, ali, kako je dalje konstatovano, takav rad Dru-

¹²⁾ Isto.

¹³⁾ Glavni odbor se brani, *Pravda*, V/1923, 255, 3.

¹⁴⁾ Glavni odbor »Gajreta«, *Pravda*, V/1923, 248, 1.

¹⁵⁾ Spahina »Uzdanica«, *Srpska riječ*, XIX/1923, 234, 2.

¹⁶⁾ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...* str.

štvu ne može naškoditi sada kada je »Gajret« uzeo »pod svoju moćnu zaštitu najmlađi član slavne Dinastije Karađorđevića«. ¹⁷⁾

Nedvosmislena politička motivisanost osnivanja »Narodne uzdanice« kao uporišta tada opozicione partije JMO, sa zadatkom da predstavlja protutežu »Gajretu« i parališe njegov uticaj, izazvala je intervenciju režima kojom se ometalo njeno osnivanje, pa se odugovlačilo sa izdavanjem odobrenja za početak rada Društva. Potvrda Pravila i stupanje u život novog Društva koje je odobrio veliki župan sarajevske oblasti 17. oktobra 1923. godine, ¹⁸⁾ bila je naredbom Ministarstva unutrašnjih dela ubrzo povučena, a rad Društva zabranjen. ¹⁹⁾

Predviđena konstituirajuća skupština, koja je bila zakazana za 1. februar 1924. godine, zabranjena je, a osnovani mjesni odbori raspušteni i imovina Društva konfiskovana. ²⁰⁾ Zabrana djelovanja »Narodne uzdanice« bila je predmet diskusije i Ministarskog savjeta gdje su izražena mišljenja u prilog donesene odluke o zabrani. Beogradska štampa, u kojoj je prednjačio radikalni list »Balkan«, zalagala se ne samo za zabranu rada »Narodne uzdanice«, nego i za sprovođenje sudskih sankcija protiv njenih pokretača čiji se rad oglašavao »antidržavnim« i »anacionalnim«, jer je paralisao rad Društva »Srba muslimana »Gajret« koje nacionalno i državotvorno djeluje«. ²¹⁾ Glavni organ Radikalne stranke, »Samouprava«, u pokretanju »Narodne uzdanice« vidio je čak opasnost po državno ustrojstvo, a svrha osnivanja »Narodne uzdanice« oglašena je kao »defetistička i sa naročitom namjerom da vaspitava i prosvjećuje muslimansku omladinu u neprijateljskom raspoloženju prema Srbiji i celokupnom Srpstvu«. ²²⁾

Postupak vlade kojim se zabranjivao rad društva »Narodna uzdanica« Jugoslovenska muslimanska organizacija označila je kao »najnoviji atentat« kojim se sprečava prosvjećivanje muslimanske omladine u duhu koji ne odgovara interesima režima. Takvim potezima režim, tvrdila je »Pravda«, omogućava društvu »Gajret« da pod muslimanskom firmom nesmetano radi na posrbljivanju i asimilaciji Muslimana i time unosi razdor u muslimanske redove. ²³⁾

Poslije devet mjeseci odugovlačenja ukinuta je donesena zabrana, potvrđena Pravila i odobreno djelovanje Društva. ²⁴⁾ Osnivačka skupština »Narodne uzdanice« održana je 17. oktobra 1924. go-

¹⁷⁾ *Zapisnik 18. Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva »Gajret« u Sarajevu, održana 6. jula 1924. godine.* »Gajret«, VIII/6924, 12—13, 185—186.

¹⁸⁾ Molba za osnivanje muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva »Narodna uzdanica« podnesena je Pokrajinskoj upravi 11. septembra 1923. godine, a potpisali su je osnivači: dr A. Hadžikadić, dr Mehmed Spaho, dr Mahmud Behmen, Hamzalija Ajanović, Fehim Spaho, Edhem Mulabdić, dr Hrasnica, Alija Hadžić. — ABH, Pokrajinska uprava (PU), Policijska direkcija za BiH, br. 30538, 34100/1923.

¹⁹⁾ ABH, V. Ž. S. O. Pov. br. 204/1924.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ »Narodna uzdanica«, *Pravda*, VI/1924, 22, 1.

²²⁾ Nedopuštena sredstva, *Samouprava*, br. 23, od 1. februara 1924.

²³⁾ Zašto je zabranjena »Narodna uzdanica«, *Pravda*, VI/1924, 31, 1.

²⁴⁾ ABH, V. Ž. S. O. br. 20903/1924.

dine u prostorijama Jugoslovenskog muslimanskog kluba (kiraet-hana) na Bentbaši. Na skupštini je izabran Upravni odbor u koji su ušle ugledne ličnosti JMO. Društvo je svoje sjedište smjestilo u Vakufskoj palači, pored administracije »Pravde«.²⁵⁾

Organizovanje »Narodne uzdanice«, i pored podrške JMO-²⁶⁾ odvijalo se sporo, a prvih 30 stipendija Društvo je odobrilo tek u školskoj 1925/26. godini i to 20 za srednje škole, a 10 za fakultete.²⁷⁾ Ni sljedećih godina broj stipendija i potpora nije se znatnije uvećavao i kretao se prosječno oko 30 godišnje. I društvena organizacija se sporo širila, a osnovani mjesni odbori nisu pokazivali skoro nikakvu aktivnost.²⁸⁾

Očekivanja koja su ulagana u društvo »Narodnu uzdanicu«, koje je po zamisli samih osnivača trebalo u potpunosti da zamijeni »Gajret«, nisu se ispunila. Kratkotrajna pasivnost »Gajretovog« članstva izazvana osnivanjem »Narodne uzdanice«²⁹⁾ nije rezultirala aktivnijim radom za novo Društvo, iako su ga vodili »ljudi sa punim povjerenjem većine muslimanskog elementa«. I pored optimističkih očekivanja i nada u uspjeh, kako je pisano u jednom članku u »Pravdi«, rezultati su bili »na našu veliku žalost jako slabi«. Za prve tri godine postojanja, društvo »Narodna uzdanica« imalo je 80 društvenih jedinica: od toga samo 15 mjesnih odbora, a ostalo su činili povjerenici. I od ovog malog broja mjesnih odbora jedva je 10 bilo aktivnih, dok je situacija kod povjerenika bila još gora.³⁰⁾ Broj članova nije prelazio 400, od čega je preko polovice bilo u Sarajevu.

²⁵⁾ Prvi upravni odbor »Narodne uzdanice« konstituisao se u sastavu: predsjednik Asim Dugalić, potpredsjednik Fehim Spaho; tajnici: Salih Ljubunčić i dr Muhamed Kulenović; blagajnici: Edhem Lojo i Mehaga Abadžić; odbornici: Mustafa Čišić, Uzeiraga Hadžihasanović, Edhem Bičakčić, Ibrahim Šahinagić, Dževad Sulejmanpašić i drugi. — »Narodna uzdanica«, *Pravda*, VI/1924, 346, 2.

²⁶⁾ U propagiranju »Narodne uzdanice« aktivno su se angažovale vodeće ličnosti JMO. Tako su dr M. Spaho i dr M. Behmen održavali sastanke u društvima »Džemijet« i »Fadilet« agitujući za novo društvo. I kompletan poslanički klub JMO upisao se za dobrotvore »Narodne uzdanice«. — »Narodna uzdanica«, *Pravda*, V/1923, 276, 2; Klub narodnih poslanika JMO za Narodnu uzdanicu, *Pravda*, V/1923, 270, 2.

²⁷⁾ Radimo za »Narodnu uzdanicu«, *Pravda*, I/1925, 7, 1.

²⁸⁾ »Narodna uzdanica«, *Glasnik JMO*, I/1925, 1, 3.

²⁹⁾ Kampanja koja je vođena protiv »Gajreta« dovela je do znatne pometnje i zbnjenosti većine »Gajretovog« članstva i njegovih lokalnih organa. Tom prilikom znatan dio »Gajretovih« pododbora u očekivanju osnivanja »Narodne uzdanice« obustavio je svaku aktivnost, a izvještaji sa terena ukazivali su da je većina njegovog članstva sa simpatijama primila vijest o osnivanju novog društva. Tako je na primjer, u Jajcu na vijest o osnivanju »Narodne uzdanice« čitav pododbor osim dva člana istupio iz »Gajreta«. U suzbijanju pasivizacije nižih tijela Glavni odbor primjenjivao je krajnje mjere. Takvi odbori su raspuštani i postavljeni povjerenici. Tako su ukinuti pododbori u Glamoču, Bosanskom Novom, Jajcu, Varcar Vakufu i drugim mjestima. IAS, Fond Gajreta (FG), Kutija (K) — 21, br. 3420, K-24, br. 235/24, K-22, br. 3346/23.

³⁰⁾ Narodno prosvjeđivanje, naša dužnost, *Pravda*, VII/1927, 167, 1.

Ukupna mjesečna članarina koju je Društvo sakupljalo nije prelazila 2.000 dinara.³¹⁾

Razlozi ovako slabom razvoju Društva, pored smetnji koje mu je činila vlast, ležali su, kako je na redovnoj skupštini »Narodne uzdanice« 31. decembra 1925. godine naglasio njen sekretar Fehim Spaho, u nepovoljnom materijalnom položaju bosanskohercegovačkih Muslimana, ali i u »poznatom nehaju i nerazumijevanju za ovako važne ustanove.«³²⁾

Slična zapažanja o uzrocima nezadovoljavajućeg uspostavljanja organizacije »Narodne uzdanice« iznosili su i organi vlasti, koji su sa velikim interesovanjem pratili aktivnost Društva i o svemu podrobno izvještavali Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu. Minimalni rezultati u stvaranju organizacije »Narodne uzdanice«, prema jednom strogo povjerljivom izvještaju velikog župana ministru unutrašnjih dela, pored ostalog, posljedica su i toga što ne može uspješno konkurirati društvu »Gajret«, koje ima već dugu tradiciju među Muslimanima, a osim toga dobro je materijalno situirano i organizovano po svim mjestima Bosne i Hercegovine.³³⁾

U istom izvještaju se navodilo da je akcija JMO oko osnivanja »Narodne uzdanice« prouzrokovala s druge strane življi i intenzivniji rad ljudi okupljenih oko »Gajreta«, koji će, po mišljenju velikog župana sarajevske oblasti, u ovom sukobu sa JMO »morati preći na politički rad«, što će se pozitivno odraziti i na političku orijentaciju Muslimana. Pritome veliki župan je iskazivao puno povjerenje ličnosti iz »Gajretove« uprave, za koje je naveo da su pristalice »narodnog« i »državnog« jedinstva, a nacionalno su orijentisani u srpskom duhu. Nedovoljan interes za »Narodnu uzdanicu« mogao je, po pretpostavci velikog župana, imati i pozitivnih posljedica, s obzirom na to da će se osnivači »Narodne uzdanice« kompromitovati kod muslimanskog svijeta i izgubiti njegovo povjerenje.³⁴⁾

Politički momenti osnivanja »Narodne uzdanice« svakako su doprinosili da ovo društvo prvih godina nije nailazilo na očekivanu podršku u narodu, bez obzira na njegove naklonosti prema JMO, koja je stajala iza ove akcije. Shvatanje da je osnivanje »Narodne uzdanice« bio akt čisto »političko-partijskog inata« usmjeren na potkopavanje temelja »Gajreta«, a ne izraz stvarnih potreba, određivalo je i odnos prema novom društvu.³⁵⁾ Osim toga, nedovoljan interes za »Narodnu uzdanicu« proisticao je i iz činjenice da je društvo »Gajret«, bez obzira na političko-nacionalnu orijentaciju koju su

³¹⁾ Isto.

³²⁾ ABH, V. Ž. S. O. Pov. br. 1707/1925.

³³⁾ ABH, V. Ž. S. O. Str. pov. br. 159; Str. Pov. br. 1557/1925.

³⁴⁾ Isto.

³⁵⁾ Slična zapažanja iznio je i veliki župan bihačke oblasti Ministarstvu unutrašnjih dela, u izvještaju o širenju organizacije »Narodne uzdanice«. — Arhiv Jugoslavije u Beogradu. Izvještaj o političkoj situaciji za decembar 1923. godine, fascikl 14, brojevi: 119-463-466.

zagovarali njegovi vrhovi, svojim djelovanjem na široj osnovi, ispunjavalo zadatke na planu kako školovanja muslimanske omladine tako i razvijanju ostalih akcija kulturno-prosvjetnog karaktera.

U razmatranjima o razlozima slabog odziva za Društvo iza koga je stajala JMO, pored nabrojanih, svakako je imao i stav rukovodstva JMO. Vođe JMO, osim političkih učinaka koje su nastojali postići sa »Narodnom uzdanicom« suprotstavljajući je »Gajretu« u obračunu sa svojim političkim protivnicima, nisu pokazivali većeg razumijevanja i smisla za njen kulturno-prosvjetni program, pa je i njihovo angažovanje u tom pogledu bilo minimalno. To najbolje ilustruje stav prvog predsjednika »Narodne uzdanice« Asima Dugalića koji je podnio ostavku na taj položaj 1927. godine, s obrazloženjem da je na to bio primoran indolentnim stavom rukovodećih ljudi u JMO prema Društvu, kojima je ono služilo samo u propagandno-političke ciljeve.³⁶⁾

Kroz paralelno egzistiranje ova dva muslimanska kulturno-prosvjetna društva sa različitim političko-nacionalnim opredjeljenjima, intenzivirao se proces političke i nacionalne diferencijacije Muslimana, koji je naročito bio izražen u vrhovima ovih društava. To političko diferenciranje nastavljalo se i u sljedećim godinama sa manje ili više intenziteta zavisno od položaja koje su ove grupacije zauzimale u datim političkim okolnostima. Međutim, u bazi, u lokalnim tijelima i članstvu ta političko-nacionalna strujanja nisu imala jačeg odjeka niti su mogla ugroziti dominaciju osnovnih kulturno-prosvjetnih ciljeva i funkcija ovih društava. Potrebno je, na kraju napomenuti, da je »Gajret« pritome stalno uživao podršku vlasti kao Društvo za nacionalni rad među Muslimanima, u pravcu usvajanja srpske ideje, dok je »Narodna uzdanica«, koja je predstavljala specifičnu formu djelovanja JMO, dijelila sudbinu i tretman koju je ona imala.

³⁶⁾ Asim Dugalić, *Zašto sam napustio »Narodnu uzdanicu«*, *Reforma*, I/1928, 8, 1.

Moni Finci

O HAPŠENJU KOMUNISTA I OTKRIVANJU TEHNIKE
POKRAJINSKOG KOMITETA U SARAJEVU, KRAJEM JUNA
1941. GODINE

Jednovremeno s napadom fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, bila je povedena ranije već pripremana, sveopća dirigovana hajka na komuniste i njihove jednomišljenike, kada je došlo do mnogobrojnih hapšenja širom zemlje, pa tako i u gradu Sarajevu. Pored spiskova poznatih komunista i ljudi naprednih nazora koje je posjedovala, ustaška je policija, mada dijelom izmijenjenog sastava, imala izvjestan uvid i u postojeću živu partijsku aktivnost u gradu. Upravo tih je dana, putem svojih doušnika, pored raznih alarmantnih vijesti, primala i dostave o kolanju komunističkih letaka i rasturanju proglasa pod naslovom »Radni narode Bosne i Hercegovine«, potpisanog od Pokrajinskog komiteta KPJ. Hapšenja po sačinjenim spiskovima su joj se u najvećoj mjeri izjalovila, jer je Mjesni komitet KPJ, na vrijeme obaviješten, bio preduzeo mjere da se ugroženi sklone. Nije slučajno što je ustaška policija, u ovoj prilici, oštricu svoje akcije usmjerila i na Glavnu radionicu i ložionicu državnih željeznica. U to vrijeme ovi su kolektivi zapošljavali oko dvije hiljade ljudi, s velikim brojem kvalifikovane radne snage. Od svog osnutka to su bile radne organizacije s najvećom koncentracijom industrijskog proletarijata u gradu i s bogatom tradicijom u radničkom pokretu. Nalazile su se uvijek pod strogom prismotrom i povremenim žestokim udarima proturadničkih vlada i režima. I pored toga bile su i ostale jaka uporišta revolucionarnog pokreta, oslonac i izvorište snage KPJ.

U godinama pred drugi svjetski rat, zahvaljujući djelovanju poletnih snaga, naročito onih iz Željezničke zanatske škole, pokret je u ovim kolektivima bivao sve jači i masovniji. U njima je i sada postojala razgranata partijska organizacija s više od 40 aktivnih članova KPJ i jedna od najjačih organizacija SKOJ-a. Njihov je uticaj

bio svestran i djelotvoran, osjećao se ne samo u mnogim dijelovima grada, nego i u njegovoj bližoj okolini.¹⁾

Za vladavinu okupatora i ustaške NDH uredno funkcionisanje željeznice u ovom strateški važnom središtu, a time i ovih dvaju jakih željezničkih pogona bilo je, razumljivo, od životnog interesa. Stoga su bile preduzete mnogostruke mjere osiguranja i nadzora. Oduvijek veoma izmiješanog nacionalnog sastava, s jednim brojem odomaćenih ljudi stranog porijekla, sada su u njima digli glave dotle pritajeni pojedini kulturbundovci, proustaški elementi i policijski konfidenti. Oni su motrili kretanje poznatih naprednih radnika i njihovo djelovanje koje, naročito ranije, nije moglo biti nezapaženo. Na taj je način ustaška policija, uz neoštećenu predratnu arhivu, raspolagala i novijim podacima o političkom stanju i raspoloženju u ovim kolektivima.

Aktom od 10. jula 1941, upućeno Pokretnom prijekom sudu Nezavisne države Hrvatske u predmetu »pronalska komunističke tiskare i hapšenja komunističke organizacije u Sarajevu«, ravnatelj redarstva (Điković), u uvodu, saopštava:

»Odmah nakon osnutka Nezavisne države Hrvatske osjećalo se je razoran rad komunističke organizacije u Sarajevu, pa su organi ovog Redarstvenog ravnateljstva obraćali naročitu pažnju na rad poznatih i evidentiranih komunističara. Primijećeno je da su osobito aktivni radnici u Radionici državnih željeznica, pa je dne 26. lipnja t. g. obavljeno nekoliko hapšenja radnika iz te radione. Nakon hapšenja napravljena je premetačina stana kod tih komunističara...«.²⁾

Hapšenja su vršena sa radnog mjesta i u toku radnog vremena. Zatvorenim policijskim kolima hapsenike su prebacivali u zgradu Redarstvenog ravnateljstva na Obali, gdje su vršena ispitivanja i saslušanja. U toku 26. i 27. juna 1941. i narednih nekoliko dana bilo je uhapšeno 27 lica, od čega 22 iz Glavne željezničke radionice, dok je za četvoricom iz te radionice, u bjekstvu, »raspisana potraga«. Ostalih pet, mimo zaposlenja u Željezničkoj radionici, pohapšeni su u gradu.

Među ovih dvadeset i sedmoro tih dana uhapšenih našlo se pripadnika svih glavnih nacionalnosti u gradu, tj. 16 Srba, 5 Jevreja, 4 Muslimana i 2 Hrvata. Iz Glavne željezničke radione pritvoreno je

¹⁾ Dio podataka o ovim kolektivima potiče od personalne službe sadašnjeg preduzeća »Vaso Miskin Crni« u Sarajevu.

— Vidi takođe radove: Milana Miličevića, Tom I, str. 249 i Tom II, str. 532, Dana Olbine, Tom II, str. 515 i dr. u ediciji *Sarajevo u Revoluciji* (1976. i 1977).

²⁾ Red. ravnateljstvo u Sarajevu, Prs. br. 916/41, od 10. srpnja 1941, str. 1 — Arhiv Muzeja revolucije BiH (AMRBiH).

15 bravarskih radnika, 2 tokara, 2 stolara, 1 ljevač, 1 električar i 1 mašinski poslovođa. U gradu — dvije tekstilne radnice, dvoje privatnih namještenika i jedan štamparski radnik. Trinaestorica od uhapšenih iz Glavne željezničke radionice bili su mlađi od 21 godine, od njih petorica imali su 18, a dvojica bravarskih naučnika 17 godina starosti. Gotovo svi uhapšeni bili su, na ovaj ili onaj način, obuhvaćeni aktivnim radom organizacija KPJ i SKOJ-a, ili u njemu igrali i vidniju ulogu, kao Vidosav Marjanović u odjeljenju montaže, Špiro Knežević u tokariji, Jakov Alkalaj u rukovodstvu SKOJ-a i dr. (Gojko Rodić, član KPJ u odjeljenju kolnice i Aziz Koluder, član KPJ u Ložionici, uspjeli su, sa još dvojicom drugova, na vrijeme umaći).

Uparedo sa hapšenjem i saslušanjima izdavani su nalozi za premetačinu stanova, pa su dvojica agenata dobila naređenje i za pretres kuće u Travničkoj ulici br. 1 u Kovačićima, u kojoj je kao stanar prijavljen Mihajlo Popović — jedan od uhapšenih. Bravarski radnik u odjeljenju kolnice u Glavnoj željezničkoj radionici i višegodišnji član KPJ Mihajlo Popović zvan Teški (1918), nije bio nepoznat po svojoj političkoj aktivnosti ni u svojoj radionici, u sarajevskom Radničkom domu, na izletima među naprednom omladinom, pa ni samoj sarajevskoj policiji.

..

U kući Mihajla Popovića u Travničkoj ulici broj 1 — koja je iznajmljena putem partijske organizacije — bila je od početka mjeseca juna (od 2. 6. 1941) smještena i u njoj je radila tehnika Pokrajinskog komiteta, čiji je glavni organizator i rukovodilac bio Đuro Pucar Stari.

U jednom sažetom članku u ediciji »Sarajevo u Revoluciji« Đuro Pucar je oživio neka svoja sjećanja na partijski rad u Sarajevu 1941. godine. On tu iznosi podatak da je prvi put dolazio u Sarajevo zapravo 1939. poslije izlaska s desetogodišnje robije u Mitrovici i Lepoglavi. Taj njegov boravak u gradu Sarajevu bio je kratkotrajan, od svega petnaestak dana — jer ga je, kako kaže, policija »nanjušila« i protjerala u zavičajno mjesto — Bosansko Grahovo. Ponovni dolazak u Sarajevg na ilegalni rad uslijedio je, po odluci CK KPJ, u oktobru 1940. U istom članku Đuro Pucar u kratkim potezima, opisuje, pored ostalog, i istorijat stvaranja tehnike Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i događaj od 27. juna 1941, kada je istu otkrila ustaška policija.³⁾

Sjećanjima Đure Pucara o ovim zbivanjima, u kojima je i sam bio izložen ozbiljnoj opasnosti, daju se ovdje nove i bitne dopune. One su rezultat naknadno stečenih saznanja i temelje se na postojećim svjedočenjima i arhivskim izvorima. S njima i epizoda oko hap-

³⁾ — Đuro Pucar, *Neka sjećanja na partijski rad u Sarajevu 1941. godine*, u ediciji *Sarajevo u revoluciji*, Tom II- str. 172.

šenja komunista i otkrivanja tehnike Pokrajinskog komiteta u Sarajevu, krajem juna 1941. godine, dobija potpuniji sadržaj i osvjetljenje.

Početak formiranja savremenije tehnike Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu datira, kako u svojim sjećanjima navodi i Đuro Pucar, od njegovog povratka sa V Zemaljske konferencije u Zagrebu, oktobra 1940, kada mu je Pokrajinski komitet povjerio da istu organizuje i njome rukovodi. Partijski rad bio je, u to vrijeme, široko razgranat i potražnja za političkim materijalom, u skladu sa općom situacijom, iz dana je u dan bivala sve veća. Listovi, proglasi, leci i dr. umnožavani su dotle na matricama u ograničenom broju primjeraka. »Trebalo je iznaći načine« — ističe Đuro Pucar — »kako organizovati i osposobiti tehniku da bi što uspješnije zadovoljila potrebe date situacije«. On je postupno pribavljao sve što je neophodno za rad jedne opremljene partijske tehnike, u čemu se mogao osloniti i na kvalifikovane saradnike — mašinskog tehničara u Glavnoj željezničkoj radionici Josipa Sig-munda (za finu tehniku), a kasnije i na grafičkog radnika Ibru (Ferida) Čengića. Ovoga je, po povratku s robije, u martu 1941. Pokrajinski komitet zadužio za rad u tehnici i štampariji. Nabavku najvažnijih dijelova tehničkog pribora za štampariju odlučio je Đuro Pucar da izvrši u Zagrebu posredstvom svog druga s robije, medicinara Pavla Papa. Iskusni organizator, član i instruktor CK KPJ Pavle PAP Šilja (1914) rukovodio je, u strogoj ilegalnosti u Zagrebu, i Centralnom partijskom tehnikom i otpremao materijale za cijelu zemlju, pa je često rješavao zahtjeve i potrebe partijskih organizacija i za sredstvima ove vrste. Težak sanduk s olovnim slovima, koje je ovim putem dobio, Đuro Pucar je lično donio u Sarajevo. Međutim, vezom bosanskohercegovačkih studenata sa zagrebačkog sveučilišta bile su, naknadno, na isti način, prvih dana aprilskog rata, u Sarajevo dopremljene još tri vrećice istih olovnih slova i uredno predate partijskoj vezi.⁴⁾ Štamparija je time bila u posjedu jedne potpune, tzv. familije slova. Za njeno dalje kompletiranje Čengiće je, kao stručnjak, od pouzdanih ljudi u gradu pribavljao dijelove koji su nedostajali — kvadrati, prorede, linije i ostale olovne i druge slične elemente. Čime je sve raspolagala tehnika Pokrajinskog komiteta u Travničkoj ulici br. 1, vidjeće se iz daljeg izlaganja.

Đuro Pucar Stari je, po imperativu vlastitih funkcija i po ličnoj inicijativi, stalno bio u pokretu. Često je putovao, npr. po završetku aprilskog rada i okupaciji zemlje, u drugoj polovini aprila 1941. putuje u Zagreb — TITU na konsultovanje; početkom juna

⁴⁾ — Vidi: Džemil Šarac, *Sa studija iz Zagreba na nove zadatke u Sarajevu*, u pomenutoj ediciji, Tom II, str. 180-186.

1941. ide u Banjaluku na poznato savjetovanje u Šehitlucima kojim je neposredno rukovodio i sl., pa je znao odsustvovati iz Sarajeva i po desetak dana. Prema provjerenim podacima, Đuro Pucar je, do preseljenja u Travničku ulicu, predmete i materijale partijske tehnike držao u stanu Estere Papo Eskenazi u Potoklinici ulici br. 12 (danas ulica Leze Perere). Krojačica u radionici bijelog rublja »Dora«, Estera Papo Eskenazi (1917), udovica i majka jednog djeteta, bila je pouzdana i aktivna osoba, član KPJ i sestra poznate braće sarajevskih komunista. U njenom je stanu bilo organizovano šivanje za vojsku u cilju namicanja novčanih sredstava za pomoć tekstilnim radnicama iz radionica bijelog rublja u štrajku, koji je od decembra 1940. trajao puna dva mjeseca. Dijelove svoga stana ona je stavljala na raspolaganje i za potrebe partijske organizacije. Sa Milom Perkovićem, članom rukovodstva SKOJ-a, u njenom je stanu jedno vrijeme boravio i stari revolucionar Mitar Trifunović Učo. Dobivši informacije da mu je ustaška policija ušla u trag, Đuro Pucar ga je jednog dana odveo iz svog stana.⁵⁾ Nije teško zaključiti da ni opstanak partijske tehnike u njemu nije više smatran sigurnim.

Prenos stvari Đure Pucara i partijske tehnike u novo odredište, u Travničkoj ul. br. 1, izvršio je 2. juna 1941. — na osnovu nesumnjive vlastite izjave — Mihajlo Popović Teški. Natovarena kola sa svojim i stvarima Đure Pucara nije Mihajlo Popović lično pratio kroz grad, nego je kazao kočijašu da će ga on sačekati kod Vrbanje mosta. Stvari su, po izlasku sa Vrbanje mosta u Travničku ulicu ubačene u iznajmljenu kuću koja je imala dvorište i odvojene prostorije. Jedne — za stanovanje Mihajla Popovića i njegove sestre (soba, kuhinja i ostava) i druge — (samo soba) pogodne i naknadno prilagodene za potrebe partijske tehnike. Naime, i ta druga prostorija bila je smještena za stanovanje ali je — saglasno opisu Đure Pucara, kao i kasnijem nalazu policijskih agenata — u »šahtu« ispod nje sprovedeno električno svjetlo i u sanducima, ukopanim u zemlju, smješten sav pribor partijske tehnike. Odatle se uzimalo što je potrebno i, nakon rada, ponovo vraćalo na svoje mjesto. Ni u ovom stanu, ni u Potoklinici br. 12 Đuro Pucar nije nikad stanovao. Partijska tehnika je, međutim, ovdje uspješno funkcionisala, te su se i Pucar i Čengić tu često zadržavali, zajedno ili pojedinačno, nekad i po 24, po 36, pa i više sati bez prekida.

Otkrivanje tehnike Pokrajinskog komiteta u Sarajevu, 27. juna 1941. godine nije neka izuzetna zasluga ustaške policije i dokaz njene naročite sposobnosti i vještine, nego više stvar slučaja, odnosno posljedica sticaja više nedovoljno sagledanih i nepredviđenih okolnosti. Iako je imala u rukama primjerke pojedinih letaka i

⁵⁾ Mile Perković, *Mitar Trifunović Učo u Sarajevu 1941. godine*, u istoj ediciji, Tom II, str. 106-110.

proglasa, ustaška policija nije ništa određenije znala gdje se oni štampaju, a pogotovo nije znala ništa o postojanju posebne tehnike Pokrajinskog komiteta.

Naprijed je opisano kako je došlo do hapšenja 26. juna 1941. i narednih nekoliko dana, a iz citiranog uvodnog dijela akta ravnatelja redarstva se vidi da je ta akcija bila usmjerena protiv »osobito aktivnih radnika u Radionici državnih željeznica«. Od dvadeset i dvojice iz te radionice, uhapšenih tom prilikom, devetorica su zaista pripadala organizaciji KPJ, odnosno SKOJ-a. Neki su od njih bili široko poznati i ne manje kompromitovani. Među prvima je na udaru bio Mihajlo Popović Teški, pa je odmah nakon njegovog hapšenja policijskim detekvitima — Stjepanu Bilandžiću i Kasimu Sariću — naređeno je da izvrše pretres njegovog stana.⁶⁾

U trenutku kad su se pred dvorišnim vratima kuće u Travničkoj ulici 1, u petak 27. juna 1941. pojavili ustaški agenti bilo je u tehnici složeno više od polovine partijskog proglasa (najvjerojatnije CK KPJ od 22. juna 1941. pr. p.).

Dalji tok događaja izložio je, po sjećanju, Đuro Pucar u već pomenutom članku. Radi upoređenja ovdje će biti citirano šta je o tome napisao ravnatelj Redarstva u popratnom pismu ustaškom Pokretnom prijemom sudu, 10. jula 1941. godine:

»... Kada su ovi detektivi ušli u stan Mihajla Popovića — saopštava ravnatelj Redarstva — »zatekli su u stanu poznatog komunistu Čengić Ibrahima i još jednog muškarca koji je izjavio da se zove Đuro Popović. Kako detektivi nisu poznavali Čengić Ibrahima, a povjerovali su da se taj drugi zove Đuro Popović, to su obadvjici naredili da prisustvuju premetačini stana kao svjedoci i odmah su započeli s premetačinom. U jednom zgodnom momentu taj navodni Đuro Popović istrčao je iz kuće a odmah iza njega i Čengić. Obadvja detektiva dala su se za njima u potjeru, te im je uspjelo uhvatiti Čengić Ibrahima, a navodni Đuro Popović je pobjegao u nepoznatom pravcu...«.⁷⁾

Ove navode u osnovi potvrđuju i sjećanja Ibrahima Fiće Čengića saopštena autoru. Prilikom susreta s policijskim agentima, Čengić je vršio slaganje partijskog proglasa. Čuo je kako se Pucar predstavio kao Đuro Popović — brat Mihajlov. Ocijenivši situaciju Đuro Pucar je vješto izigrao agente i prethodno upozorivši njega da bježi, iskočio kroz prozor »u Mrakušu«. Čengić je, međutim, izletio na glavni ulaz, pa je od obojice detektiva s uperenim revolverima, na viku »drž'te lopova«, uhvaćen na pruzi.

Pretres stana Mihajla Popovića doveo je ustaške agente do neslućenog otkrića. U potrazi za uobičajenim kompromitujućim do-

⁶⁾ Isti akt ravnatelja Redarstva od 10. jula 1941.

⁷⁾ Isto.

kaznim materijalom — za lecima i proglasima koji su uveliko rasturani u gradu — oni su došli do sasvim drugog, neočekivanog i značajnog nalaza. O tome su hitno obavijestili Redarstveno ravnateljstvo. Ovo je odmah uputilo još dvojicu detektiva. Kuća u Travničkoj ulici 1 bila je stavljena pod stražu pa je, po povratku s posla, uhapšena i Mihajlova sestra — tekstilna radnica Staka Popović (1922).

••

Tehnika Pokrajinskog komiteta, prema nađenom i zapisnički evidentiranom materijalu, sadržavala je:

- jednu kompletnu tiskaru na valjke za ručni pogon, sa dvije velike ladice sa oko 200 pregrada punih složenih tiskarskih slova, a u jednoj papirnatij vreći nekoliko kilograma istih slova;
- jedan šapirograf za umnožavanje kom. letaka;
- jedan dobro uspjeli krivotvoreni pečat Red. ravnateljstva u Sarajevu;
- jedan fotografski aparat;
- 48 komada čistih propusnica za slobodno kretanje po gradu Sarajevu;
- 38 komada čistih tiskanica za bespl. vožnju željeznicom;
- 2 komada neispunjenih poslovnih knjižica;
- 1 knjiga »Pitanja Lenjinizma«;
- »Srp i čekić«, br. 3, 4, 5 od lipnja o. g;
- 1 primjerak »Marksizam i nacionalno pitanje«;
- 6 primjeraka »Vijesnika radnog naroda« br. 7 od svibnja i jedan primjerak od lipnja o. g;
- 2 komunistička letka na talijanskom jeziku za talijansku vojsku;
- 2 letka na hrvatskom jeziku za njem. i tal. vojsku;
- 16 letaka na njem. jeziku za vojnike njemačke armije;
- 11 letaka za mladu generaciju svih naroda;
- 7 letaka »Radnicima i seljacima«;
- 6 komada »Obavijest Centr. komiteta kom. Partije« od lipnja;
- 4 cirkulara br. 1 do 15. VI o. g;
- 1 kom. »Međunarodni položaj u Sovj. savezu«;
- 1 Šta da se radi: »Goruća pitanja našeg pokreta«;
- 3 »Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma«;
- Imperijalizam od Vl. Ilíća;
- Pregledna karta Mađarske i Jugoslavije;
- Riječnik stranih riječi;

- Historija Komunističke partije;
- Predavanja u Moskvi 1924;
- »Proleter«, februar, 1941;
- Razna korespondencija i fotografije.⁹⁾

..

Imajući u rukama kompletnu ručnu štampariju, toliki partijski i drugi materijal, uključujući tu i štambilj samog Redarstvenog ravnateljstva, ustaškoj policiji je, na osnovu toga, kao i ostalih momenta i okolnosti, lako bilo doći do zaključka da se ovdje radi o jakoj organizaciji i da se u odbjeglom licu navodnog Đure Popovića krije komunista velikog formata. Smatrajući učinjeno otkriće svojim velikim uspjehom, oni u istrazi postaje sada glavnim predmetom isljeđivanja a, kasnije, i optužbe. Težište istrage, naročito nad nekolicinom uhapšenih — Mihajlom Popovićem, Ibrahimom Čengićem, Šalomom Albaharijem, Stakom Popović i Esterom Papo Eskenazi, koji su svi imali neposredne veze sa Đurom Pucarom, ustaška policija je usredsredila prvenstveno oko utvrđivanja njegovog identiteta.

Ispitivanja je vršio iskusni zagrebački policajac, »specijalista« za komuniste Branko Cividini. Podnarednik redarstvenih detektiva, Cividini je u istrazi naročito uporno insistirao na tome da se do detalja opiše izgled tog čovjeka-ilegalca (Đure Popovića); da se utvrdi na koji su način dospjele njegove stvari u pretreseni stan, šta je sve imao među stvarima i kako je u taj stan dospjela štamparija, šapirograf, fotografski aparat i dr; zahtijevao je da se odgovori kad je dolazio kući i ko je sve dolazio s njim; šta je taj čovjek davao kome na čitanje i šta se radilo po njegovim uputama itd., i, konačno, da se kaže njegovo pravo ime i prezime. Uz pomoć nekolicine drugih agenata, nad trojicom naprijed navedenih bili su primijenjeni oprobani policijski metodi torture i iznuđivanja. Uprkos toga, niko nije znao ko je taj ilegalac — Đuro Popović.

..

U nedostatku dokaza policija je morala veći dio uhapšenih iz Glavne željezničke radionice pustiti kućama, pa se od njih šesnaestorice na slobodi našlo i nekoliko članova KPJ i SKOJ-a.

Pokretnom prijemom sudu u Sarajevu je 10. jula 1941. predato jedanaestero uhapšenih, među kojima i petero naprijed pomenutih i najteže okrivljenih. O rezultatu ispitivanja oko utvrđivanja identiteta odbjelog ilegalca ravnatelj Redarstva (Điković) je, na osnovu svih saslušanja i obavljene istrage, istim, ranije citiranim aktom, između ostalog, izvijestio:

⁹⁾ — Zapisnik o »pronađenom komunističkom materijalu kod Đure Popovića u Sarajevu« dne 27. juna 1941. — priložen je cit. aktu-podnesku Pokr. pr. sudu (RR. Prs. br. 916/41 od 10. VII 1941).

»... Preslušani Mihajlo Popović priznaje da je... tog ilegalca sakrivao u svom stanu neprijavljenog, no tvrdokorno poriče da on zna kako se taj ilegalac zove. Pred svojim susjedima govorio je da mu je to rođak, pa i brat...«;

»... Preslušani Čengić Ibrahim... ne priznaje nikakvu vezu sa Popović Mihajlom niti sa Šalomom Albaharijem ni ostalim komunistima u Sarajevu, samo priznaje da je bio u stanu navodnog Đure Popovića za kojega ne zna kako se zove, niti šta je...«;

»... Preslušani Albahari Šalom ne priznaje ništa. Također ne priznaje da je imao bilo kakvih veza sa Popovićem, a pogotovo da nije slao njemu u stan tog ilegalca...«;

»... Papo Estera priznaje da je u svom stanu mjeseca travnja držala preko mjesec dana nepoznatog čovjeka i nikako ne priznaje da znade njegovo ime...«.

Ravnatelj ustaškog Redarstva je svoju prijavu Pokretnom prijekom sudu morao da zaključki konstatacijom da je:

»...za nepoznatim ilegalcem povedena svestrana potraga, no do danas ga se nije uspjelo pronaći... niti doznati njegovo pravo ime i prezime«.

Ustaški Pokretni prijeki sud u Sarajevu je 7. avgusta 1941. godine dvojicu među optuženim — Mihajla Popovića i Šaloma Albaharija — proglasio krivim i, kako je već poznato, osudio ih na smrt. Nakadno, na zahtjev ministra pravosuđa i bogoštovlja NDH iz Zagreba, na novom suđenju ostalim (izuzev trojice u bjegstvu), pred novostvorenim Velikim izvanrednim narodnim sudom 5. novembra 1941, na smrt je osuđen i Ibrahim Čengić, ali je bio ubrzo razmijenjen za domobranske oficire zarobljene na Romaniji.

Mihajlo Popović Teški i Šalom Albahari su tri sata nakon izricanja presude predati ustaškim izvršiocima (ustaškoj vojnici) i istog dana, prije podne, na Vracima iznad Kovačića — strijeljani.

U obrazloženju presude ustaškog Pokretnog prijekog suda u Sarajevu od 7. avgusta 1941. tvrdi se, na osnovu prijave Redarstvenog ravnateljstva, da su Mihajlo Popović, Staka Popović i Šalom Albahari organizatori i glavni članovi Komunističke partije, a ostali optuženi da su bili njihovi saradnici. To je bio plod nevješte konstrukcije i dokaz potpune neupućenosti u pravo stanje stvari.

Organizacije KPJ i SKOJ-a u gradu, i pored povremenih neizbježnih gubitaka, i dalje su uspješno radile, preduzimale mnogobrojne akcije i vršile sistematske pripreme za predstojeću široku oružanu borbu.

Dok su se pojedini pripadnici Glavne željezničke radionice još nalazili u zatvoru, ravnatelj Redarstva je izvijestio Veliku župu

Vrhbosnu u Sarajevu da je u noći od 29. na 30. VII 1941. u Ložionici drž. željeznica eksplodirao jedan pakleni stroj (u 22 i 40 h), a dva sata nakon toga u privremenom stovarištu nafte i drugi.⁹⁾

Noć ranije desio se kod Ilijaša u blizini Sarajeva jedan od prvih vatrenih okršaja ustanika (partizana) i »ustaške ophodnje, kojom je prilikom jedan od ustaša ranjen«, o čemu je rečena župa Vrhbosna 2. avgusta 1941. izdala poseban proglas.

Nečuvene represalije povodom oba ova slučaja nad nedužnim gradskim okolnim seoskim stanovništvom bile su izvršene u cilju zastrašivanja i, očigledno, u bijesu nemoći.

Dok su trajala ispitivanja optuženih i tobožnja svestrana potraga za nepoznatim ilegalcem, ovaj je sjedio u Sarajevu i dalje obavljao poslove svojih osjetljivih višestrukih partijskih zaduženja. Dugogodišnji prekaljeni revolucionar i robijaš, član Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, ilegalac Đuro Popović, zapravo Đuro Pucar Stari, u istom mjesecu julu učestvuje u Sarajevu na istorijskoj sjednici partijskog rukovodstva za dizanje oružanog ustanka u Bosni i Hercegovini. Svoje zaduženje za partijsku tehniku predao je članu PK Boriši Kovačeviću. Potom odlazi u Bosansku krajinu, u kojoj je već ranije preduzimao opsežne mjere, da bi sada potpalio plamen borbe za oslobođenje zemlje i za njenu bolju, čovjeka dostojnu sutrašnjicu.

⁹⁾ — Red. ravn. u Sar. Prez. br. 1144/41, od 30 .srpnja 1941, AMR BiH.

PRIKAZI I OSVRTI

Šarl Irijart, BOSNA I HERCEGOVINA — PUTOPIS IZ VREMENA USTANKA 1875-1876, Iro »Veselin Masleša«, Sarajevo 1981.

U red putopisa koji su obogatili našu kulturno-istorijsku baštinu svakako spada i djelo francuskog publiciste i novinara španjskog porijekla Šarla Irijarta. Objavljivanjem prevoda ovoga putopisa Biblioteka »Kulturno nasljeđe« IRO »Veselin Masleša« ponovo se vratila svojoj prvobitno zamišljenoj programskoj orijentaciji — publikovanju djela izvornog kulturno-istorijskog sadržaja.

Evropska javnost se počela upoznavati sa životom u Bosni i Hercegovini tek od sredine XIX vijeka. Otvaranje konzulata evropskih država u bosanskom ejaletu (od 1865. vilajetu) omogućilo je da se o Bosni i Hercegovini počne pisati detaljnije u raznim novinama i časopisima, a pojavljuju se i publikovani putopisi preko kojih, može se slobodno reći, pitanje najzapadnije osmanske provincije postaje tema dana. Ustanak u Hercegovini i Bosni 1875. godine privukao je i Irijarta kao, uostalom, i mnoge druge ljude njegova vremena, jer je otvaranje velike istočne krize za evropsku javnost značilo početak značajnih i zanimljivih događaja na istoku, kojima su popunjavani stupci dnevne i periodične štampe. Veliki broj zabilješki o balkanskim zemljama, među kojima je i Bosna i Hercegovina, bio je upravo tada sređen i objavljen, kao što su i neka od zanimljivih djela upravo tada doživljavala sistematizovana i ponovljena izdanja.

Šarl Irijart je bio u Bosni prvi put 1874. godine, kada je došao iz Trsta preko Zadra i Knina. Vjerovatno je tada boravio i u Beogradu gdje je, kako sam piše, upoznao neke od pomagača antiturskog pokreta. Oba ova putovanja opisao je u ovom putopisu.

Opis svog putovanja Irijart počinje od Trsta gdje se prvi put susreo sa šarenilom boja i ljudi, poslovnim svijetom koji spaja istok i zapad. Na putu prema Bosni on je prošao kroz Istru, posjetio Buzet, Pazin, Poreč i Pulu. Zatim se preko Zadra uputio u Bosnu karavanom koji mu je ličio na »tatarsku hordu«.

Prilikom posjete Bosni 1875. godine, Irijart je krenuo iz Trsta preko Zidanog Mosta, Zagreba i Siska. Putovanje je obavio u svojstvu dopisnika. Svi ovi gradovi bili su predmet njegovih putopisa. Posebno je zanimljiv njegov opis Zagreba za koji kaže da je veoma čist grad koji predstavlja prestonicu Trojednice, da je potencijalni centar buduće jugoslovenske države i važno kulturno i političko središte. U Zagrebu se posebno zainteresovao za život ljudi. Ostavio je opis hotela »Imperijal«, bio u pozorištu, obilazio zagrebačke kafane, boravio u okolini grada, ostavivši pri tom niz zanimljivih motiva i detalja iz života ljudi.

Na putu za Bosnu zadržao se u Sisku. Odatle se uputio u Kostajnicu, prvo u Hrvatsku, a zatim u Bosansku (Tursku), odakle ga je vratio nazad tamošnji mudir. Na putu prema Novom Irijart nailazi na 400-500 bosanskih izbjeglica. Veoma slikovito, autor putopisa opisuje prelazak izbjeglica preko Une ne izostavljajući da kaže nešto o njihovom socijalnom položaju. On govori o raspoloženju krajišnika prema izbjeglicama, ustanku i turskim vlastima. Na bosanskoj granici Irijart je uzrok ustanka shvatio kao borbu između obrađivača zemlje i njenih vlasnika. Detaljnije piše o nezavidnom položaju izbjeglica koji na samoj granici postaju žrtve raznih lihvara, švercera i ucjenjivača.

Prešavši u Bosnu Irijart se uputio željezničkom prugom Dobrljin — Banjaluka. U opisu se zadržao na objašnjenju istorije izgradnje mreže željezničkih pruga u evropskom dijelu Osmanskog Carstva. Veoma su zanimljivi i do sada kod nas malo poznati Irijartovi podaci o prvoj željezničkoj pruzi u Bosni i Hercegovini (prihodi od prodatih karti, broj putnika, željezničko osoblje itd.).

U putopisu je posvećeno dosta prostora opisu Banjaluke u vrijeme početka ustanka, nesigurnosti hrišćana, kao i Irijartovom susretu sa Depolom, austrougarskim konzulom u Banjaluci. Opisano je i raspoloženje katolika iz okoline Banjaluke, koji su od turskih vlasti dobijali oružje i municiju za borbu protiv ustanika.

Zanimljivost Irijartovog putopisa je i u opisu turske vojske. On o tome govori na više mjesta, a posebno kada se našao u jednoj koloni koja je išla od Banjaluke prema Svinjaru, odnosno od Svinjara prema Berbiru (Bos. Gradiška). Opisani su nizam, redifa, bašibozuci, njihova odjeća, naoružanje, borbeni poredak, disciplina kao i motivisanost za borbu. Kao veliki nedostatak u otomanskoj vojsci Irijart uzima veliku razliku između turskog oficira i vojnika.

U posebno poglavlju pod nazivom »Raja« Irijart je pokušao da objasni klasnu strukturu bosanskohercegovačkog društva i njegovu evoluciju od pada Bosne pod tursku vlast. On pokušava da objasni problem povezanosti islamizacije i klasnih suprotnosti u Bosni i Hercegovini. Određen prostor posvećen je feudalnoj klasi, njenim

specifičnostima, kao i političkom i ekonomskom ponašanju. Ne malo prostora posvećeno je opisu pokušaja reformi u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX vijeka. Ustanke u XIX vijeku Irijart definiše kao socijalne. Osnovni i stalni uzrok njihovoj pojavi, a posebno ustanku iz 1875, on vidi u zloupotrebama vezanim za ubiranje zakupljenih poreza. Vanjski faktor u ustanku 1875. ne stavlja u prvi plan.

Unutrašnje motive za ustanak autor putopisa, sasvim opravdano, traži u poreskoj politici turskih vlasti. Tom pitanju posvećeno je cijelo jedno poglavlje. Pored pregleda poreskih obaveza stanovnika Bosne i Hercegovine, autor daje podatke o načinu njihovog ubiranja, zadržavši se posebno na pitanju funkcionisanja sistema zakupa. On dalje govori o radnoj obavezi stanovništva — kuluku — kao i o obavezi poznatoj kao komora.

Jedno od pitanja kojima se u procesu pokušaja reformisanja bavila osmanska vlast bilo je sudstvo. Irijart nas upoznaje sa strukturom i funkcionisanjem sudova u Bosni i Hercegovini. Zanimljivost ovoga poglavlja je u tome što autor analizira i ocjenjuje rad pojedinih sudskih instanci. On piše da je sudski postupak usmen. Sva dokumentacija vrhovnog sudije (mule) u Sarajevu može se smjestiti u nekoliko vrećica, jer se u vođenju sudskog procesa i dokumentacije o tome ne uzima u obzir vođena rasprava na sudu. Hrišćani su unaprijed osuđeni da izgube spor zbog načina suđenja i svjedočenja.

Pitanje slobode vjeroispovjesti Irijart uvrštava u uzroke ustanka kao vrlo važan faktor. Iako je načelo ravnopravnosti svih sultanovih podanika, bez obzira na religiju, bilo proklamovano u više reformskih akata, hrišćani, posebno pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti, to pravo nisu ostvarili u potpunosti. Irijart piše o proklamovanju akata zaštite katolika u Bosni i Hercegovini od dolaska Turaka, ponašanju lokalnih vlasti kada je u pitanju otvaranje škola, crkava i sl. On ne propušta da podvuče turkofilsku orijentaciju pravoslavnih fanariotskih mitropolita, koji su svoju pastvu posmatrali samo sa aspekta sopstvenog bogaćenja.

U posljednjem, XIII poglavlju, pod nazivom »Ustanak«, putopisac se osvrće na neposredni povod za izbijanje ustanka, navodeći za to objašnjenja koja potiču od ustanika i turskih vlasti. Detaljnije govori o razvoju ustanka u Hercegovini u ljeto i jesen 1875. godine. Šire opisuje strateške probleme na koje nailazi turska armija kad je u pitanju pojačavanje i snabdjevanje u kontekstu međunarodnih odnosa na Balkanu i taktike ustanika, potpuno prilagođene vojno-geografskom položaju zemlje. On navodi da je u Hercegovini u vrijeme izbijanja ustanka bilo samo 1.800 turskih vojnika, raspoređenih u više utvrđenja, s komandom u Monastiru (Bitolju). U početku su ustanici bili brojniji od turske armije i trebalo je da prođe nekoliko nedjelja da se armija organizovano suprotstavi ustanicima. Irijart pokušava da napravi procjenu broja ustanika, uključujući i broj stranaca izvan Bosne i Hercegovine. Podjesen 1875, prema našem putopiscu, moglo je biti oko 1.000 stranih dobrovolja-

ca. Isto tako, on pokušava da locira ustaničke snage u Bosni i Hercegovini i da im odredi ciljeve, naglašavajući rascjepkanost ustaničkih snaga na pojedine odrede okupljene oko pojedinih vođa, pri čemu ugled vođe nije značio i veći broj snaga oko njega. On se zadržava na opisu naoružanja ustaničkih odreda i načinu vođenja borbe. Od vođa koje nabraja, Irijart na prvo mjesto stavlja Miću Ljubibratića za kojeg tvrdi da je kao vojskovođa »od početka imao svoju opštu koncepciju, a kao političar — plan koji treba ostvariti«, a da u ustanku ne samo da nije uspio ostvariti svoj plan, već je možda »bio žrtva svojih ideja« (144). Od ostalih ustaničkih vođa izdvaja Peku Pavlovića, Don Ivana Musića, Luku Petkovića, Popa Žarka, Lazara Soćicu i neke druge. Irijart smatra da je uloga stranaca u ustanku precijenjena. Od stranaca on ističe dr Kostu Grujića, Francuza Barbje-a i Holanđanku Merkus.

Irijart najviše pažnje posvećuje ustanku u Hercegovini i to u toku 1875, dok o ustanku u Bosni i događajima iz prve polovine 1876. malo govori, mada putopis obuhvata period do početka rata između Srbije i Crne Gore sa Turskom. Stiče se utisak da je pisac putopisa, u želji da napravi pregled ustanka i onoga što mu je neposredno prethodilo, koristio svoje znanje stečeno ne na licu mjesta, nego iz drugih izvora. S pravom primjećuje da cilj ustanka u Bosni i Hercegovini nije reforma osmanske vlasti, već dovođenje u pitanje prisustva te vlasti uopšte. Želju ustanika za autonomijom i izbijanje ustanka u Bugarskoj Irijart tumači kao narušavanje integriteta Otomanske Imperije i postavljanje istočnog pitanja u njegovoj najoštrijoj formi.

Izdanje Irijartovog putopisa »Bosna i Hercegovina — Putopis iz vremena ustanka 1875-1876.« popraćeno je predgovorom prof. dr Rade Petrovića u kojem je u kraćim crtama prezentirano prisustvo djela Šarla Irijarta u našoj naučnoj i kulturnoj javnosti, dat pregled njegovih važnijih radova publikovanih u posebnim knjigama ili u časopisima i čitaocu ponuđena opšta ocjena putopisa kao istorijskog izvora. Prevod sa francuskog jezika napravio je mr Vladimir Osipov. Na kraju teksta Irijartovog putopisa prevodilac je u vidu napomena dao dodatna objašnjenja pojedinih imena i pojmova. Knjiga je opremljena registrom imena, a publikovane su i svih petnaest ilustracija koje su date uz pariško izdanje.

Uzevši u cjelinu, za Irijartov putopis može se reći da je to svojevrsan dokument vremena u kome je nastao. Irijart ne spada u red onih stranaca koji su znali i razumjeli jezik zemlje i koji su duže vremena živjeli u Bosni i Hercegovini. Njega je u Bosnu dovela znatiželja. Tim prije on u pristupu materiji o kojoj piše nema predrasuda o zemlji kroz koju putuje, on je čovjek koji sa svim neobavezno bilježi svoja zapažanja onoga što vidi i što čuje. To nikako ne znači da nema svoj stav, ali to je stav Evropljanina koji u sebi nosi svoj pogled na svijet. U tome je možda i najveća vrijednost ovog putopisa čiji su redovi i u prevodu na naš jezik namjenjeni širokom krugu čitalačke publike.

mr Ibrahim Tepić

Zoran Lakić, NARODNA VLAST U CRNOJ GORI 1941-1945,
»Obod« Cetinje« i »Narodna knjiga«, Beograd, 1981.

U toku 1981. godine iz štampe je, pod gornjim naslovom, izašla knjiga dr Zorana Lakića. Knjiga sadrži predgovor, uvod, četiri glave i opšti zaključak, te rezime, registar ličnih imena i registar geografskih i administrativnih pojmova.

Autor nam je u uvodu saopštio da mu je bila namjera da dà kompletan prikaz smjene vlasti u Crnoj Gori, odnosno rušenje okupatorskog i kvislinškog sistema vlasti i onemogućavanje obnavljanja organa buržoaske vlasti, te radanje nove narodne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora. I, odmah se može konstatovati — u svojoj namjeri je uspio.

U knjizi je jasno pokazano kako su komunisti Crne Gore, koji su bili na čelu ustanka crnogorskog naroda, 1941. godine organizovano radili na rušenju okupatorskih, kvislinških, odnosno buržoaskih organa vlasti i na mjesto tih organa osnivali nove organe vlasti koji su prošli kroz niz razvojnih faza dok se nisu konstituisali u vidu NOO-a i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke.

Knjiga je komponovana iz uvoda i dva dijela, a svaki dio ima po dvije glave i više podpoglavlja.

U prvom dijelu autor je obradio ustanak nove narodne vlasti u trinaestojulskom ustanku 1941. godine, što je tema prve glave, i razvoj narodne vlasti u jesen 1941. i proljeće 1942. godine, što je tema druge glave ove knjige.

U prvoj glavi autor je analizirao posljedice aprilskog rata po Crnu Goru, objasnio političku situaciju koja je njime nastala i stav KPJ kao rukovodeće snage narodnooslobodilačkog pokreta prema antifašističkoj borbi kao revoluciji. Posebnu pažnju posvetio je stavu buržoazije i svih kontrarevolucionarnih snaga prema političkim prilikama u Crnoj Gori, a posebno njen stav prema novoj narodnoj vlasti. Autor nam je slikovito pokazao nastanak prvih organa vlasti u Crnoj Gori 1941. godine, njihove oblike i aktivnosti, da bi na kraju dao historijsko-pravni osvrt na revolucionarne promjene do kojih je došlo u trinaestojulskom ustanku. Osvrnućemo se samo na to kako je analizirana Skupština u Beranima, jer se iz analize njenog rada vidi karakter nove narodne vlasti. Naime, autor je vrlo iscrpno obradio izbor, funkcionisanje i rad Skupštine u Beranima (Ivangrad) koja je održana 21. jula 1941. godine. Iz teksta se vidi da je Skupštinu sačinjavalo 217 delegata koje je narod izabrao na skupovima održanim u svim opštinama beranskog sreza, da su u izboru uzeli učešća svi građani sa navršenih 18 godina starosti, uključujući i žene, kao i borci partizanskih jedinica bez obzira na godine života. Izabrani delegati su bili iz svih socijalnih struktura, među kojima 103 zemljoradnika, 88 intelektualaca, 16 radnika i 10 ostalih. Osnovni zadatak Skupštine u Beranima je bio da razmotri i utvrdi zadatke na daljem vođenju borbe i vođenju narodnih poslova, koji su na-

stali oslobođenjem ovog kraja. Naime, jako dobro je naglašeno da je na toj sjednici odlučeno da na oslobođenoj teritoriji toga kraja odmah prestaju da postoje svi organi civilne, sudske i vojne vlasti, koju su postavili okupatori, kao i organi vlasti bivše Jugoslavije, a cjelokupnu civilnu, sudsku i vojnu vlast preuzima narod. Ujedno je formiran Narodni odbor za srez oslobođenja Berane, koji je preuzeo cjelokupnu vlast u srezu, i odlučeno je da u opštinama i selima budu birani opštinski i seoski odbori. Narodni odbor oslobođenja preuzeo je cjelokupnu državnu imovinu i finansijska sredstva svih nadležnosa i banaka i sve je upotrijebio za potrebe vođenja borbe za narodno oslobođenje. Odbor je zagarantovao ličnu i imovinsku sigurnost svim građanima u srezu, ali ih i obavezao da se pokoravaju pozivima i odlukama Odbora, odnosno organa nove narodne vlasti. Narodni odbor oslobođenja je odlučio da se na oslobođenoj teritoriji ističe kao zastava jugoslovenska trobojka.

Naglasio sam zadatke Narodnog odbora oslobođenja s ciljem da se vidi da njegove odluke imaju revolucionarni karakter. Iz njih se jasno može vidjeti da ustaničke snage u Crnoj Gori od početka ustanka ruše okupatorske i kvislinške organe vlasti, da ne dozvoljavaju obnavljanje organa vlasti stare Jugoslavije, koji su se, uglavnom, stavili u službu okupatora. Kad se tome doda da je formiran Narodni odbor oslobođenja za čitav beranski srez i odlučeno da se osnuju opštinski i seoski odbori koji preuzimaju cjelokupnu vlast, onda je jasno da je tim aktom počela suštinska smjena cjelokupnog društveno-političkog i ekonomskog sistema, da je počela i socijalistička revolucija.

U drugoj glavi prvog dijela analizirana je složena politička situacija i dalji razvitak narodne vlasti u Crnoj Gori. Posebno je analizirana pojava kontrarevolucionarnog pokreta u vidu četništva. Velika pažnja posvećena je razvoju NOP-a u cjelini u Crnoj Gori, da bi se u tom kontekstu pokazao i proces razvoja narodne vlasti u drugoj polovini 1941. i prvoj polovini 1942. godine. U tome periodu bili su izabrani seoski, opštinski i sreski NOO-i, da bi 8. februara 1942. godine, na zasjedanju Ostroške skupštine, bio izabran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku, kao najviši organ narodne vlasti i NOP-a u Crnoj Gori. Kada je riječ o Ostroškoj skupštini onda treba kazati da je ispravno istaknuta činjenica da je ona donijela značajne zaključke koji su, za NOO za Crnu Goru i Boku, predstavljali osnovu za dalji rad. Organizacija i međusobna veza narodnooslobodilačkih odbora, koji su već tada bili jedina narodna vlast na oslobođenoj teritoriji; vođenje najodlučnije borbe protiv gladi, što je predstavljalo jedan od najtežih problema u Crnoj Gori u to vrijeme; mobilizacija cjelokupnog naroda u borbi protiv buržoaske reakcije, glavnog razbijača narodnog jedinstva, bili su stvarno prvorazredni zadaci organa narodne vlasti, kao i NOP-a Crne Gore u cjelini. Od posebne važnosti je da se naglasi da je Ostroška skupština zaključila da se partizanski odredi kao oružana sila NOB-e i revolucije stave na raspolaganje NOO-u za Crnu Goru i Boku. To je bio, kako autor s pravom konstatuje, još jedan kvalitet u

konstituisanju organa nove narodne, revolucionarne vlasti u Crnoj Gori. Pored ove odluke, Ostroška skupština je donijela i Proglas narodu Crne Gore i Boke kojim ga je pozvala da nastavi borbu protiv fašizma i da se izbori za pravednije društvene odnose.

Dobro je analiziran i rad NOO-a za Crnu Goru i Boku. Ovaj odbor je odmah, na bazi zaključka Ostroške skupštine, formulisao konkretne zadatke koji su stajali pred organima narodne vlasti i drugim organima NOP-a u Crnoj Gori, što je bilo od velikog političkog i praktičnog značaja za rad organa vlasti u cjelini.

Uporedo sa razvojem organa narodne vlasti razvile su se i političke organizacije koje su predstavljale značajan faktor u razvoju NOP-a. Političke organizacije su pružale značajnu pomoć NOO-ima u mobilizaciji i organizaciji ljudskih i materijalnih snaga za NOB-u. Zahvaljujući toj pomoći NOO-i su ispoljili bogatstvo formi i sadržaja u svome svakodnevnom radu. Autor nije propustio da ukaže da neke negativne pojave u razvitku NOP-a i radu NOO-a, zaključujući da su one posljedica toga da stavovi nisu bili dovoljno jasni, ili što nisu bili precizni u nekim osnovnim pitanjima vođenja NOR-a i revolucije, zbog čega njihova primjena nije bila istovjetna u svim područjima Crne Gore.

No, i pored svega, jasno se vidi da je razvoj organa narodne vlasti u Crnoj Gori u označenom periodu išao uzlaznom linijom, da su NOO-i bili međusobno povezani, da su radili po određenim pravilima koja su u početku sami utvrđivali, a kasnije i prema uputstvima viših organa NOP-a i ujednačenije.

U drugom dijelu knjige analiziran je proces osnivanja i djelatnosti Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke i osnivanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja i njeno prerastanje u Crnogorsku narodnu skupštinu (jul 1944 — april 1945).

Kada je u trećoj glavi utvrdio osnivanje, sastav i konstituisanje Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke u jesen 1943. godine, autor je ocijenio njegov značaj za dalji razvoj i uspon NOP-a i narodne vlasti u Crnoj Gori, naglašavajući da je to period druge faze razvoja NOB-e i revolucije u Crnoj Gori. Jasno je pokazao da prekida kontinuiteta razvoja narodne vlasti u Crnoj Gori nije bilo, jer je on obezbijeđen radom ilegalnih NOO-a u periodu odsustva partizanskih vojnih snaga iz Crne Gore (jun 1942. septembar 1943. godine). Posebno su analizirani uslovi i potreba konstituisanja federalne Crne Gore kao ravnopravne članice Demokratske Federativne Jugoslavije.

U četvrtoj glavi je analiziran proces prerastanja NOO-a u organe državne vlasti i konstituisanje Crne Gore u jednu federalnu jedinicu sa svojstvom državnog suvereniteta za svoju teritoriju. S tim u vezi, analiziran je proces prenošenja određenih funkcija vlasti na druge subjekte — organe pravosuđa i izvršene organe. Osnivanje i djelatnost političkih organizacija i uloge svih subjektivnih snaga u borbi za konačno oslobođenje i pobjedu nad snagama kontrarevolucije, autor je obradio kao poseban problem.

Autor je kroz dva poglavlja i četiri glave pokazao i objasnio tok revolucionarnih promjena koje su odredile karakter novom društveno-političkom sistemu. Ukazao je, takođe, da je klasni i oslobodilački karakter prvih organa narodne vlasti proisticao iz klasnog i oslobodilačkog karaktera oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u cjelini, pa i Crne Gore posebno. S pravom je konstatovao da je klasno i oslobodilačko bila simbioza revolucionarnog procesa koji je počeo oslobodilačkom borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Ako bi trebalo ukazati i na slabosti ove knjige onda bi trebalo reći, prije svega da tekst nije u svim dijelovima jednako analitičan. Naime, ima dijelova koji su dosta široko elaborirani, dok drugi to nisu. Posebno treba skrenuti pažnju da autor nije pratio razvoj organa nove narodne vlasti prema njihovim nazivima. Od početka ih definiše kao NOO-e, iako su se u početku različito ili drugačije zvali. Čini mi se da je previše insistirao i na specifičnostima organa NOO-a u Crnoj Gori. Mislim da su specifičnosti bile, najčešće u nazivima i u strukturi izgrađenosti. Što se tiče osnovnog zadatka, on je za sve organe vlasti u cijeloj Jugoslaviji bio isti i manje-više svi organi narodne vlasti su ga jednako izvršavali. Prenaglašeno je rekao da uputstva o radu NOO koje je donijela Ostroška skupština, nisu rađena na bazi »Fočanskih propisa«, odnosno da ovi propisi nisu imali veliki uticaj na propise Ostroške skupštine. Međutim, mora se imati u vidu da »Fočanski propisi« nisu rađeni u Foči, nego samo objavljeni u Foči. Na njima je rađeno i ranije pa su rukovodioci NOP-a u Crnoj Gori mogli biti upoznati sa njihovom osnovnom sadržinom koju su ugradili u propise Ostroške skupštine. Prema tome, mali vremenski razmak između njihovog objavljivanja nema veliki značaj.

Međutim, izesenim zamjerkama ne želi se umanjiti vrijednost ove knjige koja je neosporna. Njenim izlaskom iz štampe istorijska nauka Jugoslavije, a posebno Crne Gore, dobila je još jedno vrijedno naučno djelo, koje se u proučavanju istorije narodne vlasti u Jugoslaviji neće moći zaobilaziti. To potvrđuje i činjenica da je autor dobio visoko priznanje kad mu je dodijeljena i četvrtojulska nagrada Saveznog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Jugoslavije za 1982. godinu.

Dr Drago Borovčanin

SARAJEVO U REVOLUCIJI I-IV, Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1976-1981, str. 3326.

Nastanak djela o NOR-u i socijalističkoj revoluciji karakterišu dvije relevantne odrednice — proučavanje ovog perioda već u pretpostavkama sadrži značajan kvantum naučne i etičke odgovornosti, dok, s druge strane funkciju presudnih faktora imaju elementi

tipa izvora, metodologije, kompozicije i sl. U tom smislu, posebno je složeno uspostavljanje optimalne naučne relacije u djelima te provenijencije, u kojim je istraživačko interesovanje svedeno na kratak vremenski interval i u kojim se na relativno ograničenom prostoru proučava dinamičan i zamršen događajni niz.

Pored delikatnosti pisanja lokalne istorije, na poziciju priređivača edicije »Sarajevo u revoluciji« dalekosežno su uticala i svojstva građe korištene u njenoj izradi, od kojih je zavisila preciznost i objektivnost istorijskog osmišljavanja date povijesne rekonstrukcije. S tim u vezi, javlja se dilema u odnosu na mogućnost da se, s obzirom na šturu arhivske izvore i nepovoljno vremensko odstojanje, stvara djelo koje će cjelovito i dokumentovano rekonstruisati revolucionarnu prošlost jedne regije. Preciznije, postavlja se pitanje da li je moguće na osnovu tako monolitne građe sažeti karakteristike istorijskog procesa koji se na datom lokalitetu razvijao u tri različita perioda, u čijim bitnim svojstvima postoje stanovite razlike?

Priređivački edicije nastojali su da, s obzirom na monolitnost građe i na pretpostavljenu recepciju, izbjegnju klasičnu formu zbornika sjećanja i da daju preciznu strukturalnu ponoramu revolucionarnog pokreta u sarajevskoj oblasti. Na taj način stvorili su zbornik tipološki raznorodnih radova i pokušali da definišu kompozicioni model sposoban da simbiotički objedini raznovrsne priloge i njima imanentne metodološke odrednice. Stoga je u konceptu edicije stvoren izvjestan paralelizam — pisana je povijest Sarajeva u okviru svojstava perioda 1941-1945, ali je uočljiv i pokušaj da se rekonstruiše istorijski proces koji se u toj oblasti razvijao i prije 1941. i koji se snažno reflektovao i na strukturu procesa započetog 1945-om. Usmjerenost na specifične izvore, prvenstveno na sjećanja neposrednih učesnika, opredijelila je, dakle, priređivače za postupak u kome je bilo neophodno kombinovati elemente karakteristične za proučavanje perioda 1941-1945, sa elementima rekonstrukcije složenog istorijskog procesa. Produkt te kombinacije je dualistički kompoziciono-metodološki model edicije, koji je razvijan na dvije ravni — historiografskoj i memoarskoj — čije je usaglašavanje bilo pretpostavka rješavanju složenih problema impliciranih projektom ovakve konstelacije.

Adekvatna proporcija u paralelizmu ove dvije ravni nije postignuta. Očigledna je kvantitativna razlika u odnosu historiografskog i memoarskog, s tim što ravan memoarskog u ediciji ima funkciju koja varira u rasponu od značenja primarnog izvora do značenja ilustrativnog segmenta podređenog afirmaciji sudova izrečenih u prilogima studijskog karaktera. U strukturi edicije, dakle, postoji izvjestan paradoks u odnosu elemenata relevantnih za kompoziciono-metodološka svojstva, koji je odraz nastojanja da se u odnosu na distinktivna svojstva pomenutih ravni unificira kompozicija edicije, kako bi se stvorilo konvergentno zbirno djelo. No, realizovani model u pojedinim segmentima ne djeluje kao čvrsta strukturalna prezentacija revolucionarnog pokreta u sarajevskoj oblasti.

Težište edicije je na periodu 1941-1945, s tim što 1. tom predstavlja zasebnu cjelinu dvostruke namjene — zamišljen je kao ekspozicija u deskripciju perioda 1941-1945, ali i u funkciji sažimanja bitnih svojstava i faza revolucionarnog procesa u sarajevskoj regiji u periodu 1878-1941. Neosporno, opredjeljenje za relativni pristup, tj. koncipiranje edicije u strogoj određenosti vremensko-prostornih komponenti bilo je neophodno, ali je preciznost razvijanja tog pristupa dovedena skoro do relativizacije same istorije. Mada se u memoarskom karakteru građe može tražiti izvjesna uzročnost — teško je bilo prikupiti sjećanja za period od 1937. — stiče se utisak da u 1. tomu nije razvijeno nekoliko značajnih istoriografskih momenata. Prvenstveno se misli na periodizacijski orijentir po kome je 1937. ustanovljena kao početna periodizacijska odrednica, što implicira i pitanje adekvatnosti načina na koji je uspostavljen kontinuitet sa svojstvima revolucionarnog pokreta do 1937. Dva uvodna rada nisu razriješila taj problem. Skoncentrisani na političku i ekonomsku situaciju u međuratnom periodu, ostali su sabijeni u regionalne okvire i ta dva bitna segmeta nisu konkretizovali u odrednicama korelacije pojedinačno — posebno-opšte, za što postoje egzaktni historiografski pokazatelji. Prilog o političkim prilikama tumačen je prilično linearno, donekle i simplifikantno, dok je rad o ekonomskim kretanjima dat u funkciji panoramskog presjeka strukture koja nije analitički tumačena i u kojoj je primarna bila ilustrativnost statističkih koeficijenata. Zato je u uvodu 1. toma izostalo specificiranje sarajevskih političkih i ekonomskih prilika u odnosu na identične procese u ostalim regionalnim centrima u Bosni i Hercegovini.

U nacionalno, socijalno i konfesionalno heterogenoj Bosni i Hercegovini oštro su se prelamale protivrječnosti uzrokovane klasnim i nacionalnim faktorom, naročito poslije 1929, kad je ta i takva BiH teritorijalno dezintegrisana. No, u uvodnom radu nisu razvijene relevantan faktor u političkom opredjeljivanju masa, dok u prilogu u značenju složenog procesa u kome je nacionalni momenat bio relevantan faktor u političkom opredjeljivanju masa, dok u prilogu o ekonomskim prilikama nije optimalno izdiferencirano značenje klasnog momenta, koji je u korelaciji s nacionalnim predstavljao osnovno uporište političke platforme KPJ. Zbog nerazvijenosti relacije klasno- — nacionalno i korelacije pojedinačno — posebno — opšte stiče se utisak da je revolucionarni proces u Sarajevu do 1937. bio skoro autohton, sa progresivnom razvojnom linijom na kojoj se teško učavaju istoriografski već konstatovane oscilacije uzrokovane internim slabostima KPJ, opštom političkom situacijom i snažnom antirevolucionarnom akcijom klasnog neprijatelja.

Dio 1. toma koji se odnosi na period 1937-1941. koncipiran je preciznije. Ovdje je uspješno realizovan model hronološki svrstanih kompozicionih segmenata. Prilozi su pažljivo saobraženi vremensko-prostornim determinantama i grupisani oko radova koji imaju značenje sinteze i, metodološki, pokrivaju domen opšteg, a njima određeni memoarski prilozi, locirani na pojedine kvartove, škole i sl.

domen pojedinačnog. U 1. tomu razlikuju se dva takva segmenta — o djelovanju članova i organizacija KPJ i SKOJ-a u sarajevskoj regiji. Mada ovakva kompozicija asocira dedukciju u uspostavljanju edicije, čini se da su tek na ovoj ravni izdiferencirani oni momenti koji su, istovremeno, pokazatelji specifičnosti revolucionarnog pokreta u Sarajevu 1937-1941, i pouzdane relacije na osnovu kojih se lokalna zbivanja mogu uklopiti u opšte tokove sličnog procesa u čitavoj BiH.

Iz radova U. Danilovića, C. Mijatovića i R. Dugonjića jasno proizlazi da je 1937. u razvoju revolucionarnog pokreta u Sarajevu bila prelomna koliko zbog izuzetne regenerativnosti ilegalne KPJ, toliko i zbog koincidencije događaja u sarajevskim organizacijama sa radikalno novim kursom u djelatnosti KPJ uopšte, poslije 1937. Iako je dokumentacija o ovim radovima stvarana od izvora arhivske i memoarske provenijencije, način na koji su uspostavljene i objektivizirane njihove teze, potkrijepljene mnoštvom minijaturnih priloga, koji u povijesti lokalnih ilegalnih političkih organizacija imaju funkciju primarnog izvora, uspjele su da donekle anuliraju nedostatke evidentirane u uvodnim prilozima.

No, pošto je memoarska ravan podređena rekonstrukciji atmosfere u kojoj su djelovale lokalne organizacije KPJ i SKOJ-a, u 1. tomu ostaje nejasno da li je priređivačima bilo primarno prikupljanje priloga za povijest lokalnih institucija revolucionarnog pokreta, ili za složeniju deskripciju revolucionarnog procesa u kome su te institucije i kadrovi imali avangardnu ulogu? Ta dilema naglašena je i činjenicom da nedostaje istoriografski uvid u djelovanje neprijatelja koji je, u složenoj klasnoj i nacionalnoj strukturi datog prostora, značio klasnu i ozakonjenu negaciju, kao i činjenica da je ravan istoriografskog, za uvodno značenje toma, funkcionalno razvijena samo u pojedinim fragmentima.

Deskripciji revolucionarnog procesa u bitno drukčijem periodu 1941—1945. posvećena su ostala tri toma. S obzirom na svojstva ovog perioda, priređivači edicije su u 2. i 3. tomu napravili korekcije u metodologiji razvijanja prostorne komponente, pa su, umjesto kompozicionog paralelizma memoarskog i istoriografskog, u kome bi se razlikovali vojni, politički i ekonomski segment, stvorili kompozicioni model u kome se jasno razlikuje opis revolucionarne djelatnosti na prostoru grada Sarajeva, od opisa te djelatnosti na prostoru koji mu je gravitirao kao okolina. Na taj način kompozicioni model je pojednostavljen, a predmet proučavanja prostorno zaokružen, što je omogućilo pregledno prezentiranje sprege grada i okoline.

Međutim, slične korekcije nisu napravljene i u vremenskoj dimenziji, jer su mehanički preuzete postojeće periodizacijske odrednice, nekarakteristične za periodizaciju procesa na datom prostoru. Zbog toga se u minucioznom modelu pojavila disproporcija uzrokovana protivrječnošću namjere da se proces imanentan naznačenom lokalitetu podvede pod opštost periodizacijskih determinanti, a da

se pri tom sačuva njegova posebnost i autentičnost u relacijama lokalne povijesti.

Ne ulazeći u problem geografskog lociranja sarajevske oblasti u ovom periodu, pošto je ona u ediciji identifikovana sa teritorijom koju je organizaciono pokrивao Okružni komitet KPJ za Sarajevo, treba naglasiti da pomenute korekcije nisu bile adekvatna supstitucija metodološkom razlikovanju vojnog, političkog i ekonomskog segmenta u zbivanjima 1941—1945, u korelaciji pojedinačnog, posebnog i opšteg. Stoga u 2. i 3. tomu nedostaje kompleksnija vizija događaja i institucija kauzalno zavisnih do stepena koji negira mogućnost uspostavljanja modela koji bi prostorno bio podređen rekonstrukciji lokalnih zbivanja, a temporalno podveden pod periodizacijske pokazatelje svojstvene opštoj periodizaciji NOR-a.

Ta neadekvatnost manifestuje se najprije na makro-kompozicionom nivou. Proučavanje političkog segmenta perioda 1941—1945. dobilo je funkciju metodološke okosnice, pa je 1943, tj. II zasjedanje AVNOJ-a i I zasjedanje ZAVNOBiH-a, uzeta kao centralna periodizacijska odrednica, prema kojoj je edicija razlomljena na dvije periodizacijske cjeline — 2. i 3. tom, kao jedinstvena cjelina, pokrivaju period april 1941 — novembar 1943, a 4. tom period novembar 1943 — april 1945. Takva periodizacija omogućila je iscrpnu i preciznu prezentaciju niza događaja u Sarajevu i okolini do 1943. i stvorila je dovoljno prostora za pregledno predstavljanje obimne djelatnosti svih organizacija KPJ i SKOJ-a. Tu kompleksnu i bogatu ilegalnu djelatnost 2. i 3. tom predstavili su u jednostavnom, ali za masovni receptivni medij najpodesnijem modelu u kome se, kao na figurativno rađenom reljefu, razlikuje djelatnost pojedinih članova i institucija NOP-a.

Ali, jednostrano posmatranje političkog segmenta, svedenog na organizacione oblike revolucionarnog pokreta u Sarajevu i okolini ispoljilo je i negativnu stranu. U ova dva toma nije posvećeno dovoljno pažnje političkoj dimenziji okupatorsko-kvislinškog djelovanja, koja je bila podređena njihovim vojnim i ekonomskim interesima u ovoj regiji. Ma koliko bio fundamentalan u datom kontekstu, rad o okupacionim sistemima i ustaškoj NDH u Sarajevu 1941—1943. nije bio dovoljan da periodizacijski pokrije ovaj značajan segment, koji je iskazivao začuđujuću fleksibilnost saobraženu razvojnim karakteristikama NOP-a. Pravi konglomerat okupatorsko-kvislinških koncepcija, zasnovanih uglavnom na nacionalnoj strukturi BiH nije optimalno rasvijetljen, naročito u relacijama u kojima je trebalo demistifikovati pojavu četništva u sarajevskoj regiji. Jasnno je pokazano da su tzv. NDH i njene institucije bili izvršni medij u njemačkom okupacionom sistemu, ali je izostalo decidnije klasno specificiranje četništva koje je bilo recidiv klasno-političkih interesa srpskog reakcionarstva, dok je tek u sekundarnim refleksima imalo i nacionalne implikacije, prevashodno u odnosu na ustašku NDH. A četništvo je, naročito na prelasku iz 1941. u 1942. i do ljeta 1942, u sarajevskoj regiji bilo znatna smetnja omasovljivanju i kontinuiranom progresivnom razvoju NOP-a.

U 2. i 3. tomu zadržana je kompozicija deduktivno izvedenih cjelina, s tim što imaju funkciju periodizacijski zaokruženih segmenata u kojim je uspostavljena precizna prostorna relacija između deskripcije NOP-a u gradu i njegovoj okolini. Nema, dakle, uvodnih radova, nego su na početku pojedinih periodizacijskih segmenata davani istoriografski prilozii koji su sublimirali sva bitnija svojstva perioda na koji se odnose. Memoarska ravan zato je strogo podređena istoriografskoj i ima značenje afirmativnog dokaza već konstatovanih činjenica i njihovog istorijskog smisla, pa zbog obima i čestog ponavljanja identičnih događaja, imena, datuma i sl., djeluje pomalo i tautološki.

Takva precizna kompozicija prema prostorno-periodizacijskim determinantama metodološki je dosta indikativna. Naime, u ova dva toma moguće je razlikovati pet kompoziciono-periodizacijskih cjelina, karakterističnih po unificiranom postupku razvijanja relevantnih svojstava revolucionarnog procesa u odnosu na vrijeme i prostor koje razlikuju. Zato je istoriografsku ravan bilo moguće razvijati hronološki, što je bilo elementarna pretpostavka vrlo detaljnoj rekonstrukciji povijesti ilegalnog pokreta u gradu i njegove specifičnosti u odnosu na razvoj NOP-a u čitavoj regiji. Članak N. Albaharija »Od aprilskog rata do ustanka« obuhvatio je početnu fazu procesa u kome je mreža organizacija KPJ u sarajevskoj oblasti odigrala presudnu ulogu u formiranju pokreta koji je na najširoj nacionalnoj i klasnoj osnovi bio usmjeren na radikalnu transformaciju nevesele stvarnosti poslije aprila 1941. Već u ovom radu izdvajaju se dva rukavca — prvi je hronološki razvijen u radu dr Z. Antonića »Sprovedenje odluka Partije o podizanju ustanka u sarajevskoj oblasti« i mnoštvu njemu konvergentnih memoarskih priloga, da bi periodizacijski bio zaokružen u sintetičkom prilogu U. Danilovića — »Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda Bosne i Hercegovine (oktobar 1941 — maj 1942)«. Drugi rukavac, iniciran u već pomenutom radu R. Brčića, djelimično je sublimiran u radu O. Marasović — »Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka« — da bi konačno zaokruženje u periodu koji pokrivaju ova dva toma dobio u radu Dž. Bijedića »Razvoj NOP-a u Sarajevu od ljeta 1942. do II zasjedanja AVNOJ-a«. Pored hronološko-periodizacijskog kontinuiteta i pored specificiranja NOP-a u gradu od NOP-a u njegovoj okolini, u ovakvoj kompoziciji ostvareno je još nekoliko modusa ne tako čestih u sličnoj literaturi. Prije svega, iscrpno su prezentirane sve institucije i oblasti djelatnosti NOP-a, argumentovano je i vjerno rekonstruisana opšta atmosfera, izdiferencirani su odnosi masa iz različitih urbanih i nacionalnih sredina prema NOP-u, istaknuta je klasno-nacionalna okosnica na osnovu koje je NOP postao masovan i, praktično, neuništiv pokret i sl., ali je najznačajnije da, zahvaljujući takvoj kompoziciji i metodologiji nije evidentna ni najmanja konfuznost između radova različitih tipoloških svojstava i da istoriografsko i memoarsko ni u jednom segmentu nisu došli u protivrječnost.

U 2. i 3. tomu stvorena je čvrsta struktura bliska savremenoj istoriografskoj deskripciji, u kojoj se radikalnije osjećaju samo dvije kompoziciono-metodološke nepreciznosti — problem odnosa prostorne dimenzije i periodizacije lokalnih zbivanja prema opštoj periodizaciji NOR-a i jednostrano insistiranje na političkom segmentu koje je za posljedicu imalo zapostavljanje ekonomske i vojne dimenzije zbivanja u sarajevskoj oblasti, što je, opet, značilo uskraćivanje uvida u osnove formiranja i klasno-strukturalnog ustrojstva antikomunističke kolaboracije.

Četvrti tom trebao je da sublimira relevantna svojstva završne faze revolucionarnog procesa u sarajevskoj regiji, karakterističnog po izuzetno složenoj i fluidnoj strukturi. Politički uspon NOP-a od jeseni 1943. koincidentan je jačanju i omasovljenju njegove vojne baze i ekonomske osnove. U sva tri segmenta evidentna je progresivna putanja u razvoju NOP-a koji se postepeno uobličuje u novu strukturu, da bi se od maja 1945. identifikovao sa početkom kvalitativno novog istorijskog procesa. Analogno usponu NOP-a, još od sredine 1943, okupatorsko-kvislinški sistem počinje da se raslojava, s tim što raslojavanje istovremeno zahvata sva tri segmenta tih sistema i njihovih upravnih institucija, da bi tokom 1944, naročito u kvislinškoj komponenti, to raslojavanje poprimilo obilježja ubrzane dezintegracije koja se vrtoglavo približavala totalnom rasulu i konačnom vojno-političkom krahu. Oba ta procesa, i uspon NOP-a i raspad okupatorsko-kvislinške kolaboracije, razvijala su se paralelno i kontinuirano, ali u intezitetu koji je varirao zavisno od prostora zbivanja, tako da se u oba toka stvarao niz prelaznih oblika i netipičnih pojava, pogotovo u strukturi oponenata NOP-a.

U tom kontekstu, sarajevsko područje karakteristično je po tome što su se oba ta rukavca razvijala na jednom sabijenom prostoru, heterogenom u svim pokazateljima značajnim za proučavanje završne faze oružanog dijela revolucije. Stoga je u 4. tomu trebalo uspostaviti preciznu relaciju u razmatranju onoga što je bilo refleks opštih svojstava NOP-a i stanja u okupatorsko-kvislinškoj strukturi, prema onome što je predstavljalo specifičnost sarajevske regije koja je, uprkos njenog značaja za okupatorsku strategiju i, shodno tome, pojačanih i zaoštrenih represivnih mjera, smogla dovoljno snage i dala dovoljno kadrova da održi ritam u razvoju NOP-a identičan ritmu njegovog razvoja na područjima koja su tada već bila slobodna ili poluslobodna.

U kompoziciono-metodološkom modelu 4. toma napravljena su znatna pomjeranja u odnosu na 2. i 3. Napušten je princip deduktivnog razvijanja kompozicionih segmenata, tako da se izgubila prijašnja relacija u odnosu istoriografskog i memoarskog. Kvantitet arhivskih podataka vjerovatno je uticao na povećanje obima istoriografskog, komponovanog u funkciji analitičko-sintetičke simbioze, s tim što je povučena relativno oštra granica između ove dvije ravni, tako da, prividno kompoziciono osamostaljena, ravan memoarskog, u stvari, ostaje odsječena. Taj utisak pojačava i činjenica da interval koji zahvata ovaj tom nije podijeljen na manje periodizacijske cje-

line, niti je realizovana metodologija prostornog razlikovanja NOP-a u gradu od NOP-a u njegovoj okolini, pa se stiče dojam da je memoarska ravan u 4. tomu koncipirana nesistematično, da ne posjeduje strukturalnu logiku kao u 2. i 3. i da je njena dvostruka funkcija na nivou toma realizovana tek fragmentarno.

Takav status memoarske ravni dijelom je i posljedica načina na koji je komponovana istoriografska ravan. Priređivači su, ponovo, na početku toma dali opsežan uvodni rad, s pretenzijama da u okviru zacrtanog perioda istoriografski sažme najbitnije karakteristike njegovih vojnih i političkih determinanti. Uvodni rad, »Uslovi i pravci razvoja NOP-a u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945«, precizno ograničen na kompleksno razvijanje lokalnog političkog segmenta, u kome se jasno razlikuju široka i pluralistička platforma NOP-a od političkih koncepcija okupatorsko-kvislinške kolaboracije koja se, opet, od polovine 1943. politički raslojava na građansku (karakterističnu po pokušaju stvaranja kompromisa sa NOP-om, ili po iznalaženju novog statusa BiH u sklopu Trećeg Rajha) i ortodoksno-reakcionarnu, koja je do kraja pothranjivala koncepciju nacionalnog antagonizma, kompoziciono nije trebao dobiti nezahvalnu funkciju uvodnog rada. Ograničen na gradsko područja, razvijen u tri precizna kompoziciona segmenta i bogato dokumentovan, ovaj rad trebao je poslužiti kao nadređeni kompoziciono-metodološki faktor memoarskim i istoriografskim radovima prostorno skoncentrisanim na teritoriju grada. Jer, znatan zamah NOP-a u gradu, od jeseni 1943, ne može se do kraja objasniti posmatranjem lokalnih političkih institucija, kako onih koje su pripadale NOP-u, tako ni onih koje su stvorili okupatori i kvislinzi i koje su svoje ideološke, organizacione i kadrovske centre imale izvan proučavanjem zahvaćenog prostora. Istina, teško je uspostaviti optimalnu naučnu relaciju, u tolikom intervalu, između onoga što je bilo odraz jačanja NOP-a u gradu i onoga što je bilo posljedica opštih strujanja na ratištu koje se mučno raslojavalo u jednostavniju i jasniju strukturu, ali to je samo jedan argument više tvrdnji da je uvodni rad trebao biti kičma onom dijelu 4. toma koji bi periodizacijski zaočkružio završnu fazu NOP-a u Sarajevu. U ovakvoj kompoziciji, uvodni rad djeluje statično i odsječeno od ravni memoarskog, koja ga je mogla izvrsno nadopuniti autentičnim lokalnim koloritom i ritmom.

Kompoziciona nepreciznost ravni istoriografskog potencirana je i radovima koji slijede poslije uvodnog. Ograničeni na pojedine segmente u deskripciji opšte vojno-političke situacije u BiH, trebali su da prezentiraju kauzalitet događaja u sarajevskoj regiji, u datom periodu, u odnosu na opšta svojstva jugoslovenskog i evropskog ratišta. Taj proces, započet II zasjedanjem AVNOJ-a i I zasjedanjem ZAVNOBiH-a, a okončan završnim operacijama JA u dolini rijeke Bosne, u 4. tomu nije sačuvan. Jer, radovi »I zasjedanje ZAVNOBiH-a i II zasjedanje AVNOJ-a — prelomni događaji u razvoju NOP-a«, »Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile« i »Slom i rasulo četnika«, u ovakvoj kompoziciji, kao

da imaju funkciju metodološke korekcije uvodnog rada, u značenju razvijanja korelacije sarajevska regija — BiH. S druge strane, uprkos vidnom naporu autorâ da te radove prilagode konceptu edicije, stiže se utisak da kompoziciono ne osiguravaju kontinuitet istoriografske ravni, koji se, logikom prezentiranja strukture procesa, trebao kretati od opšteg ka pojedinačnom. Takva kompoziciona disproporcija u odnosu kompozicionih cjelina istoriografskog i memoarskog uglavnom je posljedica odstupanja od kompozicionog modela 2. i 3. toma. Jedinu čvršću strukturalnu cjelinu u 4. tomu formirali su memoarski isječci koji se odnose na stradanja žitelja Sarajeva u njemačkim, ustaškim i italijanskim stratištima, ali i tu ostaje nejasno zašto bar toj cjelini, u funkciji sintetičkog zaokružnja, nije stajao rad »Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku II svjetskog rata«.

Priredivači edicije, svjesni značaja posla koji obavljaju, naročito s obzirom na izvore, nastojali su da, u odnosu na značenje rekonstrukcije istorijskog procesa prema svojstvima pojedinih perioda, ukupan revolucionarni pokret u sarajevskoj regiji prezentiraju u preciznim makro — i mikro-kompozicionim cjelinama, ustanovljenim prema datom procesu imanentnim svojstvima i specifičnostima. Pošto se radilo o istorijskom osmišljavanju lokalne povijesti, kompoziciono-metodološku okosnicu u ediciji predstavljalo je paralelno razvijanje memoarske i istoriografske ravni. Ravan memoarskog, ako se zanemare izvjesni tautološki refleksi, svrsishodno je ispunila svoju dvostruku funkciju — istovremeno je bila i primarni izvor i ilustrativni segment istoriografskim radovima — ali je, zahvaljujući njenoj obuhvatnosti i razuđenosti, u ediciji ostvaren još jedan značajan momenat. Naime, na ovoj ravni primjereno su obilježeni mnogi datumi, događaji i akteri kojim je već prijetila potpuna i neumitna anonimnost, a koji su svojevremeno predstavljali važne elemente u mozaiku revolucionarnog pokreta u Sarajevu. No, u komponovanju istoriografske ravni primjetna je izvjesna krivulja koja se reflektovala na primjeni nekih značajnih metodoloških odrednica, tipa periodizacije, prostorne komponente, a u pojedinim dijelovima i relacije klasno-nacionalno i korelacije pojedinačno-posebno-opšte. Stoga i stepen kompozicione koherentnosti istoriografskog i memoarskog varira od značenja čvrstog simbiotičkog modela zbirnog djela, do značenja cjeline koja u pojedinim segmentima optimalno ne artikuliše neke elemente dinamične i složene strukture. No, iako edicija »Sarajevo u revoluciji« nije istoriografsko djelo, nesumnjivo je da predstavlja vrijednu zbirku radova koji su relevantna pretpostavka svakom istoriografskom proučavanju ove problematike.

mr Tihomir Klarić

OBLASNA PARTIJSKA SAVJETOVANJA NA ŠEHITLUCIMA
(JUN — JUL 1941), Zbornik radova, Banjaluka, Institut za istoriju
u Banjaluci, 1981, str. 278 + (2)

Interval od aprila do jula 1941, odnosno od aprilskog rata do početka ustanka, u povijesti NOR-a i revolucije u BiH uspostavljen je kao poseban period, specifičan u svim relevantnim svojstvima prema pokazateljima opšte periodizacije NOP-a. Istoriografski model ovog perioda karakteriše njegova kompleksna struktura, čije je ustrojstvo bilo odraz neposredne konfrontacije fundamentalno divergentnih oblika političke i vojne akcije. Dezintegracija jugoslovenske vojske i administrativne uprave u BiH je okončana do kraja aprila 1941, s tim što se paralelno s njom uspostavljala okupatorsko-kvislinška vojno-upravna podjela BiH koja je, dalekoležnije od ostalih jugoslovenskih zemalja bila izložena posljedicama stvaranja okupacionih sistema i tzv. NDH. Jer, uprkos nesuglasica u hijerarhiji okupaciono-kvislinških sistema i aspiracija, njihova funkcija u BiH, u naznačenom periodu, imala je istovetno ishodište — u strukturalno heterogenoj zemlji trebalo je trajno onemogućiti svaki oblik njenog konsolidovanja, s ciljem da se stanovništvo politički i vojno pasivizira, a da se njeni privredni potencijali podrede narastajućim ratnim potrebama sila Osovine. U tom smislu, a u relacijama odnosâ okupatorsko-kvislinške vlasti prema KPJ, snagama koje su joj gravitirale i stanovništvu BiH, ovaj period, s obzirom na represivne forme tih odnosa, razlomljena je na dvije faze 22. junom 1941, odnosno napadom Njemačke na SSSR.

S druge strane, organizaciono i kadrovski reorganizovana poslije 1937, KPJ je spremno dočekala martovske i aprilske događaje, ali se poslije aprilskog rata ponovo morala povući u ilegalnost, prilagođavajući aktivnost uslovima okupacije, koji su bili složeniji u zemljama koje su istovremeno ušle u sastav NDH i italijanske i njemačke okupacione zone. Zahvaljujući organizaciji nasljeđenoj iz međuratnog perioda, političkoj platformi i sposobnosti i disciplini kadrova, KPJ je odmah započela intenzivno pripremanje oružanog ustanka. Vrlo brzo su uspostavljene veze između brojnih organizacija KPJ, maksimalno su mobilisani kadrovi i u relativno kratkom roku zaživjela je mreža institucija i povjerenika KPJ, koja je efikasno djelovala u pripremanju jednog tako složenog poduhvata kakav je narodni ustanak u uslovima okupacije. No, konspirativni metod rada, najčešće usmeno komuniciranje između viših i nižih instanci i unutar njih, u proučavanju te djelatnosti KPJ stvara niz problema i nepoznanica. Sačuvano je malo dokumenata te provenijencije i nedostatak izvorne arhivske građe vjerovatno je bio primarni motiv u organizovanju »okruglog stola« o šehitlučkim savjetovanjima (Banjaluka, 25. 9. 1981), s ciljem da neposredni učesnici tih događaja i naučni radnici zajednički rekonstruišu djelatnost Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu (OK KPJ), u periodu pripremanja ustanka u ovoj regiji. Materijale s ovog skupa Institut za istoriju

u Banjaluci štampano je kao zbornik radova naslovljen po mjestu na kome je, u ovom periodu, održano nekoliko skupova krajiških komunista.

Zbornik je, formalno, podijeljen na tri kompozicione cjeline — u prvoj (*Radovi*) prezentirano je pet istoriografskih priloga koji u datom kompozicionom redosljedju zahvataju problematiku po logici razvijanja deskripcije kauzaliteta u odnosu bitnih strukturalnih činilaca datog perioda, prema preciznoj korelaciji pojedinačno-posebno-opšte; u drugoj (*Uvodna izlaganja*) dati su prilozi koji su inicirali i usmjerili rad skupa, dok su u trećoj (*Diskusija*) prenesene autorizovane diskusije 24 učesnika. Za pretpostavljeni receptivni proces, po istoriografskim pretenzijama, najznačajniji je 1. dio zbornika, ali isti kvantum pažnje čitalački medij moraće posvetiti i obimnoj i sadržajnoj diskusiji podstaknutoj istoriografskim radovima, koja je pokrenula nekoliko značajnih problema u vezi s izučavanjem pojedinih segmenata date problematike.

Naime, sudeći po konceptu 1. dijela zbornika, organizatori su nastojali da se na skupu istoriografski precizira jedan isječak iz djelatnosti KPJ u Bosanskoj krajini, koja se, u datom periodu, prelamala kroz raznovrsnu i dinamičnu aktivnost OK KPJ, na čelu s Đurom Pucarom. Najznačajniji oblik te aktivnosti nesumnjivo predstavljaju šehitlučka savjetovanja (mada su pojedini diskutanti bili skeptični prema ovom pluralskom obliku), odnosno, skupovi u intervalu jun — jul 1941, na kojim su kontinuirano razmatrana pitanja relevantna za ustanak u oblasti koju je organizaciono pokriva-^o OK KPJ. Pošto se radi o relativno dužem intervalu unutar naznačenog perioda, priređivači zbornika nastojali su da se tematika zahvati integralno, s ciljem da se panoramski rekonstruiše struktura jednog istorijski atipičnog procesa započetog okupacijom Krajine, u kome se razlikuju dva bitno divergentna rukavca i dvije politički, vojno i ekonomski suprotstavljene grupe protagonista. U tom smislu, uspostavljen je precizan koncept 1. dijela zbornika, u kome svaki rad artikuliše po jedan segment problematike koja je, posredno ili neposredno, uticala na profil šehitlučkih savjetovanja. Na taj način stvoreni su optimalni uslovi za uspostavljanje jasnih istoriografskih korelacija u kojim se manifestuje značaj šehitlučkih savjetovanja u odnosu na kompleksnu situaciju u Bosanskoj krajini, BiH i Jugoslaviji u periodu april — juli 1941.

Međutim, neophodni optimum u razvijanju tih relacija u izučavanju pojedinih segmenata date tematike nije postignut. Naime, poslije uvodnog rada *Šehitlučki dogovori u sklopu opštih priprema za ustanak u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji 1941. godine* (dr Z. Antić), koji je konstruktivno naznačio okvirna značenja na metodološkoj ravni opšteg i posebnog u tumačenju šehitlučkih skupova u odnosu na Majsko savjetovanje KPJ i slične sastanke PK za BiH, trebalo je razvijati ravan pojedinačnog, ali na način adekvatan značenju integralne i korelativne interpretacije odnosâ tih činilaca. Jer, u sublimiranju brojnih oblika djelovanja KPJ na nekoliko karakterističnih momenata (prikupljanje oružja, planiranje diverzija i sl.),

što je učinjeno u radu *Oblici djelovanja na pripremanju ustanka u selima i ilegalni rad u gradovima Bosanske krajine* (B. Bokan), nije vidljiv napor da se linearna deskripcija jedne dimenzije zamijeni postupkom koji makar kontekstualno za pretpostavku ima potrebu kompleksnijeg tumačenja događaja i pojava u datom periodu. Zbog nerazvijenosti odnosa opšteg i pojedinačnog, u ovom radu nije se otišlo dalje od evidentiranja nekih vrlo indikativnih pokazatelja koji su ilustrativno mogli specificirati djelatnost OK KPJ u vrijeme pripremanja ustanka, kako u odnosu na KPJ uopšte, tako i prema ukupnim zbivanjima u toj regiji.

Na primjer, pošto je okupatorsko-kvislinška kolaboracija bila tek u fazi sistemskog konsolidovanja na zaposjednutoj teritoriji, činjenica da OK KPJ već tada imenuje sreske i seoske povjerenike za pripremanje ustanka indikativna je do stepena koji negira mogućnost njenog tumačenja u funkciji samo jednog od oblika djelatnosti. Strukturalno heterogeno stanovništvo Bosanske krajine u najvećem procentu ostalo je indiferentno na mogućnost saradnje s okupacionim vlastima, ali je i relativno pasivno dočekalo prvi talas ustaškog nasilja. S obzirom na dominaciju seljačkog življa, određivanje povjerenika ukazuje na pravovremenost akcije OK KPJ u pripremanju ustanka, pošto su ti povjerenici trebali biti relevantan faktor u prenošenju težišta aktivnost na seljačke mase i u stvaranju spona između NOP-a u dvije različite urbane i socijalne sredine — selu i gradu. Najveći dio kadrova u pripremanju ustanka izišao je u krajiška sela iz gradskih organizacija KPJ, sa zadatkom da seljačke mase priprema za ustanak, tako da su gradske sredine u tom procesu i kadrovski i organizaciono svođene na funkciju koordinacionih i, potencijalno, »regrutnih« centara.

S druge strane, ta činjenica je i značajan specifikum u radu OK KPJ za Bos. krajinu u odnosu na ostale oblasne komitete i PK KPJ, koji u to vrijeme nisu u toj mjeri praktikovali takav oblik organizacionog povezivanja, što posredno, inicira i razmišljanje o stepenu samoinicijativnosti u radu pojedinih institucija u hijerarhijskoj strukturi KPJ.

Slična nedorečenost ispoljena je i u radu *Okupacija i uspostavljanje ustaške vlasti na području Bosanske krajine i srednje Bosne u prvim mjesecima 1941. godine* (M. Vukmanović). Ovaj značajan segment izučavan je u relacijama faktografskog praćenja lokalnih zbivanja, ali ni kao takav nije zahvaćen u smislu prezentiranja jedne složene pojave u kojoj su se, na ograničenom i tradicionalno eksplozivnom prostoru, preplitali neposredni interesi sva tri činioca okupatorsko-kvislinškog konglomerata. Izostao je barem i marginalan uvid u uspostavljanje njemačkog i italijanskog okupacionog sistema u Bos. krajinu i, analogno tome, relativni pristup u tumačenju stvarnih funkcija i kompetencija oružane sile i organa uprave NDH. Čak ni kontekstualno nije evidentirana merionetska uloga NDH, koja je od proglašenja bila sekundarni faktor u njemačkim planovima na Jugoistoku, u relacijama okupacione zone koja je zahvatila teritoriju jugoslovenskih zemalja. Kao izvršni medij interesa Trećeg

Rajha u zoni sjeverno od demarkacione linije na području BiH, NDH je primarno trebalo da popuni vakuum u okupacionom sistemu nastao njemačkim prestrojavanjem za napad na SSSR, dok su joj samo u marionetskim refleksima priznavane i neke državotvorne osnove. Dakle, tek u analizi ukupnih odnosa u periodu uspostavljanja okupacionih sistema moguće je sagledati stvarnu funkciju NDH u Bosanskoj krajini koja je zbog privrednih resursa bila interesantna i Italijanima i Nijemcima.

Ovako, reduciran na lokalne institucije i ličnosti u službi NDH, ovaj rad najprije bi mogao dobiti atribut informativnog saopštenja u kome nisu adekvatno interpretirane struktura i funkcija okupatorsko-kvislinške kolaboracije u Bos. krajini u prvoj polovini 1941, i u kome nisu naznačene ni one bjeline u okupacionim sistemima koje je KPJ brzo i racionalno popunjavala, prvenstveno nacionalno pitanje u kontekstu događaja izazvanih okupacijom. Karakter informativnog saopštenja ima i rad *Pripreme, učesnici, tok i zaključci šehitlučkih savjetovanja* (H. Beganović), s tim što posjeduje bogatu i značajnu dokumentaciju, u kojoj se potpunošću i provjerenošću ističu precizni spiskovi članova banjalučke organizacije KPJ i učesnikâ skupovâ.

Posljednji rad *Izvršavanje zadataka koji su postavljeni na šehitlučkim savjetovanjima u Bosanskoj krajini* (dr D. Lukač) sublimirao je sva bitnija svojstva naznačena u prethodnim radovima i uspostavio objektivnu historiografsku relaciju u određivanju mjere u kojoj su šehitlučki sastanci opredjelili proces započet ustankom u Bos. krajini. Preciznom i argumentovanom kritikom postojećih izvora i literature, Lukač je pokrenuo nekoliko značajnih problema u vezi s izučavanjem ove tematike. U prvom redu, s pravom je naglasio da je historiografski neprimjereno svoditi zaključke svih šehitlučkih skupova na istu osnovu, pošto se radi o sastancima koji su sadržajno prilagođavani razvoju situacije u intervalu od jednog do drugog sastanka. Tu kompleksnu i fluidnu situaciju nemoguće je prezentirati u statičnom modelu perioda u čijoj su se strukturi dešavale svakodnevne promjene, koje su se nužno odražavale na sadržaj svakog sastanka. Analogno tome, Lukač argumentovano uspostavlja tezu da pripreme za ustanak u ovoj regiji nisu započete Savjetovanjem od 8. juna 1941, nego da je to savjetovanje istovremeno imalo dvostruko značenje — na njemu su članovi OK KPJ upoznati sa odlukama Majskog savjetovanja CK KPJ, ali je na istom sastanku rezimiran i dotadašnji rad OK KPJ na pripremanju ustanka. Iako Lukač takav stav ne eksplicira, nameće se zaključak da šehitlučka savjetovanja treba posmatrati kao završne oblike pojedinih međufaza u aktivnosti OK KPJ u periodu pripremanja ustanka, koja je stalno modifikovana prema dinamici zbivanja u datom periodu i kontinuirano razvijana još od aprilskog rata 1941.

Na prvi pogled fragmentarna. Lukačeva kritika, uz diskusiju za »okruglim stolom« i rad Z. Antonića, ukazuje da je proučavanje ove materije tek započeto. Pored proširivanja dokumentacione osnove, što neće biti jednostavno s obzirom na izvore, u budućem prou-

čavanju treba učiniti još jedan značajan pomak. Naime, biće neophodno da se u tumačenju pojedinih segmenata u strukturi osobenog perioda od završetka aprilskog rata do početka ustanka u Bos. krajini zasnue integralan i relativan pristup u funkciji pisanja povijesti jednog specifičnog procesa koga je opredjeljivalo djelovanje nekoliko bitno suprotnih faktora, čije je sučeljavanje na jugoslovenskom prostoru neminovno vodilo pokretanju oružane borbe. U tom smislu, imperativno će se nametnuti potreba preciznijeg i reverzibilnog razvijanja korelacije pojedinačno-posebno-opšte, kako u tumačenju hijerarhijskih odnosa u strukturi KPJ, tako i u tumačenju tih odnosa u okupaciono-kvislinškoj kolaboraciji. Tad će se pobliže moći definisati aktivnost i jednih i drugih, u procesu koji se, od prvobitnog mučnog zatišja, ubrzano raslojavao u dva antipodna rukavca, od kojih će se jedan relativno brzo preobraziti u proces simultanog vođenja oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, dok će drugi do kraja zadržati svojstva mračnog recidiva fašističke doktrine. Na osnovu svega toga, može se reći da je zbornik o šehitlučkim savjetovanjima, uprkos nedorečenosti njegovih pojedinih dijelova, odigrao značajnu ulogu iniciranja preciznijeg i kompleksnijeg pristupa u izučavanju strukture perioda april — juli 1941.

mr Tihomir Klarić

VOJNICI REVOLUCIJE, »Narodna armija«, Beograd, 1980.

Naš je stav da svaku novu knjigu treba »pozdraviti«, progovoriti o njoj, kritički je valorizirati i svoje dojmove o njoj prezentirati javnosti preko stranica časopisa, dnevne ili nedjeljne štampe, ili, pak, putem radija i televizije. Za jednu knjigu, bilo koju, svakako je »kompliment« kada se o njoj napiše više osvrta ili kritičkih replika, što je znak da je ona, snagom svoga bića, »pobudila« interesovanje kulturne javnosti. Svaka riječ koja se o bilo kojoj knjizi ispiše postaje svjedočanstvo o toj knjizi, utiče na dalji »život« te knjige, utiče na recepciju kod, tzv. običnih čitaoca i sugeriše im što je »dobro« a šta »loše« u toj knjizi, na što posebno obratiti pažnju što je valjano elaborirano itd. Međutim, nerijetko se događa da o nekoj knjizi nemamo »povoljna« mišljenja, »kritike«, ili da je čak »neprimijećeno« njeno objavljivanje, pa da ipak ta knjiga postane popularna, rado čitana i kasnije veoma uticajna za stvaralaštvo u oblasti problematike koju i sama tematizira.

U našim prilikama prikazi i vrednovanja novih knjiga u zadovoljavajućoj mjeri ispunjuju potrebu za ovom vrstom pisanja, da ne kažemo stvaralaštva. Međutim, kod nas je primjetna i sve više prisutna tendencija nekritičkog, apologetskog, hvalospjevskog pisanja prikaza, preporuka čitaocima, »običnim« i onim »stručnim«, te

knjige kao posljednjeg i najvišeg dometa misli autora u toj oblasti duhovne aktivnosti. Prava je rijetkost u našim glasilima naći tzv. negativnu recenziju, kritiku, osvrt. Ako se i osporava vrijednost neke knjige, to je, u većini slučajeva, radi njenog autora, da se on dezavuiše i diskvalifikuje. O sadržaju knjige, »povodu« za teorijsko-stručno neslaganje i suprotstavljanje malo se kaže, zapravo, sadržaj je samo poravan za klevete autora. Djelovati suprotno ovakvoj »praksi« — imperativ je naš. Pisati o knjigama i onome što se u njima »govori«, a ne brčkati po prošlosti, najčešće političkoj, njihovih autora i spočitavati im djelatnosti i »atribute« koji nisu u vezi sa djelom na koje se »kritika« odnosi.

U ovom osvrtu namjera nam je progovoriti o knjizi »Vojnici revolucije«. Iščitanje ove knjige nipošto nije uzaludan posao. Naprotiv. Njenim objavljivanjem u obliku kakvog danas imamo, višestruko smo na dobitku. O kakvoj knjizi je riječ? Vojnici revolucije su zbornik radova, zapravo skup publicističko-dokumentarističkih-literarno-historigrafskih radova o ljudima, njihovom životu i djelu, našeg NOR-a i socijalističke revolucije. Osam tekstova, koliko ih ima u knjizi, govori o osam ljudskih sudbina. Razumljivo, svaki tekst je posebnost za sebe i mogao bi biti samostalno objavljen. U knjizi su elaborirani životopisi osmorice velikih ratnika našeg oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, narodnih heroja i, poslije oslobođenja, visokih vojnih funkcionera i istaknutih društveno-političkih radnika. Vojnici revolucije, predstavljeni u ovom zborniku su: Ante Banina, Petar Drapšin, Mirko Jovanović, Pero Kosorić, Savo Orović, Slavko Rodić, Ratko Sofijanić i Ljubo Vučković. Njihove životopise ispisali su naši poznati novinari i publicisti, mada bi neki od njih voljeli da ih kvalifikujemo kao književnike, što, na temelju rada prezentiranog u ovoj knjizi, ne možemo učiniti. No, njihova imena nećemo, niti bi bilo kojom drugom prilikom to trebalo izostaviti, a ona su: B. Majstorović, M. Gončin, B. Kopunović, A. Hozić, A. Sloboda, J. Radovanović i S. Petrović.

Šta je to što ovu knjigu čini vrijednom i što opravdava njeno objavljivanje u obliku u kome je i objelodanjena? Prije svega, vrijedna je pažnje i sama namjera da se piše o životu i djelu ovih revolucionara, da se, i na taj način, učine dostupnijim i razumljivijim neki momenti i osobenosti naše socijalističke revolucije i NOR-a, poslijeratne izgradnje zemlje i njenih oružanih snaga. JNA u prvom redu. Kada bi se imao na umu samo ovaj zahtjev, koji je zadovoljen, onda bi smo mogli reći da je knjiga u potpunosti uspjela, da se načinu na koji su pojedini sadržaji eksplicirani ne može i ne treba prigovoriti. Međutim, to je samo jedan od »pogleda« na ovu knjigu, tačnije, na njen sadržaj. A upravo je naša namjera da u kratkom osvrtu na ovu knjigu ukažemo na neke nedosljednosti i omaške, koje bi se, da je bilo malo više »dobre volje«, lako otklonile čime bi se »kvalitet« knjige znatno popravio.

Svi tekstovi, sakupljeni i objavljeni u ovoj knjizi, bili su i ranije objavljivani, najčešće kao feljtoni po raznim listovima i časopisima. U knjigu su ušli, uglavnom, neizmijenjeni i »neprilagođeni«

za zajednički život među istim koricama. Tako je lako prepoznatljiva razlika u prezentiranju činjenica iz biografija ličnosti o kojima se piše. Premda je teško procijeniti koji je od ovih revolucionara imao značajniju ulogu u NOR-u i soc. revoluciji, ako je to uopšte i moguće ustanoviti, a nije ni potrebno, i ko je dao veći doprinos poslijeratnoj izgradnji zemlje i oružanih snaga, ipak se mogla naći »mjera« kojom bi se zadovoljio kriterij ravnopravnosti i približno istog kvaliteta činjenica koje govore o životu i djelu junaka ovih »priča«. Tako, primjera radi, o životu nekih od ovih revolucionara znamo do u tančine, dok, s druge strane, ne znamo ni godinu rođenja Ratka Sofijanića. To je jedna u nizu slabosti samo na planu predstavljanja biografskih »činjenica«. U nekoj »osjetljivoj« svijesti (individuumu) ovaj fakat može i sasvim drugačije konotirati, u smislu koji se, ipak, ne može otkriti u knjizi, pogotovo kad se ima na pameti krajnja »namjera« ove publikacije. Tako se, recimo, »nekome« može učiniti da je Sofijanić vojnik iz »druge tranšeje«, pošto su izostavljeni najrelevantniji podaci iz njegovog života.

Drugi »privid« je iz pera autora teksta o životu i djelu narodnog heroja Petra Drapšina. Premda je to jedan od najobimnijih i, činjenički, najbogatijih tekstova, smatramo ga, ipak, jednostranim i nedovoljnim za razumijevanje jedne ljudske egzistencije i njezine sudbine. Naime, riječ je o »informaciji« da je Drapšin bio isključen iz KPJ bez pravog objašnjenja te činjenice. To je, ujedno, i potvrda našeg uvjerenja da se premalo govori o uslovima, okolnostima u kojima su živjeli i djelovali ljudi o kojima je u knjizi riječ, konkretno Petar Drapšin, te je otuda moguća raznolika, najčešće kriva interpretacija jednog životnog momenta Petra Drapšina. A tu je trebalo kazati nekoliko riječi o specifičnostima ustanka i NOR-a u Hercegovini, o situaciji na tom području početkom 1942. godine, zatim o značaju partijskog savjetovanja u Ivančićima januara 1942. i o sprovođenju odluka tog savjetovanja. Da je tako urađeno lakše bi bilo objasniti i shvatiti pojedine odluke i postupke političkih i vojnih tijela i organizacija i pojedinih rukovodioca. Onda bi i Drapšinovo isključenje i ponovni prijem u KPJ izgledali manje senzacionalni i sektaški, drugačije bi, pravilnije i razumljivije konotirali. O životnom i radnom miljeu trebalo je ispisati više riječi i u »biografijama« ostalih revolucionara predstavljenih u zborniku »Vojni revolucije«.

U skoro svim tekstovima karakteristično je nastojanje autora da, pored šturog »nabrajanja« relevantnih činjenica i podataka iz života svojih »junaka«, priču o njima obogate određenim literarnim »intervencijama«, umjetničkom »obradom« pojedinih sekvenci i prizora iz života i borbe vojnika-revolucionara. Naše nam skromno poznavanje literature, a i historiografije, nedvosmisleno ukazuje da su ovo i najlošiji (najblaže rečeno) momenti priča svrstanih u knjigu koju prikazujemo. Potvrdu za ove iskaze nalazimo i samim letimičnim uvidom u knjigu, naročito u prve tekstove. Blijede refleksije, smušeni i naivni dijalози daleko su od toga da bi to mogli imenovati književnom, proznom nadopunom i poboljšanjem teksta. Za račun ovog »literarnog sloja« izgubili smo niz relevantnih informacija i

»slika« o psihičkom i moralnom profilu likova vojnika-revolucionara, tj. njihovom karakteru i njihovom reagovanju i postupcima u pojedinim situacijama. Semplicifirano »osvjetljavanje« likova poznatih osoba — junaka iz NOB-e i soc. revolucije, sem što daje krivu sliku o njima, utiče i na promjenu našeg suda, formiranog na temelju uvida i spoznaje iz drugih izvora, o značenju tih osoba u toku NOR-a i revolucije, kao i o njihovom doprinosu kranjem ishodu naše herojske epopeje. Površne i skućene ocjene njihove historijske uloge nisu, svakako, u »funkciji« osnovne intencije ove knjige koja se prepoznaje u želji i htijenju da se mladom pokoljenju, rođenom u poslijeratnom periodu, periodu u kojem je život onakav za kakav su se borili heroji o kojima čitamo, predstave i učine »bližim« životi protagonista jednog veličanstvenog društvenog čina kao što su to NOB i soc. revolucija. Premda danas to nije »popularno«, a u drugim prigodama »borba« protiv te tendencije opravdana, ipak nam se čini da bi isticanje »fakticiteta« u većoj mjeri nego što je to prisutno, čak i historizacije ovdje bolje »pristajalo« i bilo »korisnije« od »feljtonske književnosti«.

Iako smo ukazali na neke nedostatke ove knjige, ipak držimo da ju vrijedi i treba pročitati. Samom svojom strukturom ona će »obezbijediti« sebi čitaoce svih zanimanja i uzrasta, nikoga neće zamoriti, niti, pak, ostaviti ravnodušnim. Naprotiv. Poslije iščitavanja malo je onih koji neće imati potrebu da se o životu i djelu heroja o čijem se životopisu ovdje govori obavijeste i iz drugih izvora. A to je od jedne knjige sasvim dovoljno.

Inače, praksu pisanja i detaljnijeg predstavljanja široj javnosti života, rada i borbe naših istaknutih revolucionara i vojskovođa treba nastaviti i njegovati i kada su u pitanju oni manje poznati, ali po doprinosu uspjehu NOR-a, socijalističke revolucije i poslijeratne izgradnje zemlje ništa manje dragocjeni i značajni, likovi naše slavne prošlosti. Dakako, uz moguće otklanjanje uoćenih i apostrofiranih slabosti. U interesu pravilnijeg razumijevanja prošlosti i uloge pojedinaca u njoj i jasnijeg sagledavanja perspektive zajedničkog življenja u slobodnoj zajednici ravnopravnih ljudi. U tom zahtjevu neka nam historija bude učiteljica.

Slobodan Nagradić

TITO — VRHOVNI KOMANDANT, NIU »Narodna armija«, Beograd, 1980.

Veličanstveno je Titovo djelo. Ta nas veličanstvenost obavezuje da ga neprekidno izučavamo, osvjetljavamo i primjenjujemo. Do sada su Titovo djelo izučavali i o tome pisali ljudi različitih zanimanja, različitih idejnih i naućnih opredjeljenja, iz razlićtih pobuda i sa različitom svrhom. Pisali su o njegovom djelu, politićari, dr-

žavnici, sociolozi, ekonomisti, politolozi, pravnici, književnici, filozofi, vojni stručnjaci, da ne nabrajamo sve. Mora se reći da je većina tih napisa prigodničkog karaktera, pisana povodom nekog jubileja, nekog datuma značajnog za Titov grandiozni opus. Takođe, moramo konstatovati da je više izbora iz Titovih radova, govora i članaka, nego samih analiza njegovih tekstova, promišljanja višestrukog značenja njegove misli i djela i njihove usporedbe sa tokom i »likom« naše društvene stvarnosti u najširem smislu te riječi. Sada, poslije Titove smrti, još je značajnije i neophodnije da se prouči i prezentira sve ono što nam je Tito ostavio u nasljeđe, sve ono što baštinitimo i mi i buduće generacije. Jer, njegovo je djelo otvoreno za budućnost i upravo ga budućnost treba potvrditi kao djelo svjetskopovijesnih dimenzija i značenja.

Knjiga »Tito — vrhovni komandant« jedan je od priloga, i to značajnijih, izučavanju Titovog djela. Pored toga, ova knjiga ima obilježja popularne knjige te je na taj način »obezbijedila« sebi čitaoce svih uzrasta i nivoa obrazovanja. A ova bi se knjiga trebala naći u rukama svakog našeg radnog čovjeka.

Tekst za prvi dio knjige — »Vrhovni komandant revolucionarne armije narodnooslobodilačke borbe«, napisao je naš poznati publicista pukovnik Mensur Seferović. U njemu je, na stotinjak stranica, osvjetljena uloga druga Tita u stvaranju i razvitku naših oružanih snaga, u toku NOB-e i socijalističke revolucije, Titova strategija oružane borbe i njegovo neposredno komandovanje jedinicama NOVJ u vrijeme neprijateljskih ofanziva i najžešćih bitaka. Titova ratnička intuicija i vještina doprinijele su iznalaženju najadekvatnijih rješenja i u najkomplikovanim ratnim situacijama. Vladimir Hlacić autor je drugog dijela knjige. Njegov tekst nosi naslov »Na čelu oružanih snaga socijalističke Jugoslavije«, i govori o Titovom stvaralačkom angažmanu na izgradnji moderne JNA u slobodnoj, socijalističkoj zemlji. Aplikacija ideje o naoružanom narodu kao sistemu odbrane tekovina socijalističke revolucije značajan je konstituens Titovog stvaralačkog opusa. Na to nas podsjeća ova knjiga. Ne samo pisanom riječju nego i slikom, kojih u ovoj knjizi ima oko 400. Njihov odbir u pravom smislu je ilustracija za ono što je u knjizi napisano. Oba teksta i brojne fotografije prikazuju život i djelo jednog čovjeka u određenom vremenskom periodu, najsudbonosnijem za historiju narodâ naše zemlje, i tako ga čine bližim i prihvatljivijim onima koji žive u jednom drugom vremenu, koje je plod, u pravom smislu te riječi, borbe ljudi kojima je Tito bio vrhovni komandant. Knjiga nas motiviše, što je jedna od njenih boljih odlika, da nastavimo životom kakav nam se »nudi« iz onoga što nam je Tito podario.

Slobodan Nagradić

HERCEGOVINA- časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, Mostar 1981, 1,344.

Tri značajne kulturne institucije — Arhiv Hercegovine, Muzej Hercegovine i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, sve iz Mostara— omogućile su široj javnosti da se preko periodičnog časopisa »Hercegovina« upozna sa bogatim fondom znanja o kulturnoj i istorijskoj baštini Hercegovine.

Pokretanje ove stručne publikacije ima za cilj da se kroz naučne i stručne priloge iz oblasti istorije, arheologije, etnologije, istorije umjetnosti, istorije književnosti, arhivistike, muzeologije i zaštite spomenika kulture i prirode, prvenstveno iz Hercegovine, saopšte rezultati dugogodišnjeg rada na prikupljanju, sređivanju, obradi, zaštiti i publikovanju arhivske građe, zatim sa priređenih izložbi arhivske građe, iz muzeološkog i naučnoistraživačkog rada, spasilačkih zahvata, zakonske zaštite, prikupljanja istorijske, arhitektonske i foto-dokumentacije, konzervatorsko-restauratorskih radova na zaštiti i oživljavanju spomenika i spomeničnih cjelina Hercegovine.

U rubrikama rasprave, studije i članci, zatim sjećanja i izvori nalazi se više zanimljivih radova. Nedavno otkrivena i izvađena skupina antičkih amfora i nalaz jednog srednjovjekovnog čamca monoksila u jezerskom kompleksu Hutova blata kod Čapljinje (lokalitet Desilo, selo Bajovci), pokazatelji su intenzivnog korišćenja proizvoda ulja i vina, što su prevoženi amforama za razmjenu dobara sa Ilirima na donjoj Neretvi i u zaleđu Narone, poznatog trgovačkog centra, preko kojeg se vršila distribucija. »Arheološko nalazište na području Hutova blata«, (11-26), koje je u svom radu opisala Vukosava Atanacković-Salčić, prilog je proučavanju hidroarheologije u podmorju dalmatinske obale i priobalne trgovine u antičko doba.

Mr Tomoslav Anđelić je, proučavajući »ostatke kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja«, (27-39), došao do zaključka da se radi o većem antičkom naselju u okviru kojeg je u vrijeme kasne antike sagrađen i sakralni objekat-bazilika. Na osnovu oštećenog plana autor je baziliku u Vinjanima okvirno datirao u V, odnosno, u prvu polovinu VI stoljeća. Ova bazilika se može svrstati u red ostalih istovremenih kasnoantičkih sakralnih objekata Bosne i Hercegovine, u baziliku naronitanskog tipa, čije su karakteristike znatno veći broj sporednih prostorija relativno pravilno raspoređenih uzduž glavnih zidova.

Dr Pavao Anđelić je građu o »Bišću i Blagaju, političkom centru Humske zemlje u srednjem vijeku« (41-72) prikupljao kombinacijom arheološke i uže historiografske metodologije. O ovom zanimljivom i važnom području postoje oskudni podaci i heterogena građa, pa stoga Anđelićev rad nema jedinstvenu cjelinu, nego je sastavljen od niza kraćih priloga koji pružaju uvid u pojedine aspekte ove složene problematike. Ti kraći radovi govore o Bišću i Blagaju, političkom centru Humske zemlje u srednjem vijeku, arheološkoj i

geografsko-istorijskoj topografiji, gradu Boni ili Buni, gradu Humu, o rijeci Zahumki, o imenu Zahumljani, Humljani, o Humu, humskoj zemlji, Humljanima, odakle su Humljani došli na Balkan, o području Bišća, Blagaja i Bijelog polja u okviru župskog upravnog sistema u srednjem vijeku, o turskoj nahiji Humskoj zemlji i o problemu postojanja užeg područja pod imenom Humska zemlja. Ime »Sandalja Hranića Kosače u našim narodnim predanjima« (73-87), kao što se vidi iz rada dr Vljajka Palavestre, nije zaboravljeno i ono se, kao mutan odbljesak njegove nekadašnje veličine i slave, ipak sačuvalo u našoj narodnoj tradiciji sve do naših dana.

Gabela je u periodu od 1490. do 1878. godine bila najznačajnije tursko odbrambeno uporište u donjoj Neretvi. Zahvaljujući svom prirodnom i strateškom položaju, riječnoj komunikaciji i blizini mora, turska Gabela, prema navodima mr Anđelka Zelenike, nastavlja srednjovjekovnu tradiciju i funkciju starog Drijeva, samo u nešto izmjenjenim društveno-političkim uslovima. Kako su se politički odnosi između Turske Carevine i Mletačke Republike duž njihove granice pogoršavali, tako su Turci intenzivnije gradili sistem svojih utvrđenja u donjoj Neretvi, a posebno u Gabeli.

Dr Muhamed Ždralović je, u svom prilogu poznavanju djela Šejha Juje, (119-137), jednog od najznačajnijih pisaca na orijentalnim jezicima s tla Jugoslavije s kraja XVII i početka XVIII stoljeća, ukazao na prepisivačku djelatnost Šejha Juje, autografe njegovih djela, naslove njegovih djela i njegova djela u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Ni jedno djelo Šejha Juje, izuzev komentara na Atiruddinovo djelo o logici nije izdato. Još nije data ni prava književna i naučna ocjena Jujinih djela.

Zanimljiv je i napis mr Marijana Sivrića o nekim upisivanjima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini XVII stoljeća u maticama župe Grad u Dubrovniku (139-169). Ove matice pružaju značajne podatke za porodice i rodove doseljene iz krajeva susjedne Hercegovine, a vrlo su vrijedne i s aspekta etničkih kretanja, porijekla i razvoja pojedinih rodova.

Članak »Groblje na Bjelušinama u Mostaru« Radomira Stanića, (171-194), samo je skica za monografiju, jer ovo groblje po mnogim vrijednostima svojih spomenika, sadržanih kako u natpisima kao njihovim najistaknutijim elementima, tako i u klesarskim dekorativno-plastičnim odlikama, zaslužuje da dobije potpunu i iscrpnu monografiju.

Dr Božo Madžar je iz arhiva austrijskog konzularnog predstavništva u Mostaru odabrao i preveo dva dokumenta konzula Martirta (195-207). Oba dokumenta govore o prilikama u Hercegovini u to doba i o završetku ustaničkog pokreta Luke Vukalovića.

Napis Danke Ivić predstavlja prilog izučavanju mostarskog kujundžijskog zanata u prvoj polovini XX stoljeća, a nosi naslov: »Mostarske kujundžije XX vijeka i njihovi proizvodi pafte kukače i ploče čilitlije« (209-223). Želeći da se sačuva autentično svjedočanstvo o načinu na koji su mostarske kujundžije na početku XX stoljeća

izrađivale neke svoje proizvode, D. Ivić se pozvala na kazivanje posljednjeg živog mostarskog kujundžije Stojana Kačića.

Sljedeća dva rada iz perioda narodnooslobodilačke borbe govore o aktivnosti KP i narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u sjevernoj Hercegovini 1941-1942. godine i o borbama Devete dalmatinske udarne divizije za oslobođenje Hercegovine, a autori su mr Momčilo Radović i Stjepan Ivanković.

U rubrici »Sjećanja i izvori« nalaze se radovi Dž. Bijedića o formiranju Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu 1939. godine i Mjesnog komiteta KPJ Mostar 1940. godine, M. Zovka o Alfredu Bergmanu, T. Šarenca o razvoju KPJ u bilečkom kraju i M. Vega o ispisima iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini.

Časopis je opremljen većim brojem fotografija, crteža i karata, a navedeni radovi doprinose su novim saznanjima o istorijskom nasljeđu Hercegovine.

Senija Penava

ISTORIJSKI ZBORNIK INSTITUTA ZA ISTORIJU U BANJALUCI,
GODINA I, II, broj 1, 2, Banjaluka 1981, 1982. godine (str. 197 i 370)

Zbog izraženih potreba istorijske nauke, 1979. godine osnovan je Institut za istoriju u Banjaluci, koji je programski prvenstveno bio usmjeren na obavljanje poslova i radnih zadataka naučno-istraživačkog karaktera iz istorije Banjaluke i Bosanske krajine. Banjaluka, kao najveće gradsko naselje i središte Bosanske krajine, ima bogatu prošlost i tradiciju, koje prelaze uske lokalne okvire i ulaze u šire istorijske tokove. Kao takva, zahvalna je tema za istraživača, dok, s druge strane, proučavanje njene prošlosti, s posebnim akcentom na savremenu istoriju, u nastojanju da se potpunije osvijetle i predstave rezultati klasne borbe radničkog pokreta, doprinosi kompletnijoj obradi istorijske problematike i na daleko širem prostoru.

Djelatnost novoosnovanog Instituta iskazuje se i u objavljivanju radova iz domena istorijske nauke. U tom smislu, 1980. godine Institut se predstavio javnosti prvim brojem svoga časopisa, koji izlazi jedanput godišnje pod nazivom Istorijski zbornik. U ovom časopisu, saradnici Instituta, kao i ostali radnici na polju naučnoistraživačke djelatnosti, saopštavaju, kako naučnoj, tako i široj javnosti rezultate svoga rada. Pojava svakog novog sličnog časopisa, kao što je Istorijski zbornik, utoliko je značajnija jer obogaćuju historiografiju Bosne i Hercegovine kao i Jugoslavije u širem smislu, te doprinosi afirmaciji i popularizaciji istorijske nauke uopšte. Materijal koji tretira ovaj Zbornik nije ograničen samo na Banjaluku i Bosansku krajinu, nego ima i šire okvire. Časopis ima dosta ustaljenu formu

ovakvih publikacija, tj. raspodjelu po rubrikama kao što su: rasprave i članci, prilozi, prikazi, rubrika iz Instituta, bibliografija.

Kao uvodni rad u ovom broju dat je prilog poznatog revolucionara Nike Jurinčića, »Tito u Bosanskoj krajini« (str. 9-15). Stari borac se s ponosom i sjetom, jer Tito nije više među nama, sjeća boravka druga Tita u Krajini, od prvog boravka 1942. godine, kada su Vrhovni štab i proleterske brigade 25. jula stigle u Bosansku krajinu i stvorile uslove da se ustanak još brže rasplamsa, pa do posljednjeg boravka 1969. godine nakon katastrofalnog zemljotresa. Niko Jurinčić, na jedan topao ljudski način, predočava atmosferu koja je pratila boravke druga Tita u Bosanskoj krajini, atmosferu oduševljenja koju bi izazivao dolazak druga Tita bilo gdje.

Posljednjih godina u naučnim institucijama intenzivno se posvećuje pažnja temama iz novije istorije naših naroda, napose istoriji revolucionarnog radničkog pokreta. Tome se pridružuje i Milan Vukmanović svojim člankom »Oblasna konferencija SRPJ (k) u Banjaluci 14. decembra 1919. godine s osvrtom na odnos prema seljaštvu« (str. 15-39). Vukmanović, koristeći arhivsku građu, predočava položaj radnih masa na tlu Bosanske krajine odmah nakon ujedinjenja 1918. godine, koje nije prekinulo revolucionarno stanje zemlje u cjelini, jer nova država nije donijela kvalitativno ništa novo radničkoj klasi i ratom ispaćenom i osiromašenom seljaštvu. I upravo jednim takvim problemom, tj. odnosom radničke klase i seljaštva, pokušava da se bavi Vukmanović. To je problem politizacije proletarizovanog seljaštva u uslovima zaostalih i komplikovanih agrarnih odnosa Bosne i Hercegovine, odnosno, problem odnosa novoformirane ujedinjene radničke partije SRPJ (k), koja je u sebi nosila opterećenja i ostatke shvatanja iz doba Druge internacionale, tj. zapostavljanje seljaštva kao društveno značajnog činioca u razvijanju ekonomske i političke borbe radničke klase. Tako autor pokazuje da ni Oblasna konferencija od 14. decembra koja se u odnosu na seljaštvo ograničila na blijed propagandni rad, nije za taj period donijela ništa novo.

Na osnovu izvornog materijala, Đorđe Mikić u članku »Prilog pitanju u odnosu mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksiono-koj krizi« (str. 41-62) iznosi zapažanje o raznim kombinacijama i političkim koncepcijama oko Bosne i Hercegovine nakon mladoturske revolucije, koje su se, uglavnom, svodile na to da se u Bosni i Hercegovini održi stanje ustanovljeno 1878. godine. Djelovanje radikalne struje mladoturaka u pravcu vraćanja Bosne i Hercegovine Turskoj, dovodi do užurbanijih priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, koju ova i provodi 1908. godine, te su sve te kombinacije sa turske strane bile samo bura u čaši vode koja se stižala sporazumom 1909. godine između Austro-Ugarske i Turske, a da se niko u tim međunarodnim kombinacijama nije osvrnuo na Bosnu i Hercegovinu kao samostalno činioca.

Članak »Napad austrijske vojske na Podzvizd 9. jula 1845. godine« (str. 65-83) Galib Šljivo posvećuje jednom interesantnom isječ-

ku iz pograničnih odnosa Austrije i Turske u prvoj polovini 19. stoljeća, konkretno iz odnosâ na graničnom bihaćkom sandžaku. Sukobi su najčešće izbijali na dijelu granične linije kod Podzvizda i Izačića, gdje su odbrambena austrijska utvrđenja bila slabija, a granična linija najdublje zadirala u austrijski teritorij. Incidenti su izazvani s obje strane, a zanimljivo je što su obično angažovali i stanovništvo iz Bosanske krajine, kome je preko bosanskog valije bilo povjereno čuvanje granice. Sporovi koji bi izbijali tim povodima rješavani su najčešće na licu mjesta i njihov ishod je zavisio od toga kako bi se stanovništvo odnosilo prema njemu. Obično bi izgredi na austrijskoj granici dovodili i do angažovanja austrijske vojske, kao kod pomenutog pohoda na Podzvizd, ali se u krajnjoj liniji međudržavni odnosi Turske i Austrije zbog toga nisu bitnije remetili.

Koristeći prije svega mletačke izvore, a stavljajući akcenat na nove podatke crpljene iz njih, Bogumil Hrabak u radu »Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683 — 1699. godine« (str. 85-125) daje presjek privrednog procvata ovoga grada, koji se razvio u procesu masovne urbanizacije uzrokovane dolaskom Turaka u naše krajeve. Na osnovu izloženog vidi se da je Banjaluka i njena šira okolina u tom periodu bila bogato privredno područje, koje je podmirivalo potrebe turske vojske, izvozilo žito u Dalmaciju, područje sa razvijenim zanatima organizovanim u esnafe, od kojih je najstariji pripadao tabacima. Zanimljivo je da je od sredine 16. stoljeća Banjaluka počela da otvara i vojno-privredne pogone, konkretno manufakture za izradu topova, gdje posebno mjesto u proizvodnji Bosanske krajine za turske ratne potrebe ima Kamengrad. Veliki dio svoga rada Hrabak posvećuje banjalučkoj trgovini, ističući bogatstvo njene čaršije, pa i samu činjenicu da pojava Jevreja od konca 16. stoljeća samo svjedoči da je boravak i rad u toj čaršiji bio vrlo unosan.

U rubrici prilozi Nebojša Radmanović, člankom »Najplodnije godine djelovanja Radničkog kulturno-sportskog društva »Pelagić« (1937-1941): (str. 127-139) ističe da je »Pelagić« od svoga osnivanja bio usko povezan sa djelovanjem KPJ u Banjaluci i da je Partija baš ovakvim vidovima masovnog okupljanja sticala veliku popularnost i uporište među radnicima, studentima i drugim građanima.

Prilog Dragana Davidovića, »Djelatnost saveza zemljoradnika u Bosanskoj krajini od opštih petomajskih izbora 1935. do opštinskih izbora 1936. godine« (str. 139-153), ukazuje da su političke promjene koje su nastale u drugoj polovini 1934. godine imale dalekosežne posljedice za predstojeću istoriju političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Za izbore 5. maja 1935. godine zemljoradnici, pridružujući se Ujedinjenoj opoziciji, uveliko pripremaju i vode žestoku političku kampanju, zastupajući politički program o stvaranju širokog seljačkog fronta, što je imalo dosta dodirnih tačaka sa idejom o Narodnom frontu, za koju se zemljoradnici nisu zvanično izjašnjavali, ali nisu bili ni protiv. Međutim, opštinski izbori u jesen 1936. godine pokazuju da zemljoradnici nemaju takva uporišta i veliki broj

pristalica u Bosanskoj krajini kako se to pretpostavljalo. Naročito izborni poraz u banjalučkom srezu stavlja pred stranku niz novih pitanja — u prvom redu kako se oduprijeti vladinoj politici i povratiti uticaj u masama čak i promjenom naziva stranke.

Dušan Berić u svome radu »Marginalije o politici Turske prema revoluciji 1848-1849« (str. 153-175) dovodi u vezu socijalne pokrete i previranja u Turskoj polovinom 19. stoljeća sa revolucijom 1848-1849. u evropskim zemljama, ističući negativan stav Turske prema revoluciji, kojoj je revolucija bila neprijatna opomena koliko reforme, odnosno njihovo oživotvorenje znače za daljnje očuvanje Carstva.

I samo površan uvid u drugi broj Istorijskog zbornika koji je izašao za 1981. godinu, svjedoči da je časopis učinio korak naprijed, s obzirom na daleko bogatiji sadržaj prezentovan na 370 strana. Tehničko uređenje ovoga drugog broja časopisa, takođe se razlikuje od prvoga. Sadržaj je, uz poštovanje hronološkog principa, raspoređen po rubrikama sa naslovima samo na našem jeziku, dok se u prethodnom broju pojavljuju odmah, a ne izdvojeno i prevodi naslova priloga, što je opterećavalo čitaočev uvid u sadržaj.

U vrlo bogatoj rubrici rasprave i članci, Bogumil Hrabak objavio je svoj rad »Kuzne rednje u Bosni i Hercegovini 1463-1800« (str. 5-43), pokušavajući da osvijetli jednu od crnih strana istorije ne samo naših krajeva, kada su zarazne bolesti harale odnoseći ogroman broj žrtava, desetkujući stanovništvo za samo nekoliko nedjelja. Oslanjajući se na malobrojne izvore, te smatrajući najvažnije i najpouzdanije one koji pripadaju arhivskoj građi mediteranskih arhiva, autor svoj rad posvećuje Bosni i Hercegovini, ograđujući se od teritorijalnog ograničenja ovoga problema, jer su se zaraze vrlo lako širile i dolazile i sa dalekih prostora. Hrabak prati veće i manje lokalne zaraze kojim je bilo izloženo stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu od preko 3. stoljeća, dovodeći u vezu zaraze sa društvenim i opštim okolnostima koje su ih uzrokovale i pratile kao što su: klimatski uslovi, rodne i nerodne godine, vojni pohodi, trgovački tranzit, socijalni sastav stanovništva, zanimanje raznih slojeva stanovništva itd.

U radu »Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398-1402« (str. 43-55) Pejo Čošković daje jedan prilog iz srednjevjekovne bosanske istorije kada se od smrti kralja Tvrtka 1391. godine bosansko kraljevstvo potresa i slabi kroz unutrašnje nemire uzrokovane sukobom sve slabijih nosilaca centralne vlasti i sve moćnijih bosanskih velikaša. Među njih, nesumnjivo, spada i Hrvoje Vukčić, koji je uspio da, u periodu od četiri godine, izuzme Dubicu od vlasti ugarskoga kralja.

U skladu sa svojim krajnjim strateškim ciljem, prodorom na Istok, Austrija je naročito od sredine 19. stoljeća vodila politiku koja bi joj taj prodor učinila što nesmetanijim. Ta politika prvenstveno se odnosila na bosanski pašaluk, koji je Austriji bio prvi korak na putu ka Istoku. Galib Šljivo u prilogu »Vagnerovo viđenje Bosne

sredinom 19. vijeka« (str. 55-77) pokazuje jednu od finesa takve politike, koja je imala mnogobrojne varijante. U svemu tome važno mjesto je imalo i prikupljanje što više važnih i raznovrsnih podataka za austrijsku politiku prema susjednoj Bosni. Tako je Austrija u Bosni otvorila svoja diplomatska predstavništva, a naročito je koristila špijunske usluge povjerljivih ljudi, koji su se pod krinkom raznovrsnih prigodnih zanimanja kretali po Bosni. U tom smislu Šljivo posvećuje posebnu pažnju izvještaju majora Vagnera, povjerljivog čovjeka bana Jelačića, napravljenom na osnovu obavještenja do kojih je Vagner došao boraveći u dva maha u Bosni — 1851. i u jesen 1853. godine. Vagner je po poglavljima kao što su: Stanovništvo, Bosna kao ratna pozornica, Turska vojska, Nepouzdanost mapa i bilježaka o Bosni itd. obuhvatio, njemačkom pedantnošću, sve moguće aspekte više-manje važne za budući prodor austrijske vojske kroz Bosnu.

Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom i dalje privlači pažnju istraživača, pa se i Đorđe Mikić u radu »Društveno-ekonomske prilike u selima Bosanske krajine u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914« (str. 77-113), dotiče te teme. Koristeći arhivsku građu kao i raznovrsne brojčane pokazatelje Mikić nam pokazuje nepovoljnu društveno-ekonomsku situaciju u selima Bosanske krajine kao dio opštih prilika koje su u to vrijeme vladale u Bosni i Hercegovini.

I rad Muharema Beganovića »Rad Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu uoči drugog svjetskog rata« (str. 113-135), pokazuje da je Banjaluka između dva rata bila najsnažnije središte revolucionarnog radničkog pokreta na prostoru zapadne Bosne. Proces konsolidacije KPJ i njeno organizaciono jačanje nakon 1937. refletovalo se i na djelovanje Partije u Bosanskoj krajini. Banjalučka partijska organizacija jača i organizaciono se sređuje nekoliko godina pred drugi svjetski rat, nakon velikih provala 1936. godine i uspješnog raščišćavanja sa frakcionaštvom u grupi oko Asima Alihodžića, grupom koja se suprotstavljala kursu Partije i njenom jačem angažovanju u masama kroz razna kulturno-sportska društva i manifestacije. Jačanje Partije u Bosanskoj krajini se iskazuje i kroz osnivanje novih partijskih ćelija, zatim u osnivanju mjesnih komiteta KPJ, a naročito u dvije oblasne partijske konferencije: avgust 1940. i januar 1941. godine, na kojoj je izabran Oblasni komitet i stavljen akcenat na rad Partije u masama radi pripreme zemlje za, po svemu sudeći, skori rat. Ustanak 1941. godine u Bosanskoj krajini je pokazao koliko je taj rad u godinama pred rat bio značajan i efikasan.

U izvjesnom smislu i tematski i hronološki članak Dušana Lukača »Neke posebnosti ustanka u Bosanskoj krajini u 1941. godini« (str. 135-153) nastavlja se na prethodni članak. Kao dobar poznavalac razvoja NOP-a u Bosanskoj krajini kao integralnog dijela NOP-a, jugoslavenskih zemalja, a sa svojim specifičnim osobenostima, Lukač kritikuje, takozvane, idilične konstatacije i ocjene da je pokretanje NOP-a i revolucije 1941. godine, išlo glatko i da su svi

naši narodi odmah i jedinstveno ustali 1941. godine. Ističući sve teškoće i karakteristike na koje su naišle pripreme, organizovanje i vođenje ustanka pod rukovodstvom KPJ, a podvlačeći naslijeđene međunacionalne suprotnosti i sporove, koje je okupator uspio da raspali, Lukač osebujnim stilom ukazuje na karakteristične oblike rada, borbe i metode koje je koristila KPJ. Ti metodi su korišteni i u borbi protiv otvorenih neprijatelja, a naročito protiv niza najrazličitijih otpora i negativnih pojava, koje su nastajale kao posljedica političke neobavještenosti, vjerske zatucanosti, vješto vođene okupatorove propagande itd. Svi ti oblici rada preko ličnih kontakata, djelovanja političkih organizacija, masovnog političkog rada kao što su kursevi, zborovi, konferencije, kulturno-obrazovne sekcije i sl., doprinijeli su da je, pored oružane borbe, već u proljeće 1942. godine većina stanovništva na području kozarsko-podgrmečkog, drvarskog i jajačkog okruga bila za liniju NOP-a.

U značenju priloga proučavanju organizacije ustaške vlasti u BiH i tzv. NDH u cjelini objavljen je rad Milana Vukmanovića pod naslovom »Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju ustaškog stožera za tzv. Bosansku Hrvatsku i Povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjaluci od aprila do avgusta 1941. godine« (str. 153-203). Vukmanović u ovom radu zahvata samo dio navedene problematike, s namjerom da u sljedećim brojevima časopisa obradi još neka pitanja u vezi s ovom temom. U ovom broju autor se ograničio na razmatranje izgradnje političko-policijskog sistema ustaške vlasti u okvirima svih obilježja koja karakterišu kvislinšku tvorevinu i totalitarni režim. To je sistem samovlašća u kome je preovladavao teror i nasilje nad stanovništvom, kako u okviru pravnih normi i pravnih ustanova, tako i u najvišim političko-upravnim organima kao što je Ustaški stožer za Bosansku hrvatsku i Povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu, čije je obrazovanje 17. 4. 1941. godine proglasio lokalni ustaški funkcioner Viktor Gutić.

Sama činjenica da o bosanskohercegovačkoj poslijeratnoj političkoj istoriji uopšte nema objavljenih studija ukazuje na zanimljivost članka Vere Kržišnik-Vukić pod naslovom »Teritorijalno partijska reorganizacija u Banjoj Luci« (str. 203-241). Autorka ističe da je tekst samo početak obuhvatnijeg istraživanja, pa se u razmatranju djelatnosti Oblasnog komiteta KP BiH za Banjaluku, u fazi od nastajanja do zvaničnog konstituisanja 29. 7. 1949. godine, ograničava na utvrđivanje mjere u kojoj je funkcija pojedinih oblasnih komiteta imala bitnijeg značaja za razumijevanje partijske aktivnosti u vremenu i prilikama posebnog tipa društveno-političke konstelacije.

Članak Sulejmana Smlatića »Problemi urbanizacije u velikokladuškoj komuni« (str. 241-269) popunjava rubriku Prilozi, baveći se razmatranjem o seoskim naseljima i njihovoj prostornoj organizaciji i savremenom razvoju unutar mjesnih zajednica.

Ovaj broj časopisa donosi i diskusiju koja je vođena za okruglim stolom na temu »Rad partijske organizacije pred drugi svjetski

rat sa posebnim osvrtom na frakcionaško djelovanje grupe oko Asima Alihodžića«, koji je održan 11. novembra 1981. godine u Banjaluci.

Oba broja časopisa imaju redovne rubrike prikazi, bibliografija, a koristeći se iskustvom kolega iz Priloga Instituta za istoriju u Sarajevu, u rubrici iz Instituta daju osnovna obavještenja o programu i radu Instituta u proteklom periodu. Prvi broj Zbornika nije baš bogat prikazima, ima ih ukupno 4, dok već drugi ima 13, informišući o 11 novih domaćih i dvije strane publikacije.

Kada je riječ o prikazivanju ovakve vrste publikacije moguće je dati samo najinformativnija obavještenja, a ne i ocjenu. Inače, časopis je još na putu traženja svoje ustaljene forme, kako po broju strana tako i po tehničkoj uređenosti. Možemo sugerirati — ako već članci imaju rezime na stranom jeziku — bilo bi dobro da ima i sadržaj na jednom od svjetskih jezika, jer je to jedan od načina da se doprinosi naše istoriografije predstave stranoj naučnoj javnosti.

Seka Brkljača

Naučni skup OBLASNA PARTIJSKA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSANSKŪ KRAJINU 21-23. 2. 1942. U SKENDER-VAKUFU. Skender-Vakuf, 21-23. 2. 1982.

Primarni motiv u organizovanju naučnog skupa u Skender-Vakufu bila je želja da se provjere, dopune i valorizuju dosadašnja saznanja, preciziraju dileme i nepoznanice ili koriguju već izrečeni sudovi o Oblanoj konferenciji KPJ za Bosansku krajinu, održanoj u Skender-Vakufu 21-23. 2. 1942. S druge strane, skup je značio još jednu mogućnost neposrednog susreta naučnika i preživjelih učesnika zbivanja čija je rekonstrukcija i tumačenje bila predmet skupa, što samo po sebi predstavlja stanovitu vrijednost, s obzirom na stanje primarnih povijesnih izvora i na vremensku distancu sve nepovoljniju za prikupljanje građe NOP provenijencije. To su, uglavnom, bile osnovne pretpostavke skupa u Skender-Vakufu, koje u pojedinim refleksima nisu razvijanje od optimalnih značenja — istoriografski nije do kraja preciziran kauzalitet u događajima koji su direktno ili indirektno bili u vezi s Oblanom konferencijom, niti je adekvatno iskorištena prilika da se upotpuni dokumentacija o svojstvima jednog perioda u Bos. krajinu koja je u sve četiri ratne godine bila snažno žarište NOP-a u BiH.

Prije nego se kaže nešto više o koncepciji i saopštenjima, potrebno je naznačiti nekoliko opštih momenata koji su se odrazili i u radu ovog skupa. Naime, u istoriografskom modelu perioda 1941-1945, u BiH, iskristalisan je nekoliko pouzdanih metodoloških ori-

jentira, ustanovljenih prema odnosu svojstava ovog perioda u BiH i njegovih svojstava u ostalim jugoslovenskim zemljama, tj. prema preciznoj relaciji posebno-opšte. U tom smislu već je afirmisana teza da se u naznačenom periodu u BiH razvijao jedan netipičan historijski proces, karakterističan po neposrednoj strukturalnoj konfrontaciji dvaju antagonnih grupa protagonista, čiji je razvojni intenzitet varirao zavisno od vremensko-prostorne determinisanosti. Preciznije, problemi u proučavanju pomenutog perioda nastaju u tumačenju pojedinačnog, u funkciji elementa korelativnog s posebnim i opštim, odnosno u izučavanju regionalnih zbivanja koja su u datom intervalu, po logici dijalektičko-historijskog osmišljavanja povijesnih pojava, bila i recidiv opštih kretanja i odraz opredjeljenija imanentnih proučavanjem zahvaćenom prostoru.

Ova konstatacija, naravno, ne znači vrednosnu rezultantu skupa u Skender-Vakufu, ali se stiče utisak da se ona, u funkciji limitirajućeg faktora, reflektovala u tumačenju pojedinih faza i segmenata u strukturi NOP-a u Bosanskoj krajini, u vremenu od početka ustanka do polovine 1942. Neosporno, organizatori su nastojali da skup usmjere u pravcu rekonstrukcije jedne procesne strukture koja se kroz pojedine faze modifikovala zavisno od promjena u ustrojstvu njena dva osnovna segmenta — NOP-a i njemu antipodne okupatorsko-kvislinške sprege. Bez obzira na koherentnost istoriografskog modela ove strukture, svaki od tih segmenata zahtijevao je pristup više relativan nego apsolutan, jer se tek na osnovu strožijih vremensko-prostornih determinanti mogu grupisati i specificirati i svojstva NOP-a i okupatorsko-kvislinške kolaboracije u Bosanskoj krajini, u datom periodu.

Jer, već po makro-konceptu skupa vidljivo je da nije precizirana periodizacija u razmatranju ova dva segmenta, čemu je najviše doprinijela želja da se oba prezentiraju integralno — razvoj NOP-a u kontinuitetu s međuratnim periodom, a okupatorsko-kvislinški konglomerat od aprilskog rata do sredine 1942. Integralni pristup osim što je podrazumijevao i paralelizam u procesnom tumačenju razvoja ova dva segmenta, zahtijevao je jasan periodizacijski koncept u kome bi pojedine faze u vremenu 1941-prva polovina 1942. u Bosanskoj krajini bile utvrđene prema preciznom odnosu makro — i mikro-odrednica u periodizaciji NOR-a. Zbog odsustva takve relacije periodizacijski koncept skupa u Skender-Vakufu pre-resta granice formalno-kompozicione problematike i otvara niz dilema koje su u neposrednoj vezi s načinom formulisanja predmeta skupa i metodoloških rješenja u razmatranju jedne ovako kompleksne i značajne problematike.

S tim u vezi, posmatraču se nameće pitanje šta je, zapravo, bilo predmet skupa i, analogno tome, da li je primaran bio hronološki ili problemski pristup materiji? Ukoliko je bio hronološki, što je vjerovatnije, nameće se novo pitanje — zašto je potpuno ispušten period april-avgust 1941. u tumačenju oba segmenta i, shodno tome, da li je bilo moguće integralno zahvatiti datu problematiku s obzirom na takvu periodizacijsku bjelinu? S druge strane, u odnosu na

implikacije problemskog pristupa, otvara se niz složenih pitanja oko kompoziciono-metodološkog koncepta skupa u Skender-Vakufu, naročito u rekonstrukciji i tumačenju povijesti NOP-a.

Prije svega, o problemskom pristupu, primjerenijem formi i značenju *naučnog skupa*, izostala bi dva uvodna rada — »Društveno-ekonomski i politički odnosi u Bosanskoj krajini u godinama uoči aprilskog rata« (M. Vukmanović) i »Razvitak partijskih i skojevskih organizacija u Bosanskoj krajini i neposredne pripreme za podizanje ustanka« (P. Čošković) — koji su i u improvizovanom hronološkom konceptu periodizacijski ostali odsječeni, tek fragmentarno udovoljavajući svojoj ekspozitivnoj funkciji. Dalje, egzaktniji problemski pristup ne bi ostavio prostora nedoumici da li je predmet skupa bila povijest organizacija i institucija KPJ u Bos. krajini ili povijest NOP-a u ovoj regiji u intervalu septembar 1941-sredina 1942? Uprkos činjenici da su povijest NOP-a i povijest KPJ u periodu 1941-1945. u reverzibilnom istorijskom odnosu, u tom odnosu, ipak, postoji jedna nijansirana dinstinkcija. Naime, kroz povijest KPJ nužno se sažima i sublimira političko-vojna dimenzija povijesti NOP-a, s obzirom na nizak stepen politizovanosti masa od ustanka 1941, dok dimenzije tipa organizovanja pozadinskih vlasti, prvobitnog ustrojstva vojnih formacija, određivanje seoskih i sreskih povjerenika (od kojih u Bos. krajini neki nisu bili članovi KPJ) imaju jednu specifičnu povijesnu komponentu. Tim dimenzijama na skupu je bilo posvećeno nesrazmjerno malo pažnje, iako su one bile upravo ona specifična finesa na osnovu koje se ilustrativno mogao pokazati proces prodiranja KPJ u Bos. krajini u mase i njenog izdizanja do značenja avangardne i kohezione snage u tako strukturalno heterogenom pokretu kakav je bio NOP u BiH. Jedini konstruktivan prilog u tom smislu značio je rad »Savjetovanje u Skender-Vakufu u svjetlu razvitka NOP-a u Bosanskoj krajini u 1941« (Š. Maglajlić).

Druga posljedica nepreciznog formulisanja kompoziciono-metodološkog modela skupa jeste nedorečenost u tretiranju Oblasne konferencije u odrednicama korelacije pojedinačno-posebno-opšte, kako u odnosu na povijest KPJ, tako i u odnosu na povijest NOP-a. Istina, u konceptu skupa može se raspoznati jedna grupa radova u kojim je neposredno razmatrana Oblasna konferencija, u odrednicama metodološkog značenja pojedinačnog, s tim što se ambicije ovih radova nisu kretale izvan granica statično-faktografske rekonstrukcije Oblasne konferencije (»Tok, rad i učesnici Skendervakufske konferencije« (mr V. Kržišnik), »Arhivski i drugi izvori o Skendervakufskoj konferenciji« (D. Davidović) i mnoštvo memoarskih priloga). Vremenski i prostorno precizno determinisani, bez pretenzija da se upuštaju u procesno tumačenje kauzaliteta u nizu događaja koji su neposredno gravitirali Oblasnoj konferenciji, ovi radovi trebali su biti okosnica u uspostavljanju korelacije događanja u Bos. krajini prema događanju u BiH i šire, na osnovu koje su se mogle povući konstruktivne paralele u odnosima Obls. komitet KPJ za Bos. krajinu — PK BiH — CK KPJ, NOP u Bos. krajini — NOP u BiH i okupacioni sistemi u Bos. krajini prema njihovim refleksi-

ma u ostalim oblastima u BiH i čitavoj Jugoslaviji. Na taj način makar bi se izbjegla nedoumica — šta je u konceptu skupa pokrivalo ravan opšteg i posebnog?

Jer, rad »Idejno-politička gledišta na Skendervakufskoj konferenciji (dr J. Marjanović) čini se da je, potencijalno, bio optimalna metodološka spona pojedinačnog i posebnog, s tim što bi se jugoslovenski prostor u takvoj konstelaciji izdiferencirao u značenje opšteg, što bi, opet, omogućilo funkcionalno razlikovanje dva segmenta jednog šireg procesa u Bos. krajini i njihove specifične reflekske u datom vremenu i prostoru — NOP i okupatorsko-kvislinšku koaliciju — ali i raslojavanje NOP-a na povijest KPJ i povijest NOR-a. U tom kontekstu, rad o idejno-političkim gledištima na Oblasnoj konferenciji, u značenju osmišljavanja radova u funkciji pojedinačnog, nudio je mogućnost da se uspostavi historiografski kontinuitet u praćenju izgradnje i modifikovanja idejno-političkih stavova KPJ u Bos. krajini, što je indirektno značilo i razrješenje te djelatnosti u okviru organizacione strukture KPJ uopšte. Istina, na skupu je podnesen jedan referat s pretenzijama da ukaže na jedan vid takvog kontinuiteta (»Ivančići, Skender-Vakuf i Foča — tri značajna partijska savjetovanja« — dr E. Redžić), ali se čini da nije ponudio adekvatno razrješenje ove problematike. Zasnovan na deskripciji tzv. lijevih skretanja, ovaj referat kao da je prejudicirao jednu fazu istorijskog procesa u pokušaju da kauzalno tumači korelaciju pojedinačno (Oblasna konferencija KPJ za Bos. krajinu), posebno (Pokrajinska konferencija u Ivančićima) i opšte (rad CK KPJ u Foči do maja 1942). Teško je uspostaviti ovaj odnos i s aspekta Ivančića i s aspekta Skender-Vakusa iz dva razloga — Oblasna konferencija je u globalu nastavak Pokrajinske konferencije, dok je neposredni odnos ove dvije konferencije prvenstveno trebalo razmatrati u relaciji sa Savjetovanjem u Stolicama, pa tek onda u odnosu na fočański period. Teško je pretpostaviti da su konferencije u Ivančićima i Skender-Vakufu anticipirale sadržaj rada CK KPJ u Foči, naročito s obzirom na hijerarhiju u radu KPJ, na periodizaciju, na logiku imanentnu korelativnom razvijanju elemenata u ustrojstvu NOP-a, napose na »lijeva skretanja«.

Posmatranje relacije Stolice — Ivančići rješava i problem periodizacije, pošto period između ovih savjetovanja figurira kao relativno zaseban period u povijesti KPJ. Kao što su Stolice značile zaokruženje jedne faze NOP-a u Jugoslaviji i Ivančići su na izvješan način značili sublimaciju NOP-a u BiH do početka neprijateljskih operacija u zimu 1942. Da su organizatori skupa poštovali logiku razvoja jednog procesa, skup bi periodizacijski ograničili na interval septembar 1941 — juni 1942. (početak III neprijateljske ofanzive u Bos. krajini), što bi im omogućilo da na skupu razriješe dilemu da li je Oblasna konferencija značila apsolviranje onoga što se dogodilo u rasponu septembar 1941. — februar 1942. i kakav je bio njen neposredni uticaj na zbivanja do juna 1942. (po nekim autorima, zanemarljiv). To bi, istovremeno, značilo uspostavljanje precizne relacije Bos. krajina — BiH i mogućnost minuciozne specifikacije

rada Obl. komiteta na čelu s Đurom Pucarom, što na skupu nije učinjeno.

Ovako, značenje ravni opšteg na skupu u Skender-Vakufu pokrivali su radovi »Vojno-politička situacija u svijetu i u nas neposredno pred održavanje Skendervakufske konferencije (V. Kljako-
vić) i »Jugoslovenska vlada u izbjeglištvu i događaji u Jugoslaviji«
u zimu 1941/42. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu«
(dr B. Petranović), što je bilo daleko od stvarnih potreba skupa
predmetno skoncentrisanog na jednu oblasnu konferenciju. Donekle
je mogao biti indikativan samo drugi rad, u relacijama ukazivanja
na veze koje su četnici u B. krajini, pored italijanskih, eventualno
imali i sa vladom u Londonu.

Izvjerna metodološka korekcija u naučnom konceptu skupa
učinjena je u radovima »Organizaciono stanje i zadaci KPJ u svjet-
lu rada i ocjena Skendervakufske konferencije i aktivnosti i uloge
KPJ na okupiranoj teritoriji (dr D. Lukač) i »Četništvo u Bosanskoj
krajini u svjetlu ocjena na Skendervakufskoj konferenciji« (dr Z.
Antonić). Prvi je, u relaciji s radom »Institucije revolucije i krizne
situacije« (dr S. Tomić) konkretizovao mnoga značenja iz rada o
idejno-političkim gledištima na Oblasnoj konferenciji, dok je drugi
donio nekoliko decidnih definicija o pojavi koja, s aspekta diferen-
cijacije ustaničkih snaga u intervalu od Stolica do Ivančića, ima
značenje relevantno novog faktora u ukupnoj situaciji u BiH i Ju-
goslaviji. Autor je izrekao nekoliko vrlo preciznih formulacija —
napravio je jasnu dinstinkciju u specifikaciji pojmova *četništvo* i
četnički pokret, definisao klasnu osnovu četništva koja je tek u se-
kundarnim implikacijama imalo i nacionalne premise i to u odnosu
na ztv. NDH i naznačio da se četništvo razvijalo u dva pravca —
kao vojnički oponent NOP-u i kao kontrarevolucionarna snaga. Uz
to, ovaj rad je bio i jedini prilog koji je za koncept skupa optimalno
artikulisao jedan element iz strukture okupatorsko-kvislinške kola-
boracije.

Kad je o tom segmentu riječ, odmah treba naglasiti da je na
skupu razmatran neadekvatno, gotovo kao efemeran problem. Jer,
kako drukčije objasniti odsustvo priloga o njemačkom okupacionom
sistemu i njemačkim okupacionim interesima u Bos. krajini i, shodno
tome, političkim i vojnim akcijama snaga Trećeg Rajha. Pokušaj
da se ta komponenta prezentira kroz radove o italijanskom i usta-
škom prisustvu u Bos. krajini i njihovim motivima i akcijama nije
bio odgovarajući oblik supstitucije, pošto je to, praktično, značilo
težišno pomjeranje s glavnog na sporedne, čak i marionetske činioce
ukupnog okupacionog statusa Bos. krajine. Rad »Okupaciona i usta-
ška vlast u Bosanskoj krajini od ljeta 1941. do početka 1942. godine«
(M. Vukmanović) stoga je ostao u konstelaciji nedorečenog istorio-
grafskog tretiranja zadate problematike, koju je relativizovao skoro
do apsoluta relativizacije. Rad »Privredni značaj Bosne i Hercego-
vine za talijansku politiku 1941. godine« (dr R. Petrović) previše je
statično i, uglavnom, na gradi italijanske provenijencije do 1941.
razmatrao komponentu koja je egzistirala više kao fiktivno okupa-

torsko *de jure*, dok je *de facto* realizovana gotovo periferno. Bos. krajina je bila u sastavu dvije okupacione zone i bez uvida u njemačko -italijanske, njemačko-ustaške i italijansko-ustaške odnose i to u dinamičnom modelu u kome su faze i metamorfoze koincidentne razvoju NOP-a (dovoljan dokaz je italijanska reokupacija iz septembra 1941, italijansko-četnička saradnja i sl.), nemoguće je definisati konkretne pozicije bilo kog člana kolaboracije u 1941. Na skupu je, istina, dosta govoreno o demarkacionoj liniji između njemačke i italijanske okupacione zone u Bos. krajini, ali se stiče utisak da je uspostavljanje te linije u ovom kontekstu sekundaran problem, pošto je njemačka vojno-politička akcija značila negaciju italijanskih planova o zauzimanju privrednih resora u Bos. krajini, što je, opet, bilo više odraz italijanske nemoći u odnosu na njemačkog saveznika, nego rezultanta italijanskih akcija saobraženih njihovom privrednom interesu. U vezi s tim, nemoguće je na osnovu italijanske predratne građe analizirati privrednu komponentu u periodu koji je imao svojstva vrlo fluidne i nepostojane strukture, čiji su se elementi i njihovi međuodnosi, po značaju i oblicima neposrednog manifestovanja, preobražavali zavisno od vojne i političke moći analogne ukupnom položaju pojedinih činilaca okupatorsko-kvislinškog konglomerata, kako u relacijama kolaboracije, tako i u relacijama prema NOP-u. I na kraju, prezentirana italijanska građa pokazala je da su, u poređenju sa stvarnim privrednim potencijalom BiH, italijanske procjene bile nerealne, nesistematične i nepotpune.

Sve u svemu, skup u Skender-Vakufu ilustrativno je ocrtao kompleksnost proučavanja pojedinih perioda u odrednicama »oblasne« povijesti. Jasnije, pokazao je da inače korisne naučne skupove treba organizovati mnogo preciznije i da treba voditi više računa o njihovom naučnom konceptu. U tom smislu, organizatorima skupa u Skender-Vakufu, ukoliko budu štampali najavljeni zbornik radova, ostaje da urade još mnogo posla kako bi se anulirao utisak nedorečenosti u namjeri da se na konkretna istorijska ishodišta svede struktura perioda septembar 1941. — jun 1942, odnosno, mnoštvo događaja i pojava u Bos. krajini koji su u naznačenom intervalu na neki način bili u vezi s Oblasnom konferencijom KPJ.

mr Tihomir Klarić

IZ INSTITUTA

KRATAK PREGLED RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU U 1981. GODINI

U 1981. godini Institut za istoriju u Sarajevu bio je pretežno angažovan na zadacima koji se odnose na IV, V i VI knjigu *Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, na organizacionim i drugim pripremama vezanim za realizaciju projekta *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, na monografskoj obradi određene problematike iz raznih perioda istorije i u radu na *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije*.

Potrebno je istaći da je Institut u cjelini i njegovi saradnici pojedinačno bio u toku 1981. godine uključen u mnogobrojne aktivnosti koje su bile u vezi sa jubilarnom 40-godišnjicom NOR-a i socijalističke revolucije. Znatan dio naučnog i stručnog kadra radio je i na drugim poslovima, kao što su organizacija naučnih savjetovanja, izdavačka djelatnost, dokumentacija i drugo.

U realizaciji plana Instituta za 1981. godinu učestvovalo je 25 naučnih i stručnih radnika, 10 administrativnih i pomoćnih radnika i 5 spoljnih saradnika. U 1981. godini primljen je jedan asistent na period NOR-a i socijalističke revolucije.

Ukupno sedam tema (od čijih su autora dvojica spoljni saradnici) sufinansirao je SIZ nauke Bosne i Hercegovine.

U 1981. godini Institut za istoriju u Sarajevu postigao je zapažene rezultate, što se vidi iz sljedećih podataka o završenim poslovima koji su planirani u prošloj godini:

1. Izdavačka djelatnost

— Institut za istoriju se u prošloj godini prvi put pojavio kao samostalni izdavač monografije dr Pave Živkovića, *Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini 15. stoljeća*, štampa »Univerzal« Tuzla 1981. godine;

U prošloj godini objavljene su sljedeće knjige naših saradnika:

— dr Luka Đaković, *Bosna i Hercegovina u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914—1918. godine*, »Univerzal«, Tuzla 1981. godine;

— dr Tomislav Išek, *Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, »Svjetlost«, Sarajevo 1981. godine;

— dr Nedim Šarac, *Teme naše novije istorije*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1981. godine;

— *Prilozi br. 18*, Institut za istoriju, Sarajevo 1981. godine;

Institut je bio sufinansijer i suizdavač knjige dr Veselina Đuretića, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*, »Narodna knjiga«, Beograd 1981. godine. Rukopis ove knjige nastao je u vrijeme dok je njen autor bio stalni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu.

2. Završeni projekti i drugi zadaci:

— dr Branislav Begović, spoljni saradnik, *Razvoj šumske privrede u Bosni i Hercegovini od 1919. do 1941. godine*;

— dr Rasim Hurem, viši naučni saradnik, napisao poglavlje VI knjige *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, pod naslovom *Vojni i politički uspon NOP-a u drugoj polovini 1943. godine*;

— dr Ahmed Hadžirović, naučni savjetnik, završio poglavlje V knjige *Istorije naroda Bosne i Hercegovine, period 1932. do 1941. godine*;

— dr Branislav Gligorijević, spoljni saradnik, završio dio poglavlja V knjige *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, pod naslovom *Aktivnost građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini od 1932. do 1941. godine*:

3. Istorija Saveza komunista Jugoslavije

Dr Drago Borovčanin i dr Ibrahim Karabegović završili su dio poslova koji su bili vezani za rad drugog i četvrtog tima (tekstualni pojedinačni prilozi i učešće na završnim sjednicama oba tima).

4. Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine

U vezi sa realizacijom projekta *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* završeni su sljedeći poslovi:

— utvrđeni su prijedlozi plana I i II knjige i teze, autori: dr Ilija Hadžibegović, dr Ibrahim Karabegović, dr Nedim Šarac, dr Ahmed Ha-

džirović, dr Drago Borovčanin, dr Rade Petrović, dr Zdravko AntoniĆ, dr Stojan Tomić, Budimir Milićić, dr Momir Ćećez, Milorad Muratović i Slobodan Kristić.

U okviru odsjeka za dokumentaciju asistent Vlado Stanišić izradio je oko 1.000 bibliografskih jedinica za bibliografiju koja će biti potrebna autorima *Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine*.

5. Mikrofilmovanje lista »Glas Slobode«

U okviru odsjeka za dokumentaciju, a pod stručnim nadzorom dr Ahmeda Hadžirovića, dr Ibrahima Karabegovića i bibliotekara Želike Vrdoljak, stručna služba lista »Oslobođenje« u Sarajevu mikrofilmovala je organ SDS BiH, KPJ i SPJ list »Glas Slobode« i to komplet od 1909. do 1929. godine. Istovremeno, izrađeno je 13 kopija lista u, tzv. džeket tehnici koje su dostavljene: Arhivu Bosne i Hercegovine, Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine, Arhivu CK SK Bosne i Hercegovine, Institutu za istoriju u Banjoj Luci, Arhivu Bosanske krajine u Banjoj Luci, Arhivu Hercegovine u Mostaru, Regionalnom arhivu u Tuzli, Arhivu CK SKJ Beograd, Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i Arhivu grada Sarajeva.

6. Organizacija i suorganizacija naučnih savjetovanja i okruglih stolova

U toku 1981. godine Institut je učestvovao kao suorganizator Okruglog stola *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i husinska buna 1920. godine*, koji je održan u Tuzli 17. decembra 1981. godine i savjetovanja koje je organizovao CK SK BiH povodom 40-godišnjice Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Ivančićima, januara 1982. godine. Dio saradnika Instituta nalazio se u Uređivačkom odboru *Zbornika dokumenata o generalnom štrajku rudara Bosne i Hercegovine i Husinskoj buni 1920. godine*.

PROJEKTI U PROCESU REALIZACIJE

a) Srednji vijek

1. »Socijalno-ekonomske promjene u bosanskom društvu u 14 i 15. stoljeću s posebnim osvrtom na nastanak novog plemstva«, autor dr Pavo Živković, viši naučni saradnik.

2. »Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove pećke patrijaršije (1557. godine)«, autor mr Boris Milević, asistent — istraživač.

3. »Stranci u Bosni u srednjem vijeku«, autor Vojka Besarović, asistent postdiplomac.

b) *Osmansko-turski period*

4. »Sarajevo u 16. vijeku«, autor mr Behija Zlatar, asistent-istraživač.

5. »Bosanski ejalet u tursko-mletačkom ratu 1714—1718. godine«, autor mr Enes Pelidija, asistent-istraživač.

6. »Ustanci u Hercegovini 1852—1862. godine«, autor mr Dušan Berić, asistent-istraživač.

c) *Period od 1878—1918. godine*

7. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga IV, poglavlja:

a) Aneksija Bosne i Hercegovine i njene posljedice,

b) Bosanskohercegovački sabor i djelovanje političkih stranaka 1910—1914. godine, autor dr Dževad Juzbašić, viši naučni saradnik.

8. »Napredni omladinski pokret antiaustrougarske orijentacije u jugoslovenskim zemljama prije prvog svjetskog rata (1904—1914)«, autor dr Luka Đaković, viši naučni saradnik.

b) *Međuratni period 1918—1941.*

9. »Privredne komore u Bosni i Hercegovini i njihova uloga u unapređenju privrede (1909—1945)«, autor dr Božo Madžar, spoljni saradnik.

10. »Uloga Gajreta u kulturno-prosvjetnom i političkom životu Muslimana do 1941. godine«, autor Ibrahim Kemura, asistent-istraživač.

11. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga V, period od 1918. do 1925. godine, autor dr Nusret Šehić, naučni savjetnik.

12. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga V, period od 1925. do 1932. godine, autor dr Nedim Šarac, naučni savjetnik.

13. »Djelatnost hrvatskih građanskih snaga u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine«, autor dr Tomislav Išek, viši naučni saradnik. Istovremeno, saradnik je radio na dijelu V knjige *Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine* pod naslovom »Osnovne karakteristike politike HSS u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1945. godine«.

14. »Publicističko djelo Rodoljuba Čolakovića« autor Tihomir Klarić, asistent.

d) *Period NOR-a i socijalističke revolucije*

15. Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, knjiga VI, poglavlja:

— »NOF u Bosni i Hercegovini 1941—1945.«

— »Građanske političke snage u Bosni i Hercegovini od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do oslobođenja zemlje«, autor mr Rafael Brčić, naučni saradnik.

f) Poslijeratni period

16. »Emancipacija muslimanske žene i skidanje zara i feredže u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947—1952)«, (magistarski rad) autor Senija Penava, asistent.

17. »Struktura članstva KPJ u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine« (magistarski rad), autor Vera Kac, asistent.

18. »Zemljoradničko zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine«, autor Budimir Miličić, stručni savjetnik.

Aktivnosti koje su u neposrednoj vezi sa osnovnom djelatnošću Instituta, a nisu planirane

a) Objavljeni članci, rasprave i prilozi

1. Mr Dušan BeriĆ, Otomansko carstvo i evropska revolucija 1848—1849, Balcanica, Beograd, knj. XI/1980. godine;

2. Mr Rafael Brčić, Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile, Sarajevo u revoluciji, Tom IV, 1981. godine;

— Ubrzani proces slabljenja njemačkog okupacionog sistema u Bosni i Hercegovini (1943—1945), Opredjeljenja br. 7, Sarajevo, juli 1981. godine;

— Nešto o političkoj aktivnosti crkve, Opredjeljenja, br. 11, Sarajevo, novembra 1981. godine;

— Spomen park Vraca kazuje i poručuje, Prosvjetni list, Sarajevo, decembar 1981. godine;

3. Dr Luka Đaković, Nastojanja nadbiskupa Štadlera oko stjecanja crkvene autonomije u Bosni i Hercegovini, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981;

— Neke karakteristike u razvoju jugoslovenskog omladinskog pokreta 1904—1914. godine, Treći program Radio-Sarajeva, br. 34/1961;

4. Dr Ahmed Hadžirović, Istorijski događaji 13. jula 1941. godine u Sarajevu, »Odjek«, Sarajevo, septembra 1981. godine;

5. Dr Rasim Hurem, Vstaja 1941. leta v Bosni in Hercegovini, Borec — Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij 11/1981, XXXIII;

6. Dr Dževad Juzbašić, Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice, Prilozi br. 18, Sarajevo 1981;

7. Tihomir Klarić, Bibliografija radova Rodoljuba Čolakovića (radovi objavljeni u periodici 1945—1950 godine), »Svjetlost«, Sarajevo 1981. godine;

8. Budimir Miličić, Privredni razvitak Sarajeva 1919—1941. godine, Prilozi br. 18, Sarajevo 1981. godine;

9. Mr Uroš Nedimović, Podrška radničke štampe u Bosni i Hercegovini uhapšenom Radomiru Vujoviću, aprila 1923. godine, Revolucionarna misao i delo braće Vujovića, Požarevac, 1981. godine;

10. Mr Enes Pelidija, O ulozi ruskog pukovnika Mataila Miloradovića u dizanju ustanka crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena 1711. godine protiv turske vlasti, Prilozi br. 18, Sarajevo 1981. godine;

11. Senija Penava, Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, Prilozi br. 18, Sarajevo 1981. godine;

12. Dr Nedim Šarac, Uslovi i pravci razvoja NOP-a u Sarajevu od novembra 1943. godine do aprila 1945. godine, Sarajevo u revoluciji, Tom IV, 1981. godine;

14. Dr Nusret Šehić, Napisano (zajedno sa dr Iljasom Hadžibegovićem) uvod za knjigu *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB* — Zbornik sjećanja, knjiga I, Banjaluka 1981. godine;

14. Dr Pavo Živković, Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima, Zgodovinski časopis br. 3, Ljubljana 1981. godine;

— Pojedini istorijski izvori o upotrebi narodnih lijekova u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću, Zbornik radova sa Drugog kongresa ljekara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1981. godine;

— Neke karakteristike narodne medicine u Bosni i Hercegovini u 18. stoljeću, Zbornik radova XXX naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Novo Mesto 1981. godine;

b) Objavljeni prikazi

1. mr Dušan Berić, Srbija u završnoj fazi velike istočne krize (1877—1878), Naučni skup, Istorijski institut, Zbornik radova, knj. 7, »Prosveta«, Beograd 1979, (Prilozi br. 18);

— Mešovita građa (Miscellanea), knj. 7, Istorijski institut, Građa, knj. 18. »Prosveta«, Beograd 1979 (Prilozi br. 18);

— Dr Vasilije D. Krestić, Istorija Srpske štampe u Ugarskoj 1791—1914, N. Sad 1980. (prikaz u Pregledu, br. 6, Sarajevo 1981);

2. Vojka Besarović, Naučni skup »Popoli e paesi nella Cultura altomedievale«, 23—29. april 1981, Spoleto (Italija), (Prilozi br. 18);

— Dr Ivan Božić, Nemirno pomorje XV veka, SKZ, Beograd 1979 (Prilozi br. 18);

— »Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji«, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1979 (prikaz u Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, br. XX—XXI, Sarajevo 1981);

3. Dr Drago Borovčanin: dr Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978. godine, »Nolit«, Beograd 1980 (Prilozi br. 18);

— Leksikon — NOB i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945, IRO »Narodna knjiga«, Beograd, IRO »Partizanska knjiga«, OOUR Izdavačko-publicistička djelatnost, Beograd 1980 (»Oslobođenje« Sarajevo, br. 1981);

— Djeca, rat, revolucija — Poruke NOB,e o brizi za djecu — Titovoj generaciji slobode, Jugoslovenska konferencija za socijalne djelatnosti, Beograd 1981 (»Oslobođenje« od 26. 9. 1981);

— Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1978, »Narodna knjiga« i Institut za savremenu istoriju u Beogradu, Beograd, 1981 (»Oslobođenje« od 10. 10. 1981);

4. Seka Brkljača: Banjaluka u radničkom pokretu i NOB, »Svjetlost«, Sarajevo 1980 (Prilozi br. 18);

5. Dr Ahmed Hadžirović: dr Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, »Nolit«, Beograd, 1980 (»Oslobođenje« Sarajevo, od 16. 5. 1981);

— Jajačko područje u revoluciji — Zbornik sjećanja, knjiga I, »Svjetlost«, Sarajevo 1981 (»Oslobođenje«, Sarajevo, od 29. 8. 1981);

6. Vera Kac: Dr Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, »Svjetlost«, Sarajevo 1980 (Prilozi br. 18);

7. Tihomir Klarić: dr Milan Miladinović, Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, Leskovac, Narodni muzej, 1980 (Prilozi br. 18);

— Branislav Ilić i Vojislav Ćirković, Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita, Beograd, »Export-press«, 1978 (Bibliotekarstvo XXVI/1980, Sarajevo 1981);

— Vlado Ivković, Nevesinje 1941. godine, Beograd, NO Nevesinje 1980 (»Opredjeljenja«, Sarajevo, br. 7, 1981/XII);

— Elvira Gencarelli, Gli archivi italiani durante la seconda guerra mondiale, Rim, 1980 (Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, br. XX—XXI, Sarajevo 1981);

8. Mr Boris Nilević: Muhamed A. Karamehmedović, Umjetnička obrada metala, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1980 (Prilozi br. 18);

9. Mr Enes Pelidija: Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1980 (Pregled br. 6, Sarajevo juni 1981);

10. Dr Pavo Živković: dr Luka Đaković, Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, »Univerzal«, Tuzla 1980 (»Oslobođenje« Sarajevo, od 27. 4. 1981).

c) *Učešće na naučnim skupovima, okruglim stolovima i savjetovanjima*

1. Mr Dušan Berić, učestvovao na međunarodnom naučnom skupu u povodu 100-godišnjice sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom 1881—

1981, Zagreb 23—25. 11. 1981. godine, sa referatom »Slavonska vojna granica u odnosima između hrvatskog i srpsko-vojvođanskog pokreta 1848/49. godine«;

2. Vojka Besarović, prisustvovala naučnom skupu »Popoli e paesi nella Cultura altomedievale«, Spoleto (Italija), od 23—29. 4. 1981. godine«;

— Kao stipendista italijanskog ministarstva spoljnih poslova i Fondazioni Cini boravila tri sedmice u Veneciji, gdje se održavao kurs pod nazivom »Culture e Società nel Rinascimento tra Riforme e Manierismi«, od 29. 8. do 18. 9. 1981. godine«;

3. Dr Drago Borovčanin, učestvovao na naučnom skupu jugoslovenskih i sovjetskih historičara drugog svjetskog rata u Volgogradu (SSSR) od 7—17. juna 1981. godine, sa referatom »Stanje na istočnom frontu i razvoj NOP-a u Jugoslaviji u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine«;

— Učestvovao na naučnom skupu »Narodnooslobodilački odbori 1941. i teorijski i revolucionarni doprinos Edvarda Kardelja u izgradnji nove narodne vlasti«, Titovo Užice 19. i 20. novembra 1981. godine, sa referatom »Uloga Edvarda Kardelja u uobličavanju prvih organa narodne vlasti 1941. godine«;

— Učestvovao na okruglom stolu posvećenom oblasnim i partijskim savjetovanjima na Šehitlucima 1941. godine, održanom u Banjaluci septembra 1981. godine, sa diskusijom;

— Učestvovao sa diskusijom na naučnom savjetovanju »Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini«, održanom u Sarajevu decembra 1981. godine«;

4. Mr Rafael Brčić, učestvovao na Okruglom stolu »Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlucima ljeta 1941. godine i razvoj ustanka u Bosanskoj krajini«. B. Luka, septembra 1981. godine, sa diskusijom;

— Učestvovao na Okruglom stolu »Generalni štrajk rudara BiH i Husinska buna 1920. godine«, Tuzla 17. 12. 1981, sa prilogom »Osnovne karakteristike generalnog štrajka rudara i Husinske bune u BiH 1920. godine«;

5. Dr Luka Đaković, učestvovao na naučnom skupu »Radnički pokret, NOB i revolucija u Boki Kotorskoj i opštini Budva, Herceg-Novi, novembar 1981. godine, sa referatom »Neke pojedinosti o revolucionarnom raspoloženju i opredjeljenju bokokotorskog stanovništva u stvaranju prve državne zajednice jugoslovenskih naroda 1918. godine«;

— Učestvovao na Okruglom stolu »Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920. godine«, Tuzla 17. 12. 1981, sa referatom »Uloga države kao ekonomskog faktora u razvoju radničkog pokreta«;

6. Dr Ahmed Hadžirović, učestvovao na skupu jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju, Bratislava (ČSR) od 17. do 24. 10. 1981, sa referatom »Obilježja privrede i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini 1931—1941. godine«;

— Učestvovao na Okruglom stolu »Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920. godine«, Tuzla, 17. decembra 1981. godine, sa uvodnim referatom »Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine pred generalni štrajk 1920. godine«;

7. Dr Rasim Hurem, učestvovao sa diskusijom na Okrugolm stolu u Banjaluci posvećenom oblasnim partijskim savjetovanjima na Šehit-lucima:

8. Dr Ibrahim Karabegović, organizovao i vodio Okrugli sto u Tuzli i prisustvovao Okruglom stolu u B. Luci i savjetovanju povodom 40-godišnjice partijskog savjetovanja u Ivančićima;

9. Mr Uroš Nedimović, učestvovao na naučnom savjetovanju »Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo 23—24. decembra 1981, sa referatom »Odnos USAOJ-a i NOF-a u Bosanskoj krajini 1944—1945. godine«;

— Učestvovao na savjetovanju posvećenom proučavanju istorije SKOJ-a i omladinskog pokreta u Sloveniji, sa saopštenjem »Narodno-frontovska štampa u Bosni i Hercegovini o progresivnom omladinskom pokretu 1935—1941«, Ljubljana od 16—17. 4. 1981. godine;

— Učestvovao na naučnom skupu »Dimitrije Tucović i radnički pokret Srbije«, održanom na Zlatiboru od 14—16. 5. 1981, podnio referat »Tucovićeve marksistička misao i djelo u ‚Radničkom Jedinstvu‘, Sarajevo 1922—1923. godine«;

— Napisao i poslao referat za naučni skup u Lincu (Austrija) (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, 17. Linzer Konferenz, 8—12. 9. 1981. godine) pod naslovom »Kulturno-prosvjetna i sportska radnička društva u Bosni i Hercegovini 1935—1939. godine«;

— Učestvovao na naučnom skupu »Radnički pokret, NOB i revolucija u Boki Kotorskoj i opštini Budva«, Herceg-Novi, 26—28 II 1981. godine, sa referatom »Veze i saradnja NOF-a Hercegovine, Crne Gore i Boke Kotorske 1944—1945. godine«;

10. Dr Pavo Živković, učestvovao na naučnom skupu Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Novo Mesto, od 1—4. 10. 1981. sa referatom »Neke karakteristike narodne medicine u BiH u 18. stoljeću«;

— Učestvovao na II kongresu ljekara Bosne i Hercegovine sa referatom, Sarajevo 5—7. 9. 1981. godine.

d) Ostale aktivnosti, uključujući i društveno-političku

Skoro svi naučni radnici Instituta aktivno su saradivali u raznim stručnim organima (redakcije, žiri), koordinacionim odborima jubilarnog karaktera, organima i komisijama Saveza komunista (Komisija za istoriju) i stručnim udruženjima (Društvo istoričara, Zajednica institucija za noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije itd).

*Organi upravljanja i rukovođenja, Naučno vijeće i redakcija
»Priloga«*

a) Savjet Instituta:

1. Željka Vrdoljak, predsjednik
2. dr Luka Đaković, član
3. dr Rasim Hurem, član
4. Vlado Stanišić, član
5. Sabaheta Huseinović, član
6. Ibrahim Kemura, član
7. mr Dubravka Škarica, član
8. Boro Šućur, član
9. dr Milan Gaković, član
10. dr Milan Vasić, član
11. Vojka Besarović, član

Organ upravljanja u Institutu je Savjet, koji se sastoji od 7 članova iz reda radnika Instituta i 4 člana delegirana od predstavnika društvene zajednice.

Savjet Instituta je tokom 1981. godine održao 13 sjednica, od kojih u širem sastavu 5, u čijem su radu učestvovali i predstavnici društvene zajednice i 8 sjednica Savjeta u užem sastavu.

Na ovim sjednicama Savjet Instituta je donio niz samoupravnih akata, odluka i zaključaka od kojih zavisi rad Instituta.

b) Naučno vijeće Instituta

1. dr Drago Borovčanin, predsjednik
2. dr Ibrahim Karabegović, član
3. dr Nedim Šarac, član
4. mr Boris Nilević, član
5. dr Dževad Juzbašić, član
6. dr Đuro Bazler, član
7. dr Luka Đaković, član
8. dr Milorad Ekmečić, član
9. Budimir Miličić, član
10. mr Tomislav Kraljačić, član
11. dr Enver Redžić, član
12. Ahmed Aličić, član
13. Vera Kac, član

Naučno vijeće Instituta ima 13 članova od kojih je 8 iz reda radnika Instituta, a 5 iz reda naučnih radnika van Instituta.

Naučno vijeće se u toku marta 1981. godine konstituiralo i tokom godine održalo više sjednica na kojima su razmatrana pitanja iz oblasti naučne i izdavačke djelatnosti Instituta.

c) *Sekretarijat Instituta*

U okviru Sekretarijata nalazi se računovodstvo, daktilobiro i drugo administrativno i pomoćno osoblje. U okviru ovog odjeljenja obavljani su redovni poslovi, upravnog i drugog karaktera.

d) *Redakcija »Priloga«*

1. dr Nusret Šehić, glavni i odgovorni urednik
2. mr Rafael Brčić
3. dr Ahmed Hadžirović
4. dr Ibrahim Karabegović
5. dr Desanka Kovačević-Kojić
6. dr Milan Vasić
7. dr Drago Borovčanin

Sekretar Redakcije Tihomir Klarić, tehnički urednik Ibrahim Kemura.

dr Ibrahim Karabegović

Prilozi
Instituta za istoriju u Sarajevu

Za izdavača
Dr Ibrahim Karabegović

Lektor
Mr Tihomir Kilarčić

Prevodi rezimea na njemački jezik
Ingrid Kostić

Tehnički urednik i korektor
Ibrahim Kemura

Tiraž
1.000 primjeraka

Štampa NISRO »Oslobođenje«
graf. ing. Petar Skert

Štampanje završeno
septembra 1982.

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo, Đure
Đakovića 9, telefon 38-889, žiro-račun: 1010-603-175, poštanski fah 310.

Časopis izlazi povremeno.

U troškovima štampanje ovog broja učestvovala je i Republička zajednica
za naučni rad Sarajevo.

